

Міністерство освіти і науки, молоді та
спорту України
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова

Інститут історичної освіти

Кафедра джерелознавства та спеціальних
історичних дисциплін

*З нагоди
170-річчя від дня народження
Михайла Петровича Драгоманова*

Друга світова війна (1939-1945 рр.): сучасні погляди та інтерпретації

**Збірник наукових статей учасників
Четвертих всеукраїнських
драгоманівських читань молодих
істориків**

Друга світова війна (1939-1945): сучасні погляди та інтерпретації: зб. наук. статей учасників Четвертих всеукр. драгоманівських чит. молодих істориків, Київ, 28 квітня 2011 р. / відп. ред. і упор. О.В. Потильчак, І.Г. Ветров, О.О. Сушко. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – 454 с.

До збірника ввійшли наукові праці, що склали основу доповідей і повідомлень, виголошених та обговорених під час роботи Четвертих драгоманівських читань молодих істориків: “Друга світова війна (1939-1945): сучасні погляди та інтерпретації”, організованих і проведених кафедрою джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова 28 квітня 2011 р.

У статтях студентів, аспірантів, молодих викладачів і науковців висвітлюються як достатньо вивчені так і малодосліджені проблеми вітчизняної та світової історії Другої світової війни 1939-1945 рр., порушуються актуальні та контраверсійні питання, що сьогодні стали предметом наукової та суспільної дискусії в Україні. Матеріали збірника мають на меті популяризацію історії війни, розширення джерельної бази, проблематики наукових досліджень, поглиблення аналізу історичних явищ і процесів, олюднення історії.

Редакційна колегія:

Волинка Г.І. – доктор філософських наук, професор;

Ветров І.Г. – кандидат історичних наук, професор
(відповідальний редактор);

Потильчак О.В. – доктор історичних наук, професор
(відповідальний редактор);

Кучер В.І. – доктор історичних наук, професор;

Сушко О.О. – доктор історичних наук, професор
(відповідальний редактор);

Чернега П.М. – доктор історичних наук, професор;

Черевко О.С. – кандидат історичних наук, доцент.

Рецензенти:

О.П. Реєнт – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;

В.В. Стецкевич – доктор історичних наук професор;

Рекомендовано до друку Вченою Радою Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 8 від 9 березня 2011 р.)

© Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова, 2011

© Автори статей, 2011

ЗМІСТ

Вступне слово (*О.В. Потильчак, О.О. Сушко*)..... 10

Розділ 1.

**ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ І
МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ НАПЕРЕДОДНІ, В РОКИ
ТА ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ..... 12**

Гула К.О.

Роль фашистських організацій в суспільно-політичному
житті Ірландії 1930-х рр. 12

Шевченко О.Т.

Військово-промислове співробітництво СРСР та Веймарської
республіки в 1925-1933 рр. 22

Потильчак Б.О.

Правові засади організації та діяльності Верховного Суду
Української РСР у другій половині 30-х рр. ХХ ст. 32

Мельниченко Ю.С.

Держава і право України в роки Другої світової війни. 38

Харлан Г.О.

“Акт Відновлення Української держави” 30 червня 1941 року:
етап державотворення чи провокація? 46

Залєток Н.В.

Колківська республіка на західноукраїнських землях
в роки Другої світової війни. 55

Павлюченко В.Ю.

Проблема нейтралітету Швейцарії у Другій світовій війні:
економічний та соціально-політичний аспекти. 65

Тертична Т.А.

Форми і методи американської дипломатії в період
Другої світової війни. 69

Панюхіна Ю.С.

Еволюція зовнішньополітичної платформи Республіканської партії США в роки Другої світової війни. 78

Афоніна І.О.

Денацифікаційні заходи окупаційної адміністрації США на території Західної Німеччини (1945-1949 рр.). 85

Сікач В.М.

Проблема блокового протистояння: ОВД-НАТО в країнах Центрально-Східної Європи (1953-1968 рр.). 94

Мовчан М.В.

Проблема формування українських Збройних Сил і Військово-морського флоту в діяльності Української Центральної Ради. 101

Розділ 2

**БОЙОВІ ДІЇ, ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ ТА РУХ
ОПОРУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. 108**

Тарасенко А.В.

Формування і структура нацистського окупаційного режиму та його особливості на українських землях. 108

Кацалуха В.В.

Голокост на окупованій території України (1941-1944 рр.): загальне та особливе. 122

Левченко Ю.І.

Теоретичні засади окупаційного режиму націонал-легіонерської Румунії в південно-західному регіоні України (1941-1944 рр.). 128

Настенко О.Ю.

Роль Чорноморського флоту в обороні акваторії Чорного моря та міст-портів у 1941-1942 рр. 137

Недиба А.М.

Українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни: спроби порозуміння..... 145

Мочернюк Я.М.

Діяльність Ніжиловицької підпільної організації “Іскра” на території Макарівського району Київської області (1941-1943 рр.)..... 153

Главацький М.В.

Німецько-фашистський окупаційний режим на території генеральної області “Київ” у 1941-1944 рр. 162

Григор’єв О.Ю.

Грошова реформа окупаційного уряду Е. Коха від 4 липня 1942 року та її наслідки для України 173

Павлов С.Г.

Матеріально-побутові умови населення України під час нацистської окупації (1941-1944 рр.)..... 180

Щипець Я.І.

Роль нафтохімічної промисловості Азербайджану в період Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.)..... 185

Розділ 3

**СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ ТА НАСЛІДКИ
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. 190**

Матвійчук Г.В.

Музей-Архів переходової доби в окупованому Києві: причини створення та вплив на суспільно-культурне життя..... 190

Биховець С.П.

Освітня політика нацистської окупаційної влади в Україні у 1941-1942 рр.: особливості реалізації..... 197

Романенко Т.В.

Організаційно-кадрове забезпечення цензурної діяльності в УРСР першої пол. 40-х рр. XX ст.	205
Андрєєв А.С. Ідеологічно-пропагандистська діяльність радянських органів репатріації “переміщених осіб” у перевірконо-фільтраційних пунктах НКВС СРСР на території України в 1944 році.....	215
Бондар Т.М. Соціальна адаптація переміщених осіб в Україні (1944-1945 рр.): до питання про реалізацію комплексів основних факторів.....	226
Двірна К.П. Київський педагогічний інститут після німецької окупації (листопад 1943-1945 рр.).....	237
Нагайко Т.Ю. Становище сільської медицини центральних областей України у 1944-1945 рр.	247
Мармілова О.С. “Коллективний портрет” оstarбайтера з Донеччини (на основі джерелознавчого аналізу фільтраційних справ).	258
Самолук Г.В. Збірно-пересильні пункти НКО (МЗС) СРСР у системі органів репатріації “переміщених осіб” в Українській РСР у 1945 р.	265
Чабан Ю.О. Проблема повернення культурних цінностей: діяльність Управління з повернення обладнання, майна та цінностей при РНК УРСР (1944-1947 рр.).....	277
Фесенко В.В. Політика репатріації та її реалізація на Київщині (1944-1953 рр.).	284

Капась І.А.

Офіційна політика пам'яті про радянський рух Опору
1941-1944 рр. (на матеріалах Наддніпрянщини)..... 295

Барбара Л.А.

Гуманітарне співробітництво України та Німеччини
(1990-ті рр. – поч. ХХІ ст.): проблемні питання. 304

Розділ 4

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА..... 314

Поливач М.А.

Доля роду Сими́ренків у другій половині ХІХ – 30-х рр. ХХ ст. 314

Асанова У.А.

Усейн Боданінський – організатор державного палацу-музею
тюрко-татарської культури (1920-1940 гг.). 323

Бранчук О.А.

“Великий терор” в Україні (1937-1938 рр): вітчизняна
історіографія питання. 334

Жабуровська М.М.

Степан Бандера і його роль в національно-визвольній боротьбі
українського народу..... 342

Бурлака О.Ю.

Битва під Прохорівкою. Історичний міф чи реальність? 349

Будзінська О.Ф.

Іван Данилович Черняхівський – командувач 60-ю армією
(1942-1944 рр.) 354

Мосорко М.І.

Дискусійні питання українсько-польських відносин
періоду Другої світової війни..... 362

Вишневська І.А.

Проблема репатріації іноземних військовополонених із СРСР (1945-1956 рр.) у пострадянській історіографії..... 370

Литвин С.Е.

Проблема агітаційно-пропагандистської діяльності ОУН на східноукраїнських землях у вітчизняній історіографії початку ХХІ ст. 377

Гудзь М.В.

Діяльність ліберальної партії Великої Британії в складі коаліційного уряду в роки Другої світової війни та участь у виборах 1945 року: історіографія проблеми. 387

Бутенко Я.М.

Формування гуманістичного світогляду Кароля Войтили в період і після Другої світової війни..... 394

Журавльова Л.В.

Роль ядерного чинника в процесі повоєнного облаштування світу: історіографія проблеми. 403

Паламарчук Н.Н.

Приклад для майбутніх поколінь: до питання про громадську діяльність Наталії Полонської-Василенко (40-ві-70-ті рр. ХХ ст.). 410

Ралко Р.С.

Повоєнна зарубіжна історіографія національно-визвольного руху українського народу..... 418

Войтенко І.Б.

Роль родини Ханенків у розвитку археологічної та історичної науки в Україні..... 427

Стьопченко Е.М.

Історія німецьких колоній України у дослідженнях українських вчених періоду нацистської окупації..... 438

Алфавітний покажчик авторів. 449

ПЕРЕДМОВА

Сучасний етап розвитку вітчизняної історичної науки засвідчує доволі парадоксальну тенденцію. Зростання уваги дослідників до подій Другої світової війни, участі в ній українського народу, до цього часу не вилилося у створення її національної історії, у справді науковий, усебічний аналіз із врахуванням співіснуючих нині, різних, часом протилежних підходів до оцінювання подій воєнного лихоліття. Не додає користі справі дослідження вітчизняної історії війни й надмірна політизація багатьох її контраверсійних проблем. Теми сталінських репресій проти українства, радянсько-німецького військового співробітництва початкового періоду війни, співпраці ОУН з нацистами, діяльності УПА стали справді живильним ґрунтом для ідеологічних спекуляцій по-різні боки політичного фронту в Україні, частиною виборчих технологій. На цьому тлі не зменшується зацікавленість громадськості подіями, що не знайшли належного висвітлення, або були сфальшовані чи замовчувалися з кон'юнктурних причин.

Для України конструювання власної версії історії Другої світової війни наштовхується на непримиренне протистояння радянського історичного дискурсу та “нової” національної історіографії. У суспільній свідомості можемо виокремити принаймні два сегменти, що живляться як відповідними теоретичними парадигмами минулого так і реаліями сучасності. Велика частина суспільства щиро переконана, що радянська версія історії Великої Вітчизняної війни – це надійне підґрунтя для наслідування сьогодні. Натомість борців за незалежність України з антирадянського самостійницького табору, автори цих теоретичних конструкцій, успадкованих від попереднього періоду вітчизняної історії, зараховують до “махрових націоналістів” і “ворогів українського народу”, а спроби сучасних істориків об’єктивно

поглянути на події історичного минулого, повернути Україні її історію, називають проявами “бандеризации Украины”.

Інша, діаметрально протилежна точка зору виходить із парадигми заперечення радянської історіографії війни, як наскрізь фальшивої, чужої українському народові, як антиукраїнської за сутністю. Натомість її апологети пропонують будувати національну версію історії Другої світової війни середовище на ґрунті критики сталінізму, популяризації героїки національно-визвольних змагань, боротьби ОУН-УПА тощо. Відтак, змістовий компонент подій війни знову ж таки сепарується та штучно обмежується рамками ідеології націоналізму.

Не дивлячись на всі проблеми, важливою позитивною рисою новітньої історіографії війни є зростання зацікавленості цією тематикою з боку молодого покоління дослідників – покоління позбавленого тиску як радянських так і націоналістичних ідеологічних стереотипів і догм історіографії, покоління відкритого для об’єктивного, неупередженого сприйняття історичних реалій 1939-1945 рр.

До збірника, який пропонується увазі читача, увійшли наукові праці, що склали основу доповідей і повідомлень, виголошених та обговорених під час роботи Четвертих драгоманівських читань молодих істориків: “Друга світова війна (1939-1945): сучасні погляди та інтерпретації”, організованих і проведених кафедрою джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова 28 квітня 2011 р. Статті збірника згруповані в чотирьох розділах: державно-політичні процеси і міжнародні відносини напередодні, в роки та після Другої світової війни (розділ 1); бойові дії, окупаційний режим та рух Опору в роки Другої світової війни (розділ 2); соціокультурні процеси та наслідки Другої світової війни (розділ 3); історіографія та історична біографія істика (розділ 4).

У статтях студентів, аспірантів, молодих викладачів і науковців висвітлюються як достатньо вивчені так і малодосліджені проблеми вітчизняної та світової історії Другої світової війни 1939-1945 рр., порушуються актуальні та контраверсійні питання, що сьогодні стали предметом наукової та суспільної дискусії в Україні. Матеріали збірника мають на меті популяризацію історії війни, розширення джерельної бази, проблематики наукових досліджень, поглиблення аналізу історичних явищ і процесів, олюднення історії.

Дослідження порушених проблем розширить дотеперішні знання про характер і зміст складних суперечливих воєнно-політичних, соціально-економічних процесів, що мали місце у світі та в Україні напередодні, в роки та після Другої світової війни.

Розбудова держави вимагає уважного ставлення до власної історії, змушує в сучасній складній політичній і економічній ситуації враховувати уроки трагічного, історичного досвіду, що його набув наш народ у період Другої світової війни, опинившись в епіцентрі двобою найжорстокіших тоталітарних ідеологій сучасності.

Олександр ПОТИЛЬЧАК

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою джерелознавства
та спеціальних історичних дисциплін
Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова

Олександр СУШКО

доктор історичних наук, професор,
директор Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова

Розділ 1

ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ І МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ НАПЕРЕДОДНІ, В РОКИ ТА ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

УДК 94(415)“193”:329.18

Катерина ГУЛА
(м. Київ)

Роль фашистських організацій в суспільно-політичному житті Ірландії 1930-х рр.

Проаналізовано причини виникнення та особливості діяльності фашистського руху в Ірландії. Визначено його місце в політичній системі країни та на міжнародній арені напередодні Другої світової війни.

Ключові слова: клерикальний фашизм, “сині сорочки”, Куман на Гел, Фіанно Фойл.

“Фашизм носить ім’я, яке саме по собі нічого не говорить про дух та засоби цього руху. Фашию означає “об’єднання” чи “союз”, тому фашисти – це “союзники”, а фашизм повинен означати “союзництво”, - так в своїй книзі коментує німецький історик фашизму В. Віпперман [1, с. 3]. В той час як досліджувалася історія Комінтерну та його роль в драматичній дипломатичній боротьбі напередодні Другої світової війни, мало істориків звертали увагу на феномен фашистського інтернаціоналу. Фашистські партії в передвоєнній Європі представляли собою грізну силу. Вони прийшли до влади в двох великих континентальних державах – Німеччині та Італії. Позиції фашистів були сильними в ряді європейських держав від Португалії до Угорщини – від Норвегії до Італії.

В історіографії дуже поширеним є вживання терміну “фашист”, який застосовується стосовно членів практично всіх право-радикальних та реакційних партій міжвоєнної Європи, але при цьому опускаються суттєві розбіжності між варіаціями фашизму в різних країнах континенту.

Однією з недостатньо досліджених сторінок фашистського руху є історія формування та діяльність клерикальних фашистів Ірландії. Адже перша половина 1930-х рр. в Ірландії була позначена розвитком фашистського руху, особливо Army Comrades Association (ACA), відомих як “блакитні сорочки”. На особливу увагу також заслуговує вивчення діяльності “Ірландського легіону”, який воював на стороні генерала Ф. Франко в період Громадянської війни в Іспанії 1936-1939 рр.

У 1933-1934 рр. рух “синіх сорочок” став масовою силою, а його лідери здійснили низку спроб захопити владу й встановити в країні тоталітарну диктатуру континентального зразка (найчастіше ірландські фашисти намагалися переймати досвід Б. Муссоліні та його однодумців). Ідеологія “блакитних сорочок” була прикладом класичного фашизму (корпоративізм, антикомунізм та антисемітизм) з особливим нахилом до католицизму. За надмірну релігійність історики визначають ірландський фашизм як “клерикальний”. Один із членів руху наголошував, що організація може складатися лише з істинних ірландців і християн. В якості привітання ірландські фашисти використовували клич “Хох О’Даффі” і салют; девізом організації слугувало гасло “Десять ударів за одного!” [2, с. 270]. Проте найголовнішим залишається питання, що спонукало частину ірландців сповідувати фашистські принципи?

У 1926 р. І. де Валера заснував партію Фіанна фойл, авторитет правої політичної сили Куман на гел (Гельська Ліга) розпочав стрімко падати серед населення. Це призвело до того, що на чергових парламентських виборах в лютому 1932 р. де Валера отримав переконливу перемогу, виборовши 72 місця в парламенті (депутати Гельської Ліги посіли лише 57 місць). Поразка була сприйнята досить болюче правими силами. Представники двох партій донедавна боролися одна проти одної в ході Громадянської війни і перемога де Валери могла призвести до зведення старих рахунків, що в результаті й відбулося. Першими діями нового уряду стали відміна заборони на діяльність ІРА та звільнення з в’язниць лідерів республіканського руху, а мітинги Гельської Ліги почали піддаватися нападам з боку бойовиків ІРА, які підтримували нову владу. Для врівноваження сил, лідери Ліги розпочали активні переговори про злиття з праворадикальною організацією фашистського зразка ACA (“сині сорочки”).

Ірландська реакція, яка виступала проти поглиблення процесу національно-визвольної боротьби, по-різному використовувала “сині сорочки”: до 1933 р. вони виконували роль переважно охоронних та штурмових загонів при основній політичній організації правих сил країни - партії Куман на Гел (Гельська Ліга); з 1933 р. до осені 1934 р. – в якості авангарду і головної ударної сили.

За своїм масштабом і реальними можливостями “сині сорочки” поступалися континентальному фашизму. Соціальний діапазон “синіх” був більш вузьким: у них не було масової опори серед основної частини дрібної буржуазії та інших прошарків населення, а їхні лави поповнювалися за рахунок середняків, фермерів, торговців і в більшості ветеранів, які в минулому боролися за незалежність Ірландії від Великої Британії. У свою чергу “сині сорочки” об’єднували “Лігу молоді”, “Молоду Ірландську Асоціацію” та жіночу секцію.

Слід відзначити, що недостатня підтримка фашистських настроїв в ірландському суспільстві була зумовлена реалізацією програмних цілей Фіанна фойл, однієї з впливових політичних партій Ірландії, яка обіцяла ірландцям, особливо національній буржуазії, досить реальну соціально-економічну підтримку та сприяння.

Родоначальником фашистського руху стала, створена в 1931 р., так звана Асоціація товаришів по зброї, яка нараховувала близько 3 000 членів, ветеранів армії та поліції. На чолі Асоціації стояв колишній голова військово-медичної служби армії Ірландії, брат убитого в 1927 р. віце-прем’єра, полковник О’Хіггінс. З нею були пов’язані впливові члени кабінету Косгрейва, зокрема Р. Мелкахі (військовий міністр) та Е. Блітс (міністр фінансів).

“Ветерани” проголосили своєю метою “боротьбу проти розповсюдження комунізму”. Їхні загони охороняли передвиборчі мітинги Кумман на гел, нападали на збори політичних опонентів, на робітничі та дрібнофермерські організації, здійснювали терористичні акти. Подібна діяльність “синіх” продовжувалася в 1932 р., після перемоги на виборах Фіанна фойл, і викликала схвалення англійської реакційної преси. Зокрема, “ветеранів” з ентузіазмом вітала лондонська “Times”. У відповідь газета ІРА “Ан облахт” (“Республіка”) опублікувала гасло: “Повернемо лікаря О’Хіггінса в його лікарню!”. Прогресивні сили Ірландії з самого початку не будували ілюзій щодо істинного характеру і завдань фашистських організацій.

Після чергової поразки реакційних сил на парламентських виборах в 1932 р. ставлення правих кіл до парламентаризму розпочало змінюватися. В партійному органі Кумман на гел газеті “United Irishman” з’являється стаття, в якій відкидаються демократизм і парламентаризм та проголошується заклик до створення в Ірландії “корпоративної держави фашистського зразка”. Весною 1933 р. Асоціація товаришів по зброї обрала собі нового голову, якого називали “ірландським дуче”. Їм став колишній начальник поліції Ірландії генерал Еоін О’Даффі [3, с. 210].

Е. О’Даффі народився 20 жовтня 1892 р. у графстві Монагхен в сім’ї робітників. На його юність випали роки кровопролитної війни за незалежність Ірландії. Під впливом націоналістичних ідей в 1917 р. О’Даффі вступив до

лав ІРА й з перших днів брав активну участь в боротьбі проти констеблів та військових. У лютому 1920 р. разом з Ерні О'Мейллі та групою однодумців здійснив напад на Королівських Ірландських Констеблів в Балітрені. Власне успішна військова діяльність молодого О'Даффі створила йому підґрунття для стрімкого кар'єрного зросту в лавах ІРА. В 1921 р. його було призначено командуючим другої північної бригади ІРА, а вже в січні 1922 р. – головнокомандуючим ІРА.

Е. О'Даффі на той час став одним із наймолодших генералів Європи. Після завершення війни за незалежність Ірландії в 1921 р., розпочинається громадянська війна, яка розколола країну навпіл. Радикально налаштовані націоналісти виступали за подальшу боротьбу з Великою Британією та встановлення контролю над Ольстером, в той час як помірковані політичні лідери проголосили курс на розбудову Ірландської Республіки (без північних графств). По закінченню громадянської війни Е. О'Даффі став головою народної гвардії і виконував свої повноваження на цій посаді до 1933 р. Його звільнення було проаргументовано наступним чином: “Він не надійний в міру своїх радикальних переконань”. Ірландські історики переконані, що за відставкою О'Даффі прихована спроба не допустити військовий переворот, який міг привести до влади радикальних націоналістів. З липня 1933 р. він очолює Військове Товариство, яке представляло собою клуб старих бійців ІРА та їхніх молодих послідовників. Розуміючи ситуацію, яка склалася в країні та активізацію лівих сил, сповідуючи ідеали М. Коллінза, ірландського революціонера й борця за незалежність, Е. О'Даффі виступає в опозицію до прокомуністичних партій. Його організація була перейменована на Національну Гвардію, а її бійців історія запам'ятає як “синьосорочки” (blue shirt). Саме в цей період “ветерани” за пропозицією ярого фашиста майора К. Корніна вдягнули сині сорочки. До цього часу їхня чисельність досягнула кілька десятків тисяч, головним чином за рахунок фермерів, членів їх сімей, багатих торговців, службовців. Люди О'Даффі охороняли мітинги Ліги і неодноразово вступали в бійки з ІРА. Невдовзі до союзу Гельської Ліги та АСА приєдналося ряд дрібних партій правоцентристської орієнтації. Таким чином була створена нова політична сила Ірландії Фіне гел, а О'Даффі став її першим лідером. Слід зазначити, що нова партія являлася лише розширеною версією “Гельської ліги”, а й зберігала всі ідеологічні принципи своєї попередниці. На початку діяльності Фіне гел виступала за припинення англо-ірландської торговельної війни, яка розпочалася в 1933 р. з приходом до влади де Валери, покращення взаємовідносин із Великою Британією та створення об'єднаної Ірландії в межах Співдружності. Разом з тим в програмі згадувалася, хоча досить не чітко, корпоративна система, використання

якої допомогло б позбавити Ірландію від крайнощів капіталізму та соціалізму [4, с. 157].

Проте дуже швидко стало зрозумілим, що наполеонівські амбіції О'Даффі, його поклоніння перед Муссолоні та пристрасть до непередбачуваних і ризикованих акцій, аж ніяк не пов'язувалися з іміджем солідної партії. Тому вже в 1934 р. її лідер залишив лави і продовжив політичну діяльність, створюючи дрібні фашистські організації по типу "Національної корпоративної партії". Але більшість учасників руху "синіх сорочок" не стали послідовниками О'Даффі і залишилися активними функціонерами Фіне гел.

З липня 1933 р. фашисти розпочинають називати себе "національною гвардією". Вони оголошують "загальнонаціональну компанію" залучення до своїх лав максимальної кількості ірландської молоді. В виступах фашистські вожді відкрито проголошують наміри в короткий термін встановити в країні варіант фашистської держави, пов'язуючи це з неможливістю уряду Фіанна фойл провести боротьбу з комуністичною загрозою, яка, на їх думку, призвела до економічного та соціального хаосу. Слід зауважити, що У. Косгрейв, лідер правих сил, та його однодумці в ірландському Дойлі розгорнули активну кампанію підтримки і пропаганди принципів, які проголосила "національна гвардія".

З початку літа 1933 р. фашисти відкрито, здебільшого у військовій формі та озброєнні, виходять на вулиці ірландських міст і сіл, проводять паради, марші, здійснюють напади на прогресивні організації та проводять чисельні терористичні акти проти їх членів. Активізація "синіх сорочок" зустріла рішучий опір з боку бійців ІРА, тред-юніонів та членів Комуністичної партії Ірландії. Тривалий час ірландський уряд не вмішувався в конфлікт між фашистами та комуністами. Однак, коли Е. О'Даффі оголосив про намір провести 22 серпня 1933 р., у річницю смерті М. Коллінза, в Дубліні загальноірландський огляд членів фашистської організації, під виглядом якого готувалася змова з метою захоплення влади, І. де Валера, голова уряду, заборонив діяльність даної організації. Ірландські урядовці побоювалися розгортання в країні подій схожих як в Італії, насамперед, "маршу на Дублін", який порівнювали з "маршем на Рим".

Компартія Ірландії звернулася із закликом до ірландського народу зупинити фашизм. Командування ІРА оголосило про мобілізацію всіх своїх сил і виразило стійку рішучість силою придушити фашистські виступи. В таких умовах уряд І. де Валери стягнув до столиці сильні контингенти поліції та військ, а потім заборонив фашистський огляд. Е. О'Даффі не ризикнув прийняти виклик і відступив. Проте він наказав провести 20 серпня фашистські паради по всій країні, обіцяючи вивести на вулиці міст близько 100 000 гро-

мадян. “Обіцяли підняти 100 000 осіб, а прийшло в сто разів менше” – писала республіканська преса [5, с. 169].

До осені 1934 р. велася активна боротьба ірландського народу проти фашистської загрози всередині країни. Важливу роль у викоріненні фашизму відіграла ІРА та ірландські комуністи, а КПІ стала ініціатором створення Антифашистської ліги, в якій брали участь також тред-юніони, республіканці та члени Фіанна фойл.

Що стосується уряду, то він намагався не допустити загострення ситуації, залишивши за собою останнє слово. Його члени дозували репресивні акції проти “синіх сорочок”, чергуючи їх із подібними заходами щодо ІРА та прогресивних робітничих організацій. Але вже в кінці літа – початок осені 1934 р., коли великі фермери – “синьосорочники” в південно-східній Ірландії спробували організувати широкомасштабне антиурядове повстання під гаслами відмови внесення земельних виплат до державної казни і практично захопили столицю цього регіону Корк, уряд в черговий раз придушив виступ за допомогою військової сили.

В ході цих подій, коли поразка “синіх” не викликала сумніву, Косгрейв та його однодумці поспішили відмежуватися від “одержимого” О’Даффі. Останній був відсторонений від лідерства в партії та її центральної ради. Фашистську організацію оголосили поза законом, і цього разу вже не було зроблено спроби відродити її під новим іменем. Проте уряд проявив готовність піти на укладання миру зі своїми противниками. У грудні 1934 р. були випущені на волю 115 фашистів, які брали участь в антиурядових виступах. Зі своєї сторони Об’єднана партія всіма силами відхрестилася від свого нещодавнього союзу з фашистами.

Поразка О’Даффі в Ірландії не позбавила його можливості в майбутньому співпрацювати на міжнародному рівні з фашистськими організаціями інших країн. Про міжнародне визнання ірландського фашизму говорить той факт, що О’Даффі увійшов до секретаріату фашистського інтернаціоналу (був призначений головою Комітету праці) та брав участь в його грудневому з’їзді у Швейцарії, де представляв Ірландію. На ньому лідер ірландських фашистів підтримав антиєврейську позицію вождя “залізної гвардії” Корнеліу Кодряну.

Крім того особливу увагу заслуговує участь О’Даффі в громадянській війні в Іспанії 1936-1939 рр. Найвідомішою й багаточисельною групою добровольців, яка представляла Велику Британію, була Ірландська бригада, що прибула до Іспанії боротися за “віру своїх батьків”. “Сині сорочки”, проваливши власний “марш на Дублін”, вирішили всю свою активність переключити на міжнародну арену.

Ірландці на чолі з О'Даффі склали окремий батальйон в лавах Іспанського іноземного легіону чисельністю приблизно в 700 чоловік. Також їх називали "бензиною бригадою", натякаючи на постійне переміщення по території Іспанії. Сучасники скептично ставилися до ролі Ірландської бригади в іспанській громадянській війні, називаючи діяльність посланців "смарагдового острова" на Піренеях "комічною екскурсією до франкістської Іспанії". А один із швейцарських журналістів, який особисто знав лідера ірландських фашистів, описував його як маріонетку, так як після двох-трьох разів появи на сцені, він повністю зникав із виду. Інші давали таку характеристику О'Даффі: "Доброзичливий чоловік з червоним чисто виголеним обличчям, який був схожий на парафіяльного священика". Вони також відмічали "надзвичайно запальний характер генерала і його абсолютну нездатність співпрацювати з ким-небудь" [6, с. 238].

Проте ставлення офіційного франкістського уряду до ірландських добровольців було кращим, ніж до інших подібних рухів, які бажали воювати за ідеї фашистів.

З перших днів громадянської війни в Іспанії уряд Ірландії підписав угоду про невтручання в іспанські справи і ввів заборону на відправлення добровольців. Але добитися виконання таких домовленостей було важко, так як частина населення Ейр підтримувала націоналістів, які в їхніх очах виглядали правовірними католиками та антикомуністами.

Дві католицькі країни об'єднували й історичні зв'язки. Багато століть католицька Іспанія представлялася ірландській інтелігенції та духовенству союзницею в боротьбі з англіканською Англією. У спогадах ірландських добровольців і самого О'Даффі тема духовної спорідненості двох держав проходить червоною ниткою.

Відразу після початку іспанського конфлікту О'Даффі встановив зв'язок з тими колами в Лондоні, які підтримували франкістів. Ця група називалася "Друзі націоналістичної Іспанії". Один із її членів Хуан де ла Сієрва запропонував лідеру ірландських фашистів створити бригаду для захисту католицької віри в Іспанії.

20 вересня 1936 р. О'Даффі сів у літак, який направлявся в Бургос – столицю націоналістичної Іспанії. Генерал відразу зайнявся підготовкою перекидання ірландських добровольців до Іспанії. Високі посадові особи націоналістичної Іспанії надавали можливу допомогу генералу, і ще раніше призначили О'Даффі на посаду Генерального інспектора Ірландської бригади. У свою чергу він зустрівся з авторитетними військовими, зокрема генералами Кабанельясом та Молою. Напередодні свого повернення до Дубліна "ірландський дуче" виступив по радіо від імені ірландців всього світу, наголоси-

вши, що “Ірландія зробить все можливе, для допомоги своєму історичному другові та союзнику”.

Повернувшись на батьківщину, О’Даффі зустрівся з де ла Сіервою. Останній обіцяв першокласний транспорт для перевезення тисячі ірландських добровольців. Для того, щоб все виглядало офіційно, рідний брат Франко Ніколас повинен був особисто відповідати за цю операцію, надати в розпорядження О’Даффі іспанського адмірала та англomовних стюардів і на “спеціальному потязі” ірландці мали поїхати до столиці націоналістичної Іспанії. Проте через міжнародну ситуацію (сам Франко пояснив це діяльністю московської агентури в міжнародному комітеті по невтручанню) планувалося, що ірландці прибудуть до країни кількома групами. Франко запросив О’Даффі побути “гостем нації”, надавши прекрасні умови проживання та пересування. Протягом деякого періоду він відвідав місця бойової слави націоналістів, після чого ірландський вождь повернувся до Саламанки, де й зустрівся із Франко та де ла Сіва, розробивши новий план по перекиданню ірландських добровольців до Іспанії.

Близько 400 осіб із Гелуея десантувалися на морську базу Ель-Ферроль, розташовану на галісійському узбережжі Іспанії. Решта, багато із яких були одягненні в блакитні сорочки, на чолі з О’Даффі були доставлені з Ліверпуля до Ліссабону, а потім потягом до місця призначення. Коли ірландці прибули в Касерес, вони були включені в Іспанський іноземний легіон під номером 15 (15-а Бандера), причому офіцерський склад і навіть польова кухня склалися виключно з ірландців, і лише ад’ютанти та перекладачі були іспанцями. О’Даффі виголосив лише одне бажання: він не хотів би воювати на фронтах, де його солдатам прийшлося б виступати проти “католицьких баскських братів”. Весь батальйон нараховував 670 чоловік, переважно представників сільських районів Ірландії та католицьких районів Ольстера [7, с. 367].

З листопада 1936 р. по лютий 1937 р. Ірландська бригада розташовувалася в досить комфортабельних бараках Касереса. Лише по неділях О’Даффі виводив своїх вояків в місто на паради. За цей весь час їх встигли навідати генерал Франко та голова Іноземного легіону Ягуе.

За час перебування в Касересі моральний дух ірландців пригнічувався через умови проживання та брак інформації з Ірландії. Поки вони відпочивали і чекали наказів, їхній лідер постійно роз’їжджав по всій Іспанії, зустрічаючись з представниками фашистів.

Лише 16 лютого 1937 р. Ірландському легіону було віддано наказ висунутися на Харамський фронт до міста Сьємпозуелос, в 15 кілометрах північніше Мадриду. Проте відразу розпочалися неприємності. Замість 5 годин очікуваного переїзду легіон перебував в дорозі більше доби. Ірландцям по-

відомили, що машиніст потягу був республіканським шпигуном, який намагався підірвати потяг. Діставшись до місця призначення, ірландці відразу отримали вказівку зайняти позиції на передовій. Оцінивши ситуацію, О'Даффі розпочав переговори з генералом Оргазу про можливу відстрочку участі ірландців в бойових діях, аргументувавши це надзвичайною втомою добровольців.

Проте ірландські легіонери в перших же сутичках зарекомендували себе як непрофесійні та неорганізовані військові сили. Після кількох невдалих атак і погроз з боку ірландців перейти на сторону Республіки, було вирішено розпустити Ірландський легіон. 14 квітня 1937 р Франко особисто проінспектував особовий склад бригади, після чого направив до О'Даффі лист, в якому виклав проблеми легіону, особливу увагу звертаючи на недостатню професійних офіцерів і відсутність внеску ірландців в спільну справу перемоги.

Для того щоб уникнути скандалу, було застосовано вдалий хід. О'Даффі оголосив про закінчення шестимісячного контракту з Іноземним легіоном, що дозволило вивести добровольців, не втративши обличчя. 15 Бандера одноголосно проголосувала за повернення до Ірландії. І вже 21 червня 1937 р. більше 600 солдат О'Даффі, багато з яких були одягненні у військову форму Іспанського іноземного легіону, маршем пройшли вулицями Дубліна. Небагато ірландців залишилося воювати “за віру своїх батьків”, і в 1938 р. в Іноземному легіоні нараховувалося лише 5 добровольців-ірландців.

Генерал Франко з самого початку надіявся отримати реальну допомогу в особі Ірландського легіону. Цим пояснюється дружлюбний прийом бригади О'Даффі. Але коли стало зрозумілим, що ірландці не вміють воювати, Франко більше не бачив потреби в їх присутності на Піренеях [8, с. 374].

Повернувшись з Іспанії О'Даффі відійшов від політики. До кінця свого життя генерал спостерігав за тим, у що перетворився фашистський рух, ініціатором якого він виступав. Помер “ірландський дуче” у віці 52 років, а прощання з ним проходило в головному соборі Дубліна, куди прийшло десятки тисяч людей. Ірландський уряд виділив кошти на будівництво пам'ятника О'Даффі, поховавши його поряд ще з одним національним героєм Ірландії, Майклом Коллінзом.

Підсумовуючи особливості діяльності фашистського руху в Ірландії, можна констатувати про вплив ряду історичних чинників, які спричинили виникнення правонаціональних політичних і військових угруповань. Однією з головних причин стала громадянська війна в країні, яка розколола партії, перетворивши їх на супротивників. Саме в період політичної нестабільності та хаосу ідеї міцної об'єднаної держави фашистського зразка знайшли підтримку серед частини ірландців, які чекали покращення економічних і соціа-

льних умов життя. Активізація лівих партій та невиконання урядом обіцянок перед населенням спонукали колишніх ветеранів, дрібних фермерів і приватних власників, частково селян перейти на бік правих сил і підтримати їхню ідеологію. Визначною особливістю фашистського руху в Ірландії стала релігійна забарвленість, що дало можливість дослідникам трактувати його як клерикальний.

Проте, на відміну від італійського чи іспанського фашизму, ірландський не перетворився в масову політичну силу через брак підтримки серед більшості населення країни, проведення антифашистської урядової політики та проголошення політики нейтралітету Ірландією. Крім того, спроби лідера “синіх сорочок” Е. О’Даффі популяризувати фашистські організації Смарагдового острова за межами держави теж зазнали невдач. Дезорганізація, низький рівень військової підготовки, відсутність бойового духу та авторитетного лідера серед ірландських фашистів призвели до їх поступової ізоляції на міжнародній арені.

Джерела і література

1. *Випперман В.* Европейский фашизм в сравнении (1922–1982). / В. Випперман. – Франкфурт-на-Майне, 1983. – 239 с.
2. История Ирландии. / Под. ред. Л.И. Гольман. – М.: Мысль, 1980. – 390 с.
3. *Lee J.* Ireland 1912-1985: politics and society / J. Lee. – Cambridge University Press, 1989. – 754 p.
4. *McGerry F.* Eoin O’Duffy: a self-made hero. / F. McGerry. – Oxford University Press, 2005. – 442 с.
5. Там же.
6. *Stradling R.* The Irish and the Spanish Civil War, 1936 – 1939: crusades in conflict / R. Stradling. – Manchester University Press, 1999. – 289 p.
7. *Наумов А.О.* Фашистский интернационал. Покорение Европы / А.О. Наумов. – М.: Вече, 2005. – 448 с.
8. Там же.

Аннотация

Гула К.А. (г. Киев). Роль фашистских организаций в общественно-политической жизни Ирландии 1930-х гг.

Проанализировано причины возникновения и особенности деятельности фашистского движения в Ирландии. Определено его место в политической системе государства и на международной арене накануне Второй мировой войны.

Ключевые слова: клерикальный фашизм, “синие рубашки”, Куман на Гел, Фианно Фойл.

Annotations

Kateryna Gula (Kyiv). The role of fascist organizations in social and political life of Ireland during 30-ies of XX century

Causes and characteristics of the fascist motion in Ireland were analyzed. Its place in the political system and on the international arena on the eve of World War II has been identified.

Key words: clerical fascism, “blue shirts” at Hal Koeman, Fianna Foyil.

УДК 930.2(47+57)“1925/1933”:351.864(431)

Олег ШЕВЧЕНКО
(м. Київ)

**Військово-промислове співробітництво СРСР та
Веймарської республіки в 1925-1933 рр.**

На основі аналізу широкого кола джерел та наукової літератури досліджуються тенденції військово-промислового співробітництва СРСР та Німеччини в 1925-1933 рр.

Ключові слова: Веймарська республіка, СРСР, військово-промислове співробітництво.

У другій половині 1920-х рр. Радянський Союз у військовому співробітництві з Німеччиною продовжує багато уваги приділяти військово-промисловим контактам. Для радянської сторони інтерес представляли: модернізація вітчизняної військової промисловості за рахунок направлення німецьких офіцерів на заводи в СРСР і надання ліцензій для серійного виробництва військової продукції, а також проведення спільних науково-дослідних робіт. Причому даний пункт частково вже реалізувався у процесі діяльності військово-навчальних центрів рейхсверу (Липецьк, Казань, Тоцькоє, Шіхани). Водночас, військове міністерство Німеччини робило наголос на постачання до Радянського Союзу напівфабрикатів, виробництво й експорт яких формально не підпадали під заборону Версальського договору. Ці проекти сприяли підтриманню зайнятості й високого рівня кваліфікації працівників військово-промислових фірм Німеччини.

У 1925-1927 рр. центр уваги у військовому співробітництві між СРСР і Німеччиною був перенесений на використання військових шкіл в СРСР і навчання кадрів, але це зовсім не означало відмову від співробітництва у вій-

ськовій промисловості. Навпаки, надання технологічної й інтелектуальної допомоги в організації окремих військових виробництв не тільки не зменшилося, а набуло після „невдач” із „Юнкерсом” і „Берсолю” масового характеру.

У середині 1929 р. ЦК ВКП(б) прийняло постанову „Про стан оборони країни”, в якій було викладено лінію про повну технічну реконструкцію армії, авіації й флоту. Народному комісаріату з військових і морських справ СРСР було доручено нарівні з існуючим озброєнням домогтися отримання дослідних зразків і на їх основі озброїти армію сучасними видами артилерії, засобами хімічного захисту, танками, бронемашинами, налагодити серійний випуск літаків та авіамоторів. Ця постанова стала основою першого п’ятирічного плану військового будівництва, нею передбачалося також створення нових технічних військ, моторизація РСЧА, масова підготовка технічних кадрів.

Для керівництва виконанням програмами, що згадувалися в постанові, була запроваджена посада начальника озброєнь РСЧА, якому доручалося керівництво усіма питаннями переозброєння армії. Цю посаду у 1929-1930 рр. займав І. Уборевич, а в 1931-1932 рр. – М. Тухачевський. У 1929 р. було створене Управління механізації й моторизації (УММ) РСЧА. У перші роки його існування управління очолювали І. Каменський і К. Калиновський. Оскільки до 1929 р. в СРСР не було танкового виробництва і необхідних кадрів-танкобудівників, то спеціальною постановою РВР СРСР було передбачено створення різних типів танків. На початку 1930 р. РВР затвердила програму створення різних видів літаків, аеростатів, аерофотоапаратів і приладів, причому основна увага була приділена бомбардувальній і винищувальній авіації. У середині 1929 р. РВР розробила п’ятирічну програму артилерійського переозброєння РСЧА. З 1928 р. по 1933 р. потужність артзаводів збільшилася майже в шестеро. Водночас було б некоректно вважати, що військова промисловість СРСР перебувала в ембріональному стані. Так, ще у вересні 1928 р. відділ озброєнь Рейхсверу розраховував на постачання обладнання з 35 радянських військових заводів, які виробляли гвинтівки, гармати, літаки, боеприпаси, хімічну зброю та інше спорядження, причому, як зазначалося, „військова допомога Москви через поставки отруйних газів була особливо незалежною”, оскільки Німеччина не мала можливості отримувати ОР з інших країн [1]. Досвід співробітництва з невеликими підприємствами (тими ж самими „Юнкерсом”, „Штольценбергом” та ін.) виявився дуже корисним для радянського військово-промислового комплексу, який був тоді в стадії становлення.

Закупівля відбувалася відповідно до визначених перспективних напрямів розвитку військової й військово-технічної думки, яка отримала сильний ім-

пульс для розвитку під час Першої світової війни (особливо хімія, авіація, артилерія, моторизація, виробництво танків, підводних човнів та ін.).

10 жовтня 1928 р. в Москві було укладено угоду між радянським Державним зброярсько-кулеметним трестом і фірмою „Карл Вальтер” (Тюрінгія). Відповідно до угоди фірма зобов’язувалася надати тресту повну технічну допомогу в організації виробництва по нарізанню стволів для малокаліберних рушниць і в організації експериментів по нарізанню стволів трьохлінійних гвинтівок і кулеметів, які проводила сама фірма. За 120 000 марок трест отримав право направляти впродовж трьох років своїх спеціалістів для вивчення виробництва по нарізанню стволів на верстатах фірми „Вальтер”. Фірма зобов’язувалася надати працівникам тресту можливість детально вивчити методи виготовлення інструментів, які використовували при нарізанні стволів і виробництва зброї, ознайомитися з відповідною документацією [2].

18 грудня 1928 р. в Москві між Державним всесоюзним гарматно-зброярсько-кулеметним об’єднанням (ГЗКО) „Збройоб’єднання” (пізніше ГЗКО було перейменоване у Державне всесоюзне зброярсько-арсенальне об’єднання (ВЗАО)) і німецькою фірмою „ДАК” (Дойче Аутомобіль-Конструкціонс-гезельшафт) була укладена угода про розробку конструкції колісно-гусеничного танка. Її підписали директор „ДАК” Фольшер і голова правління „ВЗАО” Я. Берзін. Фірма за 70 000 американських доларів зобов’язувалася розробити відповідно до відпрацьованих „Збройоб’єднанням” технічних умов та передати йому проект і детальні робочі креслення танка з колісно-гусеничним ходом. Передача робочих креслень відбулася в Берліні 24 травня і 27 липня 1930 р; фірмі було виплачено 40 000 доларів. Виплата решти 30 000 доларів повинна була бути проведена після виготовлення танка за цими кресленнями і його наступних випробувань. Танк побудований не був, залишок суми не виплатили, тому фірма у січні 1932 р. подала до берлінського суду позов на „ВЗАО” [3].

У січні-лютому 1929 р. група військових хіміків (Рохінсон, Карцев, Блінов) була направлена у відрядження в Німеччину. Вони оглянули протигазову лабораторію в Шпандау (із наданням її повного опису), полігон у Куммерсдорфі (включаючи експерименти по дегазації обмундирування й місцевості), фабрики по виробництву протигазів у Любеку (фірму „Ауер”, фірму „Дега”, а також фірму „Дрегер”) і фірму „Ханзеатіше АГ” в Кілі, лабораторію професора Флюрі у Вюрцбурзі, професора Вірта в Шарлотенбурзі і професора Оберміллера (з наданням детального їх, опису). Радянські хіміки також вели переговори з фірмами „Гольдшмідт”, „Тем і Хаас” про будівництво заводу по виготовленню тіодігліколю (сировини для іприту). Їм вдалося отримати матеріали періоду Першої світової війни 1914-1918 рр. для виготовлення різних ОР, а у „ІГ Фарбен Індустрі” ще і креслення газомета, газо-

сховища, фільтрів, рецепти й зразки приладів для створення димової завіси з літака та ін. Вони зустрічалися з начальником генштабу рейхсверу В. Бломбергом і узгодили проект договору про спільну роботу на 1929 р. [4].

У березні-квітні 1929 р. заступник начальника ВПС РСЧА В. Алкніс провів переговори з представниками фірми „BMW” про закупівлю 200 авіамоторів „BMW VI” і 102 винищувачів „НД 37” у фірми „Хайнкель”. Під час укладання контракту на мотори Алкінсу вдалося домогтися деякого зниження цін порівняно з умовами попереднього замовлення 1927 р. Тоді було закуплено 100 моторів, а також 20 гідролітаків „Дорньє-Валь” [5].

Наприкінці 1928 р. „Юнкерс” звернувся до радянського військового аташе в Берліні з пропозицією відновити виробництво літаків у СРСР. Мова йшла про будівництво авіазаводу на концесійних засадах. В одному з проєктів постанови Політбюро ЦК ВКП(б) за 1929 р. пропонувалося розпочати попередні переговори з „Юнкерсом” для з’ясування конкретних пропозицій фірми. У грудні 1929 р. фірма „Юнкерс” звернулася з листом до радянського торгівельного представництва в Берліні з пропозицією “створити постійне представництво в Росії”, у Москві, очолити його мав добре відмий своєю роботою в СРСР експерт. Цей експерт повинен “підтримувати стосунки з усіма авіаційними колами”, а всі переговори про співробітництво і про замовлення повинні були відбуватися в Берліні [6].

Деяке уявлення про рівень радянських замовлень Німеччині дають відомості, викладені у звіті тамтешнього радянського аташе В. Путьна К. Ворошилову, датованому 15 серпня 1929 р. Так, на початок серпня 1929 р. загальна сума виділялених на військові закупівлі у Німеччині коштів складала приблизно 7,2 млн крб. Основні замовлення були зроблені по лінії “Авіатресту”, “Гарматарттресту”, “ВІХІМ-тресту”, “Збройно-кулеметного тресту” [7].

З 10 по 20 квітня в Москві, між представниками ВРНГ і фірми “Крупп” за ініціативою радянської сторони проходили переговори про надання технічної допомоги в галузі військового виробництва, а також виробництва чавуну та сталі у найближчі 10 років. Фірма “Крупп” запропонувала за суму 2 млн американських доларів надати допомогу в розробках, виробництві і випробуваннях в СРСР різних гарматних систем (радянська сторона була зацікавлена у розробці за допомогою “Круппа” зенітної артилерії усіх калібрів з приладами управління, мортир середнього і великого калібру, важкої корпусної та дивізійної артилерії, гарматних набоїв усіх типів) і боєприпасів (порох, вибухівка) для сухопутних військ і флоту, розширити конструкторське бюро фірми в Ессені, або створити конструкторське бюро в СРСР, або посилати німецьких конструкторів у відповідні радянські КБ [8].

Приблизно в цей час головною “дійовою особою” у військово-технічних контактах обох країн стає німецький генерал артилерії М. Людвіг, який пішов у відставку з посади начальника озброєнь Рейхсверу. Не випадково, у вересні 1929 р. К. Хаммерштейн на усі прохання К. Ворошилова про допомогу зі сторони Рейхсверу рекомендував “для зміцнення відносин в усіх промислових питаннях генерала Людвіга”.

Свої зусилля після переговорів у Москві з К. Ворошиловим та І. Уборевичем, які відбулися в кінці 1929 р., М. Людвіг зосередив у трьох напрямках:

1. Надання допомоги в модернізації радянської військової промисловості за рахунок направлення німецьких офіцерів на заводи СРСР і надання ліцензій для серійного виробництва військової продукції.

2. Проведення спільних науково-дослідних робіт. Причому даний пункт частково вже реалізувався у процесі діяльності військово-навчальних центрів Рейхсверу (Липецьк, Казань, Тоцькоє, Шіхани).

3. Постачання до Радянського Союзу напівфабрикатів, виробництво й експорт яких формально не підпадав під заборону Версаля, але сприяли підтриманню зайнятості і високого рівня кваліфікації військово-промислових фірм Німеччини [9].

Керівництво Рейхсверу розраховувало на співробітництво кількох великих німецьких фірм („Крупп”, „Рейнметал”, „Сіменс і Хальске”), а також на те, що „Людвіг у якості радника радянського уряду” з питань озброєння буде рекомендувати радянській стороні залежно від його уподобань відповідні німецькі фірми. Тут, крім політичної користі, рейхсверівцям вбачалася можливість розповсюдження свого впливу на процес оснащення РСЧА новим озброєнням.

Для радянської сторони інтерес представляли перші два пункти, тоді як військово-міністерство Німеччини робило наголос на останньому. У вигідній ситуації опинилася й фірма „Рейнметал”.

Конкретно мова йшла про цілий реєстр узгоджених двосторонніх проєктів, із яких і складалася програма розвитку радянської оборонної промисловості, так звана „програма Людвіга”. Серед них: 1. Постачання до СРСР напівфабрикатів 75 міліметрових зенітних гармат. Їх збирання повинно було здійснюватись інженерами „Рейнметала”. 2. Поставка необхідних для цього приладів управління вогнем, фірми “К. Цейс” із розрахунку, що до осені 1930 р. буде зібрано 20-30 гармат. 3. Ремонт і переобладнання одного з радянських заводів із метою налагодження ліцензійного виробництва військового спорядження. 4. Будівництво заводу з виготовлення вибухівки і поставка готових часових мін вибухівки і набоїв для зенітних гармат. Для цього планувалось залучити фірму “Тіль” з Рули. 5. Постачання напівфабрикатів

для виготовлення в СРСР 10-20 штук експериментальних мінометів. 6. Постачання випробувального зразка 20 міліметрового автомату фірми „Рейнметал”. 7. Постачання дослідних зразків трасируючих гарматних набоїв, виробництво яких планувалося здійснювати в Австрії. 8. Постачання до СРСР обладнання для виготовлення набоїв для польової артилерії. 9. Постачання апаратури для виготовлення напівфабрикатів, необхідних для виготовлення отруйних речовин. Після того як „ІГ-Фарбен-Гезельшафт” відмовився надати радянській стороні необхідне обладнання, радянське торговельне представництво у Берліні вело переговори з фірмами „Гольдшмідт” з Амендорфа і „Рем і Хаас” із Майнхайма. Імпорт напівфабрикатів, готових виробів і обладнання планувалося здійснювати через підставні фірми нейтральних країн (Австрії, Швейцарії та Швеції).

У радянської сторони, як розумів Людвіг, було всього 30 танків й усі вони, як і 6 танків, поставлених “Крупом” влітку 1929 р., не функціонували. Причому, німецькі танки перед відправленням до СРСР випробувані не були. Тому було запропоновано у випадку, якщо „Крупп” буде брати участь у реалізації „програми Людвіга”, постачати для Радянського Союзу гусеничні трактори (тягачі) для наступного їх переобладнання під танки.

Наркомат оборони (К. Ворошилов і І. Уборевич) та представники радянського військпрому після відмови „Круппа” свій вибір зупинили на напівдержавному концерні „Рейнметал”, єдиному, з ким радянській стороні, нарешті, вдалося домовитися. Переговори з „Рейнметалом” проходили спішно. Делегацію радянської сторони очолювали начальник озброєнь РСЧА, заступник голови РВР І. Уборевич і начальник ДВПУ ВРНГ М. Уриваєв. Узгоджений сторонами договір складався з трьох великих частин. У першій мова йшла про налагодження виробництва 6 артилерійських систем (3-х дюймова зенітна гармата, 15-сантиметровий міномет, 37 міліметрова протитанкова гармата, 20 міліметрова автоматична гармата, а також 37 міліметрова автоматична зенітна гармата і 6 дюймова гаубиця) з тим, щоб уже до кінця 1931 р. було налагоджене їх виробництво. У другій частині мова йшла про організацію двох артилерійських КБ із відрядженнями до СРСР на чотири роки двадцятьох конструкторів і надання необхідного матеріалу з архівів фірми. У третій частині йшлося про закупівлю чотирьох артилерійських систем і готового технологічного інструмента для їх негайного виробництва. За усі ці послуги радянська сторона зобов’язувалася заплатити близько 2,5 млн американських доларів [10]. Крім того, фірма “Рейнметал” зобов’язувалася допомогти в організації виробництва танків у СРСР.

Переговори йшли дуже повільно. І. Уборевич, умовляючи німців, посилався на те, що американська фірма “Скотт” і шведська “Бофорс” також готові виконати замовлення на вигідніших, ніж німці, умовах але він, однак,

зробив свій вибір на користь німецької фірми, яку вважав більш авторитетною.

Наполягаючи на підписанні договору, К. Ворошилов та І. Уборевич погрожували Німеччині, що затягування переговорів поведе за собою не тільки погіршення, але і перегляд усього комплексу відносин між СРСР і Німеччиною, включаючи політичний і економічний аспекти [11].

10 лютого 1930 р. представники Військпрому і “Рейнметала” підписали попередню угоду. Сама фірма в тексті договору не фігурувала. У супровідному до договору листі пояснювалося, що Управління озброєнь іменувалося “ВПН”, а німецька сторона – “Р.Л.” Під аббревіатурою “Р.Л.” малося на увазі дослідницьке товариство, яке “Рейнметал” зобов’язувався заснувати в Голландії.

Одразу ж після підписання угоди в Німеччину виїхала військова делегація з дванадцятьох офіцерів на чолі з І. Уборевичем. 15 лютого 1930 р. вона вже прибула до Берліну. Підписання остаточного договору планувалося після відвідування радянською делегацією кількох фірм („К. Цейс”, „Тіль”, „Рейнметал”) та випробування чотирьох готових артилерійських систем на полігоні “Рейнметал”.

Наприкінці лютого 1930 р. на засіданні Кабінету Міністрів Німеччини відбулося обговорення німецько-радянських військових і військово-економічних контактів. Враховуючи їх значення, міністр закордонних справ Е. Курціус рекомендував після завершення переговорів по “плану Юнга” і введення його у дію зайнятися вирівнюванням стосунків із східними сусідами і, всупереч різкій антирадянській критиці з приводу сталінської аграрної реформи і переслідування церкви в СРСР, дотримуватися „рапалльської лінії”. Військовий міністр Гренер проінформував уряд про військове співробітництво з Радянським Союзом, при цьому підкреслив, що його згортання викликало б велике незадоволення в Рейхсвері. Схоже висловився і канцлер Х. Мюллер. Він відзначив, що обидві держави не входять до “Версальського клубу” держав-переможниць, тому в політичному сенсі у них багато спільного. В самому СРСР є два силових центри це Компартія і Червона армія, причому РСЧА налаштована дружньо до Німеччини, і цей настрій слід зберегти [12].

18 квітня 1930 р. в Москві був підписаний текст договору й у вересні того ж року він вступив у дію, після того як отримав згоду німецького уряду й канцлера. Німецький посол Дірксен оцінював військове співробітництво СРСР і Німеччини як найбільш стабільний фактор радянсько-німецьких відносин, а також як засіб впливу на внутрішньополітичний розвиток у Радянській державі.

У Німеччині існувала окрема організація, яка інформувала про стан справ й досягнення в окремих галузях господарства в країні. Систематизувала інформацію з німецької преси і перевіряли її на місцях, робили інформацію більш повною й всебічною [13].

Особливо вдалим було співробітництво з інструктором-танкобудівником Е. Гроте („Рейнметал”), з яким був укладений контракт про роботу в СРСР. Розроблений ним середній танк “Т-Г” (танк Гроте) за своїми бойовими й технічними характеристиками перевершував середній танк “Т-24”, який був на озброєнні РСЧА. Таку високу оцінку дала йому комісія Політбюро ЦК ВКП(б) по танкобудівництву у доповіді Політбюро 19 лютого 1931 р. Танк “Т-Г” було визнано основним типом середнього танка, тому було запропоновано терміново налагодити його виробництво у Харкові та на Уралі [14].

В умовах економічної кризи 1929-1933 рр. (“велика депресія”) значення СРСР в якості ринку збуту для німецької промисловості, у т. ч. і військово-промислової продукції, різко зростало. Так, якщо експорт Німеччини в такі країни, як Франція, Голландія, Великобританія у 1932 р. порівняно з 1929 р. скоротився відповідно на 48,6 %, 53,2 %, 65,7 %, то її експорт до СРСР, навпаки, зріс на 176 % [15].

Таке зростання значною мірою було зумовлене тими обставинами, що радянська сторона категорично поставила питання перед Берліном про експортні кредити і зуміла наполягти на своєму. Переговори про новий кредит були розпочаті під час бесіди німецького посла в Москві Дірксена з наркомом зовнішньої торгівлі А. Мікояном і членом колегії НКЗС СРСР Б. Стомоняковим на прийомі в німецькому посольстві 12 квітня 1929 р. Мікоян заявив тоді німецькому дипломату: “Важких і не вигідних кредитів ми більше брати не будемо” [16]. І радянська сторона зуміла реалізувати такий підхід.

Дірксен, у свою чергу, постійно ставив питання про кредити перед міністром закордонних справ Курціусом, підкреслюючи його політичне значення в умовах, коли в Німеччині заговорили про „кризу Рапалло”, вказуючи при цьому на загострення внутрішньополітичної обстановки в СРСР.

В такій ситуації на запрошення ВРНГ СРСР у лютому-березні 1931 р. до Радянського Союзу прибула представницька делегація німецьких ділових кіл. Очолював її голова концерну „Клекнер-Веркс” П. Клекнер. До її складу входили і представники ВПК Німеччини: генеральні директори фірм „Фрідріх Крупп”, „Ферайніхте Штальверке”, „Отто Вольф”, „Сіменс”, „АЕГ”, „Борзіг”, „Шіхау”, (верф у Данціге), „МАН”, „ІГ Фарбен”, „Металльгезельшафт”, „Лінке Хоффман-Буш”, „Рейнікер”, „ДЕМАГ”. 28 лютого 1931 р. делегацію прийняв голова ВДНГ Г.Орджонікідзе. Він запропонував подвоїти обсяг радянських замовлень німцям. Але для цього потрібні були великі

кредити. Переговори завершилися на мажорній ноті – була досягнута принципова домовленість про надання експортного кредиту й нарощування поставок обладнання в СРСР [17].

Пізніше з візитом до Берліна прибув заступник голови ВРНГ Ю. Пятаков. 14 квітня 1931 р. в Берліні була оформлена угода між ВРНГ і представниками німецької промисловості про надання СРСР кредиту у 300 млн марок (“угода Пятакова”). На цю суму СРСР зобов’язувався з 15 квітня по 31 серпня 1931 р. оформити додаткові замовлення. Очевидно, що, як і раніше, частину – ймовірно, більшу, – даного кредиту було використано для військово-промислових замовлень. Відомо, що в середині 1931 р. ще одна радянська військова делегація вела в Берліні переговори з управлінням озброєнь рейхсверу і налагодила контакти з деякими військово-промисловими фірмами. Так, з питань технічного співробітництва й поставок систем управління велися переговори з “Сіменсом”. Угода повинна була реалізовуватися через дочірнє підприємство “Сіменса” в Англії. З урахуванням замовлень під даний кредит, загальна сума радянських замовлень у Німеччині в 1931 р. складала 919,3 млн. марок, перевершивши аналогічний показник 1930 р. на 62,3 %. „Радянський Союз був у 1931 р. кращим покупцем наших машин”, – засвідчувала тоді німецька преса [18].

Ще в листопаді 1930 р. радянським повпредом у Берлін замість Крестинського, який став заступником наркома закордонних справ СРСР, був направлений Л. Хінчук, який був до цього часу заступником наркома торгівлі СРСР. Хінчук одразу ж розпочав прощтовхувати радянські товари на ринок Німеччини. Звісно, мова йшла в основному про сировину і сільськогосподарські поставки (зерно). В радянському меморандумі від 28 вересня 1931 р. за підсумками осінніх економічних переговорів була поставлена вимога про забезпечення умов зростання радянського експорту до рівня 750 млн. марок [19].

Протоколом від 22 грудня 1931 р. Хінчук і німецький міністр економіки Х. Варм-Больд зафіксували домовленість про взаємне збільшення експорту товарів. Це диктувалось тим, що заборгованість СРСР Німеччині наблизилась до 1 млрд марок і розраховуватись треба було золотом і валютою.

Водночас, саме в період економічної кризи після відставки 27 березня 1930 р. уряду “великої коаліції” на чолі з Х. Мюллером, новий уряд Х. Брюнінга узяв курс на згортання відносин з СРСР. Спочатку це відбилося в політичній сфері. 24 червня 1931 р. в Москві було підписано протокол про продовження Берлінського договору, але уряд Х. Брюнінга так і не ратифікував його.

На початку 1932 р. у Німеччині розгорнулася кампанія проти імпорту радянського зерна, лісу, нафти. Її ініціаторами були великі аграрії, фірми дере-

вообробної й нафтової промисловості. Натомість фірми важкої промисловості постійно намагалися спонукати німецький уряд не чинити перепон радянському експорту в Німеччину, а також надати СРСР гарантовані експортні кредити.

У червні 1932 р. Г. Пятаков знову приїхав до Німеччини. 15 червня він добився підписання угоди про постачання, які розширювали “угоду Пятакова” від 14 квітня 1931 р. 17 січня 1933 р. був підписаний радянсько-німецький протокол про збільшення експорту СРСР до Німеччину й надання йому кредитів для купівлі обладнання. 25 лютого 1933 р. був підписаний заключний протокол між радянським торгпредством і двома німецькими консорціумами на чолі з “Дойче Банк” і “Дрезднер Банк” про надання СРСР кредитів на загальну суму 140 млн марок [20].

Але навряд чи цей кредит міг допомогти збереженню динаміки розвитку двосторонньої торгівлі, що мала впродовж попередніх років стійку тенденцію до зростання, а тепер пішла на спад.

Джерела та література

1. *Muller R.-D.* Das Tor zur Weltmacht: Die Bedeutung der Sowjetunion für die deutsch Wirtschafts und Rüstungspolitik zwischen den Weltkriegen. – Voopard am Rhein, 1984. – S. 311;

2. Архів зовнішньої політики Російської Федерації (далі – АЗП РФ), ф. 082, оп. 6, п. 345, од. зб. 5486, арк. 1-5.

3. АЗП РФ, ф. 082, оп. 6, п. 345, од. зб. 5486, арк. 177-178.

4. Російський державний військовий архів (далі – РДВА), ф. 33987, оп. 3, од. зб. 295, арк. 13-15.

5. РДВА, ф.4, оп. 2, од. зб. 163, арк. 48.

6. РДВА, ф. 31863, оп. 1, од. зб. 2011, арк. 13.

7. РДВА, ф. 082, оп. 3, од. зб. 112, арк. 18-19.

8. РДВА, ф. 33987, оп. 3, од. зб. 295, арк. 227-228.

9. РДВА, ф. 33987, оп. 3, од. зб. 295, арк. 71, 76, 78.

10. РДВА, ф. 33987, оп. 3, од. зб. 295, арк. 75-77.

11. Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945. Serie B. – Bd. XIV – S. 189, 209.

12. *Gatzke H.W.* Russo-German Military Collaboration during the Weimar Republik // *Amerikan Historikal Rewiew.* – Vol. LXIII. – 1958. – April, № 3. – P. 592, 594.

13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, од. зб. 2674, арк. 70.

14. *Захаров В.В.* Военные аспекты взаимоотношений СССР и Германии: 1921 – июнь 1941 год. – М.: ГАВС, 1992. – С. 92;

15. *Ахтамзян А.А.* Рапалльська політика: советско-германские дипломатические отношения 1922-1932 гг. – М.: Наука, 1974. – С. 261;
16. Там само. – С. 242;
17. Документы внешней политики СССР.- М.: Международные отношения, - 1959-1969. - – Т. 14 – с. 118, 778 – 781;
18. *Muller R.-D.* Das Tor zur Weltmacht: Die Bedeutung der Sowjetunion für die deutsch Wirtschafts und Rustungspolitik zwischen den Weltkriegen. – Boopard am Rhein, 1984. – S. 231;
19. Документы внешней политики СССР.- М.: Международные отношения, - 1959-1969. - Т. 14 – с. 821-822;
20. *Rosenfeld G.* Sowjetunion und Deutschland. – Berlin (Ost), 1984. – S. 419-420.

Аннотация

***Шевченко О.Т.* (г. Киев). Военно-промышленное сотрудничество СССР и Веймарской республики в 1925-1933 гг.**

На основе анализа широкого круга источников и научной литературы исследуются тенденции военно-промышленного сотрудничества СССР и Германии в 1925-1933 гг.

Ключевые слова: Веймарская республика, СССР, военно-промышленное сотрудничество.

Annotations

***Oleg Shevchenko* (Kyiv). The USSR and the Weimar Republic Military-Industrial Cooperation during 1925-1933**

Trends in the USSR and Germany military-industrial cooperation during 1925-1933 is investigated on analysis of a wide range sources and scientific literature.

Key words: Weimar Republic, the USSR, the military-industrial cooperation.

УДК 94(477)“193”:343.1(47+57)

Богдан ПОТИЛЬЧАК
(м. Київ)

**Правові засади організації та діяльності Верховного Суду
Української РСР у другій половині 30-х рр. XX ст.**

Аналізуються нормативно-правові засади організації та діяльності вищого органу в системі судоустрою республіки в другій половині 30-х рр. минулого століття. Порушується питання про місце і значення Верховного Суду Української РСР серед органів судової влади сталінської тоталітарної держави. Розглядаються конституційний статус, функціональні повноваження та реальний вплив ВС УРСР на правосуддя.

Ключові слова: Верховний Суд Української РСР, конституція, закон, судоустрій, повноваження.

Сьогоднішня наша держава засвідчує спроби чергового реформування її правової системи, зокрема й судочинства. Назріла через низку кричущих невирішених проблем, судова реформа, зачепила й найвищий орган в системі судів загальної юрисдикції – Верховний Суд України. Останнім часом спостерігаються доволі успішні спроби, через запровадження вищих спеціалізованих судів і розширення їхніх повноважень, зменшити обсяг функціональних повноважень Верховного Суду, і таким чином де-факто позбавити його конституційного статусу.

Історія найвищого судового органу України знає часи коли його зафіксовані в чинній Конституції та законах повноваження фактично ігнорувалися правлячим політичним режимом, а сама інституція підмінялася позасудовими органами. Вивчення цього історичного досвіду, врахування його уроків, на наш погляд є особливо важливим й актуальним сьогодні – у період реалізації задекларованої нинішньою владою судової реформи.

Окреслений у назві пропонованого дослідження тематичний аспект до цього часу розглядався виключно поверхово, в загальному контексті вивчення історії найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції України. В доробку ще української радянської історично-правової науки маємо опубліковану в 1968 р. працю Д. Сусла [11]. Проблема взаємовідносин Верховного суду СРСР із Верховними судами союзних республік, зокрема в досліджуваній період, розкривається у праці В. Куликова [6].

Що ж стосується сучасних вітчизняних досліджень, то загальну характеристику нормативно-правових засад діяльності Верховного Суду Української РСР у кінці 30-х – 40-х рр. ХХ ст. подано в опублікованій у 2001 р. узагальнюючій праці – “Верховний Суд України: історія і сьогодення, портрети й події”. У книзі на тлі історії розвитку судових органів на теренах України й процесу становлення незалежної української держави та реформування на конституційних засадах її судової системи подається інформація про Верховний Суд України як найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції: про його структуру, повноваження, роль у забезпеченні законності в діяльності судів нижчих рівнів, форми впливу на стан правосуддя в державі, організаційне забезпечення його діяльності та міжнародні зв’язки

[5]. У контексті нашої теми вартою уваги дослідника є також широко відома стаття О. Копиленка, В. Гончаренка та О. Зайчука присвячена висвітленню основних етапів становлення та розвитку Верховного Суду України [7]. Проте всі названі публікації лише побіжно торкаються заявленого в назві нашого дослідження питання. Отже, незважаючи на очевидну наукову й суспільну актуальність порушеної проблеми, питання правових засад організації та діяльності Верховного Суду Української РСР на піку сталінського тоталітаризму – у другій половині 1930-х рр., у вітчизняній історично-правовій науці залишаються малодослідженими.

Становлення на початку 30-х рр. ХХ ст. у Радянському Союзі режиму особистої влади Й. Сталіна та командно-адміністративної системи управління не могло не позначитися на організації та діяльності окремих ланок судової системи держави як в центрі так і на місцях. Помітних деформацій зазнала судова система Української СРР, зокрема її найвищий орган – Верховний Суд республіки.

25 вересня 1931 р. спільною постановою ВУЦВК і РНК Української СРР було затверджене нове “Положення про судоустрій Української Соціалістичної Радянської Республіки” [7, с. 5]. Документ визначав статус Верховного Суду УСРР як вищої інстанції в судовій системі республіки. На нього покладалися: судовий контроль над усіма судами та військовими трибуналами, що діяли на території республіки; розгляд у касаційно-ревізійному порядку справ, по яким окружні суди та військові трибунали ухвалили вироки; розгляд у порядку нагляду всіх справ вирішених будь-яким судом УСРР; розгляд у першій інстанції кримінальних і цивільних справ особливої державної ваги. Поряд із цими, звичними для статусу Верховного Суду, позиціями “Положення про судоустрій УСРР” 1931 р. містило й цілком нові приписи. Найвищий судовий орган Української СРР зобов’язувався боротися з будь-якими спробами протидії соціалістичному будівництву, активно сприяти соціалістичній індустріалізації країни, перебудові сільського господарства на соціалістичних засадах і рішучому наступу на рештки капіталістичних елементів. Наразі йшлося ні про що інше, як про боротьбу з класовим ворогом – так званими “куркулями” і “буржуазними елементами” [7, с. 5]. Повернення класової боротьби до кола пріоритетних завдань судових органів в умовах посилення тоталітарного режиму та зміцнення одноособової влади Й. Сталіна, на нашу думку, свідчило про бажання радянського диктатора повною мірою використати судову систему держави не лише для боротьби з своїми політичними конкурентами у вищому керівництві держави, але й для широкомасштабних репресивних акцій.

Правовий статус і засади організації та діяльності Верховного суду республіки були закріплені в новій Конституції Української РСР, ухваленій

Надзвичайним XIV українським з'їздом Рад 30 січня 1937 р. У статті 102 розділу IX Основного закону ("Суд і прокуратура") закріплювалися положення про те, що "правосуддя в УРСР здійснюється Верховним Судом УРСР, Верховним Судом Молдавської АРСР, обласними судами, судами адміністративних округ, а також спеціальними судами СРСР, що створюються за постановою Верховної Ради СРСР, народними судами" [3, с. 333]. Стаття 104 закріплювала за Верховним судом республіки статус найвищого судового органу УРСР, а також прописувала за ним функцію нагляду за судочинством у судах всіх рівнів. За Конституцією УРСР 1937 р. склад Верховного суду обирався Верховною Радою Української РСР на термін 5 років [2].

Водночас, в умовах загострення тоталітаризму, повальної централізації всього державного життя в СРСР і посилення репресій, закріплена в Основному законі конституційна норма про Верховний Суд УРСР як вищий судовий орган республіки залишалася простою декларацією. Остаточо це стало зрозумілим із прийняттям 16 серпня 1938 р. другою сесією Верховної Ради СРСР першого скликання Закону СРСР "Про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік" [1, с. 207]. У розділі V ("Верховний Суд союзної республіки") нової редакції Закону (статті 45-52), закріплювалися загальні засади повноважень цих судів, порядку та термінів їх обрання, структури і складу, порядку функціонування тощо.

Згідно статті 45 Закону СРСР "Про судоустрій..." Верховний Суд союзної республіки визначався вищим судовим органом союзної республіки з повноваженнями нагляду за судовою діяльністю всіх судових органів на її території. До складу Верховного Суду союзної республіки входили: голова суду, заступників голови, членів суду та народні засідателі (ст. 47). Він працював у складі двох судових колегій – у кримінальних і цивільних справах, які розглядали справи, віднесені законом до їх компетенції, а також скарги і протести на ухвали обласних, окружних і районних судів республіки (ст. 48).

Щодо порядку виконання визначених законом повноважень, то судові колегії Верховного Суду союзної республіки мали розглядати справи в складі головуючого – голови або члена Верховного Суду, і двох народних засідателів. Розгляд скарг і протестів на вироки, рішення та ухвали крайових, обласних і інших судів союзної республіки відбувався також колегіально, в складі трьох членів Верховного Суду (ст.ст. 49-50).

Згідно закону, до повноважень Верховного Суду союзної республіки також належав і нагляд за роботою її судової системи. В порядку наглядової діяльності Верховний Суд республіки реагував на протести прокурора СРСР, прокурора союзної республіки, голови Верховного Суду СРСР, голови Верховного Суду союзної республіки, які ті надсилали на вироки, рішення і ухвали судів республіки, що набрали законної сили. Іншою стороною

цієї наглядової практики визначався розгляд в судових засіданнях скарг і протестів громадян у справах, по яким судами союзної республіки було винесено вироки (ст. 51).

У заключній статті V розділу Закону “Про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік” (1938 р.) закріплювалися повноваження голови Верховного Суду союзної республіки, який головував в судовому засіданні особисто, або призначав для цього члена суду; призначав справи до слухання; давав розпорядження про виклик до суду звинувачених, свідків і сповіщав сторони процесу про час розгляду справи (ст. 52).

Проте в самому Законі “Про судоустрій...” містилася правова колізія, що фактично робила всі вищезазначені повноваження Верховного Суду республіки декларативними. Йдеться про положення ст. 64 (Розділ VII “Верховний Суд СРСР”), якими вищий союзний судовий орган наділявся правом розглядати протести на рішення, вироки, ухвали всіх судів, минаючи їх перевірку Верховними судами союзних республік [1, с. 220]. Ще однією новацією, яка знижувала статус Верховних судів союзних республік, була відсутність у законі положення про формування із їх складу президій і пленумів. Згідно нової редакції закону ці інститути утворювалися лише у Верховному Суді Союзу РСР [1, с. 222].

Підсумовуючи аналіз нормативно-правових засад організації та діяльності вищого органу в системі судоустрою Української РСР у другій половині 1930 рр. зазначимо, що зміни в союзному законодавстві про судоустрій 1938 р. виключно негативно відбилися на радянському правосудді, і не лише тому, що зосередження у Верховному Суді СРСР величезної кількості справ породжувало тяганину та низьку якість наглядового провадження, а й через те, що надмірна централізація судочинства об’єктивно сприяла поширенню практики неправосудних рішень в угоду сталінському режимові. Верховний Суд Української РСР опинився фактично відстороненим від виконання своєї основної конституційної функції – найвищого наглядового органу в системі судів загальної юрисдикції.

Джерела та література

1. Закон “Про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік” прийнятий Верховною Радою СРСР 16 серпня 1938 р. // Кримінально-процесуальний кодекс УРСР. Офіційний текст зі змінами і доповненнями на 1 жовтня 1944 р., з додатками та постатейними матеріалами. – Київ-Харків: Українське державне видавництво, 1944. – С. 207-223.

2. Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. Ухвалена постановою Надзвичайного XIV Українського З’їзду Рад // Більшовик. – 1937. – 1 лютого.

3. Постанова ВУЦВК і Раднаркому УРСР від 25 вересня 1931 р. “Про надання чинності Уставі про судоустрій УСРР в редакції 1931 року” // Збірник законів Української Соціалістичної Радянської Республіки. – 1931. – № 35. – ст. 280.

4. Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. В.Д. Гончаренка. – Т. 2: Лютий 1917 р. – 1996 р. – К., 2006.

5. Верховний Суд України: історія і сьогодення, портрети й події [Текст] / Ред. В.Ф. Бойко. – К.: Вид. дім “Ін Юре”, 2001. – 320 с.

6. Куликов В.В. Взаимоотношения Верховного Суда СССР с Верховными судами союзных республик // Верховный Суд СССР / Под ред. Л.Н. Смирнова, В.В. Куликова, Б.С. Никифорова. – М., 1974. – С.

7. Копиленко О.Л., Гончаренко В.Д., Зайчук О.В. Становлення і розвиток Верховного Суду України // Вісник Верховного Суду України. – 2003. – № 1. – С. 2-11.

8. Офіційний сервер Верховного Суду України [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua>

9. Селіванов А.О. Організація судової влади в Україні. – К.: Юрінком Інтер, 2003.

10. Смыкалин А.А. Довоенный период развития советской судебной системы // Российская юстиция. – 2002. – № 6

11. Сушло Д.С. Історія суду Радянської України (1917-1967 рр.): моногр. / Д.С. Сушло. – К.: Видавництво Київського університету, 1968. – 236 с.

Аннотация

Потыльчак Б.А. (г. Киев). Правовые основы организации и деятельности Верховного суда Украинской ССР во второй половине 30-х гг. XX в.

Анализируются нормативно-правовые основы организации и деятельности высшего органа в системе судоустройства республики во второй половине 30-х гг. прошлого века. Затрагивается вопрос о месте и значении Верховного Суда Украинской ССР среди органов судебной власти сталинского тоталитарного государства. Рассматриваются конституционный статус, функциональные полномочия и реальное влияние ВС УССР на правосудие.

Ключевые слова: Верховный Суд Украинской ССР, конституция, закон, судоустройство, полномочия.

Annotations

Bogdan Potylchak (Kyiv). The legal basis of the organization and activity of the Supreme Court of the Ukrainian SSR in the second half of the 30-ies of XX century

Regulatory principles of organization and activity of the highest authority in the judicial system of the Republic in the second half of the 30-ies of XX century are analyzed. Role of the Ukrainian SSR Supreme Court in the judiciary of Stalin's

totalitarian state is studied. Constitutional status, functional authority and the impact of Ukrainian SSR Supreme Council of Justice study is viewed.

Key words: Supreme Court of the Ukrainian SSR, constitution, law, judiciary, authority.

Науковий керівник – *Андрусішин Б.І.*, доктор історичних наук, професор, директор Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

УДК 94(477) “1941/1945:34”

Юлія МЕЛЬНИЧЕНКО

(м. Київ)

Держава і право України в роки Другої світової війни

Досліджуються питання розвитку держави і права України в роки Другої світової війни. Проаналізовано, державний лад і зміни в органах державної влади і управління СРСР і УРСР, постанови та укази Президії Верховної Ради СРСР, визначено найбільш складні та дискусійні питання, зроблено висновок, що саме в цей період відбулася перебудова всього державного механізму та зміна правової системи.

Ключові слова: радянсько-німецькі юридичні акти, Державний Комітет Оборони, Ставка Верховного Головнокомандування, НКВС, Військові трибунали, Рух Опору, Український штаб партизанського руху, Військова колегія Верховного Суду СРСР, Кримінальний Кодекс УРСР.

22 червня 1941 р., порушивши радянсько-німецькі юридичні акти від 23 серпня 1939 року (Пакт Молотова-Ріббентропа) та 28 вересня 1939 р. (Договір “Про дружбу і кордони”), а також норми міжнародного права, гітлерівська Німеччина здійснила напад на СРСР. Розпочався найгостріший, наймасштабніший етап Другої світової війни. Для народів Радянського Союзу ця війна, що принесла найчисленніші жертви й найстрашніші страждання, стала Великою Вітчизняною.

З того моменту почалася перебудова державного механізму та правоохоронної системи на військовий лад. Війна викликала посилення централізації управління, виникнення надзвичайних (неконституційних) органів влади.

Варто зазначити, що першочергові завдання радянської держави були проголошені у наступних документах: Постанова ЦК ВКП(б) та Раднаркому

СРСР 23 червня 1941 року; Директива ЦК ВКП (б) та Раднаркому СРСР партійним і радянським органам прифронтових областей від 29 червня 1941 р.

У Зверненні Президії Верховної Ради, Раднаркому УРСР та ЦК КП(б)У “До українського народу” від 6 липня 1941 р., в якому зазначалось: “Товариші робітники, селяни, інтелігенція великого українського народу! На смертний бій [...] піднялася вся Україна [...] почалася наша Велика Священна Вітчизняна війна.

Зміст цих правових документів зводився до наступного: перебудови країни на військовий лад, розширення повноважень союзних органів, створення надзвичайних органів управління, надання військовим інвестиціям особливих повноважень у справі оборони країни, суспільного порядку та державної безпеки.

Перед партійними і радянськими органами республіки ставились такі завдання: перевести економіку на військові рейки; всебічно зміцнити збройні сили; здійснити евакуацію з прифронтових районів; організувати масовий партизанський рух на захоплених ворогом територіях; розгорнути військово-патріотичну роботу серед населення.

Вже 22 червня 1941 р. була оголошена мобілізація громадян 1905-1918 рр. народження, які не були звільнені від призову. В перші дні війни 2,5 млн. мешканців України стали бійцями і командирами Червоної армії [10, с. 35].

На той момент вся повнота влади в країні зосереджувалась у створеному Постановою Президії Верховної Ради СРСР, РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 30 червня 1941 р. Державному Комітеті Оборони (ДКО). До його складу увійшла нечисленна керівна партійно-радянська верхівка на чолі з Й. Сталіним. Постанова зобов’язувала “усіх громадян, усі партійні, радянські, комсомольські та воєнні органи незаперечно виконувати рішення й розпорядження ДКО”. Цей воєнно-політичний орган мав надзвичайні повноваження і діяв як через конституційні органи влади та партійні органи, так і через створювані ним комітети, ради, комісії [3, с. 46].

Отже, ДКО приймав найбільш важливі рішення для оборони країни, а Раднарком розробляв постанови, які забезпечували виконання цих рішень.

Для забезпечення оперативного управління країною ДКО призначав уповноважених у союзні та автономні республіки, краї, області, підприємства і будови, що мали народногосподарське і військове значення. Державні Комітети Оборони створювалися у містах, які були наближені до фронту. До складу міських КО входили представники партійних радянських органів, військові і працівники НКВС. Міські Комітети Оборони налагоджували перехід підприємств на військовий лад, мобілізацію сил на відсіч фашистам, сприяли підтримуванням громадського порядку в містах [12, с. 123].

Для стратегічного управління військовими була створена Ставка Верховного Головнокомандування (10 липня 1941 р.), яку очолив Й. Сталін. 19 липня 1941 р. його було призначено Народним Комісаром Оборони (НКО). У руках Й. Сталіна залишалися посади Генерального секретаря ЦК ВКП(б) і Голови Ради Народних Комісарів. “Така концентрація влади в руках одної людини, - згадував маршал Жуков, - вносила дезорієнтацію та нервовість у спільну справу. Важко було зрозуміти, де закінчується Державний Комітет оборони і де починається Ставка і навпаки” [4, с. 87].

Перш за все, слід зазначити, що війна викликала необхідність зміни радянського законодавства в умовах військового часу. Указом Президії Верховної Ради СРСР “Про воєнний стан” від 22 червня 1941 р. широкі владні повноваження надавалися військовим радам фронтів, армій, військових округів, а там, де не було військових рад, - вищому військовому командуванню військових з'єднань. Цим указом на значній території СРСР, зокрема на всій території УРСР, вводився особливий правовий режим воєнного стану. Для потреб оборони військове командування отримало право застосовувати трудову, воєнно-квартирну, автогужову повинності, вилучати транспортні засоби, врегульовувати час роботи установ, підприємств та організацій (встановлювати комендантську годину), забороняти в'їзд чи виїзд з населених пунктів, застосовувати в адміністративному порядку виселення, позбавлення волі на строк до 6 місяців, штраф до 3000 рублів [9, с. 132]. Накази, постанови й розпорядження відповідних військових інстанцій були обов'язковими для місцевих органів влади, державних і громадських організацій, усього населення місцевості. Винні у їх невиконанні притягувалися до кримінальної відповідальності за законами воєнного часу.

“Це був особливий правовий режим, - пише відомий український науковець А. Рогожин, - що передбачав розширення повноваження військових властей, а також кола справ, підсудних воєнним трибуналам, застосування надзвичайних заходів, щодо охорони громадського порядку, державної безпеки і зміцнення обороноздатностей. Особливі повноваження, в тому числі і для розпорядження міськими органами влади, одержали військові ради фронтів, армій, округів, а також військово командування військових з'єднань” [12, с. 136]. У перший день війни, 22 червня 1941 р., Указом Президії Верховної Ради СРСР було затверджено “Положення про військові трибунали в місцевостях, оголошених на воєнному стані і в районі бойових дій”. Структура військових трибуналів, до яких перейшло чимало повноважень з загальних судів, виявилась досить розгалуженою.

Військові трибунали розглядали справи у складі трьох постійних членів суду. Вироки військових трибуналів не підлягали касаційному оскарженню і могли бути скасовані чи замінені тільки у порядку нагляду. Засуджені до

вищої міри покарання могли тільки сподіватись на зміну міри покарання протягом 72 годин. Ці функції мала лише Військова колегія Верховного Суду СРСР, головний військовий прокурор Червоної Армії чи ВМФ, військової ради округів, фронтів, армій, флотів, флотилій [10, с. 36].

6 липня 1941 р. було прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про відповідальність за поширення у воєнний час брехливих чуток, які викликають тривогу серед населення”. Закон встановлював сувору відповідальність (від 2 до 5 років) за цей злочин, якщо в сукупності не передбачалось більш тяжкого покарання.

Слід звернути увагу, що з початком військових дій вступили в дію нові статті Кримінального Кодексу УРСР: Ст. 54 – зносили з контрреволюційною метою з іноземною державою або з окремими її представниками, а також сприяння будь-яким способом іноземній державі, що воює з СРСР або проводить проти нього інтервенцію чи блокаду. Частина 2 ст. 54 – антирадянська пропаганда чи агітація у місцевостях, що оголошені на воєнному стані чи у воєнній обстановці. Частина 2 ст. 56 – пропаганда чи агітація, спрямована на підбурення національної або релігійної ворожнечі чи розбрату і воєнній обстановці. Ст. 56 – відмова або ухилення в умовах воєнного часу від внесення податків або від виконання повинностей [14, с.75].

В умовах військового часу відбулись зміни в трудовому законодавстві. 26 червня 1941 р. було видано Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про режим робочого часу робітників і службовців на період війни”, який давав право керівникам підприємств для виконання державних завдань збільшувати робочий час від 1 до 3 годин на день з оплатою у полуторному розмірі. Чергові відпустки замінювались грошовою компенсацією, яка, як правило, не виплачувалась готівкою, а вносилась на спеціальний рахунок працюючого.

26 грудня 1941 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР “Про відповідальність робітників і службовців підприємств воєнної промисловості за самовільне залишення підприємств” всі робітники і службовці воєнних підприємств вважались мобілізованими та закріплювались за постійним місцем роботи. Сувору відповідальність встановлювалася за розкрадання державного та особистого майна громадян та спекуляцію. З 8 січня 1942 р. крадіжка особистого майна громадян під час повітряного нальоту, пожежі, евакуації кваліфікувалась як бандитизм (Постанова Пленуму Верховного Суду СРСР) [11, с. 98].

Війна змінила структуру, форми і методи роботи радянських, партійних і правоохоронних органів. На початку серпня 1941 р. були в єдиний наркомат НКВС об'єднані наркомати державної безпеки та внутрішніх справ УРСР.

Перед міліцією були поставлені нові завдання: посилення боротьби з організованою злочинністю і бандитизмом, вилучення зброї в населення, затримання дезертирів, стримування наступу гітлерівців із зброєю в руках.

Важливим завданням НКВС стала участь у формуванні оперативних загонів та руху Опору Директивою від 14 серпня 1941 р. НКВС УРСР здійснив організацію партизанських, підпільних, розвідувальних та диверсійних груп в тилу ворога (всього понад 30 000 осіб). 5 липня 1941 р. Постановою ЦК КП(б)У було створене Управління по організації і керівництву партизанськими загонами, диверсійними групами та винищувальними батальйонами на чолі з заступником НКВС УРСР Тимофієм Строкачем. 30 травня 1942 р. Постановою ДКО було створено Центральний штаб партизанського руху (УШПР) спочатку при військовій раді південно-західного напрямку, а з 29 червня 1942 р. його було підпорядковано Ставці Верховного Головнокомандування [8, с. 74].

Партизани України здійснювали допомогу Радянській Армії. Під час бойових рейдів і операцій визволяли населені пункти, встановлювали свій контроль над цими районами. Визволивши від окупантів певну територію партизани відновлювали тут діяльність органів радянської влади – рад депутатів трудящих. В окремих випадках радянську владу тут представляли партійні комітети або штаби партизанських з'єднань. Партизани скасовували закони і розпорядження німецької адміністрації. За спогадами відомого радянського партизанського командира О. Федорова, на визволених народними месниками територіях люди продовжували жити за законами довоєнного часу, тут святкували весілля, реєстрували народження дітей, карали за мародерство і крадіжки, існували навіть окремі партизанські суди [10, с. 37]. Для покарання зрадників Батьківщини і гітлерівських прислужників створювались спеціальні партизанські трійки (командир, комісар і начальник штабу загону). В найрезонансніших справах вирок суду затверджувався загальними зборами партизан, або зборами громадян села, де було вчинено злочин. Звичайно, в партизанському середовищі мали місце порушення законів. Але реакція партизанського керівництва на них була блискавичною.

Як зазначає відомий український історик А. Чайковський: “[...] у руках партизанських ватажків нерідко концентрувалася величезна влада – законодавча, судова та виконавча, - і не лише у межах інших формувань, а й у просторих районах дислокацій, тому тут багато що залежало від особистих якостей командирів” [11, с. 10].

Натомість в найтяжчі періоди війни НКВС не змінював карально-репресивного характеру своєї діяльності. При підході німецьких військ до міст Західної України сталінські поплічники здійснили масові розстріли ув'язнених у Львові, Самборі, Станіславі, Луцьку, Рівному. В умовах війни

судові органи широко застосовували направлення засуджених в штрафбати. Коли штрафні батальйони йшли в бій, частини НКВС знаходились у них в тилу і знищували всіх, хто намагався без наказу залишити поле бою.

У воєнну добу важливого значення в забезпеченні трудовими ресурсами військової економіки набув ГУЛАГ. В'язні сталінських таборів, великий відсоток яких складали мешканці України, активно використовувалися на трудовому фронті. За перші три роки війни на будівництві підвідомчих НКВС об'єктів працювало більше двох мільйонів в'язнів. На формування радянських збройних сил відповідно Указом Президії Верховної Ради СРСР (12 липня та 4 листопада 1941 р.) було достроково звільнено і відправлено на фронт 420 000 в'язнів. Всього Головне Управління таборів доставило до армії протягом 1941-1944 рр. 975 000 засуджених [3, с. 76].

16 серпня 1941 р. з'явився наказ Ставки, підписаний Й. Сталіним, за № 270. З ганьбою і презирством він засуджував тих, хто опинився в німецькому полоні, називав їх дезертирами і зрадниками. Наказ давав право розстрілювати на місці панікерів і дезертирів. Репресій також мали розповсюджуватись і на членів сімей військовополонених. Зазнавши страшної поразки навесні 1942 р. під Харковом (знову із-за помилок Ставки і Сталіна особисто), радянські війська відступали в напрямку Сталінграду. 28 липня 1942 року з'явився Наказ Народного Комісара Оборони за № 227 – “Ні кроку назад!”. Як і на початку війни, Сталін перекладав відповідальність за відступ на бійців і командирів. У наказі безпосередньо зазначалось: “Панікерів і боягузів повинні знищувати на місці [...] Команди роти, батальйону, полка, дивізії, відповідальні командири та політпрацівники, які залишають бойові позиції без наказу, є зрадниками Батьківщини. З такими командирами і політпрацівниками треба вчиняти як із зрадниками Батьківщини

25 листопада 1943 р. Пленум Верховного Суду СРСР прийняв постанову “Про кваліфікацію дій радянських громадян, що надавали допомогу ворогу в районах тимчасово окупованих німецькими загарбниками”. До вищої міри покарання засуджувались начальники поліції, коменданти, гітлерівські агенти та інші зрадники Батьківщини. Про це свідчив судовий процес у Харкові над гітлерівцями та їх посібниками (грудень 1943 р.) [12, с. 94].

28 жовтня 1944 р. Україна була повністю звільнена від німецько-фашистських загарбників. Повернення Радянської влади більшість населення, яке на собі відчуло всі “принади” нацистського “нового порядку” зустрічало позитивно. На теренах України оперативно відновлювався жорсткий громадський порядок, ліквідовувалося безробіття, створювалися мінімальні умови для виживання місцевого населення. Втім, з поверненням Радянської влади відновили свою діяльність і карально-репресивні органи.

Війна призвела до серйозних змін у депутатському складі Верховної Ради УРСР. На 1 травня 1945 р. з 390 депутатів Верховної Ради УРСР було тільки 289. Вже 1 березня 1944 р. Верховна Рада УРСР відновила свою роботу. Вона схвалила діяльність уряду, затвердила державний бюджет, утворення союзно-республіканських наркоматів оборони та закордонних справ УРСР і внесла відповідні зміни до Конституції УРСР. До кінця війни в повному складі відновила роботу Президія Верховної Ради УРСР [9, с. 154].

1 квітня 1944 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову “Про керівні органи місцевих Рад депутатів трудящих”, в якій викладався порядок відновлення діяльності Рад і їх виконкомів. На 1 червня 1945 р. відновили свою роботу всі місцеві Ради УРСР.

Отже, Друга світова війна завдала Україні більше втрат і руйнувань, ніж будь-якій іншій країні Європи.

Державно-правовий розвиток України відбувався в річищі воєнно-політичних заходів СРСР, спрямованих на розгром ворога. Через те функціонування державного механізму під час війни супроводжувалося посиленням тоталітарно-централістських засад; владні функції здійснювалися неконституційними надзвичайними та воєнно-політичними органами, в яких відбулося безпосереднє об’єднання партійного, радянського та військового керівництва. Значно посилилася репресивно-каральна функція органів НКВС, військових трибуналів, прокуратури й суду.

В умовах воєнного стану утворилося своєрідне нормативно-правове поле з різними засобами стимулювання та примусу людей до воєнно-бойової та трудової діяльності. Характерним було посилення кримінальної репресії.

Увібравши всі етнічні українські землі, УРСР як складова Радянського Союзу стала однією з переможниць у війні. Відбулося піднесення України - фундатора ООН на міжнародній арені.

Джерела та література

1. Українські підручники. Бібліотека Онлайн. Історія держави і права [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://textbooks.net.ua>
2. *Анфилов В.* Дорога к трагедии сорок первого года. – М., 1997.
3. *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. У 2 кн. – К., 1994.
4. *Жуков Г.К.* Спогади і роздуми. – К., 1990.
5. *Коваль М.В.* Друга світова війна та історична пам’ять // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 3-21, 24.

6. Коваль М.В. Друга світова і Велика Вітчизняна війна та сьогодення. Роздуми історика // Український історичний журнал. – 1995. – № 3. – С. 3-22.
7. Константинов К. Рокосовський. Победа Не любой ценоз. – М., 2006.
8. Король В. Система каральних органів в окупаційному Києві (1941–1943) та її виконавці // Історія в школі. – 2000. – №№ 11–12. – С. 8–19.
9. Кузьминець О., Калиновський В., Дігтяр П. Історія держави і права України – К., 2000.
10. Левітас Ф. До питання держави і права України в роки Другої світової війни.//Історія в школі. – 2008. – № 5 – 6. – С. 35-39.
11. Музиченко П.П. Історія держави і права України: Навч. посіб. – 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Т-во “Знання”, 2000.
12. Рогожин А.Й. Історія держави і права України: Ч. 2. – К., 1996.
13. Смолій В.А. Історія України. Нове бачення: Т. 2. – К., 1996.
14. Чайковський А.С. та ін. Хрестоматія з історії держави і права України – К., 2003.

Аннотация

Мельниченко Ю.С. (г. Киев). Государство и право Украины в годы Второй мировой войны

Исследуются вопросы развития государства и права Украины в годы Второй мировой войны. Проанализированы, государственный строй и изменения в органах государственной власти и управления СССР и УССР, постановления и указы Президиума Верховного Совета СССР, определены наиболее сложные и дискуссионные вопросы, сделан вывод, что именно в этот период произошла перестройка всего государственного механизма и изменение правовой системы.

Ключевые слова: советско-германские юридические акты, Государственный Комитет Обороны, Ставка Верховного Главнокомандования, НКВД, Военные трибуналы, Движение Сопротивления, Украинский штаб партизанского движения, Военная коллегия Верховного Суда СССР, Уголовный Кодекс УССР.

Annotations

Julija Melnychenko (Kyiv). State and Law of Ukraine during the Second World War

The issues of state and law of Ukraine during the Second World War is studied. Political system and changes in public administration and management of the USSR and Ukrainian SSR, resolutions and decrees of the Supreme Soviet of the USSR were analyzed; complex and controversial issues were identified.

Key words: Soviet-German legal acts, National Defense, the High Command rate, the NKVD, War tribunals, Resistance Movement, the Ukrainian Partisan Motion

Headquarters, the Military Collegiums of the USSR Supreme Court, the Criminal Code of the USSR.

Науковий керівник – *Ветров І.Г.*, кандидат історичних наук, професор кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова.

УДК 94(477)“1941”:34

Ганна ХАРЛАН
(м. Київ)

“Акт Відновлення Української держави” 30 червня 1941 року: етап державотворення чи провокація?

Розглядається проблема підготовки, проголошення та спроби реалізації “Акту відновлення Української держави” на початковому етапі німецько-радянської війни, його впливу на подальшу еволюцію ОУН(Б).

Ключові слова: “Акт Відновлення Української держави”, ОУН(Б), державність, національно-визвольний рух, незалежність.

Історія, пам'ять та політика є окремими царинами,
і відносини між ними далекі від ідеальних.

Т. Снайдер

Однією з найсуперечливіших сторінок української історії періоду Другої світової війни є діяльність Організації українських націоналістів. Тривале панування тоталітарного режиму, а отже єдиної ідеології та історичної доктрини, зумовило неоднозначну оцінку діяльності Організації як у середовищі науковців, так і загалом у суспільстві. З огляду на це завданням сучасної історичної науки у даній сфері є подолання стереотипів, пов'язаних з ОУН. Важливим етапом діяльності Організації було проголошення “Акту Відновлення Української держави” 30 червня 1941 р., що було зумовлене її всією попередньою історією та водночас заклало основи подальшого розвитку ОУН.

Характерно, що серед дослідників немає єдності щодо того, чим був “Акт Відновлення Української держави” – одним із етапів державотворення чи провокацією, що мала на меті з'ясувати плани німецького уряду щодо України.

Так, у радянській історіографії проголошення “Акту...” висвітлювалося не з наукових, а з пропагандистсько-ідеологічних позицій: ця подія оціню-

валася однозначно негативно, як антинародна, реакційна, у контексті викривання “українського буржуазного націоналізму”, засудження “колабораціонізму” оунівців з гітлерівськими окупантами і “зради” ними інтересів українського народу.

У сучасній українській історіографії в оцінках цієї події немає єдності поглядів. В. Косик серед причин неоднакового трактування подій називає політичний поділ націоналістичних сил на еміграції, що зумовило різноманітні оцінки “Акту...”, зокрема, критичне ставлення до нього мельниківської фракції ОУН. Не слід забувати і про наявність консервативних ідеологічно-пропагандистських підходів, оцінок і стереотипів попередньої, радянської доби, що зустрічаються в деяких сучасних публікаціях українських авторів [9, с. 91].

Діапазон і спектр оцінок подій 30 червня 1941 р. в історіографії є досить широким: “незграбна спроба ОУН відновити під егідою нацистської Німеччини незалежність України” [4]; “життєва необхідність, неоціненний вклад в історію національно-визвольної боротьби, переломна дата в новітній історії України, свідоцтво нашої національної зрілості і політичної мудрості” [6]; “порожня декларація, яка не потягнула за собою жодних юридичних наслідків” [13]; “стихийний, безвідповідальний крок, політична декларація, яка змусила окупаційну владу вжити рішучих заходів щодо ОУН” [11]. Отже, в українській історіографії немає об’єктивної оцінки “Акту...”, адже існуюча література відрізняється панегіричним або гостро критичним характером.

Залежно від історичних реалій, ідеологічних уподобань і політичних смаків у факті проголошення 30 червня 1941 р. відновлення незалежності України сьогодні одні вбачають особливу віху в історії українського народу, початок нового етапу національно-визвольних змагань шляхом розгортання боротьби на два фронти; інші стверджують, що про будь-яку державу не йшлося, це був звичайнісінький політичний реверанс українських націоналістів фашистським окупантам з надією одержати з їхніх рук незалежність [14, с. 302].

Метою роботи є об’єктивне висвітлення умов та особливостей проголошення “Акту Відновлення Української держави”. Відповідно до мети завданнями роботи є висвітлення діяльності Організації українських націоналістів у сфері підготовки, проголошення “Акту Відновлення Української держави” і спроби його реалізації на початковому етапі німецько-радянської війни, його впливу на подальшу еволюцію ОУН.

Хронологічні рамки охоплюють період від червня до листопада 1941 р. Нижня хронологічна межа пов’язана з початком роботи ОУН(Б) над створенням “Акту Відновлення Української держави”. Верхня хронологічна ме-

жа зумовлена розгортанням репресій з боку нацистської окупаційної влади та уряду Третього рейху проти оунівців.

Від моменту створення ОУН у 1929 р. її основним завданням було відродження української державності. Реалізація цих планів пов'язувалася із національною революцією. Збройна боротьба передбачала підготовку кадрової та матеріальної бази, пошук потенційних союзників серед європейських країн. Німеччина, зацікавлена в анексії Польщі та знищенні СРСР, охоче налагоджувала контакти з українськими націоналістичними організаціями, обіцяючи новий, справедливий лад для Європи, у якій буде місце і для Української держави. Загострення українського питання напередодні Другої світової війни та суперечливі взаємовідносини між ОУН та Німеччиною спонукали найбільш молоду й енергійну частину організації створити власний провід під керівництвом С. Бандери [13, с. 199].

Загальну мету ОУН у стислій формі сформулював мельниківець О. Жданович: “Було ясно, що вибух німецько-совецької війни вимагав від нас швидкої і рішучої дії, щоб у момент змішання, в момент, коли новий наїзник ще не буде закріплений, зайняти й розбудувати позиції для дальшої боротьби” [10, с. 199].

Після початку війни похідні групи ОУН вирушили на схід. Спеціальна група, очолювана Я. Стецьком, діставшись Львова 28 червня 1941 р., розгорнула діяльність з метою проголошення незалежності України. Члени групи скликали 30 червня під вечір прихильників українського національного життя [8, с. 52]. Були проведені Національні збори за участю представників громадськості міста, всього близько 100 осіб. Я. Стецько оголосив “Акт Відновлення Української держави” [2, с. 35]. У першій його частині сказано: “Волею українського народу ОУН під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української державності, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України...”. А в другій частині: “На західних землях України твориться українська влада, яка підпорядкується українському національному урядові, що створиться в столиці України – Києві” [1, с. 27]. Сформований уряд – Тимчасове державне правління (ТДП) очолив Я. Стецько.

Також важливо звернути увагу на третій пункт львівської декларації, який у повоєнних виданнях на Заході досить часто свідомо не оприлюднювався. Йдеться про два абзаци, у яких проголошувалася майбутня тісна співпраця з “Великонімецьчиною”, що “під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад у Європі” та про “союзну німецьку армію” [12, с. 85]. На підставі цих згадок про Гітлера, його рейх і армію робиться висновок про маріонетковість новопроголошеної держави, оунівський колабораціонізм.

Пояснюючи вміщені в документі слова, один із безпосередніх учасників тих подій Василь Кук через 60 років написав: “Кожна політично грамотна людина, вникнувши в зміст цього абзацу, може зробити лише один висновок: новопостаюча Українська Держава буде співпрацювати з Німеччиною тільки за умов визнання німецьким урядом Української Держави. Для того й проголошувалася Українська Держава, власне створювався уряд, щоб Україна могла на рівних правах вести переговори, укладати союзи, провадити спільну війну проти своїх національних ворогів. Це цілком нормальна політика вільного суверенного народу” [6, с. 19].

Поява знаменитого третього пункту Акта, якого не було у первісній редакції документа від травня 1941 р., насамперед зумовлена військовою присутністю німців у Львові. Можна припустити, що первісний задум проголошення відродження суверенітету України передбачав несподіване захоплення столиці Галичини силами оунівського підпілля і батальйону “Нахтігаль” ще до приходу німецьких військ. Однак повністю реалізувати довоєнні плани в умовах бойових дій не вийшло. Наявність значної кількості німецьких військ у Львові, чисельність яких до вечора 30 червня невпинно зростала, змусила Я. Стецька вдатися до своєрідного дипломатичного реверансу – вмістити в документі згадку про “Великонімеччину”, Гітлера і Вермахт. Розвиток подальших подій, пов’язаних з арештами лідерів ОУН(Б), ліквідацією Українського державного правління та нижчих ланок української адміністрації, чітко продемонстрував, що про жоден колабораціонізм не йшлося [12, с. 85].

Того ж дня був затверджений і склад уряду: крім голови, яким був Я. Стецько, до складу входили: М. Паньчишин – перший заступник голови і міністр охорони здоров’я, Л. Ребет – другий заступник голови, генерал П. Петрів – оборона, В. Лисий – внутрішні справи, М. Лебедь – державна безпека, В. Стахів – закордонні справи, Ю. Федусевич – судівництво, Є. Храпливий – сільське господарство, І. Ольховий – фінанси, П. П’ясецький – лісництво, В. Радзикевич – освіта і віровизнання, О. Гай-Головко – інформація і пропаганда, І. Климів-Легенда – політична координація, Н. Мороз – пошта і телеграф, М. Росляк – державна канцелярія. Крім того, були призначені заступники міністрів та державних секретарів. Частина призначених без їх відома від участі в правлінні відмовилися [11, с. 86].

Учасники зборів направили вітання С. Бандері, А. Гітлеру і митрополиту А. Шептицькому. Учасники зібрання гаряче вітали присутніх у залі німецьких офіцерів. Їхня присутність була сприйнята як факт лояльності офіційного Берліна до “Акта 30 червня”. Сам же капітан Кох виступив з промовою, що пролунала дисонансом. Вітаючи українців і говорячи, що вони “мають тепер Україну”, офіцер попередив, що українці не повинні займатися політикою, і

поки йде війна, тільки Гітлер може приймати рішення.

Керівництво ОУН(Б) пояснювало власний сепаратизм необхідністю відвернути можливі репресії з німецького боку від еміграційних лідерів українського національно-визвольного руху, які діяли за кордоном легально і могли бути фізично знищені. У разі визнання Гітлером акта 30 червня як правового документа міг бути активізований і Український Національний Комітет. У цьому випадку він був би покликаний виконувати роль центру всеукраїнської політичної консолідації, але визнання української державності суперечило планам націонал-соціалістичної Німеччини.

На думку С. Кульчицького, найбільш точна оцінка мети акту міститься у рапорті львівського гестапо берлінському начальству – “поставити німецьку владу перед доконаним фактом” і таким чином змусити німців “відкрити свої карти” [7, с. 17].

Повідомлення про проголошення незалежної Української держави за розпорядженням Я. Стецька двічі передавалося львівською радіостанцією – ввечері 30 червня і вранці 1 липня. Одну з радіопередач перехопив Український національний комітет у Кракові і на її основі випустив інформаційний бюлетень [5, с. 114].

Присутнім на церемонії проголошення незалежності Української держави німецьким офіцерам, як і німецькій адміністрації у Кракові, яка ознайомилася з бюлетенем, навіть не спало на думку, що “законодавчі збори західноукраїнських земель” діють на свій страх і ризик, без санкції Берліну. Тому кілька днів уряд Я. Стецька міг діяти цілком легально. Цей час було використано для підготовчої роботи у створенні управлінського апарату і Української національно-революційної армії [13, с. 198].

2 липня штаб прибулої до Львова спецгрупи гестапо повідомив берлінське керівництво про те, що він утворив “українське і політичне самоуправління” міста на противагу групі Бандери, яка організувала міліцію і магістратське бюро. У повідомленні зазначалося, що заходи проти групи Бандери і проти нього особисто “знаходяться у стадії підготовки і будуть проведені якнайшвидше”. Таке повідомлення свідчить про те, що штаб гестапо не мав вказівки, як діяти в такій ситуації і перебував у стані розгубленості. Водночас міністерство закордонних справ Німеччини отримало інформацію від представника ОУН(Б) в Берліні В. Стахіва, в якому повідомлялося про утворення українського уряду у Львові і призначення його на посаду повноважного представника цього уряду в рейху [5, с. 115].

Реакція німців була дещо запізнілою, але категоричною. УНК було розпущено, оскільки він мав політичний характер і висловив підтримку самостійницьких декларацій ОУН. Натомість лишився активним Український центральний комітет (УЦК), створений у тому ж Кракові з німецької ініціа-

тиви на чолі з професором В. Кубійовичем. До його повноважень належали питання гуманітарної допомоги на окупованих українських територіях, яка надавалася через мережу Допомогових комітетів.

Розпочалися репресії проти активних членів ОУН та її Проводу. 5 липня 1941 р. у день арешту С. Бандери в Кракові Управління надіслало до німецького та інших державних урядів Європи декларацію незалежності, але вона була залишена без відповіді. До головної квартири Вермахту у Варшаві виїхала делегація ОУН(Б), але не отримала підтримки. Інші переговори теж були безрезультатними. Німецька сторона вимагала офіційно відкликати Акт 30 червня 1941 р. і обіцяла, що після переможного завершення війни А. Гітлер підтримає ідею створення “великої України” аж до Волги. Факти стверджували хибність подібних сподівань [7, с. 19].

Брутальне ставлення Берліна до ідеї відновлення Української держави засуджувалося всіма українськими самостійницькими силами. Але рішучу позицію стосовно нацистської політики зайняла лише ОУН(Б). У документі “Організаційна справа й координація праці ексекутиви” від 31 липня 1941 р., розрахованому лише на членів Проводу ОУН на західноукраїнських землях, наголошувалося на ворожому ставленні організації до політики Німеччини, особливо в частині розчленування її територій. Разом із тим, С. Бандера, Я. Стецько, інші керівні члени ОУН усвідомлювали, що кинути відвертий виклик нацистському режиму було би проявом авантюризму і могло підставити під завчасний удар націоналістичні сили. Із тактичної точки зору слід було б перечекати, а по закінченні війни розпочати боротьбу з окупантом. Такої позиції дотримувалося керівництво ОУН на західноукраїнських землях. У цілому з нею солідаризувався і провід ОУН(Б) [3, с. 88].

Упродовж серпня 1941 р. Я. Стецько та інші члени проводу ОУН за погодженням С. Бандери проводили переговори у столиці Третього рейху, щоб остаточно з’ясувати позицію німецької сторони. Хоча керівники ОУН і вважали, що не потрібно здавати позиції перед німцями, проте з дипломатичних причин вони були змушені заявляти німецьким урядовцям, що ОУН “трактує Німеччину як союзну силу, що сьогодні бореться проти московського імперіалізму та може причинитися до його розвалу”, натякаючи таким чином на можливість компромісу [3, с. 88].

Зі свого боку, у Берліні, хоч і прийняли принципове рішення про недоцільність відновлення української державності, розглядаючи українські землі як “життєвий простір” для німецького народу, проте не бажали з погляду військової доцільності розпочинати боротьбу з українськими націоналістами, справедливо вважаючи їх безкомпромісними противниками комуністичного режиму. Поліція безпеки інформувала своє керівництво, що “бандерівці вагаються: підпільна дія чи співпраця” [3, с. 89].

Тим часом переговори у Берліні між представниками ОУН(Б) і німецькими урядовцями йшли важко. Останні хоча й відчували власну перевагу, почуваячись господарями становища, але не наважувалися на радикальні заходи щодо керівного складу й активу бандерівської організації. Німецькі вимоги, які фактично мали форму ультиматуму, стосувалися трьох питань. По-перше, ОУН не повинна вести у цей час партійної агітації, а має обмежитися загальноукраїнською пропагандою; по-друге, ОУН не буде пропагувати імена живих осіб; по-третє, ОУН дезавує “український уряд”, створений у Львові [2, с. 69].

Крах надій здобути Українську державу в співпраці з Німеччиною змусив бандерівців посісти антинімецьку позицію. До такого рішення підштовхувала лідерів ОУН(Б) також німецька репресивна політика щодо членів організації. У вересні 1941 р., напередодні захоплення Києва, гестапо провело арешти й розстріли багатьох оунівців. Обидва бандерівські військові формування незабаром були зняті з фронту й розформовані. З них було створено поліцейський батальйон і відправлено до Білорусії на охорону тилкових комунікацій вермахту. Командиром батальйону став Є. Побігущий, його заступником Р. Шухевич [8, с. 57].

Розуміючи небезпеку поширення націоналістичного та комуністичного руху на окупованих українських землях, гітлерівці повели проти них безкомпромісну боротьбу. 25 листопада 1941 р. органи поліції безпеки й СД, дислоковані в Рейхскомісаріаті “Україна”, отримали наказ такого змісту: “Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у рейхскомісаріаті, мета якого створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані й після ґрунтовного допиту таємно знищені як грабіжники” [3, с. 94].

Досить важко визначити масштаби репресій щодо бандерівської організації у зв’язку із виконанням цього наказу. Достеменно відомо лише про загибель М. Лемика, котрий повинен був очолити націоналістичний рух на Харківщині. Низька ефективність німецьких спецслужб пояснюється тим, що ОУН(Б) перейшла на нелегальне становище, і виявити активістів руху було завданням важким [2, с. 70].

Таким чином, керівництво ОУН(Б) мало досить вагомій підстави для підтримки погляду на відносини з гітлерівським військово-політичним керівництвом як союзницькі. Збройний конфлікт між Німеччиною та СРСР розглядався тогочасним керівництвом ОУН(Б) як єдино реальна можливість здобуття незалежності.

Оунівці розуміли реальний стан справ і сприймали німців як окупантів. Разом з цим, засоби та методи, якими діятиме в Україні нацистська окупаційна влада, керівники ОУН(Б) передбачити не змогли. Тому на початку

війни провідники ОУН(Б) намагалися цілеспрямовано й послідовно втілювати в життя свою лінію, сподіваючись так засвідчити перед німцями свою готовність до управління країною.

Зовсім іншими були плани Німеччини щодо українських територій. Керівництво Рейху було зовсім не проти використати український націоналістичний рух у боротьбі проти СРСР, проте воно не мало на меті створення будь-якого незалежного державного формування на території Радянського Союзу.

“Акт Відновлення Української держави” мав суперечливий характер. З одного боку, він був позитивною, конструктивною подією у дусі вірності ідеалам українського державотворення, а з іншого – його підготовка і виконання здійснювалися конспіративно однією партією. Проте ні декларації націоналістів у лояльності до німців, ні спроби знайти шляхи до співпраці з ними не мали успіху. Гітлерівцям не потрібні були політичні партнери, що домагалися власної незалежної держави. Крах надій здобути Українську державу в співпраці з Німеччиною змусив бандерівців зайняти антинімецьку позицію.

Довкола подій 30 червня 1941 р. не припиняються пристрасті, наукова полеміка, а то й політичні спекуляції, що збуджують і поляризують громадськість. Вони є своєрідним віддзеркаленням непростих реалій і тенденцій розвитку сучасного українського суспільства, яке ще не може дійти згоди щодо проблеми ОУН і УПА. Це зумовлює потребу в появі досліджень, в яких “Акт Відновлення Української держави” 30 червня 1941 р. розглядався б як суто наукова самостійна проблема і тема.

Джерела та література

1. *Бедрий А.* Українська держава, відновлена Актом 30 червня 1941 р. – К., 2001. – 80 с.
2. *Веденєєв Д., Кучер В.* Українці проти нацизму: політичний вимір. – Запоріжжя: “Просвіта”, 2005. – 84 с.
3. *Кентій А.* Перехід ОУН(Б) на антинімецькі позиції (1941 – 1942) // Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси. – К., Наук. думка, 2005. – с. 88-112.
4. *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945). – К.: “Альтернативи”, 1999. – 336 с.
5. *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Наукове Товариство ім. Т.Шевченка (Париж – Нью-Йорк – Львів), 1993. – 659 с.
6. *Кук В.* Державотворча діяльність ОУН. Акт відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. // Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: збірник документів і матеріалів. – К., 2001. – С. 43-78.

7. *Кульчицький С.* Акт 30 червня 1941 року // Проблема ОУН-УПА: Попередня історична довідка. – К., 2000. – С. 13-32.

8. *Кучер В.І.* Національно-визвольна боротьба за незалежну українську державу. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, 2009. – 196 с.

9. *Марущенко О.* Акт відновлення незалежності України 30 червня 1941 р. в сучасній історіографії // Галичина. Науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. – 2001. - №7. – С. 91-100.

10. На зов Києва. Український націоналізм в роки Другої світової війни: збірник статей, спогадів і документів. – К.: Дніпро, 1993. – 540 с.

11. *Панченко О.* “Декрет” Степана Бандери. Акт відновлення української держави 30 червня 1941 року та його місце в нашій історії // Політика і час. – 2001. - №7. – С. 86 – 95.

12. *Патриляк І.К.* Тактика і стратегія українських націоналістів на початковому етапі Другої світової війни // Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси. – К., Наук. думка, 2005. – С. 15-86.

13. *Рева Н.М.* Діяльність Організації українських націоналістів у сфері підготовки і проголошення “Акту Відновлення Української держави” 30 червня 1941 року // Україна Соборна: збірник наукових статей. – Вип. 4. – Т.1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 194-199.

14. *Чайковський А.С.* Націоналістичні збройні формування // Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945. – К., “Книга пам'яті України”, 2000. – С. 36-74.

Аннотация

Харлан А.А.(г. Киев). “Акт Восстановления Украинского государства” 30 июня 1941 года: этап государственности или провокация?

Рассматривается проблема подготовки, провозглашения и попытки реализации “Акта Восстановления Украинского государства” на начальном этапе немецко-советской войны, его влияния на дальнейшую эволюцию ОУН(Б).

Ключевые слова: “Акт Восстановления Украинского государства”, ОУН(Б), государственность, национально-освободительное движение, независимость.

Annotation

Hanna Kharlan (Kyiv). “The Act of the Ukrainian state” (June 30, 1941): stage of the state or provocation?

The problem of training, delivery and seeking to implement "The Act of the Ukrainian state" at the beginning of German-Soviet War, its impact on the further evolution of the OUN (B) is viewed.

Key words: “The Act of the Ukrainian state”, OUN(B), state, nationalist-liberation motion, independence.

Науковий керівник – *Двірна К.П.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

УДК 94(477.8) “1943”

Наталія ЗАЛЄТОК
(м. Київ)

Колківська республіка на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни

Розглядається малодосліджена проблема створення та функціонування в роки Другої Світової війни на території України однієї з повстанських республік УПА – Колківської республіки. Авторкою використано як опубліковані матеріали, так і спогади мешканців “республіки”, що раніше не публікувалися.

Ключові слова: Колківська республіка, ОУН, УПА, незалежність, державний устрій.

*Істина – посередині, але де знаходиться
ця середина лише Бог знає.*
А. Коваль

Друга світова війна стала жахливою трагедією для всього людства, в тому числі і для українського народу, який на той час був територіально розділений між сусідніми державами. Нашому народові, що на той час ще не здобув власної державності, була відведена роль мовчазного виконавця чужих наказів. Але навіть в ті жорстокі часи борці за свободу і незалежність зуміли показати, що український народ, найзаповітнішим бажанням якого впродовж століть було створення власної держави, ладен боротись за свою незалежність і відстоювати її зі зброєю в руках. Борцями за незалежність України була створена Українська повстанська армія (УПА) – армія без держави – що було унікальним явищем у світовій історії. А ідеї про створення незалежної суверенної України знайшли своє відображення в діяльності УПА.

До цього часу тема ОУН та УПА залишається недостатньо вивченою, заполітизованою, але, в той же час, дуже болючою для всього українського народу. В суспільстві ведуться палкі суперечки стосовно статусу воїнів УПА, ставлення до них держави. Нерідко ця тема стає підґрунтям для розпалювання конфліктів всередині нашого народу, його розколу на два неприми-

ренні табори. Оцінки явища ОУН та УПА є настільки протилежними, що суспільство просто не знає, кому вірити.

У даній ситуації лише ґрунтовне вивчення різних аспектів діяльності ОУН та УПА, їх аналіз, дозволить отримати цілісну картину тогочасних подій, пролити світло на малодосліджені чи вкрай заполітизовані сторінки нашої історії.

Однією з характерних та унікальних рис Української повстанської армії було прагнення до створення на зайнятих нею територіях “підпільних держав”. Навесні 1943 р. на Волині і Поліссі, а з осені 1943 р. і в Галичині існували, за оцінками німців, “заражені бандами райони” [12, 87], які вийшли з під контролю німецької адміністрації. Найяскравішим прикладом такого осередку була Колківська Республіка на Волині, що є одним із втілень головної мети ОУН та УПА – створення Української Самостійної Соборної Держави.

Актуальність досліджуваної теми посилюється через брак комплексних праць про діяльність повстанського запілля в цілому, та його складових, зокрема. Більшість дослідників історії українського національно-визвольного руху зосереджують свою увагу на аналізі збройного протистояння УПА з її ворогами. Проблема формування повстанських республік, як і низка інших важливих питань, залишаються маловідомими і потребують подальшого вивчення.

Зокрема, у радянській історіографії такого поняття як “Колківська республіка” взагалі не існувало. У книзі “Історія міст і сіл Української РСР” подіям у Колках за період 1943-1944 рр. присвячено всього лише 8 речень. І в них нічого не сказано про існування Колківської республіки [7, с. 533-534]. Така тенденція спостерігається і в інших працях часів СРСР.

Після проголошення незалежності в Україні відбувається переосмислення історії ОУН та УПА. Проводяться нові дослідження, дана тема привертає до себе увагу науковців. З’явилися і деякі публікації з історії Колківської республіки. У переважній більшості це спогади очевидців, статті, історико-краєзнавчі нариси. Але фундаментальні праці з даної проблематики практично відсутні.

Створенню та функціонуванню Колківської республіки присвячено низку статей сучасних авторів, таких як: Гірник Я. [2], Якель Р. [13], Фіров П.Т. [12], Лис В. [8], Дмитрук В. [4], Зятковський М.В. [6], Гомоль В. [3] та ін.

Історії села Колки в цілому та Колківській республіці, зокрема, присвячено історико-краєзнавчий нарис Я. Гелетія “Мої Колки” [1]. У книзі описано основні події, що відбувалися в Колках в 1943 р., акцентується увага на військовому житті республіки. Дане видання має унікальні фотоматеріали колківських будівель того часу, фотокартки активних діячів і відомих меш-

канців республіки. Цінні матеріали, спогади очевидців, листи мешканців містить спільне видання Колківської селищної ради, дирекції Колківської школи-ліцею та громадського просвітянського фонду ім. Івана Фещенка-Чопівського “Джерело” під аналогічною назвою “Мої Колки” [10].

Метою роботи є об’єктивне висвітлення особливостей функціонування Колківської республіки на тлі подій Другої Світової війни. Відповідно до мети, завданнями роботи є висвітлення причин створення та військовий устрій Колківської республіки, спроб втілення ідеї створення Української Самостійної Соборної Держави на прикладі цивільного життя у Колківській республіці; з’ясування ставлення населення до Колківської республіки через призму спогадів її мешканців.

Хронологічні рамки охоплюють час існування Колківської республіки (березень – 4 листопада 1943 р.).

На початку 1943 р. значна частина населення Волині піднялася на боротьбу з нацистами. У березні почалося формування Колківської міні-держави. Тоді майже всі голови сільських управ були підлеглі мережі ОУН, а українська поліція організовано перейшла на бік УПА. У травні повстанські сили звільнили від нацистів містечко Колки, а також населені пункти Маневицького, Цуманського, Рожищенського, Ківерцівського районів Волинської області, Степанського і Радзівилівського районів Рівненської області [12, с. 87]. Більше двох тисяч квадратних кілометрів (а це два-три сучасні адміністративні райони) у весняні дні 1943 р. перетворилися на острівець свободи [13]. На великій території перестала діяти німецька окупаційна адміністрація, і була встановлена українська цивільна і військова влада.

Колки не випадково стали центром повстанської боротьби, цьому сприяло їх географічне розташування. Волинське Полісся з його низовинними болотами, непрохідними хащами та густими лісами якнайліпше сприяло розташуванню загонів УПА. Тут відбувалися наради вищого командування. Влітку 1943 р. в Колківському районі перебувало від 8 до 10 сотень вояків УПА. До Колок було делеговано штаб “Клима Савура” – командувача групою УПА-Північ. У травні 1943 р. зі своїм штабом сюди прибув командир військової округи УПА Юрій Стельмашук (“Рудий”) [10, 10-11].

Мешканка с. Колки Галини Яківни Панчук (дівоче прізвище Янчик) повідомляє: “[...] Наші Колки відносилися до ОУН (Бандери) [...] Повстанці ділилися на сотні, у нас сотенним був Рудий. Пам’ятаю як сотня вояків на білих конях, з синьо-жовтими прапорами пройшлися селом, вони співали пісню на мотив “Всё выше, выше и выше”:

*Все выше, выше і выше,
Здіймем синьо-жовтий прапор.
Могутнім ударом ми знищим*

*Комуно-німецький терор,
Духа не вб`єш, проклятий кате, Сталін,
Наше життя – Україні служить [...]*

Далі, на жаль, не пам`ятаю [...]” [11].

Двічі до Колок приїжджав і головнокомандуючий УПА Роман Шухевич, якого знали як полковника, а потім генерала Тараса Чупринку. Як згадує колишня захисниця Колківської республіки Ніна Омельчук: “[...] під час приїзду Шухевича восени 1943 р. його зустріли дуже урочисто, була вишикувана почесна варта, проведено парад, головком УПА оглянув усі військові підрозділи, шпиталь, розмовляв з вояками, майбутніми санітарами і медсестрами [...]” [8].

Кожен надрайон, район, село, ставали військовим табором, а весь народ – вояками. У Колках діяли надрайонна Служба Безпеки і Революційний суд. Все доросле чоловіче населення було зорганізоване в повстанські навчальні сотні, в яких навчали військовій справі. Очолювали їх Віталій Малевич, Микола Мордик та сотенний Іван Каразія. Все доросле населення республіки було зобов’язане проходити різноманітний військовий вишкіл: суспільно-політичний, старшинський, підстаршинський, розвідувальний, тощо. У Колках діяла школа артилеристів і мінерів, а також курси самооборонної кінної розвідки та політосвіти. Молодь була зорганізована в молодіжній організації “Юнаки”.

Як зазначає учасник тих подій, член Братства ОУН та УПА Волинського Краю Степан Драницький, військові школи у містечку і навколишніх селах, а також штаб УПА розташовувались не у самих Колках, а в лісах неподалік. Тут була військова школа кіннотників (кавалеристів), мабуть єдина в УПА. Нею керував старшина Самсонович з Луцька [5].

За словами колишніх повстанців, «найголовнішою» з військових шкіл була підстаршинська. Тут готували кадри майбутніх повстанських командирів, навчання проходило дуже інтенсивно. Керував школою колишній офіцер армії УНР на прізвище Галайда. Він весь час твердив, що необхідно вчитися, бо доведеться за Україну воювати довго і наполегливо [8].

Зі спогадів учасниці тих подій Галини Яківни Панчук: “В 1943 р. я вступила в молодіжну організацію “Юнаки” під псевдонімом “Тополя” (бо була худа, цибата). В проводі участі не брала. Хлопці організували “боївку” – нашу службу безпеки. Я ж виконувала різні доручення: прала, ходила за пораненими. У нас були повстанці зі Східної України – колишні полонені, які втекли від німців. Ми їх називали “східняками”. Ці люди були добрими, привітними, вони багато допомогли нам, навчали військової справи. Серед них були і кадрові військові. Пам`ятаю одного під псевдонімом “Берлінець”, який казав: “Ми ще зустрінемося після війни [...] І хоч ви побачите у мене на

погонах зірки, знайте – під ними тризуб. Вас заарештують за участь в УПА. Не розкажуйте правди, кажіть мінімум, щоб дали 10 років, а не розстріл” [11].

У місті було створено порядку поліцію станиці, комендантом якої став “Чорноморець” [1, с. 48]. Колківчанин Кирило Садовський зазначає, що за порядком тоді ретельно слідкували. По вулицях ходили патрулі, населенню наказували, щоб не зловживали спиртним, а якщо хтось допускав якісь правопорушення, скажімо, хуліганив чи був поміченим надто нетверезим, то проводилося справжнє розслідування [8].

Щодо цивільного життя, то управління ним у Колківській республіці здійснювали районна і сільські управи. Адміністративний апарат республіки охоплював різні ділянки повсякденного життя (безпеку, зв’язок, господарство, культуру, освіту, охорону здоров’я). У “Літописі УПА” зазначається: “Колки стали неначе тимчасовим обласним центром [...]. Всю знайдену амуніцію вивезено і замасковано у безпечних місцях. Велику кількість заготованого німцями на вивіз до Німеччини перебрав господарський відділ УПА. У місті працювали м’ясарня, молочарня, млин, хлібопекарня, готель. Були відкриті шпиталь, їдальня, пункти по переробці продуктів харчування. Кожної неділі відправлялася служба Божа [...]” [1, с. 48].

За час існування Колківської республіки було відкрито 6 кравецьких і швейних майстерень, що забезпечували населення взуттям, білизною, одягом. В селі Копилля було виконано і обладнано 7 бункерів, де було закладено 450 центнерів жита, 45 центнерів борошна, 300 кілограмів сухарів, 7 операційних столів, лікарняні ліжка та медикаменти [2, с. 1-2].

На прикладі цивільного життя в Колківській республіці можна прослідкувати практичне втілення основних положень Постанови УПА “За що бореться Українська Повстанська Армія” від серпня 1943 р. (далі – Постанова) [9, с. 269-272]. Дана постанова складалася з 13 пунктів, які стосувалися устрою майбутньої Української Держави, регулювання всіх основних сфер її функціонування.

Одним з важливих завдань влади Колківської Республіки було виконання постанов командування УПА щодо земельного питання. Згідно з розпорядженням командира УПА “Клима Савура” від 15 серпня 1943 р.: “1. Всі землі з водами, наземними й підземними багатствами становлять добро українського народу; 2. На всіх землях [...] скасовується засадничо-колгоспна система [...] і впроваджується приватна селянська власність” [4]. Показовим прикладом втілення Постанови була роздача Земельними відділами землі безземельним і малоземельним селянам [12, с. 87].

У Постанові (пункт 1) зазначалось: “Виходячи з того, що земля є власністю народу, українська народна влада не накидуватиме селянам однієї форми

користування землею. Тому в українській державі допускатиметься індивідуальне та колективне користування землею, в залежності від волі селян [...]” [9, с. 269].

Значна увага у Постанові приділена освітній сфері держави та вихованню молоді (пункт 7). Зокрема, запровадження «обов'язкового середнього навчання, піднесення освіти і культури широкої народної маси, [...] невпинний ріст висококваліфікованих кадрів фахівців на всіх ділянках життя», “[...] всебічний гармонійний розвиток молодого покоління...”. У плані реалізації в Колківській республіці даного пункту Постанови командиром військової округи УПА “Заграва” І. Литвинчуком-Дубовим у серпні 1943 р. було видано наказ про початок навчального року не пізніше 1 жовтня. Підкреслювалося, що “навчання в школі є обов'язковим” [12, с. 87]. Школи в республіці запрацювали з 15 вересня 1943 р. Організацією та розвитком шкільництва відав шкільний інспектор, який був підзвітний політичній референтурі ОУН ТА УПА [2, с. 2].

Як зазначає С. Драницький, в Колках відбувались учительські окружні конференції, на які учителі добиралися з автоматами або крісами на плечі [5]. Тут, у підпільній друкарні, було видано підручник для шкіл “Українознавство”. Немало для цього попрацювали вчителі і зі східних областей України. На жаль, невідомо, чи зберігся хоча б один примірник цієї книги, хоча його отримував кожен учасник учительської конференції.

У Колківській республіці було розпочато втілення і 9 пункту Постанови (сфера охорони здоров'я). Було створено аптечні пункти, медичні пункти для надання першої медичної допомоги, у віддалених лісових селах було облаштовано невеликі шпиталі, де лікували хворих селян і поранених повстанців. У селі Куликовичі розгорнувся польовий шпиталь УПА. А в самих Колках було відкрито курси медичних сестер [4]. Хоча, звісно, ці заходи були продиктовані і жорстокими умовами війни.

У Постанові “За що бореться Українська Повстанська Армія” були відображені і позиції щодо побудови демократичного суспільства. УПА, що виступала “проти офіційного насадження суспільності світоглядних доктрин і догм [...]”, в 10 пункті своєї Постанови проголошувала “свободу друку, слова, думки, переконань, віри і світогляду [...]” [9, с. 272]. Ці постулати знайшли своє втілення у політичній та релігійній сферах Колківської республіки.

Влітку 1943 р. у Колках запрацювала польова друкарня, в якій випускали листівки, брошури і так звані “летючі газети”. За свідченням колківських старожилів, у цій друкарні був надрукований “Буквар”. Призначався він для українських шкіл. Звісно, він був написаний українською мовою [3].

У селі Старосілля розмістився великий політично-видавничий осередок, у якому працювали представники майже з усієї України, зокрема кореспондент “Дніпровий”, родом із Зеленого Клину, волинянин “Стир”, “Ворон” із Горохівщини, машиністка “Валя” з Києва. Видавали листівки і відозви до населення, матеріали для вишколів. У колківському клубі відбувалися концерти, які проводила місцева інтелігенція з учнями шкіл. Люди приходили на лекції “Стира” про суспільно-політичну ситуацію [10, с. 11]. Значний внесок у політичне життя республіки зробив професор Григорій Гелетій, вчитель, відомий в крайовому проводі під псевдонімом “Тимко”. Він очолював виховну роботу на звільнених територіях.

Важливу роль відігравала й українська православна церква. У місцевому храмі його настоятель отець Соколовський проводив Служби Божі на рідній мові, а незабаром майже в усіх храмах на теренах республіки звучало рідне слово. За свідченнями очевидців, на відправу Служби Божої приходив і “Клим Савур”.

Останній, 13-й пункт Постанови проголошував, що УПА бореться: “За вільну українську по формі і змісту культуру, за героїчну духовність, високу мораль, за громадську солідарність, дружбу та дисципліну” [9, с. 272]. Мабуть, у тих жорстоких умовах цей пункт був найважчим для виконання. Але мешканці Колківської республіки впоралися з ним на “відмінно”.

За розповідями свідків, у Колках та на всій території республіки був вірцевий громадянський порядок. Скрізь панувала якась дивна довіра, самодисципліна, прагнення допомогти один одному, зробити добро. А з якою повагою і гордістю говорили колківчани: “Наша республіка”. Місцеві жителі оголосили Колки столицею повстанської республіки до тих пір, поки не буде визволено Київ [6]. Варто зазначити, що жодного офіційного проголошення Колківської республіки не було. Ця народом названа Колківська повстанська республіка швидше стала виразом глибокої туги за власною державою, образом якої і стали Колки та вся звільнена територія.

Колишній член юнацької організації УПА, Володимир Доманський характеризує Колківську республіку як зразок миру і порядку: «На території Колківської республіки працювали суди, трибунал – ознаки правової держави... Не було анархії, розбою, мародерства, як це буває в умовах війни [...]» [13].

Звичайно, німці не могли на все це спокійно дивитися, не могли більше терпіти, аби на підконтрольній їм території діяло таке потужне повстанське угруповання. Нацисти неодноразово намагалися захопити Колки. Влітку 1943 р. нацисти вже вкотре зробили спробу захопити містечко. За 15 кілометрів від Колків відбувся жорстокий бій, в якому було підбито 3 танки, захо-

плено в полон 40 фашистів. Тільки у вересні-жовтні вояки УПА взяли участь у 47 боях із німцями [3].

Колківська республіка проіснувала до 4 листопада 1943 р. Першого листопада артилерійським обстрілом та бомбардуванням з повітря регулярні фронтові частини гітлерівської армії, оснащені артилерією, танками та авіацією, разом з польськими військовими формуваннями та власівцями розпочали інтенсивний наступ на Колківську республіку. А 4 листопада над Колками з'явилося відразу п'ять чи шість літаків. Від скинутих бомб містечко спалахнуло, наче одна велика свічка. Одночасно посунула потужна танкова колона. До вечора Колки було повністю стерто з лиця землі. Загинули і понад півтисячі мирних жителів, які не встигли втекти до лісу [8].

У лютому 1944 р. нацистів зі згарищ було вибито радянською армією. З її приходом розпочалися репресії над захисниками Колківської республіки. Кілька десятків її захисників заарештували на фронті або перед відправкою на фронт. Влітку 1944 р. відбувся показовий процес над більш ніж сотнею повстанців, які захищали Колківську республіку. Більшість з них трибунал НКВД засудив до смертної кари, частині довелося пройти через ГУЛАГ у Воркуті, Норильську, Мурманську та Колимі [1, с. 49].

Зі спогадів Галини Яківни Панчук: “Після повернення Червоної армії я була заарештована. Нам сказали, що все одно нас засудять, чим швидше ми підпишемо зізнання, тим краще. До нас застосовували тортури, пальці заставляли в двері, коси рвали та ін. В Колках розстріляли вчительку Галину Рейкін тільки за те, що вона зняла портрет Сталіна зі стіни і повісила портрет Шевченка. Галина Рейкін померла зі словами: “Слава Україні” [...]” [11].

Так була перегорнута ще одна сумна сторінка в боротьбі українського народу за незалежність [...].

І тільки за незалежності України у 1998 р. з нагоди 55-ї річниці створення Колківської республіки у с. Колки було встановлено пам'ятний знак “Колківська республіка” [5].

Таким чином, Колківська Республіка була добре організованим владним утворенням з багатьма ознаками державності. В умовах війни, безсумнівно, у республіці найголовнішим було життя військового. У Колках розміщувався штаб групи УПА-Північ, проходили наради військового керівництва, функціонували військові школи. Цивільне управління у Колківській республіці здійснювали районна і сільські управи. Адміністративний апарат республіки охоплював різні сфери повсякденного життя: безпеку, зв'язок, господарство, культуру, освіту, охорону здоров'я. Тут працювали лікарні, швейні майстерні, чоботарня, електростанція, млин, пекарні, їдальня, друкарня, клуби з різноманітними гуртками, діяла школа, функціонували храми, де служби про-

ходили українською мовою. Населення з любов'ю відносилося до своєї «маленької держави», в якій панували якась дивна довіра та самодисципліна.

За прикладом Колківської виникли Деражнянська республіка на території Рівненщини, повстанські державницькі утворення на південній Волині, Тернопільщині і в Карпатах. Такою ж, по суті, повстанською республікою була і Волинська Січ, яка діяла на території сучасного Турійського району [8].

Створення та діяльність Колківської республіки продемонстрували реальну можливість практичного втілення “написаного на папері”, що мало важливе значення для боротьби українського народу за власну державу. Не дивно, що, проіснувавши зовсім невеликий відрізок часу, Колківська республіка продовжує жити в серцях свідків-колківчан і до нині.

На сьогодні суть проблеми ОУН та УПА полягає у з'ясуванні питання, яким має бути ставлення влади до підпільно-повстанських структур, які боролися за незалежність України в минулому. Протистояння між прибічниками і противниками націоналістів, між ветеранами УПА і Радянської армії з часом лише загострюється. Визначаючи своє ставлення до ОУН та УПА, українська влада за будь-якого рішення зазнаватиме протесту з боку частини суспільства. Єдиний вихід полягає у деміфологізації діяльності, з одного боку ОУН та УПА, а з іншого – Кремля, у поширенні історичної правди, якою б вона не була. Саме тому на сьогоднішній день подальші наукові дослідження у сфері діяльності ОУН та УПА, різних її аспектів, об'єктивне їх висвітлення є актуальними для української історичної науки та українського суспільства загалом.

Джерела та література

1. *Гелетій Я.* Мої Колки. – Дубно: “Джерело”-“Просвіта”, 1997. – 72 с.
2. *Гірник Я.* Колківська повстанська республіка // Нескорені. Часопис Львівської обласної спілки політичних в'язнів України. – 2008. – № 3.
3. *Гомоль В.* Містечко Колки 1943-го було столицею України. // Сайт “Газета.ua”. Режим доступу: <http://gazeta.ua/index.php?id=225644>
4. *Дмитрук В.* Колківська повстанська республіка // Офіційний сайт ВО “Свобода”. Режим доступу: <http://www.svoboda.org.ua/dopysy/zmi/010785>
5. *Драницький С.* Колківській повстанській республіці – 55! /стаття у місцевій періодиці б.н., б.д. // Домашній архів Панчук Галини Яківни (далі – ДА Панчук Г.Я.).
6. *Зятковський М.* Була ще одна столиця... // Сайт “Народна правда”. Режим доступу: <http://narodna.pravda.com.ua/politics/4981a34339ce2/>
7. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. – Волинська область / Редкол. тому: І.С. Клімаш (голова) та ін. – К.: УРЕ, 1970. – С. 531-534.

8. Лис В. Про Колківську республіку знали від Львова до Мінська // Незалежна громадсько-політична газета «Волинь». Режим доступу: www.volyn.com.ua

9. Мірчук П. Українська Повстанська Армія (1942-1952): Документи і матеріали. – Львів: Основа, 1991. – 448 с.

10. Мої Колки /Спільне видання Колківської селищної ради, дирекції Колківської школи-лицею та громадського просвітянського фонду ім.Івана Фещенка-Чопівського. – Львів: “Джерело”, 2003. – 32 с.

11. Панчук Г.Я. Спогади про Колківську республіку// ДА Панчук Г.Я.

12. Фіров П.Т. Історія ОУН ТА УПА: події, факти, документи, коментарі. (Курс лекцій). Навчальний посібник. – Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2002. – 192 с.

13. Якель Р. Колківська республіка – як самостійна міні-державка. // Газета “Дзеркало тижня”. Режим доступу: <http://www.dt.ua/newspaper/articles/54779#article>

Аннотація

Залеток Н.В. (г. Киев). Колковская республика на западноукраинских землях в годы Второй Мировой войны

Рассматривается малоисследованная проблема создания и функционирования на территории Украины в годы Второй Мировой войны одной из повстанческих республик УПА – Колковской республики. Автором использованы как опубликованные материалы, так и воспоминания жителей “республики”, которые ранее не публиковались.

Ключевые слова: Колковская республика, ОУН, УПА, независимость, государственный строй.

Annotations

Nataliya Zalyetok (Kyiv). Kolkivska republic in Western Ukraine during the Second World War

Poorly investigated problem of the establishment and activities one of the rebel republics UPA – Kolkivska republic on the territory of Ukraine during World War II is studied. Promulgated, memories inhabitants "republic" that were not previously were used by the author.

Key words: Kolkivska Republic, OUN, UPA, independence, state system.

Науковий керівник – *Візер С.О.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

УДК 94 (494)21939/1945”:341.35:[32+33]

Вікторія ПАВЛЮЧЕНКО
(м. Київ)

Проблема нейтралітету Швейцарії у Другій світовій війні: економічний та соціально-політичний аспекти

Досліджується проблема трансформації природи традиційного нейтралітету Швейцарії в умовах Другої світової війни. Акцентується увага на економічних та соціально-політичних аспектах цього питання.

Ключові слова: Швейцарія, нейтралітет, міжнародна торгівля, біженці, банкові операції.

Під час Другої світової війни Швейцарія обрала позицію озброєного нейтралітету, що змушувало її керівництво проводити велику дипломатичну роботу і особливого напруження внутрішніх сил та ресурсів. За таких умов країни Вісі Рим-Берлін-Токіо, і держави Антигітлерівської коаліції намагались використати унікальне становище цієї країни у своїх інтересах.

Проблемами економічного та політичного становища Швейцарії під час Другої світової війни займались західні дослідники Дж. Хельмрейх [3], Д. Маркс [1], Ж.Ф. Берж'є, та російські Л.В. Сабельніков [5], Е. Беркович, Р. Шаффхаузер, Г.П. Драгунов [4], В.Я. Швейцар та А.І. Степанов.

У відповідності з Гаазькою конвенцією 1907 р. нейтральні країни мали право торгівлі з воюючими країнами. У конвенції зазначалось і про дозвіл на торгівлю зброєю. Ще напередодні війни Німеччина біла одним з найважливіших торговельних партнерів Швейцарії. У 1939-1944 рр. експорт товарів у Німеччину значно перевищив показники експорту у союзні країни – зокрема у США. У 1939-1942 рр. 45 % усіх товарів, які йшли на експорт було вивезе-

но до Італії та Німеччини. Основну частину поставок складала стратегічна сировина, інструменти і знаряддя виробництва, технічне устаткування і продукти хімічної промисловості.

Як стверджує американський дослідник Дж. Хельмрейх, після того як у 1944 р. американські війська прийшли на територію Швейцарії, поставки до Німеччини частково припинились і було заборонено транзит німецьких та італійських військових вантажів [3].

Будучи нейтральним фінансовим центром, Швейцарія заключила фінансові угоди як із союзниками, так і з Німеччиною та Італією. Обидві країни продавали до Швейцарії золото та дорогоцінності.

Кожна воююча країна була добре проінформована про торгівельні угоди, які здійснювались за допомогою Швейцарії, і була згідна з подібними умовами. Проте після капітуляції Німеччини, до Швейцарії зі сторони союзників було висунуто ряд претензій. Їх сутність зводилась до того, що політика Швейцарії сприяла продовженню війни, і що послуги, експорт та кредити, які надавала Швейцарія нацистській Німеччині у достатній мірі не можуть бути виправдані. Вчені і зокрема американський дослідник Д. Маркс зазначає, що Швейцарії висували такі звинувачення: транзит німецьких та італійських військових вантажів; існування свідчень щодо транзиту через свою територію поїздів з військовополоненими і особами, яких було примусово вивезено на роботи; продаж Німеччині золота в обмін на рейхсмарки; ділову участь швейцарських компаній у німецьких підприємствах, на яких використовувалась праця військовополонених; жорстку політику швейцарського уряду по відношенню до біженців.

На швейцарському радіо щоденно виходила у ефір авторська передача Жана-Рудольфа фон Саліса німецькою мовою і Рене Пайо французькою. Вона містила у собі об'єктивну інформацію і транслювалась на всю Європу. Практично вся швейцарська преса симпатизувала союзникам. Багато християнських об'єднань допомагали біженцям із нацистської Німеччини та інших окупованих країн. Пауль Грюнінгер, колишній комендант поліції кантону Санкт-Галлен, допоміг більше ніж 3 тис. євреїв знайти порятунок у Швейцарії, за що був пізніше засуджений до тюремного ув'язнення за звинуваченням у сприянні в нелегальному перетині кордонів Швейцарії. У 1996 р. його було реабілітовано.

Більшість населення Швейцарії не вітало нацизм. Проте, у країні легально діяло фашистське угруповання "Національний фронт", яке у 1939 році нараховувало близько 23 тис. членів. У 1940 р. діяльність цієї організації все ж була заборонена урядом.

Політика уряду Швейцарії щодо біженців не була однозначною. Швейцарці не вітали приплив іноземної робочої сили, проте в той же час деякі

члени ряду та інші впливові особистості були звинувачені народом у нерішучості дій і навіть у прояві симпатій до нацистів. Так, наприклад, Генріх Ротмунд, шеф поліції Швейцарії, вимагав від Німеччини ставити євреям у паспорти “J”, щоб таким чином можна було швидко відрізнити їх від інших німців. На його думку, Швейцарія повинна була проводити політику протидії перенаселенню євреїв у країні. В той же час він різко критикував геноцид євреїв у Німеччині[1].

У останній час, на фоні міжнародного тиску на швейцарські фінансові установи з вимогою дослідити банківські рахунки військового часу, спостерігається підвищений інтерес до неоднозначності ролі цієї країни у історії Другої світової війни.

Для розгляду звинувачень на адресу Швейцарії, у середині 1990-х років, урядом країни була створена незалежна комісія експертів, яку очолив швейцарський дослідник Жан Франсуа Берж'є. У своїй підсумковій доповіді, яка була опублікована у 2002 р., комісія прийшла до висновку про те, що Швейцарія причетна до Голокосту. А даними Берж'є, історикам поки що не вдалось встановити точну кількість виданих Швейцарією біженців. За приблизними оцінками, мова йде про близька 30 000 осіб, виданих нацистам і відправлених до концтаборів. Приблизно стільки ж євреїв пустили до Швейцарії. Цей звіт дає змогу поглянути на події того часу і роль Швейцарії у Другій світовій війні дещо під іншим кутом [2].

“Швейцарія зловживає своїм нейтралітетом. Ми створюємо з абстрактної концепції деякого роду фетиш, забуваючи при цьому про реальну незалежність. Якщо нам загрожує небезпека, ми повинні боротися за свободу, а не ховатися за завісою нейтралітету [...]” (слова ведучого “Радіо Женеви” Рене Пайо у ефірі від 1 січня 1940 р.)

Підсумовуючи варто зазначити, що під час Другої світової війни проблему нейтралітету Швейцарії можна розглядати неоднозначно. З одного боку населення та уряд Швейцарії висловлювали свої симпатії до країн – союзників, а з іншого боку вели активну торгівлю зброєю та стратегічною сировиною з нацистською Німеччиною та фашистською Італією. До сьогоднішнього дня у банках Швейцарії зберігаються гроші та дорогоцінності награвані нацистами по всій Європі. Одразу після капітуляції Німеччини у 1945 році до Швейцарії було висунуто ряд звинувачень, у тому що її політика сприяла затягуванню війни.

Починаючи із XIV ст. Швейцарія була відомим у всьому світі притулком для біженців. Проте у роки Другої світової війни вона змінила цю позицію виходячи із власних інтересів. За даними комісії незалежних експертів, яка працювала у Швейцарії з середини 90 – х років XX ст. на чолі з авторитетним істориком Жаном Франсуа Берж'є, було визнано що Швейцарія причет-

на до Голокосту. Майже всі 30 000 євреїв, які перетнули швейцарський кордон були видані нацистам і відправлені до концтаборів.

Отже, на середину ХХ ст. швейцарський нейтралітет змінив свою сутність. Якщо раніше панівною у суспільстві була думка, що “нейтралітет у швейцарців в крові”, то тепер настрої змінилися на користь думки про доцільність відходу від цієї політики.

Джерела та література

1. *Девід Маркс*. Поїзд. Як євреї перевозились через Швейцарію до нациських таборів смерті? // Frontline.
2. *Чайлдс Мартын*. Жан Франсуа Берж'є: історик комісії з питань злочинів Швейцарії під час Другої світової війни. // The Independent. – 19. 01. 2010.
3. *Джон Хельмрейх*. Дипломатія з вибаченням: бомбардування США Швейцарії під час Драгої світової війни. // Aerospace Power Journal. – 2000.
4. *Драгунов Г.П.* Швейцария: история и современность. – М., 1978.
5. *Сабельников Л.В.* Швейцария. Экономика и внешняя торговля. – М., 1962.

Аннотация

***Павлюченко В.Ю.* (г. Киев). Проблема нейтралитета Швейцарии во Второй мировой войне: экономические и социально-политические аспекты**

Исследуется проблема трансформации природы традиционного нейтралитета Швейцарии в условиях Второй мировой войны. Акцентируется внимание на экономических и социально-политических аспектах этого вопроса.

Ключевые слова: Швейцария, нейтралитет, международная торговля, беженцы, банковские операции.

Annotations

***Viktoriya Pavlychenko*(Kyiv). The problem of neutrality of Switzerland in World War II: economic, social and political aspects**

The problem of transformation the traditional Swiss neutrality in the conditions of World War II is studied. Attention is accented on economic, social and political aspects of this issue.

Key words: Switzerland, neutrality, international trade, refugees, banking operations.

Науковий керівник – *Осмоловська О.Ю.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

УДК 94(73)"1939/1945":327

Тетяна ТЕРТИЧНА
(м. Київ)

Форми і методи американської дипломатії в період Другої світової війни

Досліджується проблема дипломатичної діяльності США в 1939-1945 рр. Аналізується специфіка американської дипломатії, вплив подій Другої світової війни на формування її нових форм і методів.

Ключові слова: дипломатична діяльність, конференції голів урядів, національні інтереси, доктрина „явного призначення”, Ф.Д. Рузвельт, президентська дипломатія.

Вивчення проблем історії дипломатії потребує чіткого усвідомлення змістовного наповнення терміну, який є часто вживаним при розгляді явищ міжнародного життя як синонім таких термінів як зовнішня політика, міжнародні відносини, зовнішньополітична діяльність. Нерідко ці поняття розглядаються як абсолютно ідентичні і такі, що не мають відмінності. Відомий англійський дипломат і публіцист Г. Нікольсон зазначає з цього приводу: “У розмовній мові слово “дипломатія” вживається для позначення цілого ряду цілком відмінних речей. Інколи воно вживається як синонім зовнішньої політики... В інших випадках означає переговори. Цей термін вживається також для позначення закордонної частини відомства закордонних справ. [...] Нарешті, це нещасне слово означає особливу здатність, яка проявляється у спритності у хорошому розумінні цього слова при веденні міжнародних переговорів, а в поганому розумінні — у підступності в подібних справах” [7, с. 17]. Між тим при усій близькості вказаних понять і внутрішнього зв'язку їх один з одним кожне з них має свій особливий сенс, що визначається реальним змістом кожного поняття та відбиває його дійсну роль і значення в житті суспільства. Маємо також зауважити, що

усвідомлення дипломатії як окремого виду зовнішньополітичної діяльності дає можливість визначення та розуміння її методів, а також ключових теоретичних підходів до оцінок дипломатичної практики.

Проблема визначення сутності поняття дипломатія, дипломатична діяльність є предметом вивчення для багатьох фахівців, що впродовж останніх півтора століть відстоюють своє бачення наповненості даного терміну.

Формування уявлень про зміст і функції дипломатії як окремого виду міжнародної діяльності відбувалося впродовж століть у відповідності із процесом ускладнення міжнародних відносин та їх теоретичним осмисленням. Розвиток міжнародних відносин у ХХ ст.: дві Світові війни, майже п'ятдесятирічна „холодна війна” та процес її завершення виявили виключну роль дипломатії у зовнішньополітичних відносинах країн, вплинули на її розвиток, збагачення новими прийомами, методами, врешті становлення окремого напрямку наукового вивчення.

Аналіз визначень дипломатії, що належать авторитетним фахівцям міжнародних відносин, дає можливість виявити, з одного боку, існуючі розбіжності та нюанси змісту терміну дипломатія, а з іншого виробити системний підхід до вивчення конкретних проблем дипломатичної історії, зокрема до проблеми вивчення та оцінки дипломатичної діяльності Ф.Д. Рузвельта.

Серед найбільш ґрунтовних визначень дипломатії, що належать російським фахівцям варто зазначити наступні:

Дипломатичний словник, виданий в РРФСР під егідою Міністерства закордонних справ (головний редактор А.А. Громико), дає таке визначення: “Дипломатія – принципова діяльність глав держав урядів і спеціальних органів зовнішніх зносин по здійсненню цілей і завдань зовнішньої політики держави, а також по захисту прав і інтересів держави за кордоном” [3, с. 283]. Почесний доктор Дипломатичної академії МЗС Росії В.І. Попов вважає, що дипломатія – це наука міжнародних відносин і мистецтво ведення переговорів керівниками держав і урядів і спеціальними органами зовнішніх зносин: міністерствами закордонних справ, дипломатичними представництвами, участь дипломатів у визначенні курсу зовнішньої політики країни і її проведенні в життя мирними засобами [8, с. 54]. “Дипломатія – наука про зовнішні зносини або закордонні справи держави або мистецтво взаємно погоджувати інтереси народів, а в точнішому сенсі – наука або мистецтво переговорів” – це визначення належить відомому російському юристові-міжнародникові Ф. Мартенсу [6, с. 189].

Дане цитування засвідчує певну еволюцію, що відбулась у розумінні терміну дипломатія російськими фахівцями: а саме, від тлумачення

дипломатії як загальної офіційної діяльності держави, спрямованої на забезпечення національних інтересів держави, до розуміння значення переговорного процесу як основної функції дипломатії у взаємовідносинах між державами.

Маємо зазначити, що для західних фахівців в питанні змістового наповнення терміну дипломатія характерним є акцентування саме на категорії мистецтва ведення переговорів.

Так, зокрема, відомий французький дипломат Ж. Камбон визначає дипломатичну діяльність як мистецтво ведення переговорів та пошук способів, які б дозволили у відносинах між народами не вдаватися до застосування крайнього засобу – сили [4, с. 15].

“Дипломатія, – за визначенням Ернеста Сатоу, – це застосування розуму і такту у веденні офіційних відносин між урядами різних незалежних держав, а ще коротше – ведення справ між державами за допомогою мирних засобів” [9, с. 11].

Значення вміння створити відповідну атмосферу переговорів як основи дипломатичної діяльності підкреслює і автор відомої „Дипломатії” Г. Нікольсон. Він приймає за основу визначення терміну дипломатії, що міститься у “Oxford English Dictionary”, а саме: “Дипломатія – це ведення міжнародних відносин за допомогою переговорів, метод, за допомогою якого ці відносини регулюються і ведуться послами і посланниками, робота або мистецтво дипломата”. При цьому Г. Нікольсон підкреслює, що мистецтво дипломата полягає саме у “створенні міжнародної довіри” [7, с. 19].

Один із найбільш визнаних у світі спеціалістів з теорії міжнародних відносин Г. Моргентау так визначив сутність дипломатичної діяльності: „Дипломатія – це мозок національної потужності”. Г. Моргентау зазначав, що від ефективної діяльності дипломатії зрештою залежить можливість реалізувати увесь зовнішньополітичний потенціал країни. І погана дипломатія, недосвідчений дипломатичний персонал, відсутність розуміння цілей і мотивів зовнішньої політики зведуть нанівець будь-які військові, економічні і інші переваги держави. І навпаки ефективна дипломатія у багато разів посилює можливості зовнішньополітичного потенціалу [12, с. 151].

Вивчення визначення поняття дипломатія дає підстави казати про декілька „рівнів” розуміння та використання цього терміну у науковому середовищі і відповідно можливості виділення певного „рівня” при дослідженні проблем дипломатичної діяльності.

На наш погляд, при вивченні дипломатичної історії ХХ ст. особливо в періоди, що є переломними у міжнародних відносинах, зокрема період Другої світової війни, найбільш значущим напрямком дипломатичної діяльності, що забезпечував найбільш повну реалізацію

зовнішньополітичних завдань країни є підхід до вивчення дипломатії як процесу переговорів та укладання договорів. Саме в такі періоди історії дипломатія стає втіленням мистецтва ведення переговорів у чистому вигляді.

Крім того, варто зауважити, що виходячи з визначень дипломатії, дипломатичній діяльності притаманні такі характерні риси, як: наявність певної інституційної ієрархії в реалізації зовнішньополітичних завдань, що впливає на її результати і ефективність; важливість поняття національних інтересів при реалізації дипломатичної діяльності та значення особистих якостей та вмінь людей, що ведуть дипломатичну діяльність.

В ієрархії дипломатичної діяльності вищий щабель займає керівник держави, саме від його особистих дипломатичних здібностей, хисту та вміння ведення переговорів залежить результативність дипломатії. Крім того, саме його розуміння національних інтересів, його незалежність від груп впливу та вміння визначити їх у контексті загальносуспільних та загальнодержавних, визначають завдання дипломатії. Отже, за таких обставин важливого значення у дипломатії набуває особа керівника держави, його політичні погляди та переконання.

Що стосується проблеми визначення національних інтересів та завдань зовнішньої політики, то дипломатія Другої Світової війни в рамках антигітлерівської коаліції являє собою один із небагатьох (можливо безпрецедентний) приклад, коли формування національних інтересів було позбавлене нашарувань інтересів правлячих кіл або лобіювання з боку груп інтересів зводилося до мінімуму. Причинами цього є, в першу чергу, розуміння переговорщиками глобальної критичності того завдання, що вони мали вирішити для досягнення перемоги, спасіння власних країн. Особливо це притаманно першим трьом періодам війни від 1939 до кінця 1943 р. По-друге, тими безпрецедентними виступали повноваження, що мали в надзвичайних умовах війни керівники демократичних держав США та

Великобританії, що робило дипломатію і зовнішню політику особливо залежними від особистих переконань лідерів.

Дипломатична історія Другої Світової війни стала справжнім дипломатичним поєдинком лідерів трьох великих держав. Поєдинком, в якому спільна мета перемоги над спільним ворогом конкурувала із прагненням забезпечити власні національні інтереси. І саме в цей період від особистих дипломатичних здібностей Черчилля, Сталіна і Рузвельта залежали як результат цього поєдинку, так і доля світу.

Крім того, в умовах Другої Світової війни закріплювались нові форми і методи дипломатичної діяльності, що виникли ще в результаті Першої Світової війни. До них можемо віднести багатосторонні переговори на рівні

голів держав, конференційну дипломатію, «дипломатію без краваток». Проте якщо в період Першої Світової війни ці форми слугували підведенню її підсумків та оформленню результатів, то на зустрічах лідерів трьох великих держав антигітлерівської коаліції (США, Радянського Союзу і Англії) приймалися історичні рішення щодо майбутньої конфігурації системи міжнародних відносин.

Особливим став період Другої Світової війни для США, країни, у якій в силу панування ізоляціоністської зовнішньополітичної доктрини, були відсутні глибокі історичні корені і традиції дипломатії, що було наочно продемонстровано невдачами В. Вільсона періоду Паризької конференції, та його неспроможністю довести правильність свого зовнішньополітичного курсу американському суспільству і Конгресу США.

За таких обставин на Ф.Д. Рузвельта покладалась особлива відповідальність у доведенні ефективності американської дипломатії. Також йому першому з американських президентів довелося працювати на міжнародній арені в умовах укладених союзницьких договорів. Друга Світова війна змусила США включитись у коаліційну систему. Так вже у серпні 1941 Америка, уперше у своїй історії, приймає декларацію про спільну з Англією позицію до намірів гітлерівського блоку (Атлантична хартія). Так Сполучені Штати стали по суті ініціатором створення військово-політичної коаліції, уперше у своїй історії. Подальший перебіг війни показав важливість і неминучість альянсів і союзів в критичний для США час. [12, с. 21].

Саме в роки Другої Світової війни остаточно оформились ті риси американської дипломатії, що є визначальними і на сьогоднішній момент, а саме:

1. Американська дипломатія є президентською. Впродовж періоду Другої Світової війни особисто президент взяв участь в більше ніж десяти зустрічах та конференціях, найбільш значущими серед яких є конференції “Ардженція”, Вашингтонські, Квебекські, конференції у Касабланці, Тегерані та Ялті, а також багато інших не менш важливих зустрічей з лідерами провідних країн. Варто підкреслити, що більшість з них проходили в Європі та Північній Африці, і особиста присутність на них Ф. Рузвельта, не дивлячись на його фізичний стан, є дуже показовою у цьому питанні.

2. Порядок денний зустрічей, завдання щодо повоєнного світового устрою стимулювали остаточно утвердження значення ідеологічної складової у американській зовнішній політиці. Від періоду утворення панівним уявленням американців про свою країну, що визначила їхнє ставлення до оточуючого світу, була доктринальна побудова “MANIFEST DESTINY” – “явного призначення”. У процесі зміцнення Сполучених Штатів американські

політичні верхи переконуються у винятковості власної країни за принципами формування, ступенем розвитку демократії, загальним потенціалом розвитку. І, відповідно, ця переконаність переходила на рівень зовнішньої політики, в тому сенсі, що американські політики вважали свою країну “Богообраною”, “покликаною Зверху” поширювати американський спосіб життя на інші країни й континент [5, с. 51].

Отже, американська зовнішня політика завжди була забарвлена в ідеологічні тони. Віра в особливу місію Америки неминуче сприяла ідеологізації її зовнішньої політики. До кінця Другої світової війни ідея особливої місії буквально стала офіційною тезою зовнішньої політики США. І саме віра в особливу місію Америки сформувала одну з найважливіших рис зовнішньої політики країни - ідею зобов'язання перед світом, ідею хрестового походу в ім'я демократії і стабільності. У американській літературі цей принцип називають інтернаціоналізмом, але у деяких країнах вважають за краще називати експансіонізмом. Це уявлення про особливу місію Америки сформувало стійке переконання про право і обов'язок США бути лідером в процесі твердження справедливого і безпечного світового ладу [12, с. 24-33].

Етапами утвердження переконаності Ф.Д. Рузвельта у необхідності задіяності США є конференції. Перша Вашингтонська конференція, також відома як конференція “Аркадія”, була проведена з 22 грудня 1941 р. по 14 січня 1942 р. Вже в цей період в якості головного завдання американської дипломатії він вважає створення світової організації, чию діяльність він безумовно сподівався тримати під своїм ефективним контролем. На порядку денному стояли невідкладні питання війни, але Рузвельт у кінці 1941 р. не пожалів сил і старань, щоб позначити рамки такої організації і її загальні принципи. Президент починає займатися безпосередньо світовою стратегією.

Перша конференція “Великої Трійки” (СРСР, США, Великобританія) за час Другої світової війни відбулась 28 листопада – 1 грудня 1943 р. у Тегерані. Можна сказати, що зустріч у Тегерані була відправною точкою в реальному веденні коаліційної війни і в розробці коаліційної стратегії. Уперше на нарадах “великої трійки” Рузвельт починає пропагувати свої ідеї відносно майбутнього Німеччини. І хоча трибічної згоди з приводу майбутнього Німеччини в Тегерані досягнуто не було, протоколи Тегерана дозволяють сказати, що саме тут намітилося справжнє радянсько-американське розуміння відносно того, що Німеччину належить поставити в положення, при якому вона перестане бути підбурницею європейського світу і джерелом агресії. Крім того, в ході тегеранської зустрічі “великої трійки” Рузвельт зробив корективи у своєму стратегічному плані створення опіки “чотирьох

поліцейських” і розкладу сил усередині чотирикутника. Суть цих коректив полягала в тому, що президент дійшов висновку про можливість досить тісних і взаємовигідних радянсько-американських стосунків в майбутньому [2, с. 98].

Друга конференція в Квебеку 12-16 вересня 1944 р. стала однією з серії зустрічей Рузвельта, цілком присвячених післявоєнному устрою світу.

“Германське питання” інтенсивно обговорювалося в Квебеку і в підході до нього не було знайдено взаєморозуміння американської і англійської сторін. На цьому етапі Рузвельт хотів вироблення жорсткої політики відносно Німеччини. Тому у Квебеку події розвивалися в цілому на користь плану Моргентау, який передбачав демонтаж індустріальної потужності Німеччини і був вагомим за план Великобританії [1, с. 110].

4-11 лютого 1945 р. в Ялті зібралася “велика трійка”. Ця зустріч стала кульмінаційною у розвитку відносин між Сталіним, Рузвельтом і Черчиллем. З багатьох питань вдалося досягти реальних домовленостей. Рузвельт у Ялті зосередився на трьох головних завданнях: вирішення польського питання, участь СРСР у війні на Тихому океані і створення Організації Об’єднаних Націй. Останнє було для Рузвельта найважливішим, відбиваючи його головний підхід до післявоєнного світу: ним керуватиме міжнародна організація; США є одним з чотирьох її гарантів; усередині цієї четвірки США займуть місце природного лідера. На цій конференції настало максимальне за період війни зближення трьох країн. Було визначено дату засновницької конференції - 25 квітня 1945 року. На конференції була прийнята “Декларація про визволену Європу”, в якій говорилося про необхідність знищення останніх слідів нацизму і фашизму, а про створення всесвітньої організації в ній говорилося як про “найбільший шанс в історії”. З точки зору президента Ф. Рузвельта, конференція в Криму була поворотним пунктом в американській і світовій історії [10, с. 255-260].

3. Інтенсивне листування президента Ф.Д. Рузвельта з політичними лідерами великих країн, передусім з У. Черчиллем, Й. Сталіним та Чан Кайші, набуло у період Другої світової війни також вагомості дипломатичної співпраці. І саме активний обмін інформацією між Рузвельтом і Черчиллем став одним із головних каналів здійснення рузвельтівської дипломатії, а передувало цьому зародження дружби між ними на їхній першій зустрічі 9-12 серпня 1941 р. на конференції “Ардентія”. Метод особистої приязні, тобто встановлення дружніх відносин, Ф. Рузвельт намагався втілити і у відносинах з Й. Сталіним [10, с. 104]. Так найважливішим епізодом зустрічі на Тегеранській конференції – є особиста бесіда Рузвельта зі Сталіним про створення всесвітньої організації [2, с. 57].

4. Впровадження інституту особистих представників, тобто використання разом з постійними послами спеціальних представників – послів з особливих доручень для переговорів від імені глави держави (чи прем'єр-міністра), а останнім часом – і міністра закордонних справ. Практика ця існувала і раніше, але в обмежених масштабах. В цьому контексті передусім слід згадати Гаррі Гопкінса, американського дипломата, державного діяча, найближчого помічника і довіреної особи президента США Ф.Д. Рузвельта. На початку 1941 р. Г. Гопкінс був спрямований в Лондон в якості особистого представника Рузвельта. Після нападу Німеччини на СРСР він прибув в Москву, де від імені Рузвельта вів переговори з керівниками радянської держави.

Дуже важливим було те, що Г. Гопкінс був особистим другом Ф. Рузвельта, який йому повністю довіряв; зазвичай про повноваження Г. Гопкінса президент писав: “Вважайте, що усе що Вам говорить містер Гопкінс, говорю я”. Він був повністю посвячений в задуми президента, супроводжував його на усіх міжнародних зустрічах. Він був більше ніж посол, він був другим “я” президента [11, с. 52].

5. У період Другої Світової війни у дипломатію активно вторгається новий чинник, що мав важливе значення в ухваленні рішень. Це громадська думка і в загальнішому значенні – світова громадська думка. Розвиток засобів масової інформації (ЗМІ) – телеграфу, радіо, телефону, телебачення, масових газет і журналів - притягнуло до міжнародних справ широку публіку, на думку якої уряди вимушені були зважати. ЗМІ стали рупором світової громадської думки. Наприклад, перед прийняттям важливого рішення щодо визнання Сполученими Штатами СРСР президент Ф. Рузвельт уважно стежив за настроєм преси. В 1933 р. Державним департаментом був зроблений огляд газет і за їхніми даними 63 % з них виступали за дипломатичне визнання СРСР, що безумовно стало важливим підтвердженням особистих переконань президента.

Дипломатичні відомства усіх країн створили спеціальні департаменти для зв'язку з громадськістю для роз'яснення своєї політики. Так Ф. Рузвельт по вівторках і п'ятницях влаштовував міні-конференції для журналістів.

Підводячи підсумок, маємо зауважити, що звичайно, зовнішньополітична діяльність США впродовж ХХ ст. формувалася під впливом безлічі об'єктивних обставин і чинників. Проте, помітну роль відігравали, і особливо це стало яскраво вираженим під час Другої Світової війни, особистий стиль президента, його відношення до зовнішньої політики. У президента величезна кількість обов'язків і, природно у нього є свої переваги, які диктують і час, і досвід, і його лідерські якості. Тому президенти по-різному відносяться і до зовнішньої політики. Деякі з них постійно, щодня, буквально-

но щогодини керували зовнішньою політикою, не випускали з поля зору ні стратегічних цілей, ні другорядних дрібниць. До таких президентів відносився Франклін Рузвельт. Звичайно, такий стиль диктувався особливостями світової війни. Проте і характер, і особисті якості Рузвельта зіграли свою роль. Дипломатію США у той час з повною підставою можна називати політикою президента Рузвельта.

Джерела та література

1. *Рузвельт Э. Его глазами* / Пер. с англ. А.Д. Гуревича и Д.Э. Куниной. - М.: Государственное издательство иностранной литературы, 1947- 256 с.
2. Тегеран-Ялта-Потсдам: Сборник документов / Сост.: Ш.П. Санакоев, Б.Л. Цыбулевский. – 2-е изд. – М.: Изд-во “Международные отношения”, 1970. – 416 с.
3. Дипломатический словарь: В 3 т./ Громько А.А.; Ковалев А.Г.; Севостьянов П.П.- М.: Наука, 1984-1986 - Т.1- 424 с.
4. *Камбон Ж. Дипломат.* / Пер. с франц. Жуховецкого Б.Я.; Под ред. и с предисл.: Трояновский А.А.; Прим.: Альтман В.В. – М.: Госполитиздат, 1946. – 87 с.
5. *Камінський С., Дашкевич А. Політика США щодо України. Витоки. Коцептуальні основи. Практична еволюція.* - К.: Політична Думка, 1998. – 547 с.
6. *Мартене Ф. Современное международное право цивилизованных народов.* Т. 1. - 5-е изд., доп. и испр. – С.-Пб.: Тип. М-ва пут. сообщ. (А. Бенке), 1904. – 468 с.

Аннотация

Тертичная Т.А. (г. Киев). Формы и методы американской дипломатии в период Второй Мировой войны

Исследуется проблема дипломатической деятельности США в 1939-1945 гг. Анализируется специфика американской дипломатии, влияние событий Второй мировой войны на формирование ее новых форм и методов.

Ключевые слова: дипломатическая деятельность, конференции глав правительств, национальные интересы, доктрина “явного назначения”, Ф.Д. Рузвельт, президентская дипломатия.

Annotations

Tetiana Tertychna (Kyiv). The forms and the methods of American diplomacy during the Second World War

The problem of the U.S diplomatic activity during 1939-1945 is studied. Specifics of American diplomacy, the impact of World War II on the formation of new diplomacy forms and methods are analyzed.

Key words: diplomatic activity, the conference of heads of government, national interests, the doctrine of “express purpose”, FD Roosevelt, the president diplomacy.

Науковий керівник – *Гончар Ю.Б.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

УДК 94(73)“1939/1945”:329:327

Юлія ПАНЮХІНА
(м. Київ)

Еволюція зовнішньополітичної платформи Республіканської партії США в роки Другої світової війни

Досліджується проблема еволюції зовнішньополітичної платформи Республіканської партії США в роки Другої світової війни. Розглядаються основні тенденції діяльності та погляди консерваторів на роль Сполучених Штатів у сфері міжнародної політики цього періоду.

Ключові слова: Друга світова війна, Сполучені Штати Америки, Республіканська партія, зовнішня політика.

Двопартійна система США передбачає надання визначальної ролі у політичному житті двом основним партіям – Республіканській та Демократичній. Усупереч існуючій думці американських науковців, що вплив партій як політичних сил досить умовний, оскільки поступається власними позиціями іншим політичним інституціям чи політичним комітетам, все ж, на захист перших, варто сказати, що такі функції як головна роль у організації та проведенні виборів, напрацювання та просування платформ і програм соціально-економічного та політичного розвитку нації, рекрутування політичної еліти, залишаються надалі за цими провідними силами. Більш того, неможливо піднятися на вершину американської політичної влади, обминаючи активну участь в одній з двох головних партій [4, с. 283-284]. Власне, це, а також їх безумовний вплив на формування зовнішньої політики США, зокрема й у роки Другої світової війни, зумовлює особливий інтерес до процесу розробки та реалізації партійних програм.

За словами російського історика В. Согріна, основу американської моделі взаємовідносин всередині двопартійної системи складають два принципи – консенсус та альтернатива. Консенсус означає згоду між партіями щодо ос-

нов американського суспільного устрою, політичної системи і політичної культури, забезпечує еволюційність у розвитку суспільства та наступність у функціонування його інститутів. Альтернативність полягає у виробленні та пропонуванні двома головними партіями відмінних способів удосконалення суспільства, забезпечуючи економічний ріст, досягнення компромісів та стабільності на політичному ринку, дає американцям можливість вибору кращого політичного “товару”, послаблює або зовсім нейтралізує конкурентоздатність дрібних політичних “продавців” [4, с. 288].

Функціонування згаданих принципів притаманне не лише для внутрішньої політики, а й регламентує зовнішню сферу. Зокрема, консенсус між партіями зберігається у визнанні загальноамериканських цінностей глобального характеру.

Наприклад, ідея “обраності” американської нації та визначення США як “Землі обітованої”, що була доповнена концепцією “Явного призначення” або “Manifest Destiny” [6, с. 93]. Декларування останньої пов’язують з іменем історика Джона Фіске. Його лекція “Явне призначення англосаксонської раси” була прочитана у США близько 45 разів та стала окремим розділом у книзі “Американські політичні ідеї”, що була опублікована у 1885 р. [2, с. 78] “Робота, яку почала виконувати англійська раса, колонізуючи Північну Америку, призначена долею. Нам треба освоїти інші землі. Старі цивілізації мають стати англійськими за мовою, релігією, політичними традиціями та звичаями, і навіть по крові”, - стверджує автор. [1 с. 67] Як зазначає доктор політичних наук Е. Баталов, американська мрія пройнята духом національної моральної переваги, обраності та витікаючого звідси месіанства. “Янки переконані, - пише він, - що Сполучені Штати – “Град на Пагорбі”, дорого-вказна зірка, за якою повинні звіряти свій історичний маршрут інші народи, а Америка має моральне право при необхідності коригувати його [...]” [5, с. 93].

Саме подібні істини вважаються непорушними для обох партій та слугують підвалинами для формування зовнішньої системи.

Альтернативність у зовнішній площині найхарактерніше проявилася у дискусіях між ізоляціоністами-республіканцями та демократами-інтервенціоністами. Так, інтервенціоністи, переважно в особі демократів, ратували традиційно за активне втручання та участь у зовнішній політиці, прагнучи поширення американських свобод та цінностей задля гармонізації міжнародної системи, і одночасно виступали антиподом республіканцям, на рахунку яких зберігалися діаметрально протилежні погляди.

Акцентуючи увагу на дослідженні діяльності Республіканської партії щодо зовнішньої політики США, необхідно зупинитися окремо саме на феномені ізоляціонізму, котрий став визначальним чинником у формуванні

світогляду республіканців на міжнародні справи. Зокрема, характер позицій членів Великої Старої партії на поняття ізоляціонізму в період Другої світової війни дає змогу прослідкувати еволюцію зовнішньополітичних пріоритетів республіканців загалом, окреслюючи курс зовнішньої політики партії протягом усієї другої половини ХХ ст.

Варто відмітити, що формування суспільства та держави у США приходило за сприятливих історичних умов, подалі від центрів світових конфліктів і під захистом двох океанів, за наявності слабких незагрозливих сусідів. Вигідне геополітичне положення створило і в суспільстві, й у правлячій еліті почуття безпеки та захищеності. На протязі практично всієї своєї історії гарантована безпека країни вважалася нормою, а виникаючі іноді загрози рахувалися як відхиленнями від норми, до того ж ці загрози, уявні чи реальні, знаходилися далеко від Америки [6, с. 11]. Подібна захищеність і відстороненість від світових центрів сили створювали сприятливий ґрунт для ізоляціоністських настроїв.

Вважається, що аж до Першої світової війни країна притримувалася цієї філософії. Фундаментальними основами ізоляціонізму є ідеї, викладені у відомому заповіті Вашингтона і в доктрині Монро [6, с. 11]. Хоча на думку певних дослідників проявами загальноізоляціоністських підходів є діяльність Вільяма Маккінлі та Теодора Рузвельта, що пов'язують з зростанням економічного потенціалу і, відповідно, міжнародної ваги США: "Так званий ізоляціонізм Сполучених Штатів під час президентства Маккінлі і Т. Рузвельта почав демонструвати свою умовність" [3, с. 11].

Після Першої світової війни, здавалося, ізоляціонізм знову зайняв панівні позиції в політиці США. Республіканці активно демонстрували свою неприязнь до участі країни у європейських справах, використовуючи як приклад помилкове залучення Америки в світову війну [1, с. 55].

З огляду на це, твердим ізоляціоністським переконанням була позиція республіканців щодо прийняття законодавства про нейтралітет, що діяло протягом 1935-1941 рр. Згаданий закон мав зменшити ймовірність втягнення США у військові конфлікти, що не зачіпали прямих національних інтересів держави. Активними прибічниками політики невтручання США в міжнародні справи у Конгресі стали: група Бора-Джонсона у Сенаті, очолена республіканськими сенаторами У. Бора та Х. Джонсоном, котрі вважали Європу невиліковно хворою, закликаючи сконцентрувати увагу на внутрішніх американських питаннях та група республіканців Дж. Ная і А. Ванденберга, які поділяли думку про недоцільність участі у європейських справах та про нейтралітет у війні [2, с. 301].

Головною у законі про нейтралітет (прийнятий 31 серпня 1935 р.) була стаття 1, котра стверджувала, що "з початком війни між двома або більше

державами [...] забороняється експорт зброї, боєприпасів чи військового спорядження з будь-якого пункту США [...] для транспортування у воюючі держави чи для їхнього використання”. Передбачалася також можливість накладення “морального ембарго” з боку уряду, що закликав підприємців утримуватися від розширення торгівлі з воюючими країнами [2, с. 298].

Подвійність стандартів у питанні міжнародної торгівлі під час військових конфліктів було піддано критиці республіканців вже через два роки, коли був прийнятий черговий закон про нейтралітет від 1 травня 1937 р. Основним нововведенням закону 1937 р. (прийнятий через закінчення строку дії попереднього) стало введення торгівлі з воюючими країнами товарами, крім зброї, по принципу “cash & carry”, тобто оплати закуплених у США товарів готівкою та вивезення їх власними кораблями. Політика “cash & carry” була вигідна в першу чергу Англії та Франції, котрі здатні були забезпечити безстрокові поставки товарів з Сполучених Штатів у разі початку війни у Європі. За висловами сенаторів У. Бора та Х. Джонсона, новий закон представляв відхід США від визнаних норм нейтралітету [2, с. 306].

Наступні міжнародні події, особливо аншлюс Австрії та бомбардування Барселони, вплинули на погляди у ізоляціоністському таборі. На початку травня 1938 р. сенатор-республіканець Дж. Най, один з ініціаторів законодавства про нейтралітет, вносить резолюцію у Конгрес, котра дозволяла експорт зброю у республіканську Іспанію на основі “cash & carry”. Хоча пропозиція не була прийнята, проте вона набула широкого резонансу серед консерваторів [2, с. 311].

Друга світова війна була зустрінута ізоляціоністами створенням “Блоку за мир” у американському Сенаті як відповідь на прагнення уряду переглянути закон про нейтралітет. Республіканці організовували масові мітинги протесту, звинувачуючи президента Ф. Рузвельта в тому, що він у бажанні допомогти Франції та Англії робить перші кроки на шляху до вступу Сполучених Штатів у війну [2, с. 311]. У 1940 р. в процесі виборчої компанії праве крило Республіканської партії на чолі з Г. Гувером і Р. Тафтом, щоб заручитися суспільною підтримкою, об’єднується у “Комітет Америка перш за все” з аналогічними сенатському “Блоку” поглядами [2; с.322].

Таким чином, ізоляціоністська лінія залишалася провідною у лавах Республіканської партії аж до грудня 1941р. На підтвердження цьому – голосування консерваторів проти білля про лен-ліз, хоча той й був прийнятий у березні 1941 р. [2, с. 333].

Ситуація різко змінилася з атакою японців по американській військово-морській базі на Тихому океані. Після Перл-Харбору ізоляціонізм, прихильниками якого була більшість членів “Великої старої партії” у передвоєнні роки, більше не міг приносити політичні дивіденди. У ще більшій скруті

опинилися республіканці – члени Конгресу, які доклали максимум зусиль, щоб поховати ідею В. Вільсона про створення Ліги націй. Деякі експерти почали ставити питання про можливу відповідальність республіканців за втягнення Сполучених Штатів вже в другий військовий конфлікт. На думку їхніх політичних опонентів, війни можна було б уникнути, якби республіканці взяли на озброєння ідеї міжнародної безпеки і повірили в ефективність та корисність міжнародних організацій. Відразу ж після нападу на Перл-Харбор противники ізоляціонізму звинуватили республіканців у сліпій прихильності старим партійним ідеям, що завдає шкоди американським інтересам [1, с. 56].

Республіканці змушені були відповідати на звинувачення. У лавах самої партії загострилися протиріччя між двома таборами. Лідером інтервенціоністів був У. Уілкі, ізоляціоністів – Р. Тафт. У. Уілкі апелював до рядових членів партії і виборців, які голосували за республіканців, намагаючись переконати своїх прихильників у згубності збереження вірності ізоляціоністським ідеям. У свою чергу Р. Тафт звертався безпосередньо до республіканців – членів Конгресу [1, с. 57].

20 квітня 1942 р. в Чикаго зібрався Національний комітет Республіканської партії, де повинно було обговорюватися питання про прихильність “Великої Старої партії” ізоляціоністським ідеям. Другий, більш делікатне питання, як змінити імідж республіканців – “могильників” планів В. Вільсона. Ті республіканці, які входили до так званої президентської фракції, переконали однопартійців змінити своє різко негативне ставлення до міжнародних організацій. Було підготовлено три проекти резолюції, авторами яких стали сенатори У. Брукс, Р. Тафт та У. Уілкі. Останній запропонував повністю відмовитися від ізоляціоністської риторики і схвалити курс на розширення міжнародного співробітництва з метою досягнення миру. Він закликав партію визнати “міжнародну відповідальність США за проблеми, які існують або які можуть виникнути в майбутньому” [1, с. 60].

Проект Р. Тафта був більш поміркованим та орієнтований на колег по законодавчому органу, тобто розділяв ізоляціоністські погляди. Лідер ізоляціоністів підтримав вступ у війну, але втримався від включення в текст резолюції пункту про які-небудь повоєнні зобов’язання США перед світовим співтовариством. Проект У. Брукса був менш конкретним і більш емоційним. Він закликав до тотальної війни з фашизмом, підтримував двопартійний характер американської політики і підкреслив необхідність збереження в недоторканності священного Білля про права [1, с. 62].

Голова Національного комітету Республіканської партії Дж. Мартін хотів уникнути відкритих дискусій за проектами резолюції і вступив в кращих традиціях того часу. Призначив спеціальний комітет з восьми членів для ви-

роблення компромісного документа. У підсумку, партія вийшла з наступною резолюцією: республіканці підтримали участь країни у війні, визнали неминучим “нести трагічний тягар” війни, скорочення невійськових витрат і захист конституційних прав. Для того, щоб заспокоїти прихильників У. Уілкі в резолюції в найзагальніших словах говорилося й про післявоєнну відповідальності США, яка не буде обмежена тільки національними кордонами [1, с. 62].

Таким чином, у 1942 р., намагаючись не допустити внутріпартійного розколу, лідери республіканців пішли на компроміс і визнали, хоч й в загальних рисах, неминучість американської відповідальності за післявоєнний облаштування світу. Результати виборів 1942 р. підтвердили, - суспільство більше не купується на ізоляціоністські гасла [1, с. 63].

Черговий удар по ізоляціоністом був нанесений на виборах 1944 р. Республіканський кандидат на пост голови Білого дому Томас Дьюї зазнав поразки. У палаті представників партія втратила 30 місць. У сенаті вони отримали лише одне місце. Найбільше вразила сучасників дуже невпевнена перемога Роберта Тафта з мінімальною перевагою в 17740 голосів. Явну підтримку отримали ті кандидати, які виступали з інтервенціоністських позицій. У цей час формується свого роду “альянс” між А. Ванденбергом і А. Даллесом, з чієї активною діяльністю і пов’язана еволюція республіканської зовнішньополітичної ідеології. До кінця війни ряди старої ізоляціоністської гвардії в Конгресі помітно порідшали. Серед найбільш яскравих її представників можна відзначити Р. Лафоллета, А. Ванденберга і Р. Тафта. Останній однак, не притягувався адміністрацією до процесу зовнішньополітичного планування. Р. Лафоллет не зміг переглянути своїх поглядів, залишаючись прихильником старих ідей, часів своєї юності, чого не можна сказати про А. Ванденберга, що зумів відредагувати свої довоєнні погляди. Ще на початку війни, як відзначає російський історик Валерій Юнгблюд, республіканський лідер зазначив у своєму щоденнику, що час “старого ізоляціонізму” пішов. Все, на що може розраховувати Америка, - це “відособленість”, а не “ізоляція”. Як вважає дослідник, початок 40-х років - це еволюція Артура Ванденберга у напрямку “нового ізоляціонізму” - зовнішньополітичної концепції з підвищеним вмістом прагматизму і політичного релятивізму [1, с. 63-64].

Відразу після невдахи для республіканців виборів 1944 р. А. Ванденберг висловив свої сумніви з приводу зовнішньополітичних ініціатив адміністрації. “Я б хотів бачити наших високопоставлених політиків таким же захисниками наших власних інтересів, якими є для своїх країн У. Черчилль та Й. Сталін. Я думаю, сьогодні є велика необхідність у створенні ефективною післявоєнної мирної організації, ніж це було після Першої світової війни. Прос-

то з того, що наука не стоїть на місці, створюючи зброю масового знищення, використання якої в ході третьої світової війни призведе до кінця існування цивілізації. Тим не менш, ми повинні бути пильними і постійно готовими захищати наші національні інтереси. Я переконаний в тому, що умови світу повинні бути справедливими для всіх зацікавлених сторін (всупереч бажанням У. Черчілля та Й. Сталіна), якщо плани по створенню післявоєнної мирної організації втіляться”. Таким чином, сенатор висловлював свої побоювання з приводу збереження союзницьких відносин після закінчення війни. Він передбачав загострення протиріч не тільки між Вашингтоном і Москвою, але й між Вашингтоном і Лондоном. 10 січня 1945, буквально перед від'їздом Ф. Рузвельта до Ялти, А. Ванденберг виступив з промовою, де він публічно позначив свою позицію щодо умов повоєнного облаштування. Тон виступу був мирним, чим немало здивував багатьох у Вашингтоні. Він навіть висловив “крамольну” для законодавця ідею про те, що немає необхідності в попередньому схваленні Конгресом використання Білим домом силових методів для повоєнного роззброєння Німеччини та Японії [1, с. 65].

Погляди А. Ванденберга сприяли формуванню нового підходу до використання силового чинника у зовнішній політиці. Він вважав, що США повинні включатися у світові процеси, але не пов'язувати себе міжнародними зобов'язаннями. Цим він зберіг один з найважливіших принципів старого ізоляціонізму – право Сполучених Штатів на односторонні дії (унілатералізм) [1, с. 65].

Отже, період Другої світової війни виявився не лише переломним моментом для системи міжнародних відносин. Адаптація Сполучених Штатів до нових зовнішньополітичних умов спонукала еволюцію світогляду внутрішніх політичних сил країни, зокрема Республіканської партії. Відхід партії від ізоляціоністських поглядів носив вимушений характер, проте детальний розгляд зовнішньополітичних програм республіканців 30-40-х років дають змогу говорити про закономірність процесу переходу консерваторів до активної міжнародної позиції, оскільки участь у світових процесах відповідала основним національним інтересам американської держави.

Джерела та література

1. Внешняя политика Соединенных Штатов Америки: принципы формирования и закономерности реализации. Монография. В 2-х томах. Т.1. Колл. авт. ред. академика О.А. Колобова. – Нижний Новгород., 2008
2. История США. Г.Н. Севастьянова. – М., 1985. – Т.3
3. Камінський С., Дашкевич А. Політика США щодо України: Витоки. Концептуал. основи. Практ. еволюція. – К., 1998

4. *Согрин В.В.* Политическая история США. XVII-XX вв. М., 2001

5. *Шаклеина Т.А.* Россия и США в новом мировом порядке. Дискуссии в политико-академических сообществах России и США (1991-2002). М., 2002

6. *Ширяев Б.А.* Внешняя политика США. Принципы, механизмы, методы. Курс лекций. СПб., 2007

Аннотация

***Панюхина Ю.С.* (г. Киев). Эволюция внешнеполитической платформы Республиканской партии США в годы Второй мировой войны.**

В статье исследуется эволюция внешнеполитической платформы Республиканской партии США в годы Второй мировой войны. Рассматриваются основные тенденции деятельности и взгляды консерваторов на роль США в сфере международной политики этого периода.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Соединенные Штаты Америки, Республиканская партия, внешняя политика.

Annotations

***Yuliya Panyuhina* (Kyiv). The evolution of the Republican Party foreign policy platform in the U.S. during World War II**

The problem of the evolution of the US Republican Party foreign policy platform during World War II is studied. Major trends and opinions of the conservatives towards the U.S. role in international politics of mentioned period are viewed.

Key words: The Second World war, the United States, Republicans, foreign policy.

Науковий керівник – *Гончар Ю.Б.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

УДК 94(430)“1945/1949”:3633

Ірина АФОНІНА
(м. Київ)

**Денацифікаційні заходи окупаційної адміністрації США
на території Західної Німеччини (1945-1949 рр.)**

Досліджується нормативна база та практичні заходи окупаційної адміністрації США на території Західної Німеччини в рамках політики денацифікації. Досліджено вплив американської адміністрації на процес подолання німецьким суспільством наслідків тоталітарного нацистського минулого.

Ключові слова: демократизація, денацифікація, Друга світова війна, окупація, суспільна думка, США, Німеччина.

Завершення Другої світової війни ознаменувало собою фінал найбільшого в світовій історії військового конфлікту. Але подолання наслідків тоталітарного нацистського періоду в житті німецького народу тривало значно довше.

Подальшу долю Німеччини визначили результати проведення Потсдамської конференції, учасники якої домовилися між собою щодо здійснення в країні узгодженої політики, відомої, як політика чотирьох “Д” – демілітаризації, денацифікації, демократизації й декартелізації за “ідеальних” умов збереження економічної єдності країни. Також конференція визначила цілі окупації Німеччини, які мали бути нормативною базою для діяльності Контрольної ради. Остання складалася із чотирьох Головнокомандуючих окупаційними зонами і забезпечувала узгодженість їхніх дій у відповідних зонах окупації. Ця структура виробляла плани і погоджувала спільні рішення щодо головних політичних, економічних та інших питань, спільних для усієї Німеччини, на основі інструкцій, які отримували Головнокомандуючі від своїх урядів, а також контролювала діяльність німецьких адміністративних органів в окупаційних зонах.

Зауважимо, що по завершенні війни проблема денацифікації німецького населення постала перед адміністраціями країн-переможниць особливо гостро. Закономірно, що кожна з них здійснювала денацифікаційні заходи, відштовхуючись від власних ідеологічних настанов і зовнішньополітичних стратегічних планів і, відповідно, впливаючи на формування у свідомості місцевого населення ставлення до нещодавнього болісного минулого.

Вивчення феномену подолання тоталітарного ідеологічного спадку і побудови німецьким народом власного демократичного майбутнього, вельми актуальне для сучасної української науки. Зауважимо, що воно неможливе без розуміння ролі і місця денацифікаційної діяльності окупаційних адміністрацій, особливо у перші повоєнні роки.

Розуміючи унікальність прецеденту створення і подальшої діяльності окупаційних адміністрацій на території переможеної Німеччини, спробуємо розглянути втілення в життя культурно-ідеологічних заходів адміністрації Сполучених Штатів Америки та проаналізувати їхню відмінність від більш вивченої у вітчизняній історіографії діяльності радянського окупаційного уряду.

Визначеній проблематиці присвячено значний масив джерел, у якому ми можемо умовно виділити: збірники документів, що ілюструють офіційну нормотворчу діяльність новостворених окупаційних адміністрацій, зокрема, доступні через інтернет-мережу документи Office of Military Government, United States (Управління військової адміністрації, Сполучені Штати) [1, 2] та інші [4]; роботи вітчизняних і зарубіжних науковців, серед яких Г. Грінченко, [3] К. Нордбрух [6], Дж. Уїллер [9]; статті в електронних та друкованих ЗМІ [5]; мемуарні та публіцистичні твори, створені місцевими мешканцями американської зони окупації.

Після Другої світової війни основну частину території Німеччини було розмежовано на чотири зони впливу, на теренах яких Велика Британія, Сполучені Штати Америки, Франція та Радянський Союз створили власні окупаційні адміністрації.

Власне, до американської зони входили провінція Гессен-Нассау і федеральні землі: Баварія (за винятком р-ну Ліндау), північна частина Бадена з м. Карлсрує, північна частина Вюртемберга і практично вся земля Гессен. Сектор окупації Берліна складала південно-західні райони: Целлендорф, Штеглиц, Шенеберг, Кройцберг, Темпельхоф та Нойкельн.

Варто зауважити, що вироблення загальної схеми денацифікації в американській зоні впливу починається ще під час ведення військових дій. Зокрема на конференції у Касабланці (січень 1943 р.) денацифікація визначалася лідерами Сполучених Штатів Америки і Великої Британії головною метою спільної союзницької політики. Щоправда, до завершення військових дій на європейському континенті уряд США не займався створенням спеціальної організаційної структури для здійснення денацифікаційних заходів.

Пізніше, за результатами Кримської (Ялтинської) конференції, (4-11 лютого 1945 р.), Й. Сталін, У. Черчілль та Ф. Рузвельт ухвалили комюніке, у якому, зокрема, наголошували на необхідності “стерти з обличчя Землі нацистську партію, нацистські закони, організації і заклади; нівелювати будь-який нацистський і мілітаристський вплив на громадські заклади, культурне й економічне життя німецького народу і спільно вжити в Німеччині таких заходів, які можуть бути необхідними для майбутнього миру і безпеки всього світу” [4]. Сторони вважали, що надія німецького народу на гідне існування у співдружності націй може бути реалізована лише за умов цілковитого подолання наслідків нацизму й мілітаризму.

Остаточна кристалізація поглядів союзників щодо подальшої долі Німеччини відбувається під час Потсдамської конференції у липні-серпні 1945 р. У замку Цецилієнхоф склад представників держав-переможниць істотно змінився, оскільки місце померлого у квітні того ж року Т. Рузвельта посів Г. Трумен, а вже в ході конференції замість У. Черчілля Велику Британію

представляв новообраний прем'єр-міністр К. Еттлі. Відповідно до рішень конференції, учасники зобов'язувались здійснювати на території Німеччини узгоджену політику, спрямовану на демілітаризацію, денацифікацію, демократизацію й декартелізацію за умов збереження економічної єдності країни [7]. Водночас, згадана єдність досить швидко почала послаблюватись через розбіжності країн-переможців у поглядах щодо майбутнього Німеччини, конкретних денацифікаційних заходів та відмінності у трактуванні поняття «демократія», особливо відчутні між СРСР і країнами Заходу.

Переходячи безпосередньо до діяльності американської військової адміністрації у підлеглий їй зоні окупації, почнемо із заходів, вжитих впродовж 1945-1946 рр. Зауважимо, що питання подолання ідеологічного спадку нацизму було одним із найважливіших і найважчих стратегічних завдань новоствореного окупаційного контрольного органу. Зокрема, офіцер політичного дивізіону американського уряду в Німеччині Гарольд Зінк у своїх спогадах писав, що у перші повоєнні роки не було іншої проблеми, якій приділяли б стільки уваги американські офіцери і яка б викликала стільки плутанини і дискусій серед населення країн-союзників, як проблема денацифікації [3].

Подібні хвилювання підігрівалися ще й даними опитувань, здійснюваних в американській зоні окупації. Так, наприклад, на 12 серпня 1945 р. 92% німецького населення продовжували ставитись до росіян як до “неповноцінних”. Також не набагато менше людей вважали американців винними, зокрема, у веденні “єврейської війни” (вочевидь натякаючи на походження використаного в ході військових дій капіталу) та у нав'язуванні німцям свого способу життя [4]. Зауважимо, що подібні настрої серед німців спостерігалися на фоні офіційної тогочасної тимчасової заборони братання і неформального спілкування американських солдатів із мешканцями окупованої території.

У межах боротьби із нацизмом американський окупаційний уряд керувався урядовою директивою JCS 1067 від 26 квітня 1945 р., що зобов'язувала усіх начальників штабів військових підрозділів американської окупаційної зони вжити заходів щодо зміщення з відповідальних посад у державних установах і приватних підприємствах усіх членів НСДАП, що активно підтримували режим, а також інших осіб, що чинили ворожу протидію втіленню в життя цілей союзників [5]. Планувалося обмежити політичну діяльність німецького населення у будь-яких проявах, розробити оновлену систему освіти і виховання молоді, що базувалася б на демократичних принципах, а також вилучити з ужитку друковану продукцію нацистського спрямування [4]. Зауважимо, що зазначені положення згодом увійшли до тексту рішень Потсдамської конференції.

Крім того, окупаційними органами на місцях стали досить широко вживатися культурні та просвітницькі заходи, спрямовані на денацифікацію широких суспільних кіл. Організовувались кіносеанси, театральні і радіовистави, здійснювалися виховні бесіди із молоддю тощо. Видання газет і згодом журналів контролювалося армійським відділом психологічного ведення війни. Також планувалося здійснювати регулярні екскурсії до концентраційних таборів з метою якомога більш повного розуміння німцями страшної сутності націонал-соціалістичного режиму.

Практичну діяльність американців на території Німеччини у цей період в історіографії оцінюють вельми неоднозначно. Зокрема, заступник військового губернатора американської окупаційної зони Німеччини (Д. Ейзенхауера) Люціус дю Клей (з травня 1946 військовий губернатор зазначеної зони) вважав, що американці у своїх практичних заходах з денацифікації більш радикальні за представників Радянського Союзу, не кажучи вже про англійців та французів [3]. Офіційно Управління військової адміністрації Сполучених Штатів (Office of Military Government, United States) у своїх документах декларувало прагнення глибокого розуміння щоденних потреб місцевого населення і вирішення нагальних політичних проблем. Та першим своїм завданням вважало відсторонення від важливих посад “невиправних нацистів”, шляхом “перевиховання” суспільства на демократичних засадах [2]. Водночас, на думку О.І. Патрушева, саме денацифікацію американцями було проведено найгрунтовніше і найформальніше у порівнянні із іншими країнами-переможцями. Він аргументує цю тезу тим фактом, що в американській зоні окупації офіційну анкету для виявлення прибічників націонал-соціалістичної партії, що складалася із 131 питання мусили заповнити 13 млн. осіб, що викликало численні помилки в роботі комісій з денацифікації. Вони були перевантажені роботою, тому відкладали “на потім” більш складні для вирішення випадки. Як наслідок, на думку автора, були покарані лише дрібні нацисти, в той час як великі діячі змогли вільно дочекатися того часу, коли в умовах розгортання “холодної війни” денацифікацію було припинено [7].

Своєю чергою зауважимо, що визначення кола осіб, що співпрацювали і співчували нацистській партії через велику кількість анкетної документації і тривалість процедури розгляду згаданих анкет (їх обсяг міг коливатися від двох до сімдесяти одної сторінки [2] значно затягувалося в часі і підривало віру місцевого населення у справедливість окупаційної адміністрації. Також якість внутрішнього управління в зоні окупації визначалася фактором відсторонення від керівних посад, зокрема у господарчій сфері, колишніх членів нацистської партії, що значним чином уповільнювало повоєнну відбудову країни і спричиняло порушення управління економікою.

Розуміючи, що самими лише силами американського уряду здійснити денацифікацію Німеччини неможливо, представники американського уряду починають активніше залучати місцеве німецьке населення до керівництва зоною окупації. Це також мало сприяти відродженню німецької демократичної політичної практики та навичок громадянської відповідальності.

Починаючи із 5 березня 1946 р. ми можемо умовно виділити другий етап денацифікації Німеччини. Його початок ознаменувало прийняття в американській зоні окупації “Закону про звільнення від націонал-соціалізму й мілітаризму” (відомий як “Закон № 104”), який, вперше з моменту завершення Другої світової війни, був ухвалений не окупаційною, а німецькою владою. Згаданий закон декларував передачу справи денацифікації до рук самих німців з метою здійснення остаточної політичної чистки замість тимчасових заходів представників держав-переможниць. Він покликаний був призвести до замирення і налагодження відносин у середовищі німецького суспільства через чітке і однозначне встановлення заходів з покарання осіб, визнаних причетними до злочинів нацизму, а також сприяти відновленню світової довіри до Німеччини [5, 6].

На основі положень “Закону № 104” було сформовано судові палати, які повинні були, користуючись законодавчо окресленими характеристиками, приймати рішення щодо належності громадян до однієї з п’яти категорій, відповідно до ступеню їхньої участі у злочинах нацистського режиму. Кадрова структура цих палат складалася із голови, його заступника і багатьох засідателів, кандидатури яких повинен був затверджувати міністру справах політичного звільнення. Характерно, що, виносячи свої рішення, згадані палати спиралися на положення “Закону № 104” і не зобов’язані були брати до уваги попередні документи окупаційного уряду.

Для забезпечення подальшої денацифікації серед місцевого населення тривала кампанія детального анкетування, стосовно участі і ставлення громадян до злочинів нацистського режиму. Щоби уникнути відмов з їхнього боку, владою офіційно заборонялося видавати продуктові картки, приймати на роботу і змінювати місце проживання тим, хто не міг пред’явити свідоцтво про денацифікацію. Останнє видавалося саме за результатами анкетування [1, с. 5].

Таким чином, під час здійснення денацифікаційних заходів німецькими судовими палатами останні повинні були здійснювати непопулярні серед місцевого населення заходи, що, закономірно, тягло за собою погіршення матеріального сатану багатьох родин і критику їхньої діяльності.

Розуміючи, що подібний стан речей може призвести до поглиблення кризових явищ і загального погіршення становища західнонімецьких земель, 10 квітня 1949 р. окупаційні адміністрації Сполучених Штатів, Франції і Вели-

кої Британії приймають Окупаційний статут. Відповідно до положень цього документу, німецький народ повинен був отримати максимально високий, наскільки це можливо за режиму окупації, рівень самоуправління. Майбутня федеративна держава і об'єднані у її складі землі повинні були мати повну законодавчу, виконавчу і судову владу, яка могла б бути обмежена лишень положеннями даного статуту [4].

Зрозуміло, що уряди країн-переможниць, розуміючи право і необхідність самоуправління німецького народу, залишали за собою частину владних повноважень, включно із правом вимагати і перевіряти відомості і дані у сферах демілітаризації, роззброєння, переміщення біженців, зовнішньої торгівлі та ін. Водночас ними було визнано необхідність затвердження і подальшого дотримання вже на той час розробленого Основного закону із можливістю внесення змін до нього за умови згоди з боку окупаційної влади.

Ця подія знаменувала собою важливий один із важливих завершальних етапів на шляху створення Федеративної республіки Німеччини.

Крім згаданих урядових кроків, на 6 вересня 1946 припадає і знакова промова державного секретаря США Джеймса Ф. Бірнса, котра стала відомою у Німеччині як “промова надії”, водночас активізувавши зростання напруженості у радянсько-американських відносинах.

Американський політик наголосив на необхідності передати німецькому народові основної відповідальності за керівництво країною і сприяти якомога повнішому об'єднанню і самостійності Німеччини, наскільки це можливо за наявних зовнішньополітичних умов. Водночас, він не міг не зважати на те, що інші окупаційні адміністрації в Німеччині, зокрема радянська, не збираються виводити збройні сили з окупованої території, тому виводити із Західної Німеччини американський військовий контингент, на думку Бірнса, було ще зарано [8]. Надалі процес формування німецької держави на території зон окупації, що підлягали юрисдикції адміністрацій країн-союзниць, значно активізувався.

Уже 23 травня 1949 р. було офіційно прийнято Конституцію ФРН, до котрої, як планувалося, згодом мала приєднатися і радянська окупаційна зона. Зважаючи на досвід попереднього періоду життя Німеччини, велику увагу у даному документі було приділено гарантіям основних прав людини і громадянських свобод. У своїй промові на честь затвердження Основного закону ФРН К. Аденауер наголосив на його важливій ролі у створенні нової німецької держави [4].

Уже найближчим часом на території Західної Німеччини було проведено демократичні вибори і 7 вересня 1949 р. першою сесією новоствореного парламенту було проголошено створення Федеративної республіки Німеччини.

Створенням ФРН закінчується обраний нами період денацифікації Західної Німеччини силами американської окупаційної адміністрації. Надалі комплекс заходів, покликаних подолати наслідки впливу націонал-соціалізму на життя країни, почав називатися “перевиховання”, до нього стали залучати більше інформаційних ресурсів – кіно, газети, екскурсії до концтаборів тощо.

Підбиваючи підсумки нашого дослідження, маємо сказати, що проголошені рішеннями Потсдамської конференції денацифікація і демілітаризація розділеної на окупаційні зони Німеччини здійснювалися представниками США досить ґрунтовно, хоча, на думку деяких дослідників, і грішили формалізмом. Здійснювалося анкетування населення, з метою виявлення ставлення громадян до націонал-соціалістичної партії і покарання осіб, причетних до злочинів режиму. Широко застосовувалися культурно-виховні заходи, покликані прищепити німцям, зокрема молоді, неприйняття тоталітаризму та расистських ідей.

Зрештою, американським урядом було визнано необхідність для німців самостійного управління державою і подальшого економічного й політичного об’єднання Німеччини. Це, своєю чергою, стало одним із сприятливих факторів для подальшого створення Федеративної Німеччини 7 вересня 1949 року.

Водночас, за наявності на території Східної Німеччини значного контингенту радянських військ, Сполучені Штати не вважали за доцільне виводити власні збройні частини.

Таким чином, денацифікаційні заходи окупаційної адміністрації Сполучених Штатів Америки у Західній Німеччині повною мірою відповідали її зовнішньополітичній доктрині та уявленням політичних лідерів країни про демократію і необхідність подолання Німеччиною наслідків тоталітарного минулого.

Джерела та література

1. OMGUS archives [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.archives.gov/research/holocaust/art/key-series-descriptions/omgus-cultural-property-claims.html>.

2. Public opinion in occupied Germany: the OMGUS surveys, 1945-1949. – New-York, 1970 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.archive.org/details/publicopinionino00merr>.

3. *Гринченко Г.Г.* Американский оккупационный режим в Германии в 1945-1946 гг.: Дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / Гринченко Гелинада Геннадьевна. –Х., Харьковский национальный ун-т им. В.Н. Каразина, 2000. – 245 л.

4. История Германии: в 3 тт. / [Под общ. ред. Б. Бонвеча, Ю.В. Галактионова]. – М., 2008. – Т. 3: Документы и материалы / [Отв. ред. С.А. Васютин, Ю.В. Галактионов, Л.К. Корнева]. – М., 2008. – 592 с.

5. Кун Г. Возвращение из преисподней: денацификация послевоенной Германии [Электронный ресурс] / Г. Кун. – Режим доступа к ресурсу: <http://www.polit.ru/research/2007/07/04/kun.html>.

6. Нордбрух Клаус. Планы союзников по уничтожению немецкого народа «Что нам сделать с Германией?» Меры по уничтожению сердца Европы [Электронный ресурс] / К. Нордбрух. – Режим доступа к ресурсу: <http://merkulov.tripod.com/TEXTS/P071218.HTM>.

7. Патрушев А.И. Германская история / Патрушев Александр Иванович. – М., 2003. – С. 204.

8. “Речь надежды” шестьдесят лет назад создала основу для плана Маршалла (В историческом обращении США поддержали объединение Германии, обещали присутствие войск на длительную перспективу) [Электронный ресурс]. – Режим доступа к ресурсу: <http://www.america.gov/st/washfile-russian/2006/September/20060906073833 MV yelwarC0.4916498.html>.

9. Уиллер Джордж. Американская политика в Германии (1945-1950) / Уиллер Джордж; [Сокр. пер. с нем. В. Михайлова]. – М., 1960. – 310 с.

Аннотация

***Афони́на И.А.* (г. Киев). Денацификационные мероприятия оккупационной администрации США на территории Западной Германии (1945-1949 гг.)**

Исследуется нормативная база и практические мероприятия оккупационной администрации США на территории Западной Германии в рамках политики денацификации. Исследовано влияние американской администрации на процесс преодоления немецким обществом последствий тоталитарного нацистского прошлого.

Ключевые слова: Демократизация, денацификация, Вторая мировая война, оккупация, общественная мысль, США, Германия.

Annotations

***Iryna Afonina* (Kyiv). Denazificational actions of the occupational administration of the USA in Western Germany (1945-1949)**

The article is devoted to the standard base and practical actions of occupational administration of the USA in Western Germany within the framework of denazification policy. The influence of American administration on the process of overcoming the consequences of totalitarian Nazi past by German society has investigated.

Keywords: Democratization, denazification, Second world war, occupation, public idea, USA, Germany.

Науковий керівник – *Мартинюк А.Ю.*, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України.

УДК 94(4-11+4-191.2)“1953/1968”:327

Віра СІКАЧ
(м. Київ)

Проблема блокового протистояння: ОВД-НАТО в країнах Центрально-Східної Європи (1953-1968 рр.)

Досліджується проблема блокового протистояння: ОВД – НАТО в країнах Центрально-Східної Європи у 1953-1968 рр. Розкрито причини та сутність основних етапів протистояння, досліджено ідею створення Організації Варшавського Договору.

Ключові слова: берлінське повстання, угорська криза, Празька весна, Організація Варшавського Договору, НАТО.

Дослідники проблем міжнародних відносин другої половини ХХ ст. сходяться на тому, що на нинішніх подіях у світі негативно позначається трагічна спадщина минулого, потворні рани, нанесені людству „холодною війною”. Це спонукало до більш поглибленого, об’єктивного осмислення подій ХХ століття, науково виваженої оцінки наслідків успадкованих людством проблем.

Тому надзвичайно актуально постає проблема наукового дослідження витоків і наслідків протистояння двох наймогутніших у минулі десятиріччя військово-політичних блоків – НАТО і ОВД, зіткнення яких за будь-яких умов могло викликати термоядерну катастрофу глобального масштабу.

Протягом „холодної війни” діяльність НАТО і ОВД висвітлювалася й оцінювалася протилежними сторонами з протилежних позицій. Керівники СРСР, радянські історики – ідеологи марксизму, нерідко вдаючись до фальсифікації історичної правди, намагалися вести прагнення США за допомогою НАТО завоювати світове панування. У свою чергу політичне керівництво, науковці провідних західних країн, насамперед США, прагнули запевнити, що зі створенням НАТО пов’язувалася спроможність призупинити загрозу комунізму, що неминуче несла з собою небезпеку свободі та демократії [3, с. 30].

Радянські видання, що в тій чи іншій мірі висвітлювали протистояння між ОВД і НАТО, яке носили відверто апологетичний характер: схвально оцінювалось те, що відносилось до діяльності ОВД і засуджувалась як реак-

ційна, агресивна будь – яка акція НАТО. Передусім слід звернути увагу на тому, що вчені – суспільствознавці Радянського Союзу, європейських соціалістичних країн з особливою наполегливістю намагалися теоретично, з позицій марксизму – ленінізму обґрунтувати нібито історичну закономірність зміцнення єдності і співробітництва країн соціалістичного табору. Це такі дослідники, як Белащенко Т.К., Грибков А.В, Скороденко П.П. і Симонян Р.Г.

Вже в 1970-1980 рр. в СРСР, була опублікована низька праць, військових діячів, істориків, політологів, в яких робилися спроби ґрунтовніше осмислити процеси і кризові явища, які відбувалися в цей період, серед них Вайда П., Донован Н., Лапшин О.А.

Починаючи з 90-х років ХХ ст. і по сьогодні в російській науці з'являється багато нових ґрунтовних досліджень, з усією повнотою і об'єктивним аналізом, а саме потрібно відзначити таких дослідників, як Егорову Н.І., Нежинського Л.Н та Мусатова В.Л.

Що стосується західної історіографії, вона немає такої широкої етапності, як радянська. Варто зазначити найбільш фундаментальні праці, таких дослідників як Дюразель Ж.Б., Верті Н., Кісінджера Г., Бзежинського Зб., Кальвакорессі П. та Веттіг Г.

На сьогоднішній день багато провідних політиків, вчених, публіцистів стежать за зростаючими негативними тенденціями у міжнародних відносинах, які набирають останнім часом все більшої ваги. В 1973 р. у світ вийшла відома праця німецьких науковців Х. Байхеуера та Е. Шмаке “Світ у 2000 році”, де узагальнюючи, як здавалося, цілком достовірні наукові, технічні, економічні, соціальні прогнози, віщували, що вже до 2000-го року людство відчує прогрес у всіх найважливіших сферах життєдіяльності людей.

Науковці провідних країн світу приходять до незаперечного висновку: основні причини, що обумовлюють ускладнення міжнародного життя, слід шукати у тих глобальних негативних процесах, які нами успадковані з другої половини ХХ століття, однією з яких є протистояння двох ворогуючих блоків ОВД-НАТО. Актуальність теми наукового дослідження посилюється ініціюванням України, створення правової системи, яка б дала змогу країні бути повноправним членом міжнародних організацій. Тому об'єктивне вивчення цієї важливої сторінки історії міжнародних відносин після Другої Світової Війни, становить науковий і суспільний інтерес.

В перше десятиліття почалися кризові явища в країнах соціалістичного табору в Європі, одразу після смерті Сталіна в березні 1953 р. все більше проявляються соціально-економічні труднощі в країнах народної демократії. З особливою силою вони торкнулися Німецької Демократичної Республіки (НДР). Незадоволення суспільства посилювалося напівголодним життям,

яке стало результатом перебільшення при створенні сільськогосподарських соціалістичних принципів в економіці. Постійно збільшувалось число біженців в Федеративну Республіку Німеччину та інші західні країни. Так, з січня 1951 р. по квітень 1953 р. НДР нелегально покинули 450 тисяч людей, серед яких декілька тисяч були члени комуністичної еліти і Союзу вільної німецької молоді. Представники спец відділів доповідали в Москву, що всередині Соціалістичної єдиної партії Німеччині створювались опозиційні групи, які бажали замінити керівний склад СЄПН своїми однодумцями і запровадити свою політику. Опозиціонери діяли підпільно, проводили нелегально свої збори, розповсюджували листи антирадянського характеру, в яких особливий акцент робили на те, що “радянські методи не можуть бути механічно перенесені на специфічну ситуацію інших країн” [10].

У травні 1953 р. міністр іноземних справ В. Молотов який був основним консультантом, а по суті наглядачем НДР, вніс питання про положення в Німеччині на засіданні Президіуму Ради Міністрів СРСР. У цьому документі зазначалося, що без наявності радянських військ існуючий режим в НДР буде неможливим. Працівники МЗС пропонували не проводити форсовану політику будівництва соціалізму в НДР” [8, с. 85-86]. Потрібно зазначити, що при обговоренні цього питання новий МВС Л.Берія запропонував не вживати слово “форсовану”. На питання “Чому?” - пролунала відповідь: “Тому, що нам необхідна мирна Німеччина, а буде там соціалізм чи не буде, нам все одно”. На той час до Москви вже були викликані уповноважений МВС СРСР по НДР і його замісники. Колегія МВС вирішила встановити інструкторський апарат в Німеччині, для більш глибокого контролю НДР [12, с. 80-81].

З заявою виступив В. Молотов він підкреслив, що питання, по якому шляху піде країна в самому центрі Європи, дуже важливе. Хоч це і «не повна Німеччина», але від неї багато залежить. Відповідно, потрібно взяти тверду лінію на побудову соціалізму в НДР, але не поспішати з цим. За словами керівника МЗС, відмова від створення соціалістичної держави в НДР, буде означати дезорієнтацію партійних сил не тільки в Східній Німеччині, але й у всій Східній Європі в цілому [9, с. 94]. Демонстранти не чекали рішень, і в результаті червневого «заколоту» в Східному Берліні були підпалені і розграбовані кілька підприємств державної торгівлі, у кількох місцях зірвані державні прапори НДР. До 1 липня 1953 р. ситуація в НДР цілому нормалізувалася. У Берліні скасовано військовий стан. З'єднання та частини Група Радянських Військ НДР залишили населенні пункти, прибувши на місця постійної дислокації і розпочали планові бойові навчання [11].

З військово-політичного погляду Берлінська криза продемонструвала світовому співтовариству появу якісно нових видів і форм силового проти-

борства між наддержавами – менш очевидних, закамуфльованих, але водночас досить небезпечних (балансування “на межі війни”, військово “залякування” тощо). Ці кризові явища, включаючи спорудження “Берлінського муру”, могли призвести до збройного конфлікту у Європі із наслідками. На щастя, щоразу колишні союзники знаходили компроміс, не доводячи протистояння до застосування зброї. При цьому сторони досягали військово-політичних цілей, зміцнюючи свій вплив в окупованих у роки Другої Світової війни територіях.

Хвиля незадоволення статусом та внутрішньої політикою, в ході вилилось в Угорську кризу 1956 року. Основною причиною виникнення Угорської кризи були спроби місцевого керівництва зробити внутрішньополітичні зміни, кілька раз “модернізувати” соціалістичний лад, зробивши його більш демократичним.

Розвиток подій в Угорщині викликало різко негативну реакцію радянського посла Ю. Андропова. Згода угорського керівництва з поверненням в Політбюро старих партійних кадрів було розцінено ним, як серйозна поступ правим і демагогічним елементам. Радянський посол в повідомленнях у Москві наполягав на збереженні влади в Угорщині у наших друзів, що як найкраще забезпечувало б “критерій безпеки ССРСР” [7, с. 106-108]. Для вивчення ситуації на місці до Будапешта були направлені М. Суслов, потім (у липні 1956 р.) – А. Мікоян. Вони рекомендували угорському керівництву здійснити внутрішньопартійні перестановки, задля знищення опозиції та ворожих елементів. У остаточному підсумку А. Мікоян умовив (кращого учня Сталіна) М. Ракоші подати у відставку. 18 липня Угорську партію трудящих (УПТ) очолив Е. Гере, котрий за політико-ідеологічним поглядам мало чим різнився від свого попередника. Тоді ж у Політбюро був обраний колишній опальний міністр внутрішніх справ Угорщини Я. Кадар, який працював секретарем одного з обкомів. Можна зазначити, що вчинені заходи носили половинчастий характер та об’єктивно не могли зняти напругу в угорському суспільстві.

У вересні 1956 р. помітно посилилась опозиційні сили під девізом “більше гуманного соціалізму” і відновлення в партії колишнього прем’єр міністра І. Надя, з діяльністю якого (1953-1955), як вже відмічалось, були пов’язані окремі спроби лібералізації угорської економіки. Андропов вважав, що Надь не може бути повернений в УПТ, так як це приведе до серйозних посилень правих настроїв і фракційних тенденцій в партії, хоч і доповідав у Москву, що в принципі сам Надь, за словами більшості угорських комуністів, «не був антирадянською людиною», але хоче будувати соціалізм по-угорські, а не по-радянські [7, с. 136]. Тим паче, під сильним тиском зни-

зу партійне керівництво Угорщини повинно було проголосити 14 жовтня про відновлення опального прем'єр – міністра у УПТ.

Ситуація, що склалася потребувала уточнення плану (Компас), так як розраховувати на допомогу угорській армії і поліції не приходилось. В той період в Будапешті знаходилось біля 7 тисяч військово службових і 50 танків розкидані по всьому місту. Як стало відомо пізніше, з 26 тис чоловік особового складу УНА 12 000 підтримували повстанців [5, с. 142].

Угорські події штовхали більшу частину радянського керівництва до рішучих дій, заходів, що відповідали військово-стратегічним та ідеологічним прагненням Кремля не випустити ситуацію в країні з під контроль. В угорському повстанні Москва вбачала відхід від основоположних радянських зв'язків (однопартійність та ін.), утисків свого авторитету і наполягала на безумовному покаранні угорців-бутівників, на ліквідації їх завоювань і відновленні попередніх порядків, як це було у Східному Берліні в червні 1953 р.

Разом з цим, забігаючи наперед, підкреслюємо, що після нарад з вищим угорським політичним керівництвом, а згодом в посольстві СРСР в ніч з 27 на 28 жовтня між І. Надєм, Ю. Андроповим А. Мікояном та М. Сусловим, радянське керівництво підтримало лінію Надя щодо подолання кризи мирними засобами [6, с. 269]. Однак подальший хід подій в столиці і країні змінив досягнуті домовленості.

Протягом кінця жовтня – початку листопада 1956 р. в Будапешті тривали заворушення, угорці розкололися в поглядах підтримки своїх провідників, перемога була за Кадаром, хоч він і був посланцем Москви, але при владі залишався протягом 30 років. В історії цей період увійшов, як “кадаризм”, його суть полягало в тому, що соціалізм повинен мати людське обличчя, бути справедливим і вільним суспільством, в якому як вдома можуть відчувати себе люди різних світоглядів. Кадар постійно підкреслював, що соціалізм – це далека перспектива і поспішати до неї не потрібно.

Події в Угорщині (як і до того в НДР) чітко висвітлили хибність і вразливість окремих положень класичного соціалізму “вся марксистська – ленінська теорія чітко поступалася силі часу, не могла забезпечити ні економічного, ні рівності, ні свободи особистості” [6, с. 143]. Потрібні були корективи, але для них просто не було ніши в замкнутій концепції побудови комунізму. Тому лідери європейських соціалістичних країн вирішили діяти спільно, відразу після угорських подій їх території перетворилися в обширні полігони, де відпрацьовувались прийоми захисту від “західного імперіалізму”, але від власних народів здавалось ні що не передбачало чергової військово – політичної кризи, але вона перманентно визрівала в надрах самого соціалістичного суспільства.

В історії світового соціалізму і міжнародних відносин, особливе місце займає така подія, як Празька весна 1968 р. у Чехословаччині. Саме тут, в одній з благополучних країн соціалізму визривала криза між суспільством і владою. Народ звинувачував владу в некомпетентності і в неспроможності ефективно розвивати економіку. Влада пішла на поступки і змінила першого секретаря з Антоніна Новотного на Александра Дубчека, який одразу завірив Москву у наведенні порядку в країні. Про Александра Дубчека потрібно зазначити, що він був політиком який прагнув реформ и демократизації системи влади радянського типу.

Перший період Празької весни тривав до квітня 1968 р., який відзначився відносно спокійними подіями. Про це свідчить один з партійних ідеологів, секретар ЦК КПЧ З. Млинарж, який був розробником багатьох документів того часу. Такої позиції і дотримується американська дослідниця Карен Давіша, яка у своїх дослідженнях пише, що передкризовий період це квітень-травень 1968 р., сама криза це від 5 травня до 20 серпня (ділиться на 5 етапів) і пост – криза це з 20 по 27 серпня, до підписання Московського протоколу [2, с. 58].

Проаналізувавши хід подій і суспільних перетворень, можна зробити наступну періодизацію в перебігу Празької весни: січень 1968 р., Пленум ЦК КПЧ, обрання Александра Дубчека; березень, зустріч керівників європейських соцкраїн в Дрездені; травень, переговори в Москві: спочатку Брежнев – Дубчек, потім союзники (без чехословаків і румун); Пленум ЦК КПЧ; червень, пік кризи у відношеннях союзних держав з Чехословаччиною, зустріч “п’ятірки” у Варшаві, без представників і керівництва ЧСРР; кінець липня – початок серпня, пошуки компромісів в Чіерне-над-Тисою і в Братиславі; фінал, 16 – 18 серпня, прийняття рішень у Москві о введення військ; 21 серпня, воєнна акція і потім підписання Московського протоколу [4, с. 118].

Довгий час вважалося, що вторгнення до Чехословаччини обійшлося без людських жертв. Сьогодні відомо, що в період передислокації і розміщення радянських військ в результаті ворожих дій загинуло 11 військовослужбовців, в тому числі один офіцер, поранено 87 осіб, в тому числі 19 військовослужбовців, довгий час ці данні були засекречені як в СРСР, так і в ЧСРР.

Варто зазначити, що політична криза в ЧСРР поступово переросла в озброєний конфлікт, який на радість мав мало жертв, але в цілому ще раз підтвердив загальну кризу політики СРСР в цьому регіоні. Аналіз цієї кризи показує, що вона продовжувала ланцюговий ефект після Берлінської чи Угорської, але радянські лідери сприймали це, як контрреволюційний рух або прояв міжнародного імперіалізму, а не очевидну ситуацію.

Ідея виникнення ОВД було відповіддю СРСР на ратифікацію Паризьких угод 1954 року, після яких ФРН увійшла до НАТО. Під сприятливим приво-

дом створення власної надійної системи колективного захисту і безпеки створили свій військовий блок. Так, 14 травня 1955 року у Варшаві на нараді глав урядів Албанії, Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі, Румунії СРСР і Чехословаччини був підписаний Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу. Ця подія мала вирішальне значення для завершення політичного поділу Європи, який стався у перші післявоєнні роки. Тепер цей поділ набув ще й відвертих мілітаристських ознак.

Варшавський договір був розрахований на 20 років. Разом з тим було передбачено, що для тих учасників, які за рік до вичерпання цього терміну не заявлять про його денонсацію, договір буде діяти протягом 10 років [1, с. 361].

Мета створення ОВД виглядала достатньо привабливою. Країни – учасниці відповідно до статуту ООН зобов'язувались утриматися у своїх міжнародних відносинах від загрози силою або її застосування і вирішувати свої міжнародні суперечки мирними засобами і таким чином, щоб не ставити під загрозу міжнародний мир і безпеку. Як нам відомо, практика наступних років переконливо грубо порушували цю Декларацію, ставлячи світ на грань смертельної зброї.

Урочисто проголошувалося, що ОВД поважає незалежність і суверенітет держав, невтручання в їх внутрішні справи, демократичні принципи сучасного міжнародного права. Втім, одночасно підкреслювалося дія специфічних принципів соціалістичного інтернаціоналізму. Зі зловісною дією цього принципу громадяни Угорщини в 1956 році і Чехословаччини в 1968 р., коли зіткнулися з брутальним втручанням в їх внутрішні справи Радянським Союзом.

Проаналізувавши основні етапи і причини протистояння двох наймогутніших блоків світу ОВД-НАТО, ми побачили, як на перший погляд кризові явища в країнах соціалістичного табору, мало зовсім інше коріння. Починаючи з Берлінської кризи 1956 р. до Празької весни 1968 р., ці процеси були неминучими, і в котрій раз підкреслювали штучну надсадженість і неефективність марксистської – ленінської ідеології в країнах класичного капіталістичного типу. Цей період мав велике значення, і це був лише початок наростання негативних тенденцій розвитку міжнародного життя.

Джерела та література

1. *Кальвокоресси П.* Мировая политика после 1945 года: В 2 – х кн. Кн.1. -М., 2000. – 592 с.
2. *Karen Dawisha.* The Kremlin and the Prague Spring. – N., 1984. – 180 p.

3. Мінк Ж., Неймайєр Л., Боннором П. Європа та її болісні минувшини. - К.: Ніка – Центр.- 2009. – 272 с.
4. Мусатов В.Л. Предвестники бури. Политические кризисы в Восточной Европе (1956 - 1981). – М., 1996. – 301 с.
5. Россия (СССР) в локальных войнах и вооруженных конфликтах второй половины XX века / под ред. В.А.Золотарева. – М., 2000. – 626 с.
6. Советская внешняя политика в годы «холодной войны». Новое прочтение. – М., 1995. – 330 с.
7. Исторический архив. – 1993. – №4.
8. Источник. – 1993. – №4.
9. Мемуары Н.С. Хрущева // Вопросы истории.- М., - 1992. - №2.
10. Независимое военное обозрение. – 1998. – № 18.
11. Neues Deutschland. – 1990. – № 23.
12. Родина. – 1993. – № 11.

Аннотация

Сикач В.Н. (г. Киев). Проблема блокового противостояния: ОВД-НАТО в странах Центрально-Восточной Европы (1953-1968 гг.)

Исследуется проблема блокового противостояния: ОВД-НАТО в странах Центрально-Восточной Европы у 1953-1968 гг. Раскрыты причины и суть основных этапов противостояния, исследовано идею создания Организации Варшавского Договора.

Ключевые слова: Берлинское восстание, венгерский кризис, Пражская весна, Организация Варшавского Договора, НАТО.

Annotations

Vira Sikach (Kyiv). The problem of block confrontation: ATS-NATO countries in Central and Eastern Europe (1953-1968)

The problem of block confrontation: ATS-NATO in Central and Eastern Europe (1953-1968) is investigated. Causes and nature of the basic stages of conflict, explored the idea of creation of the Warsaw Treaty is showed.

Key words: Berlin uprising, the Hungarian crisis, the Prague Spring, the Warsaw Treaty Organization, NATO.

Науковий керівник – *Потильчак О.В.*, доктор історичних наук, професор кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова.

УДК 94(477)“1917/1918”:355

Михайло МОВЧАН
(м. Київ)

Проблема формування українських Збройних Сил і Військово-морського флоту в діяльності Української Центральної Ради

Досліджується проблема створення Збройних Сил і Військово-морського флоту УНР у політиці Української Центральної Ради у 1917-1918 рр.

Ключові слова: Українська Центральна Рада, Українська Народна Республіка, збройні сили України, Чорноморський флот.

Поряд із законотворчою діяльністю Українська Центральна Рада проводила активну роботу із військового будівництва. Український військовий рух був невід’ємною частиною процесу національного відродження. Від початку свого виникнення він справляв великий вплив на формування стратегії й тактики української демократії в революції. Питання його організації стало однією з важливих, дискусійних проблем у середовищі українських політичних кіл.

Ідею власної армії обстоювали політики самостійницького табору, очолюваного М. Міхновським. Зусилля М. Міхновського та його однодумців були скеровані, насамперед, на те, щоб стихійному військовому руху солдатів-українців надати чіткі організаційні форми. Саме з цього середовища вийшла ініціатива створення Військового клубу імені Гетьмана П. Полуботка та Організаційного комітету.

Перша українська національна військова частина була сформована в тилу в середині квітня 1917 р. На київському етапному пункті зібралося близько трьох тисяч солдатів-українців, які вирішили не розчинятися в багатонаціональних військових формуваннях, а йти на фронт у складі українського полку, що дістав ім’я Богдана Хмельницького.

Організацією полку Богдана Хмельницького опікувалася офіційно не визнана владою Тимчасового уряду офіцерська група – “Український військовий клуб імені Гетьмана Павла Полуботка”, очолюваний М. Міхновським. Він прагнув максимально прискорити процес утворення української націо-

нальної армії. Саме цього побоювалася Центральна Рада, уникаючи конфлікту з Тимчасовим урядом і сподіваючись одержати з його рук автономію.

Намагаючись перехопити у самостійників ініціативу, лідери Центральної Ради М. Грушевський і В. Винниченко погодилися на скликання 5-8 травня 1917 р. Першого з'їзду представників від усіх військових організацій, товариств і військових частин українського складу з фронту і тилу. Від імені тисяч озброєних солдатів з'їзд заявив, що вважає Центральну Раду єдиним компетентним органом, покликаним вирішувати ті справи, що стосуються цілої України та її відносин до Тимчасового Уряду. З'їзд закликав до негайної українізації армії, для чого запропонував створити Військовий Генеральний Комітет, який би працював у контакті з російським Генеральним штабом. Головою Військового комітету став С. Петлюра, рекомендований на цей пост М. Грушевським і В. Винниченко. С. Петлюра був членом УСДРП і дотримувався автономістичних поглядів. Саме цього прагнуло керівництво Центральної Ради, ізолюючи українських солдат від самостійників. М. Міхновський був обраний до складу Військового Генерального комітету одним із 18 членів і помітного впливу на його діяльність не справляв.

Прагнення до організації українських частин як запоруки успішного розвитку національної революції, збереження спокою в умовах наростання анархії проявилися в утворенні місцевої самооборони, яка ґрунтувалася на традиціях старовини й дістала назву Вільного козацтва. Перші підрозділи Вільного козацтва з'явилися на Звенигородщині (Київська губернія). У квітні 1917 р. в Звенигородці відбувся повітовий з'їзд Вільного козацтва. Поступово вільно-козацький рух поширюється по всій Київщині на Лівобережжі, Волині, Запоріжжі. У своїх постановках з'їзди Вільного козацтва зобов'язувалися "бути на сторожі спокою України" [1, с. 3-7].

На осінь 1917 р. українізація війська не набрала серйозної сили ні в кількісному, ні в якісному вимірах. Центральна Рада, багато говорячи про необхідність проведення цієї роботи, насправді надавала їй надзвичайно мало уваги. Вона захоплювалася показовими акціями (військові паради, присяги, демонстрації, молебні, все те з українською символікою, в традиційно українському вбранні).

Загалом же, на корпусному рівні українізація війська широких масштабів не набула, хоч ця тенденція виразно виявлялася на всіх фронтах. На рівні менших військових з'єднань позначалися ті ж загальні тенденції, хоч в одних випадках масштабніше, результативніше, а в інших справа не йшла далі декларацій, вияву політичних симпатій, які не завершилися ще визначеними організаційними кроками і рішеннями.

Події лютого 1917 р. ініціювали процеси національного відродження й на Чорноморському флоті. Сюди на початку травня 1917 р. було відправлено

делегацію від українців Балтійського флоту з наказом передати побажання Севастопольській Балтійській Раді “Стосовно майбутньої автономії нації України, що широко розкинулася тепер до моря Чорного і до підніжжя гір Кавказу” [4, с 5].

У самому ж Севастополі вже з березня 1917 р. діяла Українська громада, яка вела просвітницьку роботу серед моряків-українців [2; 85]. Центральна Рада всіляко підтримувала національне відродження у Криму, а моряки-чорноморці – її боротьбу за автономію України.

Для Української Центральної Ради питання приналежності флоту, що забезпечував її південні кордони, ускладнювалося через те, що основна база дислокації Чорноморського флоту – Севастополь, частково інші міста Криму, розташовувалися на території, яка не вважалась автохтонно-українською. Протягом всього 1917 р. в офіційних документах Центральної Ради, у виступах її лідерів завжди відзначалося, що мова може йти про належність до України лише материкових повітів Таврійської губернії.

Лідери УЦР М. Грушевський та В. Винниченко, до певного часу також і С. Петлюра, з певною пересторогою поставилися до процесу українізації флотських частин, як і військових. Цим стримувався ентузіазм мас, що йшов знизу, однак стихійно рух продовжувався. Активна діяльність українського військового комітету Чорноморського флоту поглибила процес українізації. На осінь 1917 р. постає питання про те, аби бойові кораблі піднімали синьо-жовті прапори. Поштовхом до такої події став наказ Верховного головнокомандувача О. Керенського про українізацію крейсера “Світлана” на Балтиці.

Повідомлення про підняття синьо-жовтих прапорів Чорноморським флотом у той же день облетіло всю Росію. Але найбільшу діяльність розгорнула Чорноморська Рада. До кінця квітня 1918 р. українські Ради і комітети були організовані майже на всіх кораблях, а також у Севастопольській морській фортеці, частинах повітряного флоту.

Делегати від Чорноморського флоту брали участь у всіх трьох українських військових з'їздах (у травні, червні та жовтні 1917 р.). Резолюції про організацію військових частин, ухвалені на перших двох з'їздах, торкалися й флоту. Із членів УЦР, делегованих від частин військово-морського флоту, було утворено Українську морську Раду. Однак лише в жовтні 1917 р. Генеральний Секретаріат спромігся відрядити свого представника Д. Антоновича для ознайомлення зі станом справ на Чорноморському флоті, а підстави для турбот були. Український рух на флоті, не маючи чіткої програми дій, поступово втрачав свій потенціал. У цей час посилюється більшовицький вплив на моряків. Однак і після поїздки Д. Антоновича політика УЦР щодо військово-морського флоту змінилася не одразу.

1 листопада 1917 р. на Третньому Всеукраїнському військовому з'їзді була схвалена, нажаль вже запізнїла, резолюція про українїзацію Чорноморського флоту. Ідейний український рух на флоті вироджувався. Приклад тому – доля Української морської Ради і Українського морського з'їзду, делегати яких влаштували у Києві “гуртожиток” і “відпочивали”, поступово піддаючись більшовицькій та анархістській пропаганді. 22 грудня 1917 р. Українською Центральною Радою було створено Генеральний секретаріат морських справ. Першим морським міністром став Д. Антонович, людина однаково далека від морських і військових проблем. Головним критерієм відбору кадрів була партійність. І досвідчені моряки, яким належало б зайняти посади у відомстві, не могли туди потрапити, якщо не належали до соціалістичних партій [3, с. 152-155].

14 січня 1918 р. Центральною Радою було ухвалено “Тимчасовий закон про флот УНР”. Цей закон, що мав започаткувати український флот, увібрав у себе всі суперечності політики УЦР. Так, перша частина закону фіксує повний перехід Чорноморського військового і транспортного флоту до Української Народної Республіки. УНР переймала також всі зобов'язання російського уряду щодо утримання флоту і портів, а кораблі з часу проголошення закону мали підняти український прапор [6, с. 72].

Реальні умови для закріплення цих положень виникли ще влітку 1917 р., на початку 1918 р. провести такий закон в дію було вже важче – тривала більшовизація флоту. Друга частина тимчасового закону, очевидно, була написана на замовлення соціалістів і фактично перекреслювала першу. У ній йшлося про скасування примусової служби на флоті Української Народної Республіки та запровадження служби лише за контрактом. На підставі цих пунктів були видані накази про демобілізацію кількох призовів, що боляче вдарило по боєздатності флоту, так і по українському рухові на ньому.

Вимоги демобілізації і соціальних реформ ішли знизу, вони й були зафіксовані у другій частині Тимчасового закону. Загалом же, закон став засадничим щодо державної морської політики України у 1918-1920 рр. Проголошення закону відбулося лише 13 березня 1918 р. Українській Центральній Раді під тиском більшовиків довелося залишити Київ, до того ж, у Бресті її делегація підписала мир, за яким Крим не входив до території України. Д. Антонович здійснив нову поїздку до Чорного моря і, відмовився від поста міністра. Новим головою морського відомства став полковник Жуковський, за підписом якого 17 березня 1918 р. вийшов наказ, що мав на меті навести хоч якийсь лад на флоті. За наказом від 27 березня 1918 р. на провідні командні пости призначалися досвідчені морські офіцери [5, с. 26-32]. Командувачем Чорноморським флотом 13 березня 1918 р. було призначено контр-адмірала М. Остроградського-Апостола.

Для опанування ситуацією в Криму, Українською Центральною Радою було послано туди групу Запорізької дивізії на чолі з полковником Болбочаном. 20 квітня 1918 р. він подолав Перекопські укріплення, а 24 квітня війська зайняли Сімферополь. Німецьке командування добилося від УЦР припинення наступу Болбочана. За цих умов офіцери і матроси запропонували контр-адміралу Сабліну взяти на себе обов'язки командувача флотом.

Останні накази українського морського відомства відповідали інтересам офіцерів, багато з них лояльно ставилися до українського руху. Над кораблями, що залишилися під командою М. Остроградського-Апостола у Севастополі, було піднято німецький прапор. Змінилася влада, змінилась і військово-морська політика уряду.

Підводячи підсумки аналізу військово-морської політики Української Центральної Ради у 1917-1918 рр., зазначимо, що в її еволюції чітко видно три хронологічні етапи. Перший етап – від заснування УЦР до створення Генерального секретаріату морських справ (22 грудня 1917 р.). Характеризувався відсутністю державної політики щодо військово-морського флоту, діяльністю українських громад і найвищим піднесенням українського руху в армії і на флоті.

Другий етап можемо датувати періодом з 22 грудня 1917 р. по 13 березня 1918 р. – це час існування Генерального секретаріату (міністерства) військово-морських справ на чолі з Д. Антоновичем. Поряд із прорахунками щодо розбудови військово-морських сил можна назвати і вагомі здобутки – вироблення закону про флот.

Третій етап еволюції військово-морської політики УЦР окреслюється з часу ухвалення “Тимчасового закону про флот УНР” (13 березня 1918 р.) до евакуації частини флоту до Новоросійська (30 квітня 1918 р.). В цей час державна військово-морська політика почала дещо налагоджуватися. 29 квітня 1918 р. на флоті було піднято український прапор, однак умови Брестського миру призвели до того, що вже наступного дня український Чорноморський флот перестав існувати.

Визначаючи здобутки Української Центральної Ради у сфері військового будівництва слід відзначити, що вони полягають, насамперед, у формуванні українізованих військових частин, загонів Вільного козацтва, спробі гарантування призовникам з України військову службу на її території, переведенні військового діловодства на українську мову, проголошенні Чорноморського флоту – і військового, і транспортного – флотом Української Народної Республіки [7, с. 384].

Джерела та література

1. *Барановська Н.* Вільне козацтво – національна військова опора і реальна державницька сила УНР 1917 – 1918 РР. // “Львівська політехніка”. Держава та армія. – Львів, 1998. – Вип. 4. – С. 3-7
2. *Винниченко В.* Відродження нації. Історія української революції / Марець 1917 р. – грудень 1919 р. – Київ – Відень, 1920. – Ч. 1. – 111 с.
3. *Завальнюк О.* Університети і національне відродження України в добу Центральної Ради // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: Мат-ли Всеукр. Наук. конфер., Луганськ, 8-9 лютого 2001 р., - Луганськ, 2001. – С. 152-155.
4. *Сергійчук В.* Центральна Рада та Чорноморський флот // Україна. Європа. Світ. – 1997. – 29 березня.
5. *Солдатенко В.* „У пошуках коріння сучасної української державності” (Про деякі тенденції історіографічного освоєння процесу державотворення у революційну добу) // Україна, українці, українознавство у ХХ ст. в джерелах і документах: Зб. наук. праць. – К., 1999.- Ч. 1. – С. 26-32
6. *Солдатенко І.* Проблема Чорноморського флоту в контексті соборності України (березень 1917 – квітень 1918 рр.) // Проблеми соборності України в ХХ столітті. – К., 1994.
7. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – К., 1996. – Т.1. – 588 с.; Т. 2. – К, 1997. – 422 с.

Аннотація

Мовчан М.В. Проблема формування українських Вооруженных Сил и Военно-Морского Флота в деятельности Украинской Центральной Рады

Исследуется проблема создания Вооруженных Сил и Военно-Морского Флота УНР в политике Украинской Центральной Рады в 1917-1918 гг.

Ключевые слова: Украинская Центральная Рада, Украинская Народная Республика, Вооруженные Силы Украины, Черноморский флот.

Annotation

Mykhailo Movchan (Kyiv). The problem of the Ukrainian Armed Forces and Navy in the Central Council of Ukraine (Tsentralna Rada)

The problem of creation the Armed Forces and the Navy of the UPR in the policy of the Ukrainian Central Council (Tsentralna Rada) during 1917-1918 is studied.

Key words: Ukrainian Central Council (Tsentralna Rada), the Ukrainian National Republic, the Armed Forces of Ukraine, The Black Sea Navy.

Науковий керівник – *Борисенко В.Й.*, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Розділ 2

БОЙОВІ ДІЇ, ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ ТА РУХ ОПОРУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

УДК 94(477)“1941/1944”:341.324(430)

Артем ТАРАСЕНКО
(м. Київ)

Формування і структура нацистського окупаційного режиму та його особливості на українських землях

Розглядається процес формування та структура органів нацистської окупаційної влади на території України у 1941-1944 рр. Аналізуються директивні документи цивільної адміністрації та Вермахту щодо режиму на окупованих територіях.

Ключові слова: колабораціонізм, “новий порядок”, план “Ост”, рейхскомісар, гебітскомісар.

В основі політики Третього рейху в Україні знаходилася расова теорія про зверхність “арійців” щодо інших народів, зокрема слов’янських. “Українець, як представник пасивного народу, перебуває в полоні природи. Він не може управляти взаємовідносинами, взаємовідносини управляють ним” – зазначалося в таємній директиві керівництва Німеччини “Політика та управління людьми на Україні”. Цим самим, зарахований до “народів меншовартості” (нижчої раси), український народ був приречений нацистами більшою частиною на винищення, меншою – на служіння “арійцям”.

Сам А. Гітлер не раз казав, що Україна має забезпечити достаток Німеччині. Необхідно тільки винищити її населення та колонізувати територію німцями. Йому вторив Г. Герінг: “Ми хочемо, щоб на Сході жили виключно люди чистої німецької крові” [1, с. 521]. У січні 1940 р. він говорив про необхідність знищення 30 млн. слов’ян. В одному із своїх циркулярів, рейхсмаршал так напучував своїх підлеглих: “Щоб на цій території щезли такі народності, як українці, горяни і лемки”.

Дуже яскраво про ставлення до українців сказано в пізнішому документі (таємному циркулярі командуючого німецькими тилловими військами в Україні генерала Кітцінгера): “Українець був і залишається для нас чужим. Будь-який простий, довірливий прояв інтересу до українців і їх культурного існування йде на шкоду і послаблює ті істотні риси, яким Німеччина зобов’язана своєю могутністю і величчю” [1, с. 519].

За планами нацистської верхівки Україна мала стати аграрною колонією. “Завдання України – заявляв А. Розенберг, – полягає в тому, щоб забезпечу-

вати продуктами харчування Німеччину і Європу, а континент – сировиною” [2, с.170-171].

Онімечення сільських районів мало закінчитися протягом перших п’яти років, а міст – протягом десяти років. В першу чергу мала онімечуватись так звана “Готська область” (Крим і район Херсона – колишня Таврія).

Детально економічні плани гітлерівців щодо України викладені в спеціальних директивах, що базувалися на, так званих, “коричневій” і “зеленій” теках. Ось витяг з директиви Г. Герінга від 8 листопада 1941 р.: “Окуповані східні території будуть експлуатуватися з колоніальної точки зору і колоніальними методами” [3, с. 344].

“У нього (А. Гітлера – Авт.) була ідея захопленням Ленінграда усунути політично-моральний центр радянської потужності. Але, перш за все, він бачив своєю метою Україну і Кавказ як найважливіші господарські області, тобто найголовніше – завоювання областей, які дають хліб, руду, вугілля і нафту. Базуючись на ці області, Гітлер сподівався спорудити панування Європи і добитися кінцевої стабілізації [...]” [4, с. 245].

Захоплення України було дійсно надзвичайно важливим для нацистської держави. З її окупацією пов’язувалось вирішення головних проблем і, в першу чергу, перетворення Німеччини в світову державу. Саме тут, вважала верхівка Рейху, лежало вирішення продовольчої і сировинної проблеми, що вважалося основною передумовою майбутнього існування нацистської імперії. Захоплення ресурсів України розглядалося як найнеобхідніша умова для подальшого ведення війни, тому що життєдіяльність вермахту, як вірили гітлерівці, залежала від руди, металургійної, вугільної та продовольчої бази України, а також нафти Кавказу.

У травні 1940 р. в Німеччині видали директиву про розробку плану “Ост” – плану, згідно якого Україна мала стати “життєвим простором” для німців. Оскільки війна проти СРСР бачилася нацистам “боротьбою на знищення”, то це й визначало спрямованість окупаційної політики на Сході, а також характер окупаційного режиму. В такому ж напрямку розроблялися директиви і настанови для військового командування і цивільних органів влади, що мали бути створені на окупованій території України.

Оскільки в їхніх планах Україні відводилась роль аграрно-сировинного додатка індустріальної Європи, підкореної нацистською Німеччиною, то виношувалась ідея знищення високорозвиненої промисловості України і перетворення її населення на рабів – до остаточного винищення та часткового виселення за Урал. Що стосувалося найближчих цілей, то гітлерівці поставили за мету насамперед вивезти з України хліб та інші продукти харчування, захопити наявні запаси різного палива та стратегічної сировини і матеріалів. Це яскраво відображено в директиві Герінга про завдання і організацію

економіки в окупованих східних областях, виданій в червні 1941 р. Вона саме й базувалась на так званій “зеленій теці”, що призначалась для орієнтації військового командування та воєнно-господарських інстанцій в галузі економічних завдань у східних областях, що підлягали окупації: “1. Згідно з Наказом фюрера необхідно вжити всіх заходів для негайного і повного використання окупованих областей в інтересах Німеччини [...]. 2. Використання районів, що підлягають окупації, повинно проводитись насамперед в галузі продовольчого і нафтового господарства. Одержати для Німеччини якомога більше продуктів харчування і нафти – така головна економічна мета кампанії [...]. Першим завданням є якнайшвидше забезпечення повного продовольчого постачання німецьких військ за рахунок окупованих областей, щоб таким чином полегшити продовольче становище в Європі і розвантажити транспорт [...]. Тим видам промисловості, які забезпечують в інтересах Німеччини розвиток сільського господарства і видобуток нафти та сировини повинна бути надана перевага і вони мають бути швидко відбудовані [...]” [5, с.4-6].

Своїм наказом від 29 червня 1941 р. А. Гітлер поширив господарські нововведення Г. Герінга, як уповноваженого по чотирирічному плану розвитку господарства Третього рейху, на окуповані східні області.

Стосовно інших промислових потужностей України, то вони цікавили окупантів лише з точки зору якнайшвидшого позбавлення Червоної армії її військово-економічної бази. Тому й пускати в хід захоплені промислові підприємства передбачалося лише для таких поточних потреб діючої армії, як ремонт озброєння й техніки, постачання виробами харчової промисловості тощо.

У межах території України, майже відразу після окупації її значної частини, нацисти створили відмінний від радянського адміністративно-територіальний поділ, який передбачав розчленування території Української РСР між новоутвореними адміністративними формуваннями.

Початок розчленуванню українських земель поклало відторгнення від України Чернівецької та Ізмаїльської областей, які, з дозволу А. Гітлера, ввійшли до Румунії. Остання також отримала землі між Бугом та Дністром. Декретом диктатора Румунії Антонеску від 19 серпня 1941 р. на цих територіях проголошувалася так звана “Трансністрія” (Transnistria), до якої ввійшла вся Одеська область, південні райони Вінницької, західні райони Миколаївської, а також лівобережні райони Молдавської РСР. Центром “Трансністрії” спочатку був Тирасполь, пізніше – Одеса.

1 серпня 1941 р. німці оголосили про створення на території Львівської, Дрогобицької, Станіславської та Тернопільської областей дистрикту “Гали-

чина” (Distrikt Galizien) з центром у Львові, і про включення його до складу польського генерал-губернаторства.

20 серпня 1941 р. окупанти створили райхскомісаріат “Україна” (Reichskommissariat Ukraine), з центром у Рівному, на чолі з Еріхом Кохом, який поділили на 6 генеральних округ – генералбецірків (Generalbezirk):

1. Генеральна округа “Волинь-Поділля” (Generalbezirk Wolhynien-Podolien) з центром у Рівному. Сюди ввійшли Рівненська, Волинська, Кам’янець-Подільська області, північні райони Тернопільської (Кременецький, Шумський та ін. райони), західні райони Вінницької (Барський, Мурованокуриловецький, Ярушівський), південні райони Брестської і Пінської областей Білоруської РСР.

2. Генеральна округа “Житомир” (Generalbezirk Shtomir), в яку включили Житомирську область, північні райони (Хмельницький, Калинівський та ін.) Вінницької, а також південні райони Поліської області Білоруської РСР.

3. Генеральна округа “Київ” (Generalbezirk Kiew) (центр – м. Київ), до якої увійшли Київська (в її тодішніх межах, що включали й значну частину сучасної Черкаської області) та Полтавська області.

4. Генеральна округа “Миколаїв” (Generalbezirk Nikolajew)(центр – м. Миколаїв), що охоплювала центральні та східні райони Миколаївської (в тодішніх її межах, що включали й частину правобережних районів сучасної Херсонської області) та Кіровоградську область.

5. Генеральна округа “Крим”, напівокруга “Таврія” (Generalbezirk Krim, Teilbezirk Taurien) з центром у м. Мелітополі, до якої увійшли лівобережні райони Миколаївської (тепер Херсонської області), Запорізька область.

6. Генеральна округа “Дніпропетровськ” (Generalbezirk Dnjepropetrowsk) (центр – м. Дніпропетровськ), яка охоплювала територію Дніпропетровської та частини Запорізької областей.

Райони Донбасу, Чернігівської, Сумської та Харківської областей нацисти включили в особливу воєнну зону, яка знаходилася в безпосередньому підпорядкуванні німецького військового командування. Ця зона від райхскомісаріату відділялась кордоном (як і останній від дистрикту “Галичина” та “Трансністрії”), для переходу якого необхідно було мати особливу перепустку. Такі ж перепустки мали мешканці райхскомісаріату “Україна” для переходу кордону з вищезгаданими адміністративно-територіальними одиницями, що відносилися до польського генерал-губернаторства та Румунії.

Генеральна округа “Волинь-Поділля” на початку 1943 р. обіймала територію у 80507,99 км² і була найбільшою в райхскомісаріаті. Тут проживало 4211 916 осіб (друге місце після округи “Київ”). На заході генералбецірк “Волинь-Поділля” межувала з дистриктом “Галичина”, на півночі і північному заході – з райхскомісаріатом “Остланд” (Reichskommissariat Ostland),

на сході – з генералбецірком “Житомир”, на південному сході – з “Трансстрією”, на півдні – з губернаторством “Буковина”.

Майже на початку війни, вже 25 червня 1941 р. А. Гітлер видав наказ, згідно якого вся повнота влади на окупованій території передавалась командуючим Вермахту. За деякий час, 17 липня 1941 р. фюрер видав наказ про введення цивільного управління тимчасово окупованими територіями СРСР:

“Щоб відновити і підтримати порядок та громадське життя в окупованих східних областях, наказую: § 1. Після закінчення бойових дій в окупованих східних областях управління цими областями переходить від військових інстанцій до органів цивільної влади. Області, на які поширюється це положення і час передачі управління областю цивільним органам визначаються в кожному випадку моїм особливим наказом.

§ 2. Органи цивільного управління в окупованих східних областях, якщо ці області не входять в компетенцію адміністрації генерал-губернаторства або адміністрації прикордонних з Німеччиною областей, підлеглі рейхсміністру у справах окупованих східних областей.

§ 3. Права військових інстанцій в окупованих східних областях визначаються командуючими збройними силами, згідно з моїм наказом від 25 червня 1941 року [...].

§ 4. Райхсміністром у справах окупованих східних областей призначаю райхсляйтера Альфреда Розенберга. Його резиденція – м. Берлін.

§ 5. Територія, що перебуває у віданні міністра у справах окупованих східних областей, поділяється на райхскомісаріати; райхскомісаріати поділяються на генеральні округи, а генеральні округи – на округи. Кілька округ можуть бути об’єднані в одну головну округу. Детальніші вказівки в цьому питанні дасть райхсміністр у справах окупованих східних областей.

§ 6. На чолі кожного райхскомісаріату стоїть райхсміністр, на чолі генеральної округи – генералкомісар, на чолі округи – гебітскомісар. В разі утворення головної округи її очолює гаупткомісар.

Райхскомісари і генералкомісари призначаються мною. Керівники головних управлінь в органах райхскомісаріату, а також гаупткомісари і гебітскомісари призначаються райхсміністром у справах окупованих східних областей.

§ 7. Райхскомісари підпорядковані райхсміністру у справах окупованих східних областей і одержують вказівки виключно від нього, якщо не застосовується положення §3 цього наказу.

§ 8. Райхскомісар у справах окупованих східних областей має повноваження на видання законів для окупованих східних областей, що входять в його компетенцію. Він може надавати ці повноваження райхскомісарам.

§ 9. У віданні рейхскомісарів перебувають всі органи цивільного управління області [...]” [5, с. 14-15].

У складі міністерства у справах окупованих східних областей діяв департамент у справах окупованих східних областей діяв департамент у справах України і Прибалтики, що складався з ряду управлінь (головних відділів).

Центральний управлінський апарат райхскомісаріату “Україна” складався з чотирьох головних управлінь: центрального, політичного, господарського, технічного. Структура адміністративного апарату була дуже громіздкою. Зокрема, в ньому функціонували юнацький та жіночий відділи з підвідділами – німецький фольксдойче, єврейський, сільськогосподарських поселень, монополій, господарський, відбування трудових повинностей, примусової праці. Генералкомісари мали свій, фактично аналогічний апарат. Це ж стосувалося й гебітскомісарів. Зміна влади на окупованій території (тобто передача її від військових до цивільної адміністрації) залежала від просування фронту. В районі бойових дій вона належала армійському керівництву. З віддаленням фронту – передавалася тилу підрозділам, яких, згідно з декретом Гітлера від 28 серпня 1941 р., змінювала цивільна адміністрація.

По зоні військової адміністрації, аж до лінії фронту, створювалися сільські, громадські, районні та міські управи. На чолі районів стояли голови райуправ, громадами керували бургомістри. Оскільки в сільську громаду входило кілька сіл, то в кожному з них призначався староста. У райхскомісаріаті місцеве низове управління здійснювали волосні старшини та старости.

В руках голови райуправи зосереджувалося загальне керівництво районом. Він відповідав за всі підлеглі йому місцеві заклади, господарство і мав забезпечувати спокій та безпеку, організувати вилучення продукції для рейху і задовольняти потреби армійських підрозділів.

Керівник району призначався і звільнявся за пропозицією польової комендатури, командуючого оперативним тилу районом армії чи групи армій, а в райхскомісаріаті – комендантом місцевої комендатури чи гебітскомісаром. Як правило, голови райуправ призначалися з числа місцевих жителів, яких окупанти вважали надійними і активними прибічниками нацистів.

Відповідно до організаційного плану, в структуру районної управи входило 12 секцій [6, арк. 143]. У штаті кожної секції працювало від двох (шкільництво) до п'яти працівників. Керівники секцій несли відповідальність перед головою управи. Виключенням був лише керівник правничого відділу – мировий суддя району, який підпорядковувався безпосередньо гебітскомісару. При кожній райуправі з січня 1942 р. створювалися відділи реєстрації актів громадянського стану (РАЦСи). З їх появою втратила чинність поста-

нова, відповідно до якої старости та секретарі сільських управ мали право на реєстрацію народжень, шлюбів, розлучень та смерті громадян [7, арк. 44].

Робота в органах місцевого самоврядування оплачувалася окупантами. Так, заробітна плата голови райуправи залежала від кількості громадських господарств (колишніх колгоспів). Якщо в районі працювало 30 господарств, то голова райуправи отримував зарплату в розмірі 1000 крб., заступник – 900 крб. в місяць. За більшої кількості господарств зарплата голови зростала до 1300 крб., а заступника – відповідно до 1000 крб. [8, арк. 5].

Структура міських управ, їхній штат регламентувала низка розпоряджень німецьких цивільних органів. Керівник міста (бургомістр) підпорядковувався голові райуправи. Заступник голови виконував обов'язки секретаря міської управи та керівника адміністративної секції [9, арк. 2-10].

Наступною ланкою в структурі місцевого самоврядування були волосні управи, які створювались замість ліквідованих сільських рад і поширювали свою юрисдикцію на декілька населених пунктів. Найнижчою ланкою в адміністративному управлінні були сільські управи. В кожному населеному пункті керував староста, якого призначав голова райуправи, що ніс особисту відповідальність за благонадійність висунутої ним особи. На початку війни старости працювали на громадських засадах, але із розгортанням руху Опору, окупаційна влада змушена була виплачувати їм винагороду від 150 до 480 крб., а секретарям сільуправ – від 120 до 380 крб., в залежності від градації населених пунктів за кількістю населення [10, арк. 80-81].

Для так званого “замирення”, тобто для встановлення на окупованій території України “спокою” і “порядку”, верховне керівництво Німеччини задіяло чимало репресивних та розвідувальних органів. Апарат райхскомісаріату “Україна” спирався і на місцеві окупаційні сили Вермахту, численні каральні органи на чолі з начальником поліції та СС, який підпорядковувався райхсфюреру СС Г. Гімmlеру. Ці два органи військової влади створили густу мережу каральних частин та установ: таємна поліція (гестапо (Geheime Staatspolizei)), жандармерія (Feldgendarmarie), СД (Sicherheitsdienst Reichsführer-SS (SD)), підрозділи СС (Schutzstaffel), охоронна поліція (Schutzpolizei), військові комендатури у великих населених пунктах, на залізничних станціях тощо.

Особовий склад органів СД ділився на 3 категорії: 1. Офіційний склад – кадрові розвідники з есесівців, ними комплектувалися відділи в Старокостянтиніві та Кам'янці-Подільському. 2. Гласний штат – штатні працівники, які набиралися з місцевого населення і працювали за плату. 3. Негласний склад – резиденти і агенти з місцевого населення, що співпрацювали з СД конспіративно.

Офіційний склад окрвідділів був укомплектований німцями (кадровими працівниками контррозвідувальних органів) і налічував, відповідно, 6 і 12 осіб. До них відносилися: начальник, заступник начальника, особистий шофер, особистий секретар, кілька перекладачів, кілька слідчих. У відділах була своя прислуга: кухар, конюх, лакей, які набиралися з місцевого населення.

Офіційні працівники відділу СД займалися вербуванням агентури, обробкою інформації, веденням слідства у справах арештованих, здійснювали керівництво каральними акціями проти цивільного населення і партизанів. Начальник окружного відділу СД безпосередньо керував штатною агентурою, яка засилалася в населені пункти для виявлення радянських партизанів, парашутистів і підпілля.

Штатна агентура СД формувалася з осіб, вороже налаштованих до радянської влади, а також за рахунок кадрів з шуцбатальйонів. Вербування оформлювалося після того, як кандидат довів, що він дійсно є ворогом радянської влади. Місцями вербування були квартири об'єктів, де проживав офіцер контррозвідки, адміністративні органи, найчастіше комендатури. Вербування оформлювалося підпискою німецькою мовою і засвідчувалося власним підписом завербованого. Потім штатний агент перебував на зв'язку у начальника дільниці СД, рідше – перекладача. Нагромадивши інформацію, агент йшов на зустріч у людних місцях. Відомості передавалися усно, далі їх оформляв офіційний співробітник СД. Агентура не мала чітко вираженої грошової оплати й отримувала її в залежності від значення інформації.

Окружні відділи СД швидко створили розгалужену мережу негласної агентури. На початку війни це були особи, що постраждали від радянської влади та добровольці. Пізніше агентуру почали вербувати із затриманих партизанів, підпільників, радянських активістів, від яких цього добивалися шантажем, провокаціями та погрозами. В якості агентів також використовувалися сільські старости, волосні старшини, лісники, власники буфетів та ресторанів.

Вцілому, перед агентурою ставились завдання: виявляти партизанів, підпільників, осіб з числа комсомольського та партійного активу (пасивно-вартова агентура); активно розшукувати партизанів (в цьому випадку залучалися кваліфіковані агенти; інформувати про підозрілих осіб, які з'являються в селах; виявляти осіб, вороже налаштованих до окупаційної влади.

Вся агентурна мережа СД зводилася до резидентури. Резидентами призначали колабораціоністів із числа службовців окупаційних закладів. Перед ними, крім зазначених, ставилося завдання: у разі відступу німецьких військ, осісти в тилу Червоної Армії [11, с. 14].

Як допоміжний орган при окружних відділах СД восени 1942 р. було організовано чотири відділи української кримінальної поліції. Кримінальна поліція складалася з двох відділів: кримінального і політичного. Перший з них розглядав справи кримінального характеру, другий – виявляв партизанів, комуністів, комісарів, радянських активістів, також вів боротьбу з антинімецькими проявами серед населення, диверсіями та підривною діяльністю проти окупаційного режиму. В цьому відділі заводилися справи розробки і велося слідство.

Керівництво відділів СД виробило інструкцію співробітникам кримінальної поліції, суть якої полягала в наступному:

1. Співробітник кримінальної поліції має проникати у всі громадські місця та інші місця скупчення людей з метою виявлення антинімецьки налаштованих осіб із застосуванням провокацій. Цей співробітник мав бути озброєним.

2. Робота з агентурою. Кожен співробітник повинен мати не менше двох джерел інформації, до підбору яких відноситися з усією серйозністю. Агентів мав право знати тільки той, з ким вони були на зв'язку.

3. Проведення арештів. Співробітник кримінальної поліції зобов'язувався проводити обшуки на квартирах арештованих, у випадках протидії арешту – застосовувати зброю. При арешті проводити первинний допит, застосовувати, при необхідності, засоби фізичного впливу.

4. Тактика і поведінка співробітника кримінальної поліції при виїзді на операції проти радянських партизанів і правила зберігання документів обговорювалися в залежності від ситуації.

Свою діяльність кримінальна поліція супроводжувала масовим насадженням агентури серед всіх прошарків населення (по 1-2 таємних агенти в кожному поселенні). Кожен працівник кримінальної поліції приймав донесення від громадян та агентури для наступної їх передачі начальнику поліції або безпосередньо начальнику дільниці СД. Пізніше цих працівників (кримінальної поліції) почали залучати і до ведення слідства.

Співробітники української кримінальної поліції виконували і спеціальні завдання начальника відділу СД – вводилися в підпільні організації для виявлення їхніх членів, характеру і напрямків роботи, якісного складу, наявності зброї. За результативну роботу співробітники кримінальної поліції отримували жандармський пайок по 1-й категорії, носили німецьку форму, харчувалися у військових їдальнях.

Складовою частиною поліцейсько-каральних органів окупаційного режиму в райхскомісаріаті “Україна” була українська допоміжна поліція, яка, як об'єкт дослідження, частково вивчалася в українській радянській історичній науці. Але тодішні дослідники розглядали переважно її злочини проти

цивільного населення, не ставлячи за мету з'ясування причин виникнення української допоміжної поліції, її чисельності, структури, соціального складу тощо.

Спочатку її формування, що були низовою ланкою карально-репресивних органів нацистської цивільної влади, створювалися у формі української міліції на теренах Волинської, Кам'янець-Подільської та Рівненської областей, з дозволу командування німецьких армійських підрозділів, похідними групами бандерівців та мельниківці. Називалися вони по-різному: українська міліція, січовики, на Рівненщині – народна міліція, на Волині – станиці народної міліції, служби порядку.

Безпосередньо формували міліцейські підрозділи органи місцевої влади, яким вони й підпорядковувалися, а також представники німецьких військ, які давали дозвіл на їх створення. Часто міліцейські підрозділи створювалися для ліквідації в тилу вермахту оточених червоноармійських частин, диверсантів та парашутистів [12, с. 116].

Оскільки створенням міліцейських формувань займалася місцева влада, то вона й призначала керівників міліцейських підрозділів. Керівника обласної міліції призначав голова облуправи, а начальників міських, районних управлінь, сільських комендантів – комендант обласної міліції. Керівнику окружної міліції підпорядковувалися міські, районні та сільські структури. Робота в міліції оплачувалася. Зокрема, Антонінський гебітскомісар Шерер видав спеціальний наказ про оплату міліціонерам: “З першого листопада 1941 р. одержують суми люди котрі допомагають німецькій поліції, як начальник міліції так і міліціонери”. Міліціонеру платили 10 крб., начальнику районної міліції – 10 крб. і окружному коменданту міліції – 22 крб. Окремі міліцейські підрозділи дислокувалися й по радгоспах округи, охороняючи полонених червоноармійців [13, арк. 141].

Органи української міліції пропрацювали до моменту введення на окупованій території цивільного управління та створення німецьких органів цивільної влади. На Волині та Рівненщині це сталося раніше, вже в середині вересня, а в Кам'янець-Подільській області затягнулося аж до середини листопада 1941 р., хоча відповідний наказ рейхсфюрера СС Гімлера про реорганізацію української міліції на українську допоміжну поліцію (Ukrainische Schutzmannschaft) або в охоронні загони вийшов ще 27 липня 1941 р. Така затримка із виконанням наказу пояснюється труднощами формування органів цивільної влади. Під час реорганізації української міліції, в деяких гебітскомісаріатах працювали одночасно міліцейські підрозділи та команди шуцманів.

Створені відділи української допоміжної поліції та охоронні загони під керівництвом німецьких поліцейських органів отримали завдання підтриму-

вати порядок серед місцевого населення. Вони підпорядковувалися керівництву СС та поліції окупованих східних територій [12, с. 117].

У поліцію часто йшли, щоб не їхати на роботу до Німеччини [14, арк. 4]. Через відмову вступити в поліцію могли покарати смертю, як це сталося з вісьмома поліцаями в Старокостянтиніві. Поліція стала притулком незаконно репресованих органами радянської влади осіб, а також різного роду кримінальних елементів.

Формування штату шуцманів покладалося на керівників районів. Для служби в ці охоронні структури набирали осіб віком від 20 до 40 років.

Майбутніх поліцаїв після співбесіди з керівництвом поліцейських підрозділів направляли на курси поліції або в поліцейські школи, які діяли майже в кожному гебітскомісаріаті. Поряд з школами поліції в деяких районах працювали курси поліцаїв з терміном навчання до 14 днів.

Курсанти поліцейських шкіл вивчали такі дисципліни як маршову підготовку, знаки розрізнення офіцерського та рядового складу фельджандармерії та вермахту; методику проведення арештів та обшуків. Після закінчення навчання курсанти приймали присягу на вірність німецькій владі [15, арк. 110]. Присягу скріплювали печаткою.

Зараховані в штат поліції отримували обмундирування, продуктове забезпечення, заробітну платню та посвідчення, яке надавало його власнику право на вільне пересування на території населених пунктів у будь-який час доби.

Чисельність шуцманів регулювали таким чином: один представник охорони порядку на 500 осіб цивільного населення, що складало біля 1 % від загальної кількості населення райхскомісаріату “Україна”. Всього на теренах України в поліцейських структурах працювало понад 250 000 осіб. За цим показником українська допоміжна поліція перевершила навіть органи НКВС. Поліцейські пости були запроваджені навіть у селах [16, арк.28]. За свою роботу поліцаї отримували таку платню: начальник районної поліції – 1200 крб., слідчі та дільничний інспектор – 800 крб., рядові поліцаї – 280 крб. [17, с. 127].

І все ж органам порядку, тобто допоміжній поліції, окупаційна влада не довіряла. Чиновники цивільної німецької влади регулярно проводили чистку поліції, оскільки представники останньої часто ставали причиною безладів на територіях, які вони охороняли.

Серед особового складу поліції поширеним було вживання спиртних напоїв, крадіжки, порушення дисципліни. Комендант німецької комендатури в Шепетівці із набраних для охорони 80 поліцаїв через два тижні звільнив 40 – через масові бійки, недотримання службової дисципліни та крадіжки.

Скарги на поліцаїв писали також мешканці округи. В них вони скаржилися німецькій цивільній та місцевій владам на протиправні дії поліцаїв, безпідставні побої, конфіскації речей [12, с. 120].

Численний штат поліції не справлявся з покладеними на нього завданнями по охороні порядку. Радянський партизанський рух, націоналістичні формування витісняли цивільну окупаційну владу у міста, де її охороняли підрозділи вермахту та поліція. Як писав у своєму звіті генерал комісар “Волинні-Поділля” Шене (Schoene): “[...] Під контролем поліції та цивільної влади перебувала лише центральна і південна частини Кам'янецької області. Всі інші райони генеральної округи перебували під контролем націоналістичних формувань та радянських партизанів [...]” [18, арк. 209].

Для виправлення ситуації вище керівництво СС та поліції, у райони, що контролювалися радянськими партизанами та націоналістами, змушене було вводити багатотисячні поліцейські підрозділи.

Як вже згадувалося вище, одним з головним завдань у війні проти СРСР вище керівництво Німеччини вважало звільнення завойованих областей, в першу чергу України, від місцевого населення шляхом здійснення його масового винищення. Ще до нападу на СРСР нацистами було підготовлено 14 директив щодо репресій та заздалегідь спланованих злочинів проти слов'янського населення окупованих східних територій. А в ході війни з'явилися ще сотні документів вищого керівництва рейху та Вермахту, які ретельно дублювалися в нижчих ланках окупаційної влади.

Серед цих директив необхідно виділити наступні: “Про комісарів” (травень 1941 р.); “Про особливу підсудність у районі “Барбаросса” і про особливі заходи у військах” (13 травня 1941 р.); “Про особливі повноваження військ”, “Про поведінку військ на Сході”, “12 заповідей поведінки німців на Сході та їх поводження з росіянами”, “Про комуністичний повстанський рух в окупованих областях”, “Про особливе поводження з радянськими супротивниками”, “Пам'ятка німецького солдата” тощо.

Сам факт їх розробки уже був порушенням норм ведення майбутньої війни, наперед визначивши характер окупаційного режиму в Україні. Від солдатів вимагалось у війні проти СРСР особлива жорстокість: “Убиваючи, тим самим рятуємо себе від загибелі, забезпечивши майбутнє своєї сім'ї і прославившись у віках” [19, с. 34].

Статті Женевської конвенції 1929 р., під якою поставила підпис і Німеччина, забороняли використовувати військовополонених на роботах та страчувати. Проте, саме в гітлерівських таборах чинилися найдикіші вчинки та здійснювалися найжахливіші злочини. Для утримання військовополонених нацисти створили різні види концентраційних таборів: дулаги (пересильні),

шталаги (для рядового та сержантського складу) та офлаги (для утримання офіцерів). Всього в Україні діяло 180 великих таборів [20, с. 127].

У стратегічних планах підкорення та колонізації окупованої території України гітлерівці значну увагу приділяли механізмам духовного пригнічення населення. Вони мали на меті позбавити український народ можливості отримати елементарну освіту, користуватися благами науки та культури.

Нацисти не збиралися виконувати запити місцевого населення, зокрема в царині культури, та підтримувати українську інтелігенцію. Вироком для українського народу став висновок райхскомісара Е. Коха: “Для поведінки німців в рейхскомісаріаті має бути вирішеною та точка зору, що ми маємо тут справу з народом, який у всіх відношеннях є неповноцінним” [21, с. 37-41]. Скептично нацисти ставилися і до місцевої інтелігенції. На їх думку, вона “[...] є невибагливою і почуває себе робочою частиною своєї нації” [22, с. 260].

Джерела та література

1. Нюрнбергский процесс. Т 2. – М., 1958.
2. Нюрнбергский процесс. Т 5. – М., 1960.
3. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского союза. – К.: Издательство политической литературы Украины, 1975.
4. *Прозектор Д.М.* Агрессия и катастрофа. – М.: Наука, 1972.
5. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – К.: Держполітвидав, 1963.
6. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО), ф. Р-429, оп. 1, од. зб. 2.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. Р-3206, оп.6, од. зб. 168.
8. ДАХМО, ф. Р-425, оп.1, од. зб. 11.
9. ДАХМО, ф. Р-426, оп. 1, од. зб. 24.
10. ДАХМО, ф. Р-420, оп.1, од. зб. 5.
11. *Вавринчук М., Антосіна С.* Діяльність служби безпеки СД в системі німецьких каральних органів на території Кам’янець-Подільської області в період окупації 1941-1944 рр. // Хмельниччина: Дивокрай. Кам’янець-Подільський, Оіюм, 2005.
12. *Олійник Ю.В.* Створення на території генеральної округи «Волинь-Поділля» національних поліцейських підрозділів. // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. Т.2 Кам’янець-Подільський, Оіюм, 2007.
13. ДАХМО, ф. Р-441, оп. 1, од. зб. 1.
14. ДАХМО, ф. Р-1941, оп.1, од. зб. 17.
15. Архів Управління Служби безпеки України в Хмельницькій області (далі – Архів УСБУ в Хмельницькій області), од. зб. 24144.

16. Архів УСБУ в Хмельницькій області, од. зб. 23853, т.1.
17. *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій війні і Великій Вітчизняній війні (1939-1945 рр.). – К.: Альтернативи, 1999.
18. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп.2, од. зб.153.
19. Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941-1944 гг.) / сост. Заставенко Г.Ф. и др. – 3 изд. – М.: Экономика, 1985.
20. *Перишина Т.С.* Фашистский геноцид на Украине 1941-1944. – К.: Наукова думка, 1985.
21. *Коваль М.В.* “Просвіта” в умовах “нового порядку” (1941-1944) // Український історичний журнал. – 1995. – № 2.
22. *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993.

Аннотация

Тарасенко А. (г. Киев). Формирование и структура нацистского оккупационного режима и его особенности на украинских землях

Рассматривается процесс формирования и структура органов нацистской оккупационной власти на территории Украины в 1941-1944 гг. Анализируются директивные документы гражданской администрации и Вермахта относительно режима на оккупированных территориях.

Ключевые слова: коллаборационизм, “новый порядок”, план “Ост”, райхскомиссар, гебисткомиссар.

Annotations

Artem Tarasenko (Kyiv). The formation and structure of the Nazi Occupation Regime and its peculiarities on the Ukrainian territories

The formation and structure of the Nazi Occupation authorities in Ukraine during 1941-1944 is viewed. The Civil administration policy and the Wehrmacht documents about the regime on the occupied territories are analyzed.

Key words: collaboration, new order, plan“Ost”, Reichscommissariat, District Commissar

Науковий керівник – *Ветров І.Г.*, кандидат історичних наук, професор, заступник директора Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова з виховної та наукової роботи.

УДК 94(477)“1941/1945”:355.292.91

Валентина КАЦАЛУХА
(м. Київ)

Голокост на окупованій території України (1941-1944 рр.): загальне та особливе

Розглядається злочинна політика знищення єврейського населення на окупованих нацистами українських землях в роки війни. Аналізуються особливості Голокосту в різних регіонах України та в Криму.

Ключові слова: Голокост, євреї, гетто, Друга світова війна.

З перших тижнів війни насильство стосовно євреїв не знало меж. У синагогах Белостоку і Риги людей спалювали живцем. Їх топили в річках, болотах і колодязях, кидали в шахти, замурували живцем. У Мінську, Харкові й деяких інших містах людей знищували в душогубках. Але найчастіше євреїв зганяли на площу і конвоювали до місця розправи десь недалеко від населеного пункту, в якому вони проживали.

У серпні 1941 р. в Україні вперше було розстріляно дітей. Так свідчить про вбивство 90 єврейських дітей у Білій Церкві Август Хефнер – лейтенант СС із зондеркоманди 4А [2, с. 86].

Трагедія Бабиного Яру стала символом знищення радянських євреїв. Незабаром після окупації Києва у вересні 1941 р. підпільники підірвали в центрі міста кілька будівель. Командування айнзацгрупи С скористалося цими подіями як приводом, щоб чинити розправу над київськими євреями.

19 вересня 1941 р., в день окупації Києва, разом з військами Вермахту в місто прибув передовий загін зондеркоманди 4А айнзацгрупи С, а 25 вересня – весь склад зондеркоманди, штаб айнзацгрупи С, поліцейський полк “Південь”. 21 вересня до Києва прибули підрозділи української поліції, 23 вересня – “козака сотня”, а також “Буковинський курінь”. До 26 вересня в Києві було зосереджено близько 2 000 есесівців та поліцаїв [7, с. 10]. Тільки 29 і 30 вересня нацисти з допомогою місцевої поліції вбили у Бабиному Яру 33 771 єврея [7, с.12].

Якщо проаналізувати оголошення, котрі були розвішені по місту, можна зробити вельми заспокійливі висновки. “Взять с собой документы, деньги, ценные вещи, а также теплую одежду, белье и прочее” – з цієї фрази логічним висновком є той, що євреїв мають депортувати. Як свідчить роман-документ Кузнецова, такі версії були поширеними: “Сплошь разговоры: куда повезут, как повезут? В одной кучке только и слышалось: “Гетто, гет-

то!”[5]. Так вже розпорядилась історія, що Бабин Яр, як місце масових страт, проіснував день у день рівно два роки – з 29 вересня 1941 р. по 29 вересня 1943 р. За найскромнішими підрахунками тут загинуло близько 100 000 осіб – євреї, цигани, військовополонені, моряки Дніпровського загону Пінської військової флотилії, підпільники, партизани, активісти ОУН, заручники, гравці київської футбольної команди “Динамо”, всі ті, хто вважався ворогом Третього рейху [3].

У Харкові в грудні 1941 р. був уперше випробуваний, а потім успішно застосований (на півдні України, а також в Росії і Криму) фургон – “душогубка”, у якому людей вбивали вихлопними газами автомобілів. Масові страти євреїв пройшли також в Дніпропетровську, де було розстріляно 10 000-12 000 осіб. Майже усі 18 000 євреїв у тій частині Дніпропетровської області, яка знаходилася в зоні військової окупації (за виключенням 2 000 жителів Павлограду, направлених до червня 1942 р. в робочий табір), були знищені до лютого 1942 г. У Сталінській області значна частина євреїв (не менше 12 000 із 16 000 осіб) була розстріляна з жовтня 1941 р. по січень 1942 р. Для вбивств були використані покинуті шахти, зокрема в Горлівці. Переважну більшість розстріляних в другій половині 1942 р. євреїв Луганській області (вона була окупована тільки влітку того ж року) становили мешканці обласного центру. Причому євреї склали 58 % усіх знищених нацистами мирних жителів Луганська (Ворошиловграда). Всього ж з 13 000-14 000 знищених на території Полтавської області жертв Голокосту більше 10 000 загинуло під час першого етапу знищення радянських євреїв. У Сумській області загинуло близько 1 000 євреїв. Три-четверті з них (за виключенням страчених у березні 1942 р. жителів обласного центру) розстріляли ще до сумнозвісної Ванзейської конференції. Із 3 500 знищених нацистами євреїв лівобережжя Херсонській області 3 250 (включаючи 1000 євреїв-колгоспників із Леніндорфського єврейського національного району) загинули до лютого 1942 р. У Чернігівській області з 3000 загиблих євреїв дві третини стали жертвами з вересня 1941 р. по січень 1942 р. Лише масове знищення євреїв Прилук затягнулося до кінця травня 1942 р. Деякі акції були припинені восени 1941 р. через дощі, що зробили дороги непрохідними [1, гл. 4]. Цілий субетнос “галицьке єврейство” був винищений практично повністю нацистами та колабораціоністами. Тільки у Львівській області було винищено понад 400 000 євреїв.

Так як Львів – це місто європейське, то, на відміну від Києва, де одразу сталась трагедія у Бабиному Яру, весь тамтешній сценарій вбивства було виконано за німецьким зразком 1933-1939 рр. У механізмі винищення євреїв можна виділити кілька етапів: 1) Виділення єврейського етносу серед громадян заборонами та обмеженнями. 2) Пробудження у громадян ненависті до

євреїв. 3) Геттоїзація. 4) Депортація у табори смерті. 5) Фізичне знищення розстрілом або удушенням у газових камерах.

Першим кроком було виокремлення євреїв – реєстрація, розпізнавальні знаки – жовта зірка Давида, біла пов'язка із синьою зіркою, жовті прямокутники, заборони – примус праці для євреїв, окремі трамваї, заборона торгівлі, пограбування шляхом введення неймовірних податків для євреїв (у Львові – 2 млн. карбованців золотом). Про це повідомлялося у львівських газетах. У разі несплати розстрілювали, тому спочатку єврейське населення добровільно віддавало гроші, коштовності. Це призвело до голоду.

Наступним етапом була геттоїзація. Для таких цілей обирався, зазвичай, найбільш бідний район міста, населення якого було в кілька разів менше тієї кількості людей, котрі опиняться за дротом після переїзду. У гетто постійно проводилися “акції” знищення. У Львові для гетто були обрані вулиці Замартинівська, Якуба Германа, Кушевича, Лакейська, Крестова, Вербицького, Тетмайера, Варшавська, Норданська, Будинська (про це жителів міста повідомляли у газетах) [7, с. 29].

Головним концентраційним табором у Львові був Янівський. Він знаходився одразу за Янівським кладовищем, під пісчаною горою. Детальніше про умови життя у таборі можна дізнатися з Документів Надзвичайної Державної комісії. Наприклад: “[...] Гауптштурмфюрер СС Гебауэр установил в Яновском лагере систему зверского истребления людей, которую потом, после его перевода на новую должность, “совершенствовали” коменданты лагеря – обер-штурмфюрер СС Густав Вильгауз и гауптштурмфюрер СС Франц Вардок: “Я лично видел, – сообщил комиссии бывший заключенный лагеря Аш, – как гауптштурмфюрер СС Фриц Гебауэр душил женщин и детей, а мужчин зимой замораживал в бочках с водой. Бочки наполнялись водой, жертвам связывали руки и ноги и опускали в воду. Обреченные находились в бочке до полного замерзания. [...] Гауптштурмфюрер СС Франц Вардок, например, любил подвешивать заключенных за ноги к столбам и так оставлять их до наступления смерти; оберштурмфюрер Рокита лично распарывал заключенным животы; начальник следственной части Яновского лагеря Гайне просверливал тела заключенных палкой или куском железа, плоскогубцами вырывал у женщин ногти, затем раздевал свои жертвы, подвешивал за волосы, раскачивал и стрелял по “движущейся мишени” [6].

Цікавою є розповідь рабина Давида Кахане, що опублікував свої спогади у “Щоденнику львівського гетто”. Він був робітником табору і, дізнавшись, що 23 травня 1943 р. табір збиралися ліквідувати, щоб звільнити місце для нових в'язнів – мешканців гетто, він вирішив рятуватися [4].

Трансністрією з 1 вересня 1941 р. керували румунські окупаційні органи. Вцілому, це була українська територія, а саме: Одеська область, південна

частина Вінницької і західна частина Миколаївської області. У серпні 1941 р. цю територію “зачистили” команди оперативної групи Д, розстрілявши близько 3 000 євреїв. Коли вона була передана румунам, то протягом осені 1941 р. вони винищили майже все єврейське населення в Одеській області. Залишили живими тільки євреїв Балти, яких помістили в гетто. У гетто і табори були також зігнані євреї південної частини Вінницької і західної частини Миколаївської областей. Із цих таборів і гетто найвідомішими були табори Печера (Вінницька область), Богданівка, Доманівка, Акмечетка (Миколаївська область), гетто в Бершаді, Могилеві-Подільському, Шаргороді (Вінницька область).

Євреїв Одеси частково було вбито на місті румунськими солдатами і жандармерією в кінці жовтня 1941 р. (близько 30 000), а частково депортовано в Богданівку (листопад 1941 р.) і район Березовки (січень-лютий, червень 1942 р.) і розстріляні там “загонами самозахисту”, створеними СС із числа місцевих німців. Всього з Одеси, за даними румунської жандармерії, в 1941-1942 рр. “зникло” 65 000 євреїв. Більшість із них становили літні люди, жінки і діти до 14 років. Із понад 400 000 євреїв, які в перші місяці окупації знаходилися в Трансністрії, близько 200 000 були депортовані з Бессарабії, Північної Буковини і румунського повіту Дорохой. На момент визволення серед живих залишилося приблизно 15 000 місцевих євреїв і 95 000 депортованих. Загальна кількість жертв нацистського геноциду в Трансністрії – з врахуванням знищених влітку 1941 р. в Бессарабії та Північній Буковині, становить близько 330 000 євреїв [7, с. 38]. Євреїв Буковини та Бессарабії депортували до Трансністрії. До кінця листопада 1941 р. звідси було переправлено в Трансністрію понад 45 000 осіб. Проте (на відміну від Кишинєва) у Чернівцях було збережено гетто з значною кількістю єврейського населення, велика частина якого пережила окупацію. Уціліло близько 17 000 осіб [1, гл. 4]. Механізм депортації був названий “маршем смерті”.

На думку деяких істориків, Холокост тут був “найм’якшим” на окупованій радянській території: в численних гетто вижили декілька десятків тисяч в’язнів. Водночас з перших днів окупації і до середини лютого 1942 р. румунська влада проводила систематичне знищення єврейського населення, яке за способами і масштабами практично не відрізнялося від практики нацистів, а нерідко і перевершувало їх по садистським прийомам.

Евакуація з території півострова Крим розпочалася в липні 1941 р. До листопада 1941 р. були евакуйовані близько 200 000 осіб. Із числа єврейського населення евакуювалися близько 50 % [7, с. 46].

У окупантів виникло питання про “расову приналежність” кримчаків – єврейської субетнічної групи, з представниками якої нацисти не стикалися

за межами Криму. Впродовж листопада-грудня 1941 р. більшість євреїв і кримчаків у містах було ліквідовано.

2 листопада 1941 р. місто була окупована Феодосія. В цей самий день вулицями міста розклеїли “Оголошення населенню” від головнокомандувача німецькими військами. “Усім жидам обох статей, чоловікам та жінкам” було наказано носити білу пов’язку на обох рукавах із зображенням шестикутної зірки.

Через тиждень німецькою владою була створена Єврейська рада. Оголошено, що всі євреї зобов’язані пройти реєстрацію в раді. На Єврейську раду посипалися вимоги про надання майна і грошей. Крім пограбування громади, практикувався й інший засіб наживи – організація примусових робіт.

Останній етап “остаточного вирішення” єврейського питання почався з розпорядження нацистського командування про явку кримчаків, а потім євреїв-ашкеназі 9-10 грудня на збірні пункти з запасом харчів і необхідних речей. 14 грудня всі, хто з’явився, були розстріляні – більшість, на десятому кілометрі шосе Сімферополь-Феодосія в протитанковому рову [7, с. 46].

Після ліквідації євреїв Феодосії залишилося порожніми багато квартир. У листі міського голови Грузинова в фельдкомендатуру міститься запит про дозвіл на заселення єврейських квартир і видачу ключів від них. Ще один документ містить відомості про кількість зареєстрованих на початок грудня 1941 р. у Феодосії жителів міста з вказівкою національної приналежності, у тому числі євреїв (831) і кримчаків (449) [8].

Внаслідок геноциду за період нацистської окупації Кримського півострова були винищені до 40 000 євреїв, серед них – біля 6 000 кримчаків.

Слід зауважити, що в ході реалізації нацистами своєї садистської і людиноненависницької програми Голокосту на території окупованої України, в різних її регіонах спостерігалися певні відмінності. Західні регіони проходили всі етапи знищення євреїв (хоча й дуже прискорені), у той час як на Київщині ці етапи були пропущені – одразу масові розстріли у Бабиному Яру, відсутність стихійних погромів, відсутність гетто і таборів праці, за винятком південних районів області, де вони мали ознаки місць тимчасової концентрації; ліквідація евакуйованих євреїв; застосування різних методів знищення людей, спричинених відмінними особистими позиціями керівників каральних структур та підвідомчою юрисдикцією території області військової та цивільної адміністраціям.

Політика Голокосту включала в себе пропаганду “юдео-більшовизму”, практичне застосування якого свідчить про те, що заходи окупантів щодо єврейського населення були, з одного боку, метою, а з іншого – засобом формування колаборації. За допомогою “юдео-більшовизму” місцеве населення переконували в тому, що євреї є соціально-політичною опорою сталінського

режиму, а тому неминуче мають відповідати за всі дії радянської влади. Загальними тенденціями політики Голокосту в Україні слід вважати повну відкритість нацистських заходів, експлуатацію антисемітських настроїв, швидке переростання масових акцій знищення в тотальні, перебування євреїв в особливому правовому становищі, яке передбачало їх дискримінацію, створення гетто та таборів праці, домінування політико-ідеологічних чинників над економічними, використання каральних органів, намагання знищити свідчення проведеного геноциду і пам'яті.

Джерела та література

1. *Альтман И.* Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР. – М., 2002.
2. *Бухвельд С., Левин П.* Передайте об этом детям вашим. История Холокоста в Европе 1933-1945. – Москва: Текст, 2001.
3. *Евстафьева Т.* К истории установления памятника в Бабьем Яру // Еврейский обозреватель, – 2002. № 11/30, июнь.
4. *Кахане Давид Рабин.* Щоденник Львівського гетто // Незалежний культурологічний часопис "І". – 2003. – Ч. 29.
5. *Кузнецов А.В.* Бабий Яр. Роман-документ // Юность. – 1966. – № 8-10.
6. Нюрнбергский процесс. Сборник материалов. Том 1. Изд. второе, испр. и доп. – М., 1954.
7. Єврейські діти України – жертви Голокосту. – К., 2007.
8. *Тяглый М.* Холокост еврейских общин Крыма в документах ГААРК // Голокост і сучасність. Бюллетень. – Вип. 2.

Аннотация

Кацалуха В.В. (г. Киев). Холокост на оккупированной территории Украины (1941-1944 гг.): общее и особенное.

Рассматривается преступная политика уничтожения еврейского населения на оккупированных нацистами украинских землях. Анализируются особенности Холокоста в разных регионах Украины и в Крыму.

Ключевые слова: Холокост, евреи, гетто, Вторая мировая война.

Annotations

Valentina Katsaluha (Kyiv). The Holocaust in the occupied territory of Ukraine (1941-1944 gg.): The general and special.

Criminal policy of annihilation of the Jewish population in Nazi-occupied Ukrainian territories during the War is viewed. Aspects of the Holocaust in different regions of Ukraine and Crimea are analyzed.

Key words: Holocaust, Jews, ghetto, World War II.

Науковий керівник – *Сегеда Р.А.*, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова.

УДК 94(470+571)''1944/1947:341

Юрій ЛЕВЧЕНКО
(м. Київ)

Теоретичні засади окупаційного режиму націонал-легіонерської Румунії в південно-західному регіоні України (1941-1944 рр.)

Досліджуються передумови та причини формування ідеологічних основ румунського експансіонізму в передвоєнні роки, а також засади окупаційної політики “Великої Румунії” на південно-західних землях України у 1941-1944 рр.

Ключові слова: окупаційний режим, націонал-легіонерська Румунія, “Велика Румунія”, асиміляція, південно-західна Україна.

При вивченні окупаційного режиму в Україні в роки Великої Вітчизняної війни традиційно мало уваги приділяється дослідниками його “румунському варіанту”. Дослідження передумов та причин румунського окупаційного режиму здебільшого мають поверхневий характер. Ігноруються питання ідеологічних засад на яких базувалася румунська окупаційна політика. Не висвітленою залишається специфіка румунської окупаційної влади та її відмінності від німецької. Розміто пояснено різницю між окупаційними режимами, які були встановлені в Північній Буковині, Бессарабії й Трансністрії, хоча в їх основі лежала політика етнічного очищення, асиміляції та колонізації.

Питання дослідження ідеологічних засад румунського окупаційного режиму щодо України в роки Другої світової війни в радянський період практично не піднімалося, дана тема була небажаною для вивчення в історичній науці. Вся увага істориків була прикута до діяльності радянських партизанів, терористичної діяльності румунської окупаційної влади та обставин визволення південно-західних районів України.

Вже 1944 р. з'являється перша праця посвячена румунському окупаційному режиму – “Про злочинства заподіяні німецько-румунськими загарбниками в м. Одеса і районах одеської області”. Відзначимо, що про ідеологічні й теоретичні засади тут взагалі не згадується, але виписані питання про винищення, грабунок мирного населення та руйнування, завдані румунськими окупантами. Водночас румунський окупаційний режим у радянській історіографії зводився до розчленування України, входження Північної Буковини та Південної Бессарабії до Румунії та утворення Трансністрії. Саме це ми можемо прослідкувати в книзі В. Ковалю “Подвиг народний. Україна у Великій Вітчизняній Війні” (1976 р.), та в першому томі фундаментальної узагальнюючої праці “Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945рр.” (1967 р.).

Розглядаючи радянську історіографію як окремих етап вивчення проблеми, потрібно назвати монографію І. Левіта “Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР” [7], у якій автор на основі румунських документів спробував показати правдивий зміст румунської політики на анексованих територіях в галузі економіки, національної та культурної політики.

Тільки після здобуття Україною незалежності історики отримали можливість об'єктивно висвітлювати та досліджувати замовчувані раніше сторінки історії південно-західних областей України, що перебували під румунською окупацією. У 1993 р. в Україні друкується праця історика української діаспори О. Субтельного “Україна: Історія” [12]. Автор переконує, що румунська окупація була більш ліберальною в порівнянні з німецькою [12, с. 576]. Кроком вперед у вивченні даної проблеми стала праця Я. Грицака “Історія України: формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст.” [5]. Він вважає, що румунський уряд прагнув якнайшвидше асимілювати національні меншини, використовуючи силу державного апарату [5, с. 231]. Але в цих працях не було порушено питання ідеологічного обґрунтування румунського режиму. У 1998 р. з'являється праця А. Русака “Союзники гитлеровской Германии в войне против СССР 1941-1945 гг.” [10]. В цій книзі вперше було піднято питання ідеологічного обґрунтування румунського режиму. В часи війни захопивши Бессарабію, Північну Буковину та Трансністрію, уряд І. Антонеску, як вважає історик приступив до реалізації програми створення “Великої Румунії” [10, с. 51].

На сучасному етапі, вивчення питання політики Румунії щодо українських земель в роки Великої Вітчизняної війни продовжує залишатися однією з головних тем дослідників-істориків. Підтвердженням цього є роботи: І. Фостія “Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні 1939-1945 рр.” (2004 р.), С. Комарницького “Вони наближали перемогу: Буковина та буковинці в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.” (2005 р.), “Дип-

ломатична криза 1939 р. і приєднання Бессарабії та Північної частини Буковини до СРСР” (2005 р.) та ін.

Отже, проблема ідеології й теоретичних засад румунського окупаційного режиму на українських територіях, які ввійшли до сфери впливу Румунії, не є достатньо висвітленою. Це пояснюється тим, що саме така постановка проблеми не стала предметом вивчення, а вказані вище наукові розробки лише фрагментарно відтворюють заявлену автором проблему.

У статті автор використовує архівні документи Центрального державного архіву громадянських об'єднань України, збірники документів періоду окупації, монографії й статті попередників. Всі ці праці є різними за змістом і фактами, але містять елементи заявленої проблеми дослідження. В свою чергу це дозволяє виконати комплексне неупереджене дослідження щодо румунського окупаційного режиму в Україні.

Завданням дослідження є: розкрити ідеологію “Великої Румунії”; проаналізувати історичний аспект проблеми зазіхань націонал-легіонерської Румунії на територію Бессарабії та Північної Буковини; розкрити теоретичні засади румунського окупаційного режиму; порівняти румунський і німецький окупаційний режими на теренах України в роки окупації.

У сучасній українській історичній науці, переважна більшість істориків головним окупантом України в період Другої світової війни називає нацистську Німеччину. І це є справедливо, але в цей час ми забуваємо або не надаємо належної уваги, ще одному окупанту – націонал-легіонерській Румунії, що захопила південно-західну територію України: Північну Буковину, Південну Бессарабію і територію міжріччя Дністра та Бугу – так звану Трансністрію.

Ще до початку війни нацистська Німеччина, яка прагнула захопити “життєвий простір” розглядала Україну у своїх планах як основний резервуар для забезпечення та реалізації заздалегідь намічених планів. Націонал-легіонерська Румунія в цей час була поставлена перед фактом війни (згадаємо план Барбаросса) і мусила перед самою війною розробляти теоретичні засади окупаційного режиму на передбачених для захоплення українських територіях. Звісно, це не означає, що Румунія не мала власної ідеології, на ґрунті якої б вона розробляла своє бачення суті та змісту окупаційного режиму. Вона була (хоча й не така одіозна як в нацистській Німеччині), це – ідея “Великої Румунії” та її складова – асиміляція (румунізація).

Для кращого розуміння ідеології “Великої Румунії” потрібно знати історичні умови виникнення цієї ідеології та основні віхи розвитку історії Румунії, в період з 1918 р. по 1941 р. Після Першої світової війни до складу Румунії увійшли Трансільванія, Бессарабія, Буковина, Південна Добруджа та частина Банату. Як наслідок, територія Румунії збільшилася вдвічі, а ра-

зом із цим й зросла кількість національних меншин (німців, угорців, українців, болгар, євреїв) у її складі, що складала 28 % всього населення Румунії [6, с. 205]. Це в свою чергу викликало загострення національного питання в середині країни, невирішеність якого стала основною проблемою національної політики румунського уряду у міжвоєнний період. Прагнення “не румунських” етнічних громад до задоволення своїх культурних й духовних потреб спонукали уряд до загострення румунського націоналістичного руху, що базувався на основні традиції румунського націоналізму, перш за все політика асиміляції та створення та націоналістичних організацій таких як “Легіон архангела Михаїла”.

Вирішальне значення в становленні націоналістичної ідеї мали румунські історики, що створили оригінальну концепцію історії Румунської держави, намагаючись довести її історичні права на території, які увійшли до складу Румунії після Першої світової війни. Румунські історики Н. Йорга (у двохтомнику “Румунія, як це було до 1918 року”) та І. Ністор (“Історія Бессарабії” та “Історія румун в Придністров’ї: організація культури і їх жертви”) висунули концепцію про “місіонерську” роль румунів у Центрально-Східній Європі. Вони відводили для Румунії роль “бастіона” на шляху слов’ян у Європу. В основу концепції “бастіона” була покладена теорія безперервності історичного розвитку румунського народу, культури й мови від “проторумунів-даків”, які романізувалися й успадкували більш розвинуті форми державної, культурної та військової організації від римської цивілізації. Латинізація даків, які проживали на території Румунії, поставила їх на вищий щабель історичного розвитку, у порівнянні з сусідніми народами. Таким чином, Румунія стала форпостом цивілізації й культури у Центрально-Східній Європі. “Окультурення” фактично румунізація, сусідніх народі визначалася як священна місія Румунії, а “окультурені” (тобто асимільовані) народи, поруч з румунами творили “Велику Румунію” [13, с. 8-9]. Ми не можемо казати, що ідеологія “Великої Румунії” це – тільки ідея максимального розширення кордонів Румунії. Це скоріше ідеологія обґрунтування приналежності здобутих після Першої світової війни територій та їх асиміляції Румунією.

Відповідно до ідеології “Великої Румунії”, Румунія ставила собі за мету інтегрувати до свого складу всі новоприєднані після Першої світової війни, в тому числі й українські землі Буковини та Бессарабії, а українське населення цих земель позбавити національної індивідуальності [11, с. 42]. Українське населення Буковини та Бессарабії, протягом всього періоду перебування в складі Великої Румунії (1918-1940 рр.), зазнавало постійного асиміляційного тиску з боку румунської адміністрації і відчувало на собі негатив-

ні наслідки асимілятивної політики, що була спрямована на реалізацію ідеї “Великої Румунії”.

Доля українських земель у складі Румунії була визначеною в праці І. Ністора “Історія Бессарабії” (1923 р.), де було розвинуто ідею про те, що українці ніколи не були автохтонним населенням Бессарабії, й тому не мають ніяких історичних та етнічних прав на ці території. Одночасно з цим на Буковині була проголошена сформульована І. Ністором “теорія рутенізації”. Згідно з цією теорією, тільки румуни є автохтонами в Буковині, а українці емігрували сюди значно пізніше і денационалізували автохтонне населення такою мірою, що воно цілковито втратило свою румунську сутність [9, с. 224.]. Таким чином, українцям на тих землях де вони споконвічно проживали просто не знаходилося місця.

Трагічним виявився для Румунії 1940 р. коли вона була змушена прийняти ультиматум Радянського Союзу та поступитися на користь останнього Бессарабією й Північною Буковиною (відповідно до пакту Молотова-Рибентропа). Агресивні дії СРСР в цей час спонукали Угорщину та Болгарію до активних дій проти Румунії на міжнародній арені. Того ж року до Угорщини відійшла Північна Трансільванія, а до Болгарії – Південна Добруджа. У 1940 р. “Велика Румунія” перестала бути географічно “великою”. Це спонукало її до поширення реваншистських настроїв щодо повернення втрачених територій.

Значні територіальні втрати Румунської держави, призвели до встановлення в країні диктаторського профашистського режиму генерала Іона Антонеску, проголошенням Румунії націонал-легіонерською державою та приєднанням її до антирадянського блоку.

З приходом до влади, І. Антонеску публічно виступив з програмою “об’єднання всіх земель Батьківщини”, оголосивши, що бажає врятувати монархію, встановити порядок та кордони Румунії [7, с. 105]. Приєднавшись до нацистської Німеччини Румунія прагнула перш за все відновити свій авторитет на міжнародній арені та повернути втрачені у 1940 р. території – Північну Трансільванію, Бессарабію та Північну Буковину.

У період із січня по травень 1941 р. Румунія була втягнута нацистською Німеччиною у підготовку війни проти Радянського Союзу. Ця війна відповідала ідеології “Великої Румунії” щодо повернення до її складу Бессарабії і Буковини та відновлення своїх східних кордонів в межах 1940 р. Однак одним поверненням вищевказаних територій справа не обійшлася. Румунія прагнула розширити свої кордони за рахунок захоплення значно більшої території Радянського Союзу. Особливу увагу румунів привернули території Задністров’я. Важливу роль в цьому відіграли праці І. Ністора: “Румуни за Дністром”, “Трансністрійські румуни”, “Давність румунських поселень по

ту сторону Дністра”. Тут він доводив, що на території Задністров’я (Трансністрії), яке входить до складу СРСР, знаходиться велика кількість румунів, що повинні увійти до складу Румунії. Отже перед початком Великої Вітчизняної війни плани націонал-легіонерської Румунії відповідали ідеології “Великої Румунії”, що поки обмежувалися територіальними загарбаннями Бессарабії, Буковини та Трансністрії, але на перспективу мала обрати засоби здійснення окупаційної політики: або йти в напрямку, заданому Німеччиною (що було зроблено в Трансністрії), або виходити з засад політики “Великої Румунії”, як було зроблено в Бессарабії та Північній Буковині.

Вранці 22 червня 1941 р. король Румунії Михайл II та І. Антонеску закликали румунських солдатів до “звільнення своїх братів від більшовизму”. Цим самим було розпочато війну з Радянським Союзом на боці нацистської Німеччини, за звільнення Бессарабії та Північної Буковини [8, с. 399].

16 липня 1941 р. доля майбутньої території румунської окупації України вирішувалася в ставці А. Гітлера. Коли Г. Герінг поцікавився, які території були обіцяні іншим державам, він відповів, що І. Антонеску хоче Бессарабію з Одесою, разом зі смугою, яка тягнеться від Одеси в північно-західному напрямку. На заперечення А. Розенберга фюрер відповів, що новий кордон, якого хоче Антонеску, не набагато виходить за межі старого румунського кордону [2, с. 179]. Таким чином нацистська Німеччина сама визначила територію румунської окупації України, це означає, що право першості визначення долі українських земель залишалося за Німеччиною, а Румунія будучи сателітом тільки отримала “плату” за допомогу у війні. Саме це є однією з відмінностей румунського режиму.

Вже під час цієї наради пролунало інше ставлення до Румунії: “Наші стосунки з Румунією зараз добрі, але ніхто не знає, як вони складуться в майбутньому. На це ми повинні налаштуватися і відповідно будувати наші кордони. Не можна бути залежними від прихильності третіх, саме так необхідно формувати наше ставлення до Румунії” [2, с. 178].

Ще однією особливістю румунського режиму стало те, що не всі віддані Німеччиною території увійшли до складу Румунії, а тільки Бессарабія та Південна Буковина. 14 липня 1941 р. саме вони були проголошені “румунськими територіями”. На території Трансністрії згідно з угодою 19 липня 1941 р. було проголошено тільки румунську цивільну адміністрацію. Це пояснюється двома причинами: по-перше, Румунії був даний німецький мандат на тимчасове управління цією територією; по-друге, Румунія побоювалася офіційно включити цю територію до свого складу тому, що Німеччина може сприйняти це, як компенсацію за втрачену частину Трансільванії. Вона ж була важливіша для Румунії ніж Трансністрія.

Теоретичні засади окупаційної політики розроблялися в ході військових дій, беручи за основу ідеологію “Великої Румунії”. Так, на початку вересня 1941 р. були розроблені спеціальні директиви та настанови, якими мали керуватися примарі та претори (державні адміністративні посадовці на окупованих територіях – Авт.), що направлялися в Бессарабію та Буковину. В них зазначалося, що відновлення румунської влади в Бессарабії та Буковині є святим історичним обов’язком румунської нації [4, с. 368-369].

Серед термінових заходів, які передбачалися румунською владою, були заходи з етнічного очищення румунської нації, від євреїв та небажаних для румунів народів. Вони мали здійснюватися шляхом депортацій та ізоляції в концтаборах, в місця звідки не зможе поширитися “зараза від усіх євреїв, так само як і від інших чужих народів елементів, походження яких є сумнівним”. У директивах підкреслювалося, що “їм (не румунам – Авт.) немає, що тут шукати” [3, с. 145].

Значну увагу приділялося проблемі колонізації провінцій. В настановах зазначалося, що новоприєднанні землі повинні бути заселені виключно етнічними румунами. Перед місцевими румунськими адміністративними органами ставилися наступні завдання: розвиток сільського господарства з метою забезпечення збору врожаю; вилучення з грошового обігу радянських рублів і заміна їх леями; негайна комплектація та забезпечення місцевих органів влади кадрами тощо.

Трансністрія на відміну від Бессарабії та Буковини характеризувалася більш жорстким окупаційним терором і більшою роллю військової влади в управлінні цією територією [1, арк. 32]. Перед цивільною адміністрацією були поставлені ті самі завдання, що були проголошені в Бессарабії та Буковині, а саме: асиміляція місцевого населення, етнічне очищення румунської нації від євреїв та чужорідних елементів та колонізація. Така форсована асиміляція викликала більш ніж негативне ставлення до румунів, які здійснювали окупаційні адміністративні завдання асиміляції та колонізації. Захопивши території за Дністром, румунська влада перейменувала молдован в “румунів”, а українське населення цих районів поставила собі за мету перетворити в національну меншість [1, арк. 32].

Аналіз джерел переконує, що Румунія на відміну від Німеччини мала конкретні територіальні претензії до України і разом з тим “класичний” порядок дій румунської окупаційної влади, який був логічним продовженням періоду 1918-1940 рр., що й проявився в асиміляції (румунізації) та колонізації окупованих їй територій. В той час коли Німеччина розглядала українські землі як складову східноєвропейського “життєвого простору” для розширення власної держави. Румунія мала менше часу для розробки теоретичних засад окупаційної політики, що базувалися на ідеології “Великої Ру-

мунії”, фактично з січня 1941 р. Водночас, нацистська Німеччина вела підготовку перетворень на передбачених до окупації в майбутньому територіях ще з 1940 р. Особливістю румунського окупаційного режиму стало також те, що не румунське керівництво, а нацистська Німеччина сама визначила межі румунської окупації в Україні. Плани та теоретичні засади окупаційної політики, не були заново розроблені, як ще було зроблено Німеччиною, а були продовженням ідеологічної політики “Великої Румунії” 1918-1940 рр.

Автор вбачає перспективність більш глибокого дослідження основних положень статті, як окремої специфіки південно-західного регіону, так і окупаційної політики на теренах України, що дозволить краще зрозуміти специфіку румунської окупаційної влади під час окупації. Також в даній праці піднімаються перспективні та малодосліджені теми, а саме: вплив ідеї “Великої Румунії” на засади румунської окупаційної влади; значення німецької окупаційної політики та її вплив на румунський окупаційний режим в південно-західних регіонах України. Саме дослідження цих, ще не вивчених питань, дозволить краще зрозуміти окупаційну політику румунів.

Джерела та література

1. Центральний державний архів громадянських об’єднань України, ф. 62, оп.1, од.зб.184. – Справки Главного разведывательного управления Красной Армии, разведывательных отделов ЦШПД и УШПД о дислокации карательных разведывательных органов, гарнизонов, аэродромов, госпиталей, складов и баз противника, лагерей советских военнопленных; о состоянии и режиме работы железных и шоссейных дорог, насильственной мобилизации мирного населения в гитлеровскую армию и на работу в Германию, положении советских военнопленных, зверствах немецко-фашистских оккупантов. – Арк 137.
2. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1944 – 1945): Т.1 / Упорд. В.М. Косика. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка; 1997. – 382 с.
3. Procesul Maresalului Antonescu: Documente: 2 vol. / Ed. ingr. de M-D Ciuca. – Vol 2. – Bucuresti: Seculum: Europa nova, 1996. – 432 с.
4. Romanitatea transnistriana: Antologie / Ed. Ingr., note si coment. de F.Rotaru. – Bucuresti : Semne, 1996. – 420 с.
5. *Грицак Я.Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
6. *Славич Б.* Історія Балкан XX ст. в 2 т. -Т.2. – К.: Свенас, 2004. – 602с.
7. *Левит И.Э.* Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР: Истоки, планы, реализация (1.IX.1939 – 19.IX.1942). – Кишинев: Штиинца, 1981. – 391 с.
8. *Минц И.И. Лебедев И.М.* Очерки политической истории Румынии (1859-1944). – Кишинев: Штиинца, 1985. – 480 с.

9. *Рихло П.* Міжетнічні та міжкультурні відносини у Буковині 1918-1940 рр. // Буковина 1918-1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток (Матеріали і документи) . – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – С. 119-142.

10. *Русак А.В.* Союзники гитлеровской Германии в войне против СССР 1941 – 1945. – К.: Ин-т истории НАН Украины, 1998. – 296 с.

11. *Сеньків М.В.* З історії соборності українських земель. 1917-1945 рр. – Дрогобич. : Відродження, 1999. – 164с.

12. *Субтельний О.* Україна: Історія. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.

13. *Girescu C., Girescu D.* Istoria Romnilor din cele mai veci timpuri ei pona astezi. – Bucuresti: Albatros, 1971. – 829 с.

Аннотация

***Левченко Ю.И.* (г. Киев). Теоретические основы оккупационного режима национал-легионерской Румынии в юго-западном регионе Украины (1941-1944 гг.)**

Исследуются предпосылки и причины формирования идеологических основ румынского экспансионизма в предвоенные годы, а также основы оккупационной политики "Великой Румынии" на юго-западных землях Украины в 1941-1944 гг.

Ключевые слова: оккупационный режим, национал-легионерская Румыния, "Великая Румыния", ассимиляция, Юго-западная Украина.

Annotations

***Yuri Levchenko* (Kyiv). The theoretical basis of the Occupation regime national legionary Romania in the south-western region of Ukraine (1941-1944)**

Preconditions and reasons for forming the ideological basis of the Romanian expansionism in pre-war years and the principles of the occupation policy of "Great Romania" in the south-western part of Ukraine during 1941-1944 are studied.

Key words: occupational regime, national-legionary Romania, "Great Romania", assimilation, Southwest Ukraine.

Науковий керівник – *Двірна К.П.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

УДК 94 (477)“1941/1942”:355.462(262.5)

Олена НАСТЕНКО
(м. Київ)

Роль Чорноморського флоту в обороні акваторії Чорного моря та міст-портів у 1941-1942 рр.

Розглядається хід бойових дій в акваторії Чорного моря та під час оборони міст-портів у 1941-1942 рр. Аналізуються стан Чорноморського флоту, його практичну роль в оборонних операціях.

Ключові слова: Чорноморський флот, Велика Вітчизняна війна, акваторія, порт, крейсер, міноносець, лінкор, Дунайська флотилія, лідер “Москва”, лідер “Харків”.

Проблема бойових дій, втрат та встановлення історичної справедливості в контексті подій Великої Вітчизняної війни, зокрема на Чорноморському театрі військових дій користується великою популярністю серед дослідників та публіцистів. На сьогоднішній день об’єктивна історія військових дій на Чорному морі у часи Великої Вітчизняної війни ще тільки пишеться, оскільки тривалий час багато „незручних” сторінок просто замовчувалися дослідниками.

Чорноморський флот на 22 червня 1941 р. складався з 1 лінкору, 5 крейсерів, 14 есмінців, 3 лідери есмінців, 2 сторожовиків, 47 підводних човнів, 84 торпедних катерів. Авіація Чорноморського флоту нараховувала 625 літаків [6, с. 50].

На перший погляд Чорноморський флот був досить потужним, як для своєї основної задачі – прикриття флангів армій на південному напрямку, і був спроможний частково відбити теоретичну атаку італійського флоту, який міг би прорватися через Дарданелли, версію про який розглядали як одну з основних [6, с. 67]. Проте, якщо дослідити стан та бойову спроможність кораблів Чорноморського флоту то виявиться, що флот знаходився в дуже поганому бойовому і технічному стані.

З ескадри Чорноморського флоту не застарілими і повноцінними бойовими кораблями вважалися: 2 крейсера з 5, 12 есмінців і лідерів з 17, 22 підводних човна з 47. Але і такий наявний флот був в рази сильнішим за флот Румунії, Німеччини і Італії разом узятих на Чорноморському театрі.

Країни агресори мали на Чорному морі допоміжний крейсер, 4 ескадрених міноносці, 3 міноносці, 4 сторожових кораблі, 4 канонерські човни, 7 пі-

дводних човнів, 16 торпедних катерів, 13 тральщиків, 30 сторожових катерів, близько 100 швидкохідних десантних барж й 2 мінних загороджувачі, і ставили головною задачею допомогу в постачанні наступаючих сил, блокування конвоїв. Серед наявного флоту знаходилось 6 німецьких підводних човнів (30 флотилія), 14 італійських торпедних катерів, і 6 малих човнів, які були доставлені по залізній дорозі до Дунаю, і далі своїм ходом в 1942 році. [4, с. 96].

Отже, незважаючи на поганий технічний стан, Чорноморський флот міг успішно боротися з наявним флотом агресора, в розпорядженні якого були лише легкі сили, користаючись перевагою, навіть в застарілих кораблях і човнах тих класів, якими агресори на даному театрі військових дій не мали.

Фактичні бойові дії на Чорному морі розпочалися в перші ж години 22 червня 1942 року. Вже в 3 годині 7 хвилин ранку станції спостереження Чорноморського флоту зафіксували наближення великої групи літаків з боку моря. Про це командує флотом адмірал П.С. Октябрський доповів начальнику генерального штабу Жукову, який дав дозвіл на застосування при необхідності засобів зенітної оборони. З спогадами маршала радянського союзу Г.К. Жукова, вже в о 4 годині ранку, адмірал Октябрський доповів про те що Чорноморський флот успішно відбив авіа наліт. [5, с. 255] Так для Чорноморського флоту почалася Велика Вітчизняна війна.

Після нальоту німецької авіації на Севастополь, на світанку 22 червня Чорноморський флот у порівняно спокійній обстановці розгортав сили й ставив мінні загородження. Після війни це крок був дуже широко розкритикований, так як вторгнення великих морських сил на Чорне море не передбачалося, а мінні загородження заважали функціонуванню самого Чорноморського флоту [9, с. 44].

Королівська Румунія, як і передбачалося, виступила в війну на боці фашистської Німеччини. Радянське командування вирішило завдати удару по головній базі румунського флоту – Констанці.

Уже в ніч на 23 червня 1941 р. авіація Чорноморського флоту зробила перший наліт на військові об'єкти Констанци. 23 червня відбулося ще п'ять нальотів: три на Констанцу й два на Сулину.

Вже 25 червня була здійсненна спроба першої в Великій Вітчизняній війні крейсерської операції Чорноморського флоту. Два лідери ескадрених міноносців – “Москва” й “Харків” – вийшли в море, щоб обстріляти порт Констанцу, головну військово-морську базу румунського флоту. Цю ударну групу прикривали крейсер “Ворошилов” і два есмінці. Кораблі зробили перехід уночі й на світанку раптово з'явилися під Констанцою. О 5-й годині ранку обидва лідера відкрили вогонь [9, с. 48].

Вони повинні були обстріляти з своїх 130 мм гармат портові споруди. О 5 годині 2 хвилини лідери відкрили вогонь з дистанції 2,5 кілометри. Без відповідного коректування з повітря обстріл не приніс значимих результатів, і тривав усього 10 хвилин. Вже на 5 хвилину обстрілу у відповідь по лідерам відкрила вогонь 280 мм гармати німецької батареї “Тірпіц”, через що лідерам довелося припинити обстріл, і збільшивши швидкість відходити проти-артилерійським зигзагом. Лідер “Москва” розвинув занадто велику швидкість, від чого тратив свої параван-трали, і за 2 хвилини по тому, в 5 годин 21 хвилину, він підірвався на міні [1, с. 160].

Від вибуху корабель розколовся на двоє і затонув за 8 хвилин. Лідер “Харків” зупинився і поставив димову завісу, що б врятувати екіпаж потонулого корабля, але німецька 280 мм батарея продовжувала обстріл, і лідеру довелося відходити, причому через отримані ушкодження корпусу, він не міг рухатися швидше ніж 5 вузлів на годину. В той же час позицію корабля почали бомбардувати 2 румунських бомбардувальники. На допомогу “Харкову” підійшов один з есмінців – “Сообразительный”, для прикриття від атаки підводного човна який двічі атакував його. Нажаль це виявився радянський підводний човен Щ-206, який знаходився на позиції біля Констанци, і прийняв “Харків” за румунський есмінець, силует якого був дуже схожий на силует “Харкова” [1, с. 197].

Проте човен двічі промахнувся, і у відповідь есмінець “Сообразительный” скинув дві серії глибинних бомб, від чого підводний човен спочатку викинуло на поверхню, де моряки побачили на рубці позначення Щ-206, після чого човен за кілька секунд затонув. Весь екіпаж човна загинув. Загалом до вечора румуни витягнули 69 членів екіпажу лідера “Москва”, включаючи його командира капітана-лейтенанта А.Б. Тухова, ще 268 чоловік загинуло [6, с. 70].

Такою дорогою ціною далася перша бойова операція Чорноморського флоту в Велику Вітчизняну війну. Більш успішно діяли частини Дунайської флотилії, яка оперативно знаходилася в складі Чорноморського флоту.

Ні в 1941-му ні в 1942 р. Чорноморський флот не проводив більше ніяких великих крейсерських операцій біля берегів ворога, не вступав у бій проти з’єднань. Боязнь втратити бойові кораблі призводила до скованості в діях і до не потрібних втрат.

Як відомо, за планом “Барбаросса” німецьке верховне командування сподівалося захопити всі радянські приморські міста, від Одеси до Туапсе з суші, за допомогою сухопутних армій. А. Гітлер зі своїми воєначальниками прийшов до нього, правильно оцінивши можливості Чорноморського флоту. Якби Чорноморський флот не мав би беззаперечної переваги над румунським, то скоріше за все німецьке командування спробувало би захопити Оде-

су комбінованим ударом. Важливу роль у цих боях зіграв Чорноморський флот, що підтримував обложене місто вогнем корабельної й берегової артилерії, а також постачав всім необхідним приморську армію й флотські частини. Безпосередньо в боях брало участь порівняно невелике число кораблів, але поблизу, у Севастополі, Чорноморський флот мав ескадру з лінкором і крейсерами, і це змусило німців не ризикувати слабким румунським флотом, і дозволило місту протриматися довше.

Оборона Одеси почалася 5 серпня 1941 р., і тривала 73 дні, до 16 жовтня 1941 р. Загалом Приморська армія та частини Чорноморського флоту склали на початок операції 34 500 осіб, на той час як румунська 4-та армія нараховувала 340 000 осіб [3, с. 67].

Під час оборони Одеси, було здійснено перший тактичний десант на чорноморському театрі військових дій. Морський десант під Григор'євкою показав можливість комбінованого використання сил флоту і наземних частин, для ведення успішних оборонних та наступальних бойових дій.

Рішення провести в Східному секторі наступу з обмеженими цілями командуючий Приморською армією Г.П. Сафронов остаточно прийняв 19 вересня. До участі в операції з Одеського плацдарму були залучені 157-а і 421-а стрілецькі дивізії. Наступ призначався на 22 вересня. Тієї ж уночі мало відбутися висадження в тилу супротивника 3-го морського полку, якому належало з'єднатися потім з військами, що наступають із одеського плацдарму [9, с. 102].

О 1 г 21 хв на кораблі десантного загону був переданий сигнал про початок артилерійської підготовки. В 1 г 30 хв – наказ почати висадку. Через 5 хвилин перші баркаси з морськими піхотинцями відійшли від борта кораблів.

Ставши на якір в 20-25 кабельтових від берега, кораблі повели вогонь по задалегідь виявленим об'єктам супротивника. Потім вони поставили вогневу завісу на флангах і по фронті ділянки висадження, не підпускаючи сили ворога до берега, куди спрямовувалися плавзасоби з першою хвилею десанту. Незважаючи на це, вогонь по баркасам і шлюпках, що підходили до берега, був досить сильним. Більшість плавзасобів підійшла до берега впритул або на таку відстань, що дозволяло десантникам безпечно висаджуватися. Доставивши десантників першого кидка, плавзасоби повернулися до кораблів і прийняли нову партію десанту. До моменту підходу плав засобів і кораблів вогневої підтримки з Одеси до району висадження корабельні засоби перевезли на берег кілька сотень десантників, які, захопивши плацдарм, почали наступ убік лінії фронту, тобто в загальному напрямку на захід і південний захід.

О 5-й годині 10 хвилин висадження десанту на берег було закінчено. Протягом дня 22 вересня десантників підтримували вогнем ескадрені міноносці, канонерський човен і катери. Корабельна артилерія знищувала вогневі точки, опорні пункти й різну техніку ворога в смузі наступу десанту. Вдень кораблі піддалися кільком масованим ударам фашистської авіації. Основні зусилля ворога були зосереджені проти ескадрених міноносців. “Безупречний” й “Беспощадний”, що одержали серйозні ушкодження і лише “Бойкий” виявився здатним продовжувати бій [8, с. 85].

Завдяки спільним діям сухопутних частин і десанту була відновлена колишня лінія оборони міста. У числі трофеїв було захоплено 39 гармат, 15 мінометів, 127 кулеметів, більше 1000 гвинтівок й автоматів. Були знищені ворожі батареї, що обстрілювали Одесу [3, с. 163].

Загалом за весь період Одеської оборонної операції радянські сили втратили 42 000 осіб, румунські та німецькі втрати склали 98 000 осіб [9]. Швидка поразка на сухопутних фронтах, на Південному напрямку поставила в складне становище Чорноморський флот, і його головну військову базу Севастополь. До війни, загроза Севастополю з суші взагалі не розглядалася як версія, і набагато вірогіднішою для командування здавалась версія про прорив італійського флоту, якого насправді не сталося.

12 вересня 1941 р., берегова батарея Чорноморського флоту № 725 біля Перекопу дала перший залп по ворогу. Це стало сигналом для керівництва про початок оборони Криму. Через запізнення з організацією оборони на Перекопському перешийку, був втрачений час і скористатися географічною особливістю перешийка повною мірою не вдалося. У жовтні ситуація в Криму стала критичною, і це змусило командувача флотом вже 28 жовтня відправитися на есмінці “Бойкий” до Поті, де він мусив підготувати бази для переходу кораблів [2, с. 80].

Після того як ворогу вдалося прорвати Ішунські позиції, під погрозою опинився не тільки Севастополь, але й інші флотські гарнізони на узбережжі. Майже всі вони не могли зробити ворогові, що наступав з тилу, скільки-небудь серйозного опору. Треба було якнайшвидше відвести ці невеликі сили в Севастополь. Усі наявні сили Приморської Армії відправлялися туди ж. До 30 жовтня війська, готові обороняти головну базу, склалися із двох батальйонів місцевого стрілецького полку, 2-го й 3-го полків морської піхоти, гарнізонів довгострокових вогневих точок (дотів) і декількох артилерійських підрозділів. Усього це було близько 12 000 осіб, із них майже 700 – особи командного складу. У повній бойовій готовності перебували батареї берегової оборони [3, с. 130].

Щоб відбити перший натиск супротивника, впливало принаймні подвоїти чисельність військ. Найближчими резервами були навчальний загін Чор-

номорського флоту, училище берегової оборони, аеродромні частини ВВС, школа НКВД. Всі вони відразу одержали вказівку негайно формувати батальйони морської піхоти. Це склало біля трьох з половиною тисяч чоловік.

30 жовтня – відбулася подія, з якої почалася 250-денна оборона Севастополя. Берегова батарея № 54 під командуванням старшого лейтенанта І.І. Заїки, розташована в районі села Миколаївки, ненабагато північніше міста, в 16 годин 35 хвилин відкрила вогонь по колоні ворожих танків. Супротивник тимчасово припинив просування, але, підтягнувши свіжі сили, відновив атаки. Незабаром у бій вступили й інші захисники Севастополя. Берегові батареї продовжували успішно відбивати натиск ворога [6, с. 152].

Поповнювалася Приморська армія, що на той час, після жорстоких боїв із супротивником, що наступав, на півночі Криму, втратила чимало людей. Утомлена й нечисленна, вона не могла успішно відбивати натиск ворога. У Приморську армію влилися частини, що тільки що прибули в Севастополь, кілька тисяч бійців із Севастопольського гарнізону й 7-ї бригади морської піхоти. Не вважаючись зі смертельною утомою, доблесні бійці Приморської армії займали оборонні рубежі навколо міста. До 9 листопада 1941 р. сухопутна оборона була організована [9, с. 154].

6 листопада, наперекір побажанням Ставки і рекомендаціям начальника штабу ВМС СРСР Октябрський вирішує переводити штаб Чорноморського флоту з Севастополя в Туапсе [5, с. 150]. Уже 20 грудня з Новоросійська в Севастополь під прапором командуючого флотом вийшов загін кораблів у складі крейсерів “Червоний Кавказ”, “Червоний Крим”, лідера “Харків” й ескадрених міноносців “Бадьорій” і “Незаможник”. На їхньому борту перебувала 79-я бригада морської піхоти. Слідом за ними вийшли два транспортні й тральщики з боєприпасами й продовольством. Наступного дня з Туапсе в Севастополь була відправлена на транспортах 345-я стрілецька дивізія [2, с. 97].

Важка обстановка біля Севастополя змусила командування провести допоміжну десантну операцію – Керченсько-Феодосійської операції. В ході її війська 44-ї армії разом з моряками повністю звільнили Феодосію, а 51-я армія відтіснила супротивника з Керченського півострова й зайняла лінію оборони трохи на захід від Феодосії. Це змусило командування німецькими військами фон Манштейна відмовитися від подальших атак на Севастополь і спішно перекинути частину військ на Керченський півострів. 1941 р. закінчився безперечними успіхами в Криму, Севастополь відбив другий, грудневий, штурм німців. Феодосія, Керч і значна частина Керченського півострова були звільнені.

Влітку 1942 р. Севастополь впав. 3 липня 1942 р., за наказом Ставки Верховного Головнокомандувача війська мали залишити місто морем. Ще 2

липня в місто прибули всього лише 2 тральщики, 2 підводні човни і 5 катерів типу “МО”, які змогли вивезти всього 650 осіб. У наступні дні, іншими засобами було вивезено ще 3000 осіб. Опір продовжувався до 4 липня, деякі групи бійців протрималися до 9-10 липня. Основна частина захисників Севастополя потрапила в полон – це близько 90 000 солдатів, із них 30 000 бійців Приморської армія, яка раніше обороняла Одесу. Німецькі і Румунські війська за час штурму міста втратили 24110 осіб. Втрати Севастопольського Укріпленого району за 8 місяців осади склали 157 000 вбитими, також німецькі війська захопили 758 мінометів, 622 гармати, 26 танків [9, с. 122]. Чорноморський флот втратив у Севастополі і біля нього від авіа ударів і на мінах: легкий крейсер “Червона Україна”, 4 есмінці (“Безупречний”, “Бистрий”, “Свободний”, “Совершений”), 2 підводні човни (С-32 і Щ-214), ще 2 човни (А-1, Д-6) були підірвані через неможливість покинути місто. До того ж Чорноморський флот втратив 4 великих транспорти, з евакуйованими на борту, серед них був великий пароплав “Грузія” [11, с. 84].

Загалом, за перший період війни, Чорноморський флот, маючи безперечну перевагу над ворогом і в силах і в засобах, через невдачі на сухопутних фронтах, змушений був поступитися низкою військових баз, на узбережжі Чорного моря, і до того ж, зазнавав тяжких втрат, що не були виправдані стратегічною необхідністю, втративши низку великих кораблів, навіть не стикнувшись у бою з жодним із з’єднань ворожого флоту. На руку ворогові зіграла також безініціативність вищого командного складу, і керівництва країни загалом, так як в всерйоз напад на головні бази ВМС на Чорному морі з суціль ніхто і ніколи не розглядав. Ряд шаблонних дій командуючого флотом та командирів з’єднань привели до ряду трагедій, які відзначалися великими людськими жертвами. Незважаючи на кілька успішних тактичних операцій, ситуація на флоті відображала повною мірою трагізм ситуації, що складалася на сухопутних фронтах.

Джерела та література

1. Аммон Г. А., Бережной С.С. Героические корабли российского и советского Военно-Морского Флота. — М.: Воениздат, 1981
2. Белоруков Н. П. Боевыми курсами. — М.: Центрполиграф, 2006
3. Горшков С.Г. На южном приморском фланге. Осень 1941 – весна 1944 (Военно-исторический очерк). – М.: Воениздат, 1989
4. Жилин П.А. Как фашистская Германия готовила нападение на Советский Союз. — М.: Мысль, 1965
5. Жуков Г.К. Спогади і роздуми./ пер. З рос. – К.: Політвидав України, 1985.
6. Исаков И.С. Военно-морской флот СССР в Отечественной войне. — М.-Л.: Военно-Морское Издательство НКВМФ СОЮЗА ССР, 1944

7. Драговоз И.Г. Большой флот страны Советов/И.г. Драговоз. – Мн.: Харвестр, 2003
8. Локтіонов И.И. Дунайская флотилия в Великой Отечественной войне. М., 1962
9. Негода Г.П. "Беспощадный". — М.: Воениздат, 1961.
10. Руге Ф. Война на море. 1939-1945., — М.: АСТ, СПб.: Полигон, 2000
11. <http://ship.bsu.by/>
12. <http://flot.sevastopol.info/>

Аннотация

***Настенко О.Ю.* (г. Киев). Роль Черноморского флота в обороне акватории Черного моря и городов-портов в 1941-1942 гг.**

Рассматривается ход боевых действий в акватории Черного моря и при обороне городов-портов в 1941-1942 гг. Анализируется состояние Черноморского флота, его практическая роль в оборонных операциях.

Ключевые слова: Черноморский флот, Великая Отечественная война, акватория, крейсер, миноносец, линкор, Дунайская флотилия, лидер “Москва”, лидер “Харьков”.

Annotations

***Olena Nastenکو* (Kyiv). The role of the Black Sea Navy in the defense of the Black Sea cities and ports during 1941-1942**

Progress of hostilities in the Black Sea and during defense of the port cities (1941-1942) is viewed. State of the Black Navy, its practical role in defensive operations is analyzed.

Key words: Black Sea Navy, the Great Patriotic War, the area of water, port, cruiser, destroyer, battleship, the Danube fleet, the leader of Moscow, the leader of Kharkiv.

Науковий керівник – *Потильчак О.В.*, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

УДК 94 (477) "1939/1945":[327+355]

Анатолій НЕДИБА
(м. Київ)

Українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни: спроби порозуміння

Розглядаються стосунки між представниками українського та польського національних рухів в роки Другої світової війни. Визначено основні етапи проведення переговорів, проаналізовано ідеологічні розбіжності, які призвели до протистояння та унеможливили консолідацію зусиль у боротьбі з окупантами.

Ключові слова: Друга світова війна, українсько-польські стосунки, ОУН, УПА, Армія Крайова, еміграційний уряд, українсько-польські переговори, "третій фронт", Східна Галичина, Волинь.

Українсько-польське протистояння це справа не нова. Вся понад тисячолітня історія взаємин двох сусідніх народів характеризується постійною конфронтацією, що чергувалася з, часто безрезультатними, спробами замирення. Через усю історію українсько-польських стосунків від часів Київської Русі повз кров Хмельниччини та Коліївщини і до ХХ ст. червоною ниткою протягнувся цей вічний конфлікт. І ось тепер, на сучасному етапі розвитку добросусідських відносин двох європейських країн, ми маємо цілий клубок нерозпутаних, до цих пір суперечливих, питань. Одним з таких нерозв'язаних і для обох сторін гострих питань залишається, і ще мабуть довго залишатиметься, проблема оцінки українсько-польських відносин у роки Другої світової війни і зокрема спроба порозуміння українського і польського національних рухів та їх неспроможність досягти консенсусу задля консолідації сил у боротьбі з окупантами. І хоча упродовж останніх років тема українсько-польських стосунків періоду Другої світової війни стала предметом дослідження істориків України та Польщі. У численних роботах польські й українські дослідники розкривають причини й перебіг збройного протистояння між польським та українським національним підпіллям. На жаль, дуже мало уваги дослідники приділяють проблемам українсько-польського порозуміння та співпраці в роки війни. Дана проблема вимагає поглибленого наукового обґрунтування, оскільки дає змогу проаналізувати основні тенденції у відносинах між українським і польським підпіллям у роки Другої світової війни. Отож, саме суперечливість поглядів на питання українсько-польського порозуміння та недостатнє висвітлення у науковій літературі і зумовлює його наукову актуальність. Проте, актуальність даної теми зумов-

лена не тільки потребами історичної науки, але й геополітичною ситуацією навколо України. В умовах налагодження і розвитку добросусідських стосунків між Україною і Польщею є просто необхідним неупереджене вивчення питання українсько-польських відносин у роки війни і зокрема такого важливого аспекту як переговортні процеси 1939-1945 рр.

Завдання даної роботи ґрунтуються на тому, щоб дослідити основні тенденції у відносинах українських і польських підпільних організацій, дати оцінку діяльності українського та польського незалежницького руху. Суспільна важливість вирішення конкретного питання полягає у його надмірній політизації (як і всієї тематики українсько-польських відносин періоду Другої світової війни) тому і спонукає до його вирішення.

Слід зазначити, що конкретно проблема пошуку українсько-польського порозуміння у роки війни не досліджувалася радянською та польською історіографією, тому що така постановка питання була під заборонаю офіційної цензури, а тому ґрунтовних праць, які б мали на меті дослідження цього питання написаних до отримання Україною незалежності немає. Хоча, ще 1981 р. вийшла стаття Р. Тожецького „Польсько-українські контакти на тлі української проблеми в політиці польського еміграційного уряду та підпілля 1939-1944” , в якій висвітлюються переговори між обома сторонами, аналізуються їхні позиції щодо статусу „східних кресів” показано вплив представників різних політичних партій на позицію польського уряду та їхнє ставлення до українського питання [2].

Зняття ідеологічних обмежень після розпаду комуністичної системи привернуло значну увагу дослідників та громадськості до проблеми українсько-польських відносин у роки Другої світової війни, але водночас загострило відчуття взаємної образи [7]. На сьогоденньому етапі порозуміння між дослідниками двох держав з приводу подій даного періоду проходить досить повільно, хоча позитивні здобутки уже досить вагомі. Ще 1996 р. на рівні інституцій співпрацю у вивченні проблем українсько-польських стосунків періоду Другої світової війни започаткували Світовий союз Воїнів Армії Крайової та Об'єднання українців у Польщі, залучивши до дискусії істориків двох країн. Протягом 1996-2005 рр. по чергово в Україні і Польщі відбулося 11 наукових семінарів. Здійснений обмін формацією, поглядами й оцінками дозволив окреслити стан досліджень проблематики та узгодити підходи, що в підсумку сприяло оприлюдненню спільних позицій обох сторін. Здобутком семінарів є публікація 10 томів серії „Польща-Україна: важкі питання”, котрі містять доповіді, матеріали дискусій, а також схвалені узгодження й розбіжності дослідників двох країн [7].

Вагомий внесок у дослідження даної проблеми зробив київський історик І. Ільюшин. Зокрема він є автором кількох монографій та низки статей прис-

вчених українсько-польським стосункам в роки Другої світової війни[5]. Також, варто відзначити праці А. Русначенка. В одному з розділів книги „Народ збурений” автор характеризує спроби польсько-українського порозуміння, проте досліджує переговори між польським та українським підпіллям лише з 1945 року, хоча спроби порозуміння мали місце протягом усього періоду війни.

Даній темі присвячена стаття В. В’ятровича „Спроби українсько-польського порозуміння в роки Другої світової війни: позиції сторін”[1]. В якій автор аналізує позиції обох сторін, ставлення керівництва польського та українського національних рухів до можливої співпраці, політичних засад на яких українці і поляки збиралися будувати цю співпрацю.

У статті Ю. Сливки „УПА і українсько-польське протистояння” [10] висвітлено намагання ОУН і УПА в роки війни налагодити українсько-польські взаємини та розкрито причини невдачі цих намагань, головною з яких автор вважає непорозуміння, щодо територій Східної Галичини та Волині.

Висвітленням переговорного процесу між представниками українського та польського підпілля займається дослідник Ю. Киричук. У статті „Спроби співробітництва польських та українських національно-патріотичних угруповань у 1939-1945 рр.” він виділив чотири етапи співробітництва: 1) вересень 1939 р. – червень 1941 р.; 2) червень 1941 р. – 1942 р.; 3) 1943 р.; 4) від початку 1944 р. – травень 1945 р. [6].

Серед українських істориків що в своїх роботах торкалися питання українсько-польського співробітництва слід назвати імена таких дослідників, як Я. Грицак [2], Я. Дашкевич [3], Л. Зашкільняк, С. Іващук, В. Косик, С. Кульчицький, В. Кучер, В. Сергійчук, І. Цепенда та інші.

В історії українсько-польських взаємин чимало ворожнечі та непорозумінь, але були й спроби замирення, пошуку компромісу. З падінням у вересні 1939 р. Польської держави українці та поляки опинилися, по суті, в однаковому становищі поневолених народів. Перед польським керівництвом постала та ж проблема, що й перед керівництвом українського визвольного руху, - перешкодити намаганням Берліна і Москви знищити український і польський народи. Отже, обставини, що склалися на початку Другої світової війни змусили поляків і українців шукати шляхів до консолідації зусиль[1].

Проте польські і українські політичні кола мали різні погляди на майбутній розвиток двосторонніх відносин, що було зумовлено насамперед протилежними зовнішньополітичними орієнтаціями. Основним зовнішньополітичним завданням польського уряду стало прагнення відновити польську державність у кордонах 1939 р. Подібні заяви суперечили прагненням українсь-

кого національного руху відновити українську державу, до складу котрої мали увійти й західноукраїнські землі, на які претендували поляки [10].

Незважаючи на чітко окреслену негативну позицію щодо прав українців на західноукраїнські землі, в польському уряді розуміли необхідність союзу з ними, а також їх залучення на бік союзників [5]. У листопаді 1939 року прийнято ухвалу Комітету зі справ Краю, яка хоч і не була офіційною декларацією польського уряду, проте мала служити основою для українсько-польських переговорів. У ній говорилося, що поляки визнають можливість не тільки порозуміння з українським національним рухом, але й потребу створення із ними спільного фронту проти окупантів. Планувалося створення Української держави, східні кордони якої будуть означені згодом. На засадах рівності нова держава мала стати частиною польської федерації; українським меншинам гарантувалися свободи на польських територіях і навпаки [1]. Проте офіційний уряд був обережніший у висловлюваннях та обіцянках, і в своїй офіційній заяві від 18 грудня 1939 р. виголосив лише загальні заяви про рівноправність національних меншин у відновленій державі [5].

Позиція українських політичних сил, які на Західноукраїнських землях в основному репрезентувала ОУН, стосовно співпраці з польськими політиками була неоднозначною. Представники старшого покоління ОУН, покладаючи певні політичні надії на Німеччину, відкидали будь-яку співпрацю з поляками, вбачаючи в них окупантів українських земель, натомість представники молодого крила не заперечували співпрацю з поляками як найближчими сусідами й одним із поневолених народів [8]. Зокрема, один із прихильників такого порозуміння Іван Міtringа писав у 1940 р.: “Разом з поляками, французами, народами СРСР за вільну Європу проти Гітлера і Сталіна – це наше місце”. Офіційна позиція ОУН(Б) стосовно Польщі подана в ухвалі II Збору (квітень 1941 р.). Від представників польського підпілля вимагалось відступити з території Західної України й підтримати боротьбу українців за їхню державність. Така настанова послужила б добрим стосункам між народами [6].

Початок німецько-радянської війни вивів українсько-польські контакти на новий рівень. І хоча 30 липня 1941 р., під тиском англійців, главою польського уряду Сікорським було підписано угоду про співпрацю з СРСР у війні [5], проте поляки, як і українці, усвідомлювали необхідність контактів українських і польських підпільних організацій, оскільки без таких зустрічей важко було готуватися до боротьби з окупантами.

Ініціаторами проведення переговорів у 1941-1942 рр. виступала як польська, так і українська сторона. На початку вересня 1941 р. Борис Левицький, як офіційний представник ОУН, приїхав до Варшави [6] “для проведення розмов з представниками польських незалежних організацій”, щоб виробити

“спільну політику щодо німців, бо “Нова Європа” мусить створюватися згідно з англійськими, а не німецькими концепціями”. Крім того, на думку представника українського підпілля, поляки мали припинити антиукраїнську діяльність, а в майбутніх переговорах виходити з того, що Україна повинна бути незалежною, а питання країнсько-польських кордонів буде визначено після завершення війни [5]. Про результативність цих переговорів говорити важко.

Ініціювали проведення переговорів у 1941-1942 рр. і представники польського підпілля. В ході переговорів порушувалися питання припинення антипольських виступів із боку українців, ставилася пропозиція порозуміння між обома підпільними структурами та створення спільного фронту проти німців. У результаті обидві сторони ні до чого не домовилися, лише визнали, що взаємна боротьба між польським та українським народами вигідні німцям і більшовикам [5].

Поліпшити українсько-польські взаємини мали рішення Другої конференції ОУН (квітень 1942 р.), у якій декларувалося: “Виступаємо за злагіднення польсько-українських відносин в сучасний момент [...] на платформі самостійних держав і визнання та шанування права Українського народу до Західноукраїнських земель. Одночасно продовжуємо боротьбу проти шовіністичних настроїв поляків та апетитів щодо Західноукраїнських земель” [6].

Протягом 1942 р. вдалося провести низку переговорів, у яких брали участь найвищі представники українського визвольного руху. Українська сторона вимагала від польського уряду визнати права українців на самостійну державу в межах етнічних українських земель та пропонувала укласти угоду про спільну боротьбу проти німецьких і радянських сил. Поляки ж готові були говорити про спільну боротьбу проти німців. Більш того, керівництво АК розглядало продовження українсько-польських переговорів як тактичний маневр для нейтралізації українського підпільного руху. Першочергове значення, у зв'язку з наближенням радянських військ до довоєнних земель Речі Посполитої, поляки почали надавати розбудові польсько-радянських відносин [5].

На наступному етапі польсько-українські взаємини значно загострилися. Польська сторона робила ставку передусім на силове розв'язання українсько-польських протиріч, що в наступному 1943 р. призвело до міжетнічного кровопролиття [1].

Упродовж 1943 р. українсько-польський конфлікт сягнув свого апогею, його масштаби швидко зростали і врешті переросли в чергову українсько-польську війну. Напруженню обстановки, також, сприяла значна концентрація [12].

У липні 1943 р. провід ОУН видав листівку-відоzву до поляків, де, зокрема, зазначалося: “Спільна доля, яка об’єднала нас, і наша боротьба проти загарбників Берліна і Москви за власні держави вимагають порозуміння народів. Український народ завжди готовий до такого порозуміння. Не маємо ворожих планів стосовно польського народу і не хочемо ні п’яді польської землі. Наше ставлення до польського народу впливає з приязні й бажання співіснування. На жаль, цієї нашої позиції не хочуть зрозуміти польські імперіалістичні керівники”. У відповідь Крайова політична репрезентація видала 30 липня 1943 р. відоzву до українського народу. У ній, серед іншого, зазначалося: “Ми розуміємо і цінуємо прагнення Української нації до створення Незалежної України. Однак освідчуємо, що не відмовимося від східних земель Речі Посполитої”. Подібні заяви не сприяли налагодженню співпраці [5].

У жовтні 1943 р. Провід ОУН видає спеціальний Комунікат щодо подій на Волині. В якому “засуджує факт взаємних масових вбивств, звідки б вони не походили, і взиває українське громадянство бути чутким на ворожу інспірацію” [5].

Однак, незважаючи на протистояння, пошуки платформи для українсько-польського порозуміння тривали. 22 грудня 1943 р. представники ОУН передали польській стороні записку, в якій підкреслювалося, що засади “Відоzви до українського народу” не можуть стати основою співпраці між двома народами. Згідно з повідомленням від 21 січня 1944 р., уже півроку тривали переговори між представниками ОУН і СЗБ із метою примирення та співпраці українських і польських незалежницьких рухів для відновлення незалежності їхніх держав. 8-10 березня 1944 р. українсько-польські переговори відбувались у Львові в будинку НТШ [1]. Підсумком цих переговорів став спільний протокол із 20 пунктів, у якому зазначалося: “Мирна угода польсько-українських відносин можлива лише при взаємному пошуку боротьби за самостійність обох народів та не посяганні на землі одної чи другої сторони, а питання остаточного визначення кордонів буде вирішене урядами обох суверенних держав. Обидві сторони визнавали, що мають спільних ворогів, тому вважають стан польсько-українського напруження шкідливим та зобов’язуються припинити як внутрішню, так і зовнішню діяльність, яка суперечить визвольним змаганням обох народів”. Переговори продовжувалися і далі, але відчутних результатів не дали [10]. Порозуміння, як відомо, було досягнуто лише 18 травня 1946 року, коли підпільні національно-визвольні організації українців і поляків підписали угоду про боротьбу проти спільного ворога — окупаційного комуністичного режиму [9].

Український визвольний рух дуже серйозно ставився до можливості налагодження контактів з польським національним рухом. Як платформу для

співпраці обох національних рухів українці пропонували власну концепцію боротьби поневолених народів проти імперіалізму, кінцева мета боротьби – побудова нової міжнародної системи, заснованої на принципі національного самовизначення. Польських сусідів керівники ОУН та УПА розглядали як стратегічних союзників у реалізації своєї концепції. Однак, польський еміграційний уряд, його представники в Західній Україні, збройне підпілля АК виявилися неготовими до співпраці з українським визвольним рухом. На жаль українсько-польські переговори хоч і мали на меті відновити мир між народами, проте не вплинули на міжетнічний конфлікт, і тисячі людей далі гинули у кривавих сутичках.

Слід відмітити, що в основі українсько-польського антагонізму воєнного часу знаходився територіальний чинник. Саме справа території стала тим наріжним каменем, на якому українсько-польські стосунки зазнали вирішальної поразки з далекосяжними наслідками для обох сторін. Поляки не приховували своїх намірів зберегти землі Західної України в складі Польської держави. Польське населення цих теренів вважало їх частиною Речі Посполитої. Для українців, які проживали на території Західної України, вона була Україною. Відповідно влада тут мусила бути українською. Будь-яка інша – німецька, радянська чи польська – однаковою мірою сприймалась українцями як окупаційна. Тому боротьба проти неї велась під прапором національного визволення.

Також варто додати, що неодноразові наукові конференції, засідання робочої групи істориків при Урядових комісіях (починаючи з 1997 р.) не поставили крапку над “і”. [4]. Хоча не можна заперечити і позитивних зрушень у вирішенні даного питання на рівні Україна-Польща. Ще 21 травня 1997 р Президенти України і Республіки Польща у спільній Заяві під назвою “До порозуміння і єднання” наголосили на необхідності об’єктивного і неупередженого вивчення та осмислення актуальних у науковому і суспільно-політичному сенсі проблем задля остаточного подолання складної українсько-польської історичної спадщини, негативного потенціалу, який накопичувався упродовж багатьох століть в історичній пам’яті та свідомості українців і поляків, упередженості і недовір’я між ними, а також заради утвердження історичної правди і справедливості, дружніх і партнерських відносин між обома країнами і народами, не затьмарених тінями минулого [11]. Тому питання українсько-польських відносин в роки Другої світової війни потребують якнайшвидшого вирішення на сучасному етапі взаємин двох сусідніх країн. Зокрема правильне висвітлення спроби українсько-польського порозуміння в минулому може стати ключем до збереження цього порозуміння сьогодні, в майбутньому.

Джерела та література

1. *В'ятрович В.* Спроби українсько-польського порозуміння в роки Другої світової війни: позиції сторін // Український визвольний рух. Зошит 2. Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни / Центр досліджень визвольного руху. – Львів:Видавництво „Мс”, 2003. – С. 127- 137.
2. *Грицьків Р.* Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни // Український визвольний рух. Зошит 2. Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни / Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Видавництво „Мс”, 2003. – С. 148-170.
3. *Дашкевич Я.* Третій фронт у міжнародній грі в минулому і тепер // Український визвольний рух. Зошит 2.Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни / Центр досліджень визвольного руху. – Львів:Видавництво „Мс”, 2003. – С. 140-141.
4. *Загоруй Я.* Поляки увіковічнять УПА? Щоб усім було страшно... [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ukrhyst.at.ua/publ/25-1-0-747> (2007).
5. *Ільюшин І.І.* Ставлення польського еміграційного уряду і польських політичних партій в середині країни до українського питання в роки Другої світової війни // Україна-Польща: важкі питання. – Варшава: Світовий союз воїнів Армії Крайової. ТИРСА. – 2006-370 с.
6. *Киричук Ю.* Спроби співробітництва польських та українських національно-патріотичних угруповань у 1939-1945 рр. // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: історичні науки. – Острог: Національний університет “Острозька академія”, 2003. – Вип. 3. – С. 222-229.
7. *Мищак І.* Сучасна українська та польська історіографії про Волинську трагедію 1943 року. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/JournALL/graf/18/27.pdf> (2009).
8. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – К., 2005. – С. 22-27.
9. *Русначенко А.* Народ збурений. Національно-визвольний Рух в Україні й національні Рухи Опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. – К.: Університетське вид-во “Пульсари”, 2002. – С.178-185.
10. *Сливка Ю.* УПА і українсько-польське протистояння// Український визвольний рух. Зошит 2. Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни / Центр досліджень визвольного руху. – Львів:Видавництво „Мс”, 2003. – С.108-126.
11. Спільна заява Президентів України і Республіки Польща “До порозуміння і єднання” // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 5-7.
12. *Червак Б.* Волинь – це бумеранг українсько-польських відносин // Українське слово – 2009. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrslovo.com.ua> (2009).

Аннотация

Недыба А.Н. (г. Киев). Украинско-польское противостояние в годы Второй мировой войны: попытки понимания.

Рассматриваются взаимоотношения между представителями украинского и польского национальных движений в годы Второй мировой войны. Определены основные этапы проведения переговоров, проанализированы идеологические расхождения, которые привели к противостоянию и сделали невозможной консолидацию усилий в борьбе с оккупантами.

Ключевые слова: Вторая мировая война, украинско-польские отношения, ОУН, УПА, Армия Крайова, иммигрантское правительство, переговоры, “третий фронт”, Восточная Галиция, Волынь.

Annotations

Anatolii Nedyba (Kyiv). Ukrainian-Polish resistance during the Second World War: attempts to understanding

Relations between Ukrainian and Polish national motions during The Second World War are viewed. The main stages of the negotiations were set, ideological differences that led to confrontation and made it impossible to consolidate efforts to fight the invaders were analyzed.

Key words: World War II, the Ukrainian-Polish relations, OUN, UPA, Army National, government in exile, the Ukrainian-Polish negotiations, Third Front, Eastern Galicia, Volyn.

Науковий керівник – *Двірня К.П.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

УДК 94 (477.41) „1941/1943”:355

Ярослава МОЧЕРНЮК
(м. Київ)

Діяльність Ніжиловицької підпільної організації “Іскра” на території Макарівського району Київської області (1941-1943 рр.)

Досліджується діяльність Ніжиловицької підпільної організації “Іскра” на території Макарівського району Київщини в 1941-1943 рр. Розкрито структуру, склад організації, стратегію і тактику боротьби.

Ключові слова: підпільна організація, рух Опору, Ніжиловичі, окупанти.

Чим далі в минуле відходять події Великої Вітчизняної війни, то частіше зринає в думках: чи до кінця віддали ми належне тим, хто пішов на смерть заради нашого життя? За радянських часів приховували правду про долю партизанів та підпільників, про трагічний початок війни й про справжню ціну Перемоги. Саме тому так важливо – задля священної пам’яті всіх, хто залишився на полі бою, хто зазнав непоправних втрат під час війни, шукати факти й встановлювати дійсну картину кривавої минувшини нашої держави, заради щасливого майбутнього, вивчення героїчних і трагічних подій Великої Вітчизняної війни з позицій об’єктивності та історичної правди. Потрібно більш ґрунтовно вивчати історію рідного краю і виховувати підростаюче покоління на прикладах життя людей, про яких ще не написані сторінки історії, але їх життя може бути прикладом для кожної молодої людини-громадянина, і патріота.

Мета даної публікації – розкрити діяльність Ніжиловицької підпільної організації “Іскра” на території Макарівського району, дослідити її структуру, зв’язки з іншими організаціями, стратегію і тактику її діяльності в період 1941-1943 рр.

У статті використані дослідження місцевих краєзнавців-ентузіастів. Вагомий внесок у вивчення діяльності підпільної організації “Іскра” зробила Д.С. Нетреба в працях “Збережемо пам’ять про подвиг” [7], “Юні месники Макарівщини” [9], “Іскра та її герої” [8]. До даної теми звертався краєзнавець В.П. Артеменко в статті “Історія села Ніжиловичі” [6]. У публікації використані спогади членів “Іскри”: Д.І. Цибенка, І.І. Глущенко та Л.І. Манкевич, а також матеріали Ніжиловицького краєзнавчого музею.

Макарівський район у роки тимчасової німецько-фашистської окупації був справжнім партизанським краєм. Жорстокі репресії гітлерівців змусили місцеве населення на свій страх і ризик згуртуватись у невеличкі групи, збирати зброю, проводити антинацистську агітацію, закликати до спротиву окупанту. Тут діяли 4 підпільних організації, 23 підпільні групи, які налічували 220 осіб і 3 партизанські загони чисельністю понад 600 осіб [4, с. 628]. На особливу увагу заслуговує підпільна організація “Іскра”, яка діяла в 1941-1943 рр. на території Ніжиловицького лісництва “Пеньки”.

Згідно з документами Державного архіву Київської області підпільна організація “Іскра” у Ніжиловицькому лісництві була створена в листопаді 1941 р. з ініціативи лісничого Семена Давидовича Варницького, який був родом з Києва, мав вищу освіту – закінчив лісовий інститут. Семен Давидович був дуже порядною, інтелігентною і доброзичливою людиною. У лісництві “Пеньки” його поважали. У лісовому господарстві завжди був порядок. Семен Давидович був щирим патріотом [1, арк. 193]. Із перших днів окупації організував підпілля і до самої смерті був активним учасником руху Опору.

Його дружина Марія Іванівна була вчителькою, а діти Володя і Людмила до 1941 р. навчалися в середній школі в Макарові. Варницький не був членом комуністичної партії, підпілля організував із власної ініціативи, без наказу [8, с. 10].

Люди, підібрані сином Семена Давидовича Варницького – Володимиром, були зараховані на роботу з правом ходіння по лісу. Ця група у складі Володимира Семеновича Варницького, Віктора Єфимовича Старова, Гавриїла Степановича Цибенко, Івана Карповича Скуриневського, Івана Івановича Глущенко (сина), та інших в жовтні-листопаді 1941 р. збрала велику кількість зброї та боєприпасів. Зброя зберігалася окремими партіями в різних місцях у лісі, про які знали дві-три особи. Відповідали за зберігання зброї і знали місця зберігання С.Д. Варницький, В.С. Варницький, В.Е. Старов, Г.С. Цибенко.

Паралельно з групою С.Д. Варницького в с. Ніжиловичах діяла інша комсомольсько-молодіжна група на чолі з Денисом Яковичем Семененком, в яку входили: Микола Мойсейович Федоренко, Демид Іванович Цибенко, Іван Миронович Цибенко, Антоніна Кіндратівна Бикоріз, Дмитро Кіндратович Коваленко, Порфирій Микитович Терещук, Ганна Іванівна Сопленко, Микола Євдокимович Зубченко, Леонід Іванович Бикоріз. За спогадами Д.І. Цибенка: “Денис Семененко був відданий до фанатизму народний месник, що мав неабиякий авторитет серед односельців” [7, с. 27]. Денис Яковлевич Семененко, працюючи на торфорозробках, був зв’язаний з місцевою підпільною організацією і організацією села Забуяння. В квітні-травні 1942 р. за завданням С.Д. Варницького, Д.І. Цибенко через Д.Я. Семененка знайомиться на квартирі Дворського з Микитою Арсентьєвичем Палієм і Іваном Олександровичем Хитриченком.

Тим часом Д.І. Цибенко проводить товариша І.А. Хитриченка під виглядом бляхаря в село Ніжиловичі на явочну квартиру Є.П. Бикоріз. В той же вечір відбулися комсомольські збори, на яких вибрали керівником Ніжиловицькою підпільною комсомольською організацією Дениса Яковича Семененка, на випадок провалу – його заступником Деміда Івановича Цибенка.

На цих же зборах організацію назвали “Іскра”, ухвалили ширший план дій, і прийняли присягу. Текст присяги, розроблений товаришем І.А.Хитриченко, встановити не вдалося.

У грудні 1941 р. група Д. Семененка влилася до складу підпільної організації Варницького. Сюди ж ніжиловицька група передала 25 гвинтівок, два ручних кулемети, тіло кулемета системи “Максим”, велику кількість гранат і набоїв. Зброю передавали Д.І. Цибенко, І.М. Цибенко, М.М. Федоренко.

Діяльність “Іскри” виходила далеко за межі Макарівщини. Були встановлені зв’язки з підпіллями Києва, Макарова, Бородянки, Коростишева, Ра-

домишля, Фастова, Малина, Брусилова. З грудня 1941 р. керівництво всією підпільною організацією “Іскра” здійснювалося С.Д. Варницьким через Г.С. Цибенко, Г.І. Цибенко, для кращої конспірації самого С.Д. Варницького.

Семен Давидович особисто відвідував населені пункти району або через зв'язкову “Іскри” Ганну Іванівну Сопленко передавав необхідну інформацію. Як лісничий він набирив робочу силу для розчистки лісу, заготівлі дров і виконання інших робіт. Тож Варницькому і його робітникам німецькими властями були видані спеціальні перепустки, які давали право пересуватися не тільки лісом, а й по району.

Неодноразово лісництво відвідували майбутні керівники партизанських загонів Київського з'єднання: Іван Хитриченко, Микита Палій, Петро Перевертун, Олександр Білявцев, Микола Колос, Олександр Шохін, Микола Єрмаченко, Броніслав Башинський та інші. Вже цей факт свідчить про широку діяльність Ніжиловицького підпілля. Люди, які приходили в лісництво “Пеньки” ніби в службових справах, насправді зустрічалися з керівником підпільної організації.

За наказом Семена Давидовича в червні 1942 р. член “Іскри” Демид Цибенко влаштувався у Ніжиловицьку німецьку управу фінансовим агентом по селах: Ніжиловичі, Борівка, Комарівка, Садки та Шнурів Ліс. Невдовзі у цих населених пунктах було створено підпільні групи. Члени цих новостворених груп також збирали зброю і передавали Варницькому, а він – у партизанський загін.

Із спогадів підпільника “Іскри” І.І. Глуценка: “[...] Наша група зібрала понад п'ятдесят гвинтівок, два пістолети, ручні кулемети, сотні патронів, гранати, два ящики вибухівки. Все це відправили у партизанський загін. Я вісім разів брав участь в операціях по пошкодженню німецького кабельного зв'язку Берлін-Вінниця-Київ. Наприкінці 1942 р. підпільна організація нараховувала більше 30 членів” [6, с. 35].

Месники не раз приводили окупантів у стан розгубленості, коли в один і той же час у різних селах району проводились диверсії: горіли молотарки, трактори, злітали в повітря мости, не діяв телефонний кабельний зв'язок “Фронт-Берлін”, знищували продовольчі бази й склади зброї. “Іскра” була підготовчою базою для мужніх людей, яких переправляли у партизанські загони. Наприклад, у травні 1943 р., коли на Київщині почалися повальні каральні операції проти народних месників, група Київського територіального підпілля у кількості двадцяти двох осіб на чолі з О.В. Шохіним була переправлена через “Іскру” в партизанській загін П.І. Перевертуна.

В період зими 1941-1942 рр. група займалася агітаційною роботою серед населення в селах: Ніжиловичі, Борівка, Комарівка, Рожів, Ситняки, та в

Макарові, Києві. Поширювала листівки і зведення Інформбюро, які писали від руки російською і частково німецькою мовами. Перекладали німецькою мовою зведення Інформбюро С.Д. Варницький та Л.І. Манкевич. Переписувала листівки Л.С. Варницька. Листівки по каналам зв'язку поширювали Г.С. Цибенко, Д.І. Цибенко

За завданням С.Д. Варницького проводились в лісництві і на квартирі Є.П. Бикоріз збори і наради окремими групами, на яких розподілялися конкретні завдання членам організації, найближчі завдання організації, питання конспірації і зв'язку. Збори та наради проводили заступники керівника організації Г.С. Цибенко, і Д.І. Цибенко.

У січні або в лютому 1942 р. згідно плану С.Д. Варницького, група у складі 8 осіб: В.С. Варницького, В.Е. Старова, Д.К. Коваленко, Г.С. Цибенко, П.М. Терещук, І.К. Скуриневського, І.І. Глущенко, М.Є. Зубченко з метою пропаганди партизанського руху, використавши коней лісництва, із зброєю проїхали верхи вночі по селах Комарівка, Кодра, Піски, Мигалки під виглядом розвідки партизанського загону. Під селом Мигалки в лісі, недалеко від дороги, розгорнули скирту сіна і розтрусили сіно по дорозі, створивши видимість проходження великого партизанського загону. По каналам зв'язку пущена чутка про те, що пройшов великий партизанський загін. Операція вдалася. Населення, того бажаючи, передаючи один одному, перебільшувало події, і через деякий час люди вже бачили на власні очі, що проходив великий партизанський загін, сильно озброєний, і навіть з пушками, а під селом Мигалки для годування коней забрали скирту сіна. Операцію очолив Г.С. Цибенко

Зі спогадів І.І. Глущенка, який був членом "Іскри": "Іскра" була базою для формування партизанських загонів. Саме тут підбирали надійних людей для бойових дій. На кінець 1942 р. в організації було вже більше тридцяти осіб, які діяли в різних селах. Навесні 1943 р. на базі "Іскри" було сформовано і Макарівський партизанський загін під командуванням Миколи Марковича Колоса. У загін ввійшли деякі підпільники "Іскри" села Ніжиловичі та ближніх сіл – Комарівки, Наливайківки, Забуяння, Кодри [2, арк. 289].

В травні або в червні 1942 р. за розпорядженням І.А. Хитриченка, було передано в Радомишльський загін із запасів Ніжиловицького підпілля 2 ручних кулемета, 2 пістолета ТТ, 10 гвинтівок, гранати і до них боєприпаси. Зброю прийняв І.А. Хитриченко, передали І.М. Цибенко, і Д.І. Цибенко [6, с. 198].

Група, починаючи з квітня 1942 р., протягом літа регулярно за завданням І.А. Хитриченка проводила диверсійну роботу на лінії телефонного кабелю "Фронт-Берлін". У диверсіях брали участь по черзі всі підпільники. Найбільше виходили на диверсії Г.С. Цибенко, В.Д. Варницький, В.Е. Старов,

А.Н. Терещук, М.Є. Зубченко, Д.К. Коваленко, І.К. Скуриневський. Ці товариші протягом літа 1942 р. та літа 1943 р. десятки разів підривали і перерубували кабель на ділянці Коростишів-Ірпінь. На диверсію по підриву кабелю виходили І.М. Цибенко (тричі), Д.І. Цибенко (двічі), І.І. Глущенко – 5 разів.

Кабель підривали групою по три чоловіки, двоє наглядачів, і один підричник. Голові шашки для підриву виготовляли в лісі, виплавляючи у воді снаряди. Підшивачами слугували гранатні запали. За завданням С.Д. Варницького, Г.І. Сопленко постійно проводила роботу серед власовців та поліції в м. Києві, купувала медикаменти, поширювала листівки серед населення та поліції, а починаючи з березня 1943 р. при організації загону під командуванням Григоряна, а потім М. Колоса, Г.І. Сопленко виконувала завдання І.А. Хитриченка по зв'язку з Київським підпіллям. Їй активно допомагала Ірина Сопленко, яка була схоплена німцями при перекиданні зброї поліцейською машиною з Києва в Ніжиловичі [8, с. 19-20].

В результаті діяльності Г.І. Сопленко серед власовців у квітні 1943 р. був завербований на сторону партизанів власівський батальйон, який повинні були вивести в Ніжиловицькі ліси О.М. Марейчев і А.І. Сопленко, але серед власовців був провокатор, батальйон німці роззброїли, втекло 9 осіб, яких перевели в загін М. Колоса.

Ніжиловицьке підпілля за завданням І.А. Хитриченка забезпечувало безпеку просування зв'язкових Київського підпілля: А.М. Марейчева, А.І. Сопленко. Неодноразово через Г.С. Цибенко зв'язкові забезпечувалися грошима з каси лісництва і продовольством.

На озброєння загону М. Колоса І.М. Цибенку було передано із запасів Ніжиловицької "Іскри": 22 гвинтівки, 2 кулемета, 1 станковий кулемет "Максим" і до них боєприпаси.

У квітні-травні 1943 р. І.А. Хитриченку було передано заступником керівника підпільної організації Д.І. Цибенком відозву до власовців та поліцаїв. Розклеїли відозви в с. Небилиця, Юрів, Макарів, де стояли власовські гарнізони, члени операції В. Старов, і В. Варницький. Така відозва була передана великим тиражем через зв'язкову А.І. Сопленко в м. Київ.

У квітні-травні 1943 р. Д.І. Цибенко, отримані від І.А. Хитриченка дві англійські магнітні міни з годинниковим механізмом передав Д.І. Цибенку І. Сурженку із села Ставище Брусилівського району Житомирської області для підриву підстанції кабелю "Фронт-Берлін" та В. Варницькому. Вибух підстанції не вдався. Іншу ж міну В. Варницький та В. Старов підєднали до легкової автомашини в місті Києві.

У травні 1943 р., коли ніжиловицькі і кодряньські ліси були блоковані каральними загонами німців і проводились масові каральні експедиції і роз-

стріли, група київського підпілля в кількості 22 осіб виїхала в район Ніжиловицького лісництва. Очолював групу О.В. Шохін.

Група без зброї, провізії і карти провела добу в лісі, лише дивом не потрапивши до рук карателів. На другу добу їхній зв'язковий з'явився без пароля в лісництво. Його прийняли за німецького шпигуна, і від зв'язку з загonom відмовились. Але С.Д. Варницький, Д.І. Цибенко, Г.С. Цибенко вирішили послати В. Варницького та В. Старова під виглядом збирання грибів із завданням знайти цю групу і, вивчивши, що це за люди, перевести в безпечніше місце. Дякуючи сміливим і рішучим діям В. Варницького і В. Старова група забезпечувалася харчами дві доби та була врятована. Знайшовши шпарину в кільці німцької блокади, цю групу Д.І. Цибенко провів у великий ліс і передав Євдокиму Зубченку, який ще 12 днів до приходу загону харчував і забезпечував підпільників, а потім по ланцюгу зв'язку група була передана в загін П.І. Перевертуна.

За завданням С.Д. Варницького Д.І. Цибенко в червні 1942 р. влаштувався на роботу в Ніжиловицьку управу фінагентом на куц: Ніжиловичі, Борівка, Комарівка, Шнурів Ліс, де проводив організацію груп в цих населених пунктах. Групами керували: Іван Тумик, його група активно діяла у складі "Іскри"; село Комарівка – Поліна Григорівна Шульга; село Ставище – Іван Сурженко. Група останнього активно працювала з населенням допомагаючи іскрівцям. І. Сурженко за завданням І.А. Хитриченка через Д.І. Цибенко підготував чеський гарнізон до роззброєння в селі Ставище. Потрібно було тільки створити видимість нападу партизанів. На операцію виїхала група із загону Колоса під командуванням начальника штабу загону Григорія Плаксина, проте через помилки в організації операція не вдалася.

С.Д. Варницький мав зв'язки з підпільними групами Бишева, Фастова, Макарова, Бородянки, Радомишля, Коростишева, Тетерева. Це підтверджується наступними фактами [7, с. 215-220]: Д.Я. Семененко, житель села Ніжиловичі і керівник комсомольської "Іскри" в Ніжиловичах, заарештований і страчений Радомишльською поліцією, напевно, він мав особливе завдання від Варницького в Радомишлі. Лісничий Комарівського лісництва Орлов дуже часто зустрічався з Варницьким, разом з ним були завжди нові, не знайомі мені люди. С.Д. Варницький виїжджав до Бишева, Фастова, Коростишева, Бородянки. Житель села Пісок Бородянського району Олексій Семенович Марченко, 1911 р. народження, приходив в Ніжиловицьке лісництво і зустрічався з Варницьким, за пропозицією Т.Л. Штунь Марченко керував підпіллям на селищі ст. Тетерів і був пов'язаний з Варницьким. Олексій Степанович Марченко страчений німцями. Люди, що приходили в лісництво по службі, зверталися до нього так, що можна припускати, що це звернення слугувало паролем.

Навесні 1943 р. у районі дій “Іскри” розпочалися масові розстріли і каральні експедиції, на пропозицію Д.І. Цибенко і Г.С. Цибенко, що потрібно тікати в ліс, С.Д. Варницький відповів: ”Не підготовлені всі групи, ми незабаром виступимо так, що небо буде червоне”.

Зброю і боєприпаси, продовольство, які знаходилися на збереженні в лісництві, про яке знали С.Д. Варницький, В.С. Варницький, Д.І. Цибенко, Г.С. Цибенко, В.Е. Старов, були у великій кількості. Ймовірно, С.Д. Варницький мав завдання або по особистій ініціативі хотів створити великий загін.

З липня 1943 р. Ніжиловицьке лісництво і село Ніжиловичі були оточені військами СС, і всі жителі лісництва знищені, а мирні жителі Пеньків розстріляні в центрі села Ніжиловичів. Зрадника до цих пір не виявлено. З усіх іскрівців, що активно брали участь у всіх бойових операціях, лишилися в живих Демид Цибенко, Іван Цибенко, Іван Глущенко, Василь Ремезовський.

С.Д. Варницький, В.С. Варницький, Л.С. Варницька, В.Е. Старов, Г.С. Цибенко, І.К. Скуриневський вивезені в Макарівське гестапо. Решта членів “Іскри” в різний час 1943 р. перейшли в партизанські загони.

При більш глибокому вивченні архівних документів постало питання – чому в книзі “Непокоренная земля Киевская” (1985 р.) причиною ліквідації ніжиловецької підпільної організації вказано “07.1943 р. – уход в партизанский отряд”? Натомість, за нашими даними, нацисти у липні 1943 р. стратили членів підпільної організації “Іскра”: С.Д. Варницького, В.С. Варницького, Л.С. Варницьку, М.І. Варницьку, І.К. Скуриневського, В.Ю. Старова, Г.С. Цибенка, О.С. Марченка, Г.І. Сопленко, Г.П. Омельченко, Ірину Сопленко, Івана Валового, П.М. Цибенка, А.І. Ремезовського, Я.М. Сопленка. Ці люди загинули в катівнях гестапо у Києві, або ж були розстріляні в Бабиному яру! Жоден член “Іскри” не пішов у партизанський загін у липні 1943 року!!!

Ці дані отримані автором з усних свідчень старожилів села Ніжиловичі, які добре пам’ятали події 1943 р. і знали особисто страчених народних месників, а також з інтерв’ю з досі живими іскрівцями – Г.М. Цибенко та Л.І. Манкевич.

Свої свідчення дала Валентина Костянтинівна Федорець із Макарова, на очах якої в липні 1943 р. було розстріляно у Бабиному яру Людмилу і Володимира Варницьких [2, арк. 286]. В.К. Федорець разом із Людмилою перебувала тоді в концтаборі на Сирці. Багато про ті події розповідала Рузалія Миколаївна Колос, яка в листопаді 1943 р. була присутня, коли розгрібали яму, де було страчено багато людей, що перебували у Макарівському гестапо. При ній було знайдено серед розстріляних у липні 1943 р. іскрівців Ірину Сопленко, Якима Сопленка, та Марію Варницьку з Ніжиловичів. Інші члени

“Іскри” також були страчені у гестапо м. Києва, де їх жорстоко перед тим катували.

Таким чином, повернуто з попелу забуття не лише імена членів підпільної організації «Іскра», досліджено більш глибоко її діяльність, а й знайдено десять нових імен, які були несправедливо забуті [5]: Казимир Колос загинув на фронті, Григорій Омельченко був закатований гестапо, Олександра Омельченко – померла в 1998 році, Василь Ремезовський – помер у 1987 році, Ірина Сопленко – закатована гестапо, Олексій Марченко закатований гестапо, Анатолій Ремезовський – закатований гестапо, Яким Сопленко – закатований гестапо, Параска Цибенко закатована гестапо, Геліна Цибенко село Ніжиловичі.

Отже, бойові дії підпільників показали, що таке відвага. Зробили б вони набагато більше, задля визволення рідної землі, якби їх не зрадили. Безумовно в організації підпільної роботи були свої недоліки, адже підпільники не мали досвіду, військових навиків, керувалися лише патріотичними почуттями.

Джерела та література

1. Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. 4, оп. 1, сп. 40-43, 227, од.зб. 443. – Колекція документів про підпільно-партизанську діяльність в період тимчасової німецько-фашистської окупації м. Києва та області.-Арк. 193-199.
2. ДАКО, ф. 2002, оп. 1, сп. 8, 10, 11, од.зб. 85. – Макарівська районна управа. – 289 арк.
3. Київщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945рр. – К., 1963.
4. Книга пам'яті України:Київська область. Т.4. – К.: Молодь, 1995.
5. Архівний відділ Макарівської райдержадміністрації, ф. 5, оп. 2/6, сп. 14, од.зб. 87. – Звіт підпільної антифашистської комсомольської організації „Іскра” с. Ніжиловичі Макарівського району Київської області. – 43 арк.
6. Нариси з історії Макарівського району. – К.: Логос, 2006.
7. *Нетреба Д.С.* Збережемо пам'ять про подвиг. - Фастів «Боліфаст», 2005р.
8. *Нетреба Д.С.* Іскра та її герої. – К., 2008.
9. *Нетреба Д.С.* Юні месники Макарівщини. – М., 2003.

Аннотація

Мочернюк Я.Н. (г. Киев). Деятельность Нижиловицкой подпольной организации “Искра” на территории Макаровского района Киевской области (1941-1943 гг.)

Исследуется деятельность Нижиловецкой подпольной организации “Искра” на территории Макаровского района Киевщины в 1941-1943 гг. Раскрыта структура, состав организации, стратегия и тактика борьбы.

Ключевые слова: подпольная организация, Движение Сопротивления, Нежловичи, оккупанты.

Annotations

Yaroslava Mocherniuk (Kyiv). Activities of Nizhylovytska patriotic organization “Iskra” on the territory of Makarov District (Kyiv Region) during 1941-1943

Activities of Nizhylovytska patriotic organization “Iskra” on the territory of the Makarov District (Kyiv Region) during 1941-1943 is studied. The structure, membership organization, strategy and tactics of fighting were revealed.

Key words: clandestine organization, resistance movement, Nizhylovychi, the occupiers.

Науковий керівник – Кінаш К.М., асистент кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

УДК 94(477.41+477.53)“1941/1944”

Максим ГЛАВАЦЬКИЙ
(м. Київ)

Німецько-фашистський окупаційний режим на території генеральної області “Київ” у 1941-1944 рр.

Досліджується нацистський окупаційний режим на території Київської та Полтавської областей, що у 1941-1944 рр., входили до складу генеральної області “Київ”. Проаналізовані адміністративні, соціально-економічні та культурні аспекти окупаційної політики, розкриваються особливості її реалізації.

Ключові слова: німецький окупаційний режим, Велика Вітчизняна війна, Київ, Київська область, Полтавська область, військовополонені, соціальна політика, культура.

Проблеми Другої світової війни багато років перебувають у центрі уваги історичної науки. У зв'язку з цим постає проблема об'єктивного аналізу соціальних, економічних, військових аспектів історії війни та участі в ній України. Однією із складних і маловивчених сторінок історії зазначеного періоду, яка вимагає неупередженого аналізу та всебічного вивчення, є німецько-фашистський окупаційний режим в Україні, соціально-економічна

та культурна політика нацистської влади щодо українського народу. На сьогодні не існує комплексного дослідження, у якому різнобічно розглядався б нацистський окупаційний режим на території України. Частиною науковців проводилося вивчення регіональної специфіки нацистської політики, зокрема в генерал-губернаторстві, на території зони військового управління, але регіональні особливості окупаційного режиму в генеральній області “Київ”, що включала до складу Київську та Полтавську області, не ставали об’єктом дослідження. Але специфіка цього регіону існує, адже це регіони, що мають значні людські ресурси та найбільшу в Україні сільсько-господарську продукцію.

За адміністративним поділом, який провела нова окупаційна влада, генеральна область “Київ” об’єднала території Київської (в тодішніх кордонах) та Полтавської областей. Ця територія була повністю окупована 13 жовтня 1941 р., а звільнена 12 березня 1944 р. [20, с. 4]. Огляд наукових праць попередників свідчить, що й досі немає дослідження і не опубліковано жодної книги, присвяченої комплексному висвітленню питань, пов’язаних з окупаційним режимом у Київській та Полтавській областях. Проте є праці, в яких учені розглядають лише деякі аспекти окупаційної політики, а при їхній характеристиці обмежуються загальними трактовками. Увагу дослідників привертало та привертають лише деякі аспекти історії цього періоду, хоча вони торкаються в своїх працях і окупаційного режиму. Слід відзначити публікації професора В.Ю. Короля з питань окупації м. Києва [15; 16; 17; 24], документальну розповідь А.С. Зіля про окупацію в Бориспільському районі [21] та доповіді і статті багатьох інших науковців [19]. Окремо слід відзначити видання про окупований Київ – “Книга Скорботи України. Місто-герой Київ” [23], де в науковий обіг введено нові документи з архівів м. Києва, СБУ та інших громадських та державних установ.

Окупаційний режим (“новий порядок”) був установлений відповідно до німецького плану “Ост”. Генеральний план “Ост” передбачав знищити на окупованих територіях 30 млн мирного населення і військовополонених; виселити протягом 30 років близько 50 млн поляків, українців, білорусів, литовців, латишів, естонців до Західного Сибіру, на Північний Кавказ, до Південної Америки, Африки; онімецити решту населення окупованих територій, перетворивши його в дешеву робочу силу для 10 млн німецьких колоністів; знищити СРСР як цілісну суверенну державу; вжити заходи для ліквідації національної культури, середньої і вищої освіти; забезпечити скорочення народжуваності на окупованих територіях [22, с. 233].

Генеральна область “Київ” займала найбільшу територію рейхскомісаріату “Україна” – 71790,10 кв.км, на якій проживало 4455927 осіб. За новим адміністративним розподілом вона поділялася на 25 округів, які в свою чер-

гу поділялися на 98 районів, які склалися з сільських общин. Окремо стояв Київ – місто обласного підпорядкування [7]. Повністю область перейшла у відомство цивільної окупаційної адміністрації з 1 вересня 1942 року, хоча ще з осені 1941р. в більшості районів хазяйнувала цивільна влада. На чолі генеральної області з лютого 1942 р. стояв генерал-комісар Магунія, який мав повну адміністративну, військову владу. Першими представниками нової окупаційної влади були відповідні господарські підрозділи вермахту. Вони почали здійснювати завдання окупаційної політики, тобто грабувати місцеве населення, забезпечуючи себе продовольчими ресурсами, знищувати ворожі елементи: політичних комісарів, партійних і державних діячів тощо, організовувати нову владу на місцях, встановлювати податки для місцевого населення. На території Київської та Полтавської областей діяла така система штрафів для українського населення: за порушення розпорядження про затемнення- 100 крб., за невиконання розпорядження бургомістра та неявку старости по двох викликах – 200 крб., за зловживання службовим становищем – 200-1150 крб., поїздка за межі населеного пункту без дозволу старости – 300 крб., за запізнення та самовільне покидання роботи та невихід – 50-100 крб [9].

Нацистські керівники поставили собі за мету колоніальне оволодіння окупованими українськими землями, переселення на них німецьких колоністів, але на період війни для них постало завдання економічного забезпечення воєнних дій за рахунок українських людських та матеріальних ресурсів. Під впливом останнього проходила німецька окупаційна економічна політика. Вона не була сталою і постійно змінювалась, не відзначаючись послідовністю. Якщо перший період окупації характеризується тотальним вилученням продуктивних та виробничих залишків процесом деіндустріалізації, то пізніше, при зміні обстановки на фронті та воєнно-політичного становища самої Німеччини еволюціонує і економічна політика. Починається процес відбудови певних галузей виробництва на Україні. За час німецької окупації в м. Києві налічувалося 278 підприємств, які працювали не на повну потужність з 1176 довоєнних. З них найбільші займалися ремонтом паровозів, автомобілів, озброєння та виготовленням товарів широкого вжитку. На середину 1942 р. в Полтаві відновили роботу понад 50 промислових підприємств. Так само як і в Києві, більшість займалися ремонтом озброєння, танків, автомобілів [18, с. 19].

Велику роль у втіленні в життя німецької окупаційної політики у сфері соціальних відносин грала місцева допоміжна адміністрація та українська поліція, які, переслідуючи свої корисні цілі, намагалися пожитися та зробити кар'єру в такий складний та суперечливий для України час. Але й не можна підводити всіх під одну лінію. Так, частина українських службовців

намагалися працювати задля українського народу, будуючи для нього хоча б якісь задовільні умови життя. У цьому середовищі виділяються члени українського націоналістичного підпілля, які ставили собі за мету звільнення України від будь-яких загарбників [10].

Треба відзначити, що соціальна політика не була сталою весь період окупації. Вона залежала, головним чином, від подій на радянсько-німецькому фронті, від зміни політичної ситуації на міжнародній арені. Певним чином, впливало на суспільну та економічну ситуацію в окупованих областях України і внутрішнє життя Німеччини, і позиції німецьких чиновників, від рейхсміністра до гебітскомісара.

В сільському господарстві німці змінили лише зовнішній вигляд організації виробництва, залишивши зміст таким що й при радянській владі. За період війни сільське господарство понесло не лише втрати матеріальних і людських ресурсів, а і відбулось зниження агрокультури, погіршилася техніка обробки землі, що виразилось в дуже низькій врожайності. Так, за даними статистичного управління Київської області, на землях Київщини вдалося досягти довоєнної врожайності лише в середині 50-х років. Крім того, через відсутність пального в селах та заборони вирубки навколишніх лісів, зменшилась площа плодово-ягідних садів в підсобних господарствах селян з 13 до 5,3 тис. га [4].

Та все ж в сільській місцевості, де селяни хоч і платили великі податки, життя в матеріальному відношенні залишалось краще, ніж в містах. Українське село менше постраждало від німецької окупації, ніж населення міст, особливо великих та середніх. Якщо поряд або в самому селі не проходили військові дії та не діяли партизанські загони, то тоді часто й не було репресій серед місцевого населення, іноді лише бралися в заручники, та потім знищувались громадські та партійні діячі. Це підтверджується статистичними даними закатованих під час окупації на території Київської області [2]. Міські жителі не мали необхідного мінімуму продуктів. При цьому на селі окупаційну владу представляла українська адміністрація та поліція, від яких в більшій мірі залежали умови життя та діяльності українського населення. Ухилення селян від сплати всіх видів податків було повсюди, не дивлячись на репресії, погрози, розстріли, вони забивали худобу для особистого користування. Найбільше селяни потерпали від непосильних державних поставок та вербування робочої сили на працю в Німеччину. Великі збитки понесло сільське господарство України в період відступу німецьких військ з України. Лише по районах Полтавської області вони спалили врожай в скиртах на площі 97 тис. га, крім цього вивезли або знищили 627 тис. ц намолоченого зерна [7].

Стосовно торговельних відносин, то новій владі не вдалося налагодити цю сферу економіки. Німці перешкоджали вільній торгівлі, а створити контрольований ринок вони не змогли за браком часу та управлінських ресурсів. Втрачені були й виробничі зв'язки між підприємствами, які опинилися ізольованими один від одного. Отже, українська економіка опинилася в застійному становищі.

Обіцяючи відмінити колгоспну систему, німці лише трансформували її. Колгоспи замінилися громадськими господарствами, правда з часом ці господарства перетворювалися в хліборобські товариства з груповою та індивідуальною обробкою земельних наділів. Радгоспи, які тепер стали державними господарствами, на кінець 1942 р. прийшли в занепад. В господарювання втручалися німецькі сільськогосподарські коменданти, які не завжди давали доцільні вказівки. Так, за німецьким наказом в садах деяка площа засівалася суцільним посівом зернових, що шкодило як деревам, так і призводило до отримання малого врожаю [3]. Погані врожаї отримували і в громадських господарствах. Основні причини цього – недостаток техніки, пального, робочої сили для обробітку полів та незацікавленість селян в кращому врожаї. Не допомогло і проголошення рейхсміністром у справах окупованих східних областей А. Розенбергом 3 червня 1943 р. “Декларації німецького уряду про приватну власність селян на землю в рейхскомісаріаті “Україна”, на основі нового земельного закону від 15 лютого 1942 р. Ця декларація проголошувала, що якщо селяни будуть добре працювати і виконувати держпоставки німецькій армії та рейху, то отримають земельний наділ у індивідуальне користування, який і перейде у їх власність. Але на практиці ця декларація не втілювалася, оскільки німецькі війська вже відступали з України. За земельними розпорядженнями нової влади селянин міг взяти землю в оренду під городи та пасовища, але умови договору оренди не дозволяли розвиватися орендним відносинам. Не відмінила нова влада і радянську систему оплати праці селянам по “трудоднях”, як обіцялося в новому аграрному законі. Протягом усього окупаційного періоду найбільшу кількість продукції на “трудодень” селяни отримали в 1942 р. [9]. Вибіркові статистичні дані по семи районах Полтавської області свідчать, що протягом осені-зими 1941 р. селянам було видано на “трудодень” у середньому по 539 г. зернових та бобових культур, з урожаю 1942 та 1943 рр. – відповідно по 661 г. та 436 г. [6]

Проводячи насильницьку експлуатацію праці селянства, німецька окупаційна влада не могла досягти своєї мети – збільшення поставок продовольства – ні примусом, ні демагогією. Селяни не хотіли підвищувати продуктивність праці і тим самим піднімати врожай, який був дуже низький навіть для періоду війни. За планом на 1942 р. генеральна область “Київ” повинна

була поставити 270 тис. тонн зерна, але по закінченні збиральної кампанії вдалося зібрати 189 тис. тонн, тобто селянам нічого не залишилось за їх роботу [11]. Матеріальні втрати в сільському господарстві по Київській та Полтавській областях за період війни були такі: Київська область- велика рогата худоба 422 933; свині 444 571; вівці 258 912; коні 208 026. Полтавська область – велика рогата худоба 334 410; свині 347 337; вівці 324 348; коні 227 865 [7].

Констатуючи результати політики окупантів в сфері соціальних відносин, відзначимо, що її жорстокість призвела до величезних втрат українського, єврейського, циганського народу та інших на території України. Так, по Київській та Полтавській областях за період окупації померло та було знищено 458 135 чол., вивезено до Німеччини - 432 429 чол. Ці дані не остаточні тому, що і понині неможливо точно підрахувати і поіменно встановити всі жертви окупації. Причин цьому багато, а одна з них - німці добре маскували сліди своїх злочинів і робилося це на державному рівні, як і самі злочиння [3, арк. 6].

Одна із причин великої кількості померлих за період окупації - це політика німецької влади до радянських військовополонених. Найбільші табори для останніх знаходилися на території генеральної області “Київ”. На її території відбулись найбільші битви з оточенням кількох радянських армій – Київська оборонна операція, в результаті якої в полон потрапило більше 660 тис. червоноармійців; битва біля с. Підвисокого, де опинилося в оточенні 6-а та 12-а радянські армії. Більшість оточених опинилися у військових концентраційних та пересильних таборах на цій же території: “Хорольська яма”, Сирецький та Дарницький в Києві, уманська “Зелена брама” тощо. Відомі табори у передмісті Білої Церкви – Олександрії (на 50 000 осіб) та у самій Білій Церкві, де лише до лютого 1942 р. померло близько 4 500 осіб. Існували табори і в Василькові і в Івангороді Христинівського району Київської області, в Борисполі. В м. Борисполі військовополонені з’явилися в кінці вересня – в жовтні 1941 р. – поранені, знесилені, хворі та голодні. В райцентрі Борисполі створено було дулаг – збірний та пересильний пункт для військовополонених і цивільних громадян [13, с. 269]. Не можна не згадати найбільші табори в самому Києві: це Дарницькі два табори та Сирецький, на вулиці Керосинній та Інститутській [24].

На території Полтавської області найбільші табори знаходились в м.. Кременчуку та м. Хорол. В Кременчуку фашисти влаштували два стаціонарних табори для радянських військовослужбовців, які потрапили у полон, - шталаг 346-А та 346-Б, в яких одночасно перебувало до 20 тис. осіб. Загалом за висновками судово-медичної експертизи, яка проводилась після звільнення міста, тут загинуло близько 40 тис. полонених [11].

На зменшення кількості українського населення позначилася політика окупаційної влади в забезпеченні міського населення продуктами харчування та медичними засобами. 17 травня 1942 року рейхскомісар видав розпорядження, за яким населення розділялося на чотири групи споживачів товарів першої необхідності: 1) непрацюючі, з поважних причин, особи вільних професій; 2) утриманці працюючих та родини остарбайтерів; 3) працюючі всіх підприємств та установ; 4) фольксдойче та робітники, що працювали в тяжких умовах. Єдину карткову систему забезпечення населення продуктами в м. Києві ввели з 1 вересня 1942 року. Пайок на 1 день становив: 10 яєць, 1 л. молока, 10 кг. картоплі, 1 кг. хліба, 1 кг. овочів, пізніше ще 1 шт. птиці. Норми продуктів на картки на тиждень для чотирьох груп населення м. Києва: 1 група. 100 г. м'яса, 1500 г. хліба, 2 кг. картоплі; 2 група. 100 г. м'яса, 1500 г. хліба, 2 кг. картоплі; 3 група. 200 г. м'яса, 2000 г. хліба, 2,5 кг. картоплі, 500 г. мучного; 4 група. 300 г. м'яса, 2500 г. хліба, 3,5 кг. картоплі, 500 г. мучного, 250 г. цукру [1, арк. 17]. В Полтаві з продуктами було легше. Тут, з 20 листопада 1941 року запровадили карткову систему. Картки отоварювались в 23 крамницях міста за твердими цінами. Робітники 4 категорії отримували 1 кг. хліба по 2 крб., 1 кг. крупи по 3,5 крб., отримуючи 280-400 крб. на місяць. Додатково робітники важливих підприємств харчувалися в 38 їдальнях міста. А весною 1942 року працююче населення отримало городи на околицях міста [6, арк. 9]. Цей приклад показує, що окупаційна влада навмисно перешкоджала продовольчому забезпеченню великих міст, таких як Київ. Така ситуація трималася протягом всього періоду окупації, а в Києві постійно відчувався брак продуктів харчування.

Посильною допомогою соціально незахищеним верствам населення займався відділ соціальної опіки міських та районних управ. На вересень 1942р. у двох найбільших містах генеральної області ситуація була наступною. В цей час на міському бюджеті м. Києва знаходилися 9 дитячих будинків, в яких розмістилося 940 дітей, 28 дитсадків з 1975 малюками та 25 дитячих майданчиків, в яких проводили час більше 3000 дітей, 60 їдалень на 20 000 дітей. У жовтні 1941 р. за ініціативи Бориспільської районної Управи в м. Борисполі було організовано Бюро допомоги військовополоненим. Основним завданням Бюро було допомогти визволитися з полону військовим, а також надати їм військову допомогу. Матеріальна допомога складалася виключно з добровільних пожертвувань населення Борисполя та навколишніх сіл [13, с. 270]. В Полтаві відділ освіти міської управи організував 9 дитячих пансіонатів: 2 дитячі притулки на 300 дітей, 4 дитячі садки на 400 дітей, двоє ясел на 250 дітей та одна дитяча їдальня на 300 чоловік [8].

До Німеччини в першу чергу відправляли тих, хто не постійно проживав в даній місцевості, несімейних або цілі родини з працездатними. Міське на-

селення складало більшу частину депортованих в рейх робітників. Для виконання плану поставки робочої сили вводилась система розверстки на місцях: по округу, району, селу. З березня по вересень 1942 року всього було направлено з Київської області в Німеччину 116256 осіб, з Полтавської – 50 000 осіб. Всього за цей період з генеральної області “Київ” до Німеччини було вивезено близько 156 тис. чол., що складає 7 % населення [11, арк. 127].

В період німецько-фашистської окупації тяжке соціально-економічне гноблення українського населення посилювалося духовним. Жорстоку політику геноциду німецькі окупанти проводили й в галузі освіти і культури, з метою знищення духовних скарбів, позбавлення українського народу права користування здобутками своєї культури.

Становище культури в період німецької окупації показало намагання українських патріотичних сил зберегти традиції української культури, виховувати молоде покоління на прикладах з української історії. Також і німецьке керівництво, середньої ланки, розуміло, що для співпраці з місцевим населенням та майбутнього колоніального освоєння захоплених земель необхідна певна кількість кваліфікованих робочих кадрів та педагогічних, наукових, медичних працівників. Тому всупереч політиці Берліна та рейхскомісара України, при формальному дозволі місцевих генералкомісарів, функціонували заклади освіти і культури. Це були не лише господарські установи, потрібні для окупаційної влади, а і мистецькі: музичні середні та вищі школи, театри, бібліотеки, спортивні клуби тощо.

Тенденція поступового культурного розвитку українських земель зазнала змін в період корінного перелому у Великій Вітчизняній війні в кінці 1942-1943 рр. в бік обмеження культурної автономії. З цього часу мистецькі і освітні кадри масово вивозяться на роботу в Німеччину, на окупованих українських землях починається підготовка до „евакуації”, тобто пограбування і знищення матеріальних культурних цінностей та надбань українського народу. Майже всі вищі навчальні заклади були закриті для навчання, в них працював лише невеликий штат людей по охороні та збереженні цінностей. Лише в Києві, з дозволу генерал-комісара, функціонували Медичний, Сільськогосподарський інститут та університет. У листопаді 1942 р. медичний інститут був закритий, а студенти та викладачі відправлені в Німеччину. За розпорядженням рейхскомісара України Е.Коха в структурі освіти залишилися лише народні чотирьохкласні школи і спеціальні сільськогосподарські, фельдшерські та ремісничі середні школи. Початкове навчання було обов’язковим, при цьому переслідувалося мета відвідування шкіл, а не поширення навчання [2, с. 27]. Німці вилучали з користування всю більшовицьку літературу та конфіскували з бібліотек найбільш цінні екземпляри.

Особливо багато цінних приватних колекцій залишилося в будинках євреїв, розстріляних у Бабиному Яру. Ці колекції, бібліотеки за наказом міського голови від 17 жовтня 1941 р. були описані за допомогою районних житлових управ. Якщо ж у квартирі, де була цінна колекція жила нова сім'я, то тоді їй книги здавались на схоронення під розписку. Крім цього, в листопаді 1941 р. були створені управа Української Книжкової палати і Українська Архівна управа в Києві при відділі культури і освіти міської управи, які займалися збереженням бібліотек і архівів [1].

Зрозуміло, що під час ведення війни, не могло бути налагоджена система освіти та робота культурних закладів в повному обсязі. Маневруючи серед розпоряджень окупаційної влади місцеві патріотичні сили зберігали, по можливості, надбання українського народу в духовній сфері. Тому не можна засуджувати працівників сфери освіти та культури за співробітництво з німцями, так як вони це робили не з своїх корисних цілей, а для відродження українців як нації.

Незважаючи на тяжкі роки окупації, українська культура під проводом націоналістичної інтелігенції йшла в маси. Майже по всіх окружних і районних містах діяли осередки “Просвіти”, які організовували культурно-освітню діяльність. У всіх районах працювали свої українські драматичні театри, які ставили п'єси українських класиків (“Наталка-Полтавка”, “Мартин Боруля”, “Сватання на Гончарівці” тощо). У деяких містах відбувалися навіть спортивні змагання між німецькими військами й місцевою молоддю [12].

Особливо трагічною була доля жителів міст Києва та Полтави. За жакливими планами Гітлера вони повинні взагалі були щезнути, тому й ставлення до них було відповідне. Так, “Київ перетворився на місто злиднів. Худі або одуті від голоду, обідрані люди блукали як тіні по вулицях і квартирах, просячи милостиню. Але ніхто нічого не давав, бо німці всіх обібрали” [17].

Підсумовуючи, потрібно зазначити, що при встановленні окупаційного режиму та організації експлуатації місцевого населення німецька влада використовувала українські сили як емігрантського, так і місцевого походження. Нацистська окупаційна адміністрація проводила політику соціального маневрування, пропагувала соціальні заходи щодо поліпшення життя населення на фоні масового голоду в містах, загибелі певних соціальних та національних груп і вивезення молоді на примусові роботи до Німеччини. У той же час українська допоміжна влада робила спроби соціального захисту незахищених верств населення, що виявлялося в організації громадських їдалень, дитячих будинків, тощо. Економіка окупованої України перебувала в стані занепаду. Аграрна політика окупантів не принесла очікуваного ними піднесення продуктивності сільського господарства, тому проводилася

політика реквізиції більшої частини врожаю. Проте через активний та пасивний опір селянства німці не змогли забезпечити у планованих обсягах вермахт і рейх продовольством за рахунок України. Намагаючись відродити українську культуру в нових умовах, українські національні сили зустріли з боку окупаційної адміністрації спочатку толерантне ставлення, яке поступово переросло в обмеження культурної автономії.

Почерк окупаційної влади на території генеральної області «Київ» переконує, що цей регіон був складовою частиною політики Німеччини на території України в 1941-1944 рр.

Джерела та література

1. Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. 2003, оп. 1., од. зб. 25, арк. 1, 17.
2. ДАКО, ф. 4758, оп. 2, од. зб. 11, арк. 1-30.
3. ДАКО, ф. 2376, оп.1, од. зб. 13, арк. 23-25.
4. ДАКО, ф. 2418, оп.1, од. зб. 32, арк. 6.
5. ДАКО, ф. 2412, оп.2, од. зб. 10, арк. 21, 25.
6. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф. 2392, оп. 19, од. зб. 85, арк. 8-10.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. КМФ-8, оп.1, од. зб.182, арк. 39.
8. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, од. зб. 6, арк. 208.
9. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, од. зб. 240, арк. 20.
10. ЦДАВО України, ф. 3676, оп.4, од. зб. 476, арк. 357.
11. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, од. зб. 2118, арк. 127-130.
12. Васильківські вісті. – 1942. – 17 вересня.
13. *Двірна К.П.* Допомога військовополоненим та знедоленим жителям міста Борисполя в період німецької окупації (жовтень 1941 - квітень 1942 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії / Збірник наукових статей учасників Третіх всеукраїнських драгоманівських читань молодих істориків. 12 березня 2010 р. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – С. 268-272.
14. Іванівські вісті. – 1943. – 29 червня.
15. *Король В.Ю.* Бабин Яр та гітлерівський геноцид проте інтелігенції і військовополонених // Вісник Київського університету. – 1992. – № 8. – С. 20-26.
16. *Король В.Ю., Мошик І.В.* Фашистський окупаційний режим на Україні та становище інтелігенції // Трибуна. – 1997. – № 9-10. – С. 34-35.
17. *Король В.Ю.* Система каральних органів в окупованому Києві (1941-1943) та їх виконавці // Історія в школі. – 2000. – № 11-12. – С. 10-12.
18. Подвигу народному жити у віках: Матеріали науково-практичної конференції 19 квітня 2000 року. – Полтава: АС МІ, 2000. – 156с.

19. Суд пам'яті: Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції, присвяченої 55-річчю Перемоги. У Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. – К. Знання, 2000. – 144 с.

20. *Удовик В.М., Король В.Ю.* Нові аспекти історії німецько-фашистського окупаційного режиму на території генеральної області “Київ” в 1941–1944 роках // Проблеми освіти. – 2004. – Вип. 39. – С. 3-15.

21. *Зиль А.С.* Бориспільщина в роки війни. Документальна розповідь. – К., 1996. – 142с.

22. Історія України. Документи. Матеріали / Укладання, коментарі В.Ю. Король. – К.: Академія, 2002. – С. 355.

23. Книга Скорботи України. Місто-герой Київ. – К.: Книга Пам'яті України, 2003.

24. *Король В.Ю.* Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 роках. –К.: Академія, 2002.

Аннотация

Главацкий М.В. (г. Киев). Немецко-фашистский оккупационный режим на территории генеральной области “Киев” в 1941-1944 гг.

Исследуется нацистский оккупационный режим на территории Киевской и Полтавской областей, которые в 1941-1944 гг. входили в состав генеральной области “Киев”. Проанализированы административные, социально-экономические и культурные аспекты оккупационной политики, раскрываются особенности ее реализации.

Ключевые слова: немецкий оккупационный режим, Великая Отечественная война, Киев, Киевская область, Полтавская область, военнопленные, социальная политика, культура.

Annotations

Maxim Glavatskiy (Kyiv). German-Fascist regime on the territory of General District “Kyiv” during 1941-1944

The Nazi occupation regime on the territory of Kyiv and Poltava region – a part of the General District “Kyiv” during 1941-1944 is studied. Administrative, social, economic and cultural aspects of occupation policy, the peculiarities of its implementation are analyzed.

Key words: German occupation regime, the Great Patriotic War, Kyiv, Kyiv region, Poltava region, war, social policy, culture.

Науковий керівник – *Двірня К.П.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

УДК 94(477)''1941/1944'':336(430)

Олександр ГРИГОР'ЄВ

(м. Київ)

Грошова реформа окупаційного уряду Е. Коха від 4 липня 1942 року та її наслідки для України

Досліджується питання валютно-фінансових відносин на території рейхскомісаріату "Україна" в роки Великої Вітчизняної війни. Проаналізовано грошову реформу окупаційного уряду Е. Коха, розкрито методи її впровадження в Україні.

Ключові слова: грошова реформа Е. Коха, рейхскомісаріат "Україна", "Зелена тека" Г. Герінга, рейхсмарка, пфенінг, кредитні касові білети.

Питанню валютно-фінансових відносин в період Другої світової війни в історичній науці тривалий час не приділялося належної уваги. Серед вражаючої кількості робіт, яка була присвячена цій війні, фінансово-господарській та банківській сферам в економіці України в період окупації можна виділити праці О. Алексєєва, М. Загорулька, А. Юденкова, М. Ковалю, Б. Сенілова, Г. Боряка, М. Дубик, Н. Маковської, В. Бонусяка, І.Г. Ветрова та інші.

Ще задовго до початку війни лідерами третього Райху була розроблена спеціальна програма щодо експансіоністських планів, в тому числі і використання воєнних грошей [2, с. 775]. Ця програма була спрямована на забезпечення окупаційних військ на захоплених територіях необхідними грошовими коштами і в міру розвитку воєнних дій у Західній Європі втілювалася в життя. Для Радянського Союзу окупаційна влада розробила спеціальну програму.

Вищезазначена програма передбачала: випуск військових грошей, спеціально призначених для окупованих територій; встановлення надзвичайно високого курсу німецької марки, відносно до валют окупованих країн, періодичну девальвацію місцевих валют; використання клірингової системи таким чином, щоб безоплатно отримувати ресурси інших країн для підсилення німецької військової машини; визискування контрибуції у розмірах, необхідних не лише для утримання окупаційних військ але й для „сплати” військових замовлень; скуповування матеріалів та устаткування для посилення економічного потенціалу Німеччини; скуповування підприємств у примусовому для власників порядку, тощо [3, с. 263].

Наслідком діяльності, спрямованої на виконання вищезазначених пунктів, ставала колосальна, необмежена емісія військових грошей, котра, поруч із безперервним викачуванням матеріальних ресурсів, призводила до значного знецінення валют окупованих країн.

Не минула подібна доля і українські землі. Та перш, ніж характеризувати безпосередньо фінансову реформу від 4 липня 1942 р., варто згадати, що військові гроші – це особливий вид паперових грошей, які випускаються без жодного забезпечення, в якості обов'язкового засобу платежу військовою владою однієї держави чи коаліції держав на території іншої країни (ворожої чи союзної) [4, с. 3].

На території рейхскомісаріату “Україна” грошову реформу було здійснено 4 липня 1942 р., відповідно до курсу фінансової діяльності німецьких окупаційних урядів, накресленому сумнозвісною „Зеленою текою” Г. Герінга. У її розділі „Директиви по керівництву фінансовим господарством (Так звана „Коричнева папка”, друга частина якої містила розпорядження та накази щодо громадянського управління у рейс комісаріаті “Україна”)” були накреслені шляхи поступової перебудови фінансово - кредитної системи СРСР у вигідному для окупантів напрямі. Але вже з 1 червня 1942 р. господарський банк в Рівному почав випуск власних грошових одиниць – карбованців. В основу розрахунку було поставлено співвідношення, встановлене німецькою владою: 1 рейхсмарка дорівнювала 100 крб. Центральний емісійний банк України випускав «нові гроші» номіналом 1, 5, 10, 20, 50, 100 і 500 крб. На правому боці зовнішньої сторони банкноти зображували: голову дитини (5 крб.), селянки (10 крб.), робітника (20 крб.), шахтаря (50 крб.), моряка (100 крб.), хіміка (500 крб.). Українські карбованці приймалися до сплати лише на території рейхскомісаріату “Україна”. До 25 липня 1942 р. населенню України було наказано обміняти радянські гроші, номіналом 5 і більше рублів на нові карбованці. Однак, при обміні більш, ніж 20 карбованців, гроші не видавалися, а зараховувалися на так званий безвідсотковий “рахунок заощаджень”, що фактично означало конфіскацію радянських грошей. Зі зданих населенням заощаджень понад 75 % конфіскували на користь окупаційної влади, а населення змогло отримати ледь четверту частину коштів у карбованцевому еквіваленті [5, с. 70].

На території України, за свідченнями очевидців, було видруковано й грошові знаки, номіналом 2 крб., але вони не потрапили до обігу, бо були знищені під час транспортування, внаслідок диверсії [6, с. 28].

Не варто також забувати, що фінансову діяльність окупаційної влади в Україні було регламентовано вже сумно відомою нам “Зеленою текою”, де містився розділ “Фінанси та кредитне господарство”. В першому ж підпункті документ стверджує те, що гроші не повинні бути позбавлені свого безпосереднього призначення – слугувати засобом платежів. Тому їх не слід “конфіскувати”. Документ рекомендував для запобігання великих пограбувань охороняти банки, державні ощадні каси тощо. “Зелена тека” закликала припинити вивіз грошей. При цьому наголошувалось про конфіскацію

грошей у людей, які не викликають довіри до себе, але обов'язково дати розписку про отримання від них цих грошей. Зрозуміло що ці зобов'язання залишалися на папері і не мали ніякого юридичного підґрунтя. Вказані гроші після цього мали передати одній із німецьких службових інстанцій – господарчій групі при польовій комендатурі чи господарській команді. Крім того акцент робився на збереженні золотого запасу та валюти на окупованих територіях.

За цим документом, якщо община не має грошей, потрібних для здійснення господарської діяльності, то вона може отримати кредит в імперських кредитних касових білетах під звичайну боргову розписку або під заклад. Для цього потрібна була письмова вказівка господарчої групи при польовій комендатурі або господарчої команди. З грошових кредитів, які отримували общини, німці надавали підприємствам, в яких були зацікавлені, грошові суми для сплати заробітної плати під відповідні звичайні гарантії. Перші заходи в цій справі мали проводити господарчі відділи при Головному командуванні армії. Якщо імперські кредитні каси ще не були організовані, то “Зелена тека” наказує інтендантові видати відповідний грошовий аванс з метою швидкого погашення через відповідну імперську касу, яка мала стати позикодавцем [1, с. 76].

Документ вимагав негайно взяти під контроль банки та інші фінансові установи, що мають багато військових коштів. Для цього вводилася посада “тимчасового управителя на правах комісара”. В “Зеленій теці” вказувалося, що це, повинен був бути хтось із числа старих керівників. За ним рекомендувалося в найближчий час закрити для загального користування всі фінансові установи і покласти на них кредитування для виплати заробітної плати, а також – пенсій.

За першої ж можливості потрібно було створити імперські кредитні каси, що повинні були персонально та оперативно підкорятися головному управлінню імперськими кредитними касами в Берліні. За документами, вони повинні були відати всіма питаннями фінансів та кредитування.

Саме в “Зеленій теці” проголошувалося про випуск для проведення грошових операцій імперських кредитних касових білетів, вартістю 0,5, 1,2, 5, 20, 50 імперських марок. В документі говорилося, що “імперські кредитні касові білети є законним платіжним засобом поряд із місцевою валютою”. Вказувалося, що курс імперської марки, щодо місцевої валюти, повинен визначатися постановою виконавчої влади.

“Зелена тека” визначала функції імперських кредитних касових білетів: вести господарство в окупованих областях; підтримувати спокій та порядок; задовольняти грошові потреби німецьких військ.

Також документ визначає засоби для здійснення цих функцій: шляхом кредитування промислових та інших підприємств, фінансових установ, органів державного та окружного управління (у випадках, коли надання таких кредитів – у німецьких інтересах) пропонувати фінансовим установам в окупованих областях відкривати поточні рахунки в імперських кредитних касах [7, с. 25-26].

Військам, одразу ж після переходу кордону, наказувалось виплачувати солдатам гроші лише імперськими кредитними касовими білетами або місцевими грошовими знаками. Крім цього “Зелена тека” дозволяла використовувати гроші німецької держави лише як розмінну монету в 10, 5, 2 та 1 пфенінг, якщо не було місцевої розмінної монети.

Німецькі гроші, вартістю 0,5 марки, які солдати мали при собі під час переходу кордону, військові каси повинні були обміняти на імперські кредитні касові білети в найближчій імперській кредитній касі. При цьому військовим частинам наказувалося слідкувати за тим, щоб солдати в окупованих областях розплачувалися виключно імперськими кредитними касовими білетами або місцевими грошима за встановленим курсом.

Документ обіцяв своєчасно дати вказівки про те, що в окупованих областях поряд із місцевою валютою знаходиться в обігу й німецька марка у вигляді імперських кредитних касових білетів, а також – вказівки на курс цих грошей.

“Зелена тека” наголошувала про особливу важливість підтримання встановленого курсу імперських кредитних касових білетів. Вона закликала прискіпливо слідкувати за їхньою вартістю серед населення. Під загрозою штрафів населенню заборонялося відмовлятися від прийому імперських кредитних касових білетів взагалі або приймати їх не за встановленим курсом. Про такі випадки обов’язково треба було доповідати господарчим органам. Також у “Зеленій теці” було розроблено заходи для підтримання курсу – при знятті контрибуції та продажу товарів населенню приймати не лише місцеві гроші, а й імперські кредитні касові білети за встановленим курсом.

Документ забороняв випускати тимчасові грошові знаки. “Зелена тека” виступала за тісний контакт із господарськими установами імперських кредитних кас. Останні, за її даними, повинні були узгоджувати всі свої заходи з планами господарських інспекторів в галузі грошового та кредитного господарства [8, с. 26]. Виникає запитання, що ж дала ця реформа пересічному українцю?

Так, на базарах Харкова влітку 1942 р. 1 кг хліба коштував 150 крб., 1 яйце -8 крб., 1л молока – 20 крб., 1 л соняшникової олії – 280 крб. [9, арк. 199]. І це при заробітній платі 300-400 крб. на місяць [10, с. 116].

Окупанти зробили з України сировинний придаток – звідси вивозилася сировина, товари і навіть гроші. Не дивлячись на те, що офіційно українські карбованці не мали права обігу поза територією рейхскомісаріату “Україна”. До того ж, з метою підризу економіки відвойованих радянськими військами територій України, гітлерівці випускали фальшиві радянські гроші, тобто вели фінансову війну.

Крім того нацисти проводили регулювання зарплатні місцевого населення, відповідно до своїх інтересів. Таким чином, більш, ніж 50 % забиралося як плата за помешкання і харчування. Звертає на себе увагу те, що робітники, які перевиконували норму виробітку, могли мати грошовий додаток, який міг складати до 50 % від його зарплатні, але не повинен був перевищувати 20 % від середньої зарплатні робітників даного підприємства. Проте, це було майже нереально, через дуже високі норми відробітку. А робітник, який не виконував плану, позбавлявся значної частини зарплатні, а також права на тимчасову відрядну роботу. Дискримінаційна політика окупантів проявлялася у тому, що євреї не мали права отримувати надвишки, а також отримували лише 80 % зарплатні, порівняно із іншими робітниками. Так само 80 % заробітної платні отримували жінки.

Проаналізувавши виробництво, обмін і обіг грошей, співвідношення місцевих валют із рейхсмаркою, можна дійти висновку, що гітлерівці штучно підтримували курс рейхсмарки. Курс рейхсмарки, відносно до радянського рубля, було встановлено 1:10, хоч це було абсолютно невиправдано, оскільки, за інформацією А.М. Алексеева, цей курс у п'ять разів перевищував довоєнний, а при обміні українського карбованця взагалі було встановлено його курс до рейхсмарки, як 1:100.

Звертає на себе увагу те, що на окупованій території України перебували в обігу і українські карбованці, і радянські рублі, й імперські кредитні касові білети, і німецька валюта у вигляді монет, вартістю 1, 5, та 10 пфенінгів [3, с. 95].

Потрапляючи до України, німецькі військовослужбовці були зобов'язані обміняти всі грошові знаки, вартістю понад півмарки на імперські кредитні касові білети. Командування мало слідкувати, щоб німецькі солдати розраховувались з місцевим населенням виключно імперськими кредитними касовими білетами або місцевою валютою.

Практично єдиним позитивним наслідком діяльності німецьких банків на окупованій території України була можливість отримання кредитів для розвитку малого бізнесу ремісниками та сільськогосподарськими працівниками.

Окремим пунктом варто відзначити те, що вся фінансово-господарська система рейхскомісаріату “Україна” була підзвітна і підпорядкована гебітс-комісарам та безпосередньо рейхскомісару, а повноваження голови та окре-

мих членів правління господарських банків набувалися, відповідно до наказів рейхскомісара.

Підводячи підсумки, зауважимо, що на окупованій території України урядом Е.Коха було створено чітко структуровану фінансово-господарську систему, вся діяльність якої була спрямована на всебічне систематичне пограбування території рейхскомісаріату.

Підприємства змушували працювати в авральному режимі, при цьому не доплачуючи зарплатню робітникам, особливо євреям і циганам, а також - жінкам. Німеччина активно вивозила продукцію промислових підприємств, залізу і марганцеву руду, вугілля. Планувався посилений вивіз збіжжя та іншої сільськогосподарської продукції, але за об'єктивних умов розрухи військового часу це так і не було здійснено [11, с. 101].

Безпосереднє погашення військових податків здійснювалось через підвищення прямих і непрямих податків, а також – через емісію нічим не підкріплених військових грошей – українських карбованців. Примусовий обмін забезпечених золотом радянських рублів на ці, а принципі, папірці здійснювався на таких умовах, що місцеве населення фактично втрачало понад 75 % наявного грошового масиву.

Окупанти залишили по собі майже повну розруху та господарчу знекровленість України, намагаючись максимально повно використати її економічні потужності та наперед забезпечити себе сировинними та фінансовими запасами. З цього приводу варто черговий раз відзначити трудовий героїзм українського населення, який було виявлено під час масового післявоєнного відродження господарства країни.

Як бачимо, грошова реформа від 4 липня 1942 р., проведена окупаційним урядом Е. Коха, була досить добре підготовленим заходом, спрямованим на фінансове пограбування окупованих земель та повне підпорядкування фінансово-кредитної сфери України відповідній імперській інфраструктурі Третього рейху.

Детальна конкретизація всіх заходів, які мали здійснюватись на окупованих територіях, дає підстави думати, що Німеччина ще до початку війни вводила території, які підлягали окупації, до кола своїх стратегічних фінансово-господарських інтересів.

Джерела та література

1. *Боряк Г., Дубик М., Маковська Н.* “Нацистське золото з України” : У пошуках архівних свідчень. Вип.1 – К., 1998; *Bonusiak W.* Polityka ekonomiczna III rzeszy na okupowanych obszarach ZSRR (1941-1944)- Rzeszow,1981.

2. *Ветров І.Г.* Фінансова політика нацистської Німеччини та держав – сателітів на окупованій території України (1939 -1944рр.). в кн.: Архіви окупації. 1941-1944.- К., 2006, С. 775.
3. *Алексеев А.М.* Военные финансы капиталистических государств. – М., 1952.
4. *Алексеев А.М.* Военная валюта. – М., 1948.
5. *Ветров І.Г.* Фінансова політика нацистської Німеччини та держав – сателітів на окупованій території України (1939-1944рр.) // В кн.: Архіви окупації. 1941-1944. – К., 2006, С. 70.
6. *Маликов Д.* Оті два роки... у Києві при німцях. – К., 2002.
7. Директивы по руководству экономикой во вновь оккупированных восточных областях („Зеленая папка”) // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 4.
8. Директивы по руководству экономикой во вновь оккупированных восточных областях („Зеленая папка”) // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 5, С. 28.
9. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України), ф. КМФ-8, оп. 2, од. зб. 159, арк. 199.
10. *Ветров І.Г.* Економічна експансія Третього рейху в Україні 1941-1944. – К., 2000
11. Военная стратегия. – М., 1963, С. 101.

Аннотация

***Григорьев А.Ю.* (г. Киев). Денежная реформа оккупационного правительства Е.Коха от 4 июля 1942 года и ее последствия для Украины**

Исследуется вопрос валютно-финансовых отношений на территории рейхскомиссариата “Украина” в годы Великой Отечественной войны. Проанализирована денежная реформа оккупационного правительства Е. Коха, раскрыты методы ее реализации в Украине.

Ключевые слова: денежная реформа Е. Коха, рейхскомиссариат “Украина”, “Зеленая папка” Г. Геринга, рейхсмарка, пфенинг, кредитные кассовые билеты.

Annotations

***Olexander Grigoriev* (Kyiv). Currency reform Occupation government E. Koch (July 4, 1942) and its consequences for Ukraine.**

Issues of currency and financial relations on the territory of Reich commissariat “Ukraine” during the Great Patriotic War is studied. The monetary reform of the occupation government E. Koch was analyzed, methods of its implementation in Ukraine were showed.

Key words: currency reform E. Koch, Reich commissariat “Ukraine”, “Green Folder” H. Goering, Reichsmark, pfennig, credit cash tickets.

Науковий керівник – *Ветров І.Г.*, кандидат історичних наук, професор, заступник директора з виховної та наукової роботи Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

УДК 94(477) "1941/1944":33

Станіслав ПАВЛОВ
(м. Київ)

Матеріально-побутові умови населення України під час нацистської окупації (1941-1944 рр.)

Досліджуються матеріально-побутові умови населення України під час німецької окупації. Порушується питання адаптації громадян до реалій життя того часу.

Ключові слова: окупація, матеріально-побутові умови, торгівля, податки, боротьба за виживання.

Тема Другої світової війни ще довго буде залишатися актуальною для істориків, оскільки їй досі потребує об'єктивного дослідження і неупередженого аналізу тих подій. Саме Друга світова війна, а для нашого народу Велика Вітчизняна, ще багато років буде боліти в наших серцях, оскільки для кожного української родини – це сум, втрати і біль.

Перетворення території України на окуповану, супроводжувалось позбавленням всіх політичних, економічних і соціальних прав українського населення. Режим, який встановила нова влада в Україні, перевищував деспотичні порядки в інших країнах західної Європи, захоплених Третім рейхом. Якщо в більшості цих країн в період німецької окупації збереглися хоча і в обмеженому вигляді, юридичні та економічні взаємини між робітниками, існувала торгівля, медичне обслуговування, частково-соціальне забезпечення, то в Україні була зовсім інша картина [1, с. 114].

У тяжкому стані опинилося все населення України, яке було покинуте напризволяще радянською владою і вимушене виживати в умовах окупації. Нова влада встановлювала для робітників нові закони [1, с. 114].

Так працююче населення було поділено на шість груп робітників, що отримували різну заробітну плату: а) практиканти всіх років навчання – 0,75 крб; б) не фахові робітники: віком від 18 років і старші – 1 крб; віком 17 років і менше – 0,70 крб; в) фахові ремісники віком 18 років і більше – 1,20 крб.; віком 17 років і менші – 0,9 крб.; г) фахові ремісники від 22 років і старші – 1,7; від 20 і 21 року – 1,6; від 18 і 19 – 1,4 крб; г) керівники – 2 крб.; майстри – 2,5 крб.

Німці за походження (фольксдойче) отримували на 50 % більше. Також німці й українці за однакову роботу отримували різну винагороду, що дискримінувало останніх. Наприклад, німецька машиністка отримувала 4500 крб. на місяць, а українська – 450.

Через важкі соціальні умови, і щоб вижити, робітники змушені були йти на роботу до німців, віддаючи перевагу тій, де працівників гоували чи забезпечували пайками. Так на підприємствах Запоріжжя на серпень 1942 р. діяло 40 їдалень, для 36 000 робітників [3, с. 157]. Але ці заходи радше виняток із правила.

Якщо працююче населення могло отримувати хоч якийсь пайок від німецьких роботодавців, то більшість громадян опинилися в дуже важкому становищі. Надзвичайно гостро постала проблема продовольства. Німці ще у перший день окупації України видали наказ здати продовольство під загрозою смерті. Магазили були пограбовані і не працювали. Так, тільки у грудні 1941 р. продовольчі картки з'явилися у Києві на По них видавали 200 грамів хліба на тиждень. Жири, м'ясо, цукор – не передбачалися. На вулицях почали з'являтися опухлі від голоду люди. Заборонялася ринкова торгівля. Така ж ситуація спостерігалася в Одесі (200 грамів хліба 4 рази на тиждень) [1, с. 119].

У Полтаві, з 20 листопада 1941 р. було запроваджено карткову систему для постачання робітників і службовців та їх сімей хлібом та іншими продуктами. Картки отоварювалися в 23 крамницях міста за твердими цінами. Додатково робітники важливих підприємств харчувалися у 38 їдальнях міста, весною 1942 р. працююче населення отримало городи навколо міста.

Наслідком голоду було зростання смертності. У Харкові в першому кварталі 1942 р. від голоду загинуло 13 749 осіб, а в Сумах голодні смерті були зафіксовані вже наприкінці 1941 р. [2, с. 175]. Населення вживало зіпсовані продукти [4, с. 115], також зустрічались випадки канібалізму.

Не звертаючи уваги на проблеми населення України, німці вивозили продовольство до Німеччини й надалі. Так, керівник головної групи продовольства і сільського господарства в східному міністерстві Ханс. Йоахім Рікк наполягав що питання продовольства в Україні має вирішуватись в останню чергу [5, с. 94].

Рятуючись від такої політики, міське населення йшло на село, щоб хоч якось купити чи обміняти продукти, але окупаційна влада чинила цьому опір. При в'їзді в місто все перевірялося, на кожного члена сім'ї лишали 10 кг борошна, однак у більшості випадків все продовольство конфіскували [5, с. 94].

По всій окупованій Україні торгівля вважалась незаконною, але було дозволено торгувати деякими продуктами в окремий час і в окремих місцях. Такі люди повинні були мати довідку [6]. Причому ніхто не мав гарантії що товар не відберуть, адже поліція користувалася необмеженими правами. Часто постачальниками товарів були самі німці. На отримані гроші вони скуповували антикваріат, золото, килими, картини. Як місцева окупаційна ад-

міністрація так і німецькі військові спекулювали заради свого збагачення [1, с. 122].

В окупованих районах України шалено зростали ціни. Обмін речей на продовольство та його продаж на чорному ринку став прибутковою справою для німців. Керуючись правилами – “продукти харчування належать німцям”, німці чинили перешкоди організації ринків. Про це читаємо в періодичній пресі: “З метою обмеження спекуляції на базарах дозволяється торгувати речами з ларів, рундуків, що мають на це патенти. Торгівля з рук забороняється”. Торгувати дозволялось лише тим, хто купив патенти. Так в Харкові відкрили 26 кооперативів, а в Києві в грудні 1941 р. 64 кооперативи, а в червні 1943 – 850 [9, с. 142].

Торгівля гарантувала окупантам значні прибутки. Так в Чернігові 10 яєць коштували 6 марок, 1 кг картоплі – 0,50, 1 л. молока – 3,1 кг масла – 15, курка – 10, пара калош – 40, пара чобіт – 200 марок. В Харкові влітку 1942 р. 1 кг хліба коштував 150 крб. (офіційна ціна – 1,7), яйце 8 крб., а літер молока 20 крб. У Києві на 1943 р. яйце коштувало 17-20 крб., а кілограм хліба – 400 крб. Як бачимо ціни постійно зростали [1, с. 125], а на цьому “нагрівали руки” представники нової влади.

Населення голодувало, посилювались хвороби: тиф, дизентерія, туберкульоз. Лікарні та аптеки були зруйновані чи не працювали, ліків не було. В цілому по Україні було зруйновано понад 500 лікарень, близько тисячі поліклінік та 800 аптек [8, с. 7]. В медичних закладах, що вціліли, всі медичні послуги були платними. Централізованого постачання медикаментів не існувало, все купувалося у німців за завищеними цінами.

Така ж ситуація була з користуванням комунальними послугами. Каналізація була зруйнована і не працювала. Для населення Києва вода відпускалась лише раз на добу. Були підвищені тарифи на користування комунальних послуг. Мешканці міст плати переважно за те, що не отримували. Центральне опалення не працювало, ціни на паливо та дрова постійно зростали.

Крім цього окупанти впровадили широку систему оподаткування. Були введені податки на обіг, на заробітну плату, на потребу житлового будівництва, на благодійну справу, податок з кооперативних підприємств, грошовий прибутковий податок з колгоспів, податок з сільського господарства, податок зі спадщини, дарчий податок, податок з печаток, податок на будівлі, державна рента на земельні ділянки, що не підлягали сільськогосподарському податку, податок на транспортні засоби, податок на худобу, податок на розваги, податок з собак. Загальна кількість податків на території України досягла 25 видів.

Від приватних осіб, що займались ремеслом, стягнення відбувалось залежно від розміру доходів окремого підприємства. Найнижча податкова ставка – 335 крб., середня – 665 крб., найвища – 1200. Промислові і ремісничі підприємства, а також торговельні організації щоквартально мали сплачувати 15% від визначеної суми чистого прибутку [1, с. 128].

Якщо розмір державних податків складався з конкретно зафіксованих тарифів, то місцеві податки визначалися окупаційною владою довільно. Так у Кам'янець-Подільській області голова сім'ї сплачував податок за себе, такий самий за собаку, а податок за жінку прирівнювався до податку на кішку [2, с. 180]. Були також податки на шлюб, видачу паспорта, велосипед. За несплату податку визначалися покарання аж до смертного вироку. Найбільші податки були у Ізмаїльській, Запорізькій, Кам'янець-Подільській областях.

Для порівняння варто відзначити що українцям не стало легше в матеріальному плані і після визволення від німецьких окупантів. В перші роки багато підприємств були зруйновані, продуктів не вистачало. На ринках Полтави хліб коштував 20-30 карбованців, при зарплатах 250-500 крб. [10, с. 81].

Отже, на окупованих територіях нацистською Німеччиною була запроваджена політика винищення місцевого населення та цілковите підпорядкування трудових і матеріальних ресурсів з однією метою перемоги над СРСР.

Так через створену широку мережу бірж праці що мали проводити облік та направляти на роботу всіх працездатних людей, запроваджувалась загальна трудова повинність. За ухилення можна було загинути. З провалом "бліскавичної війни", А. Гітлер дозволив використовувати місцеве населення для потреб німецької економіки.

Нацистська політика зводилась до пограбування місцевого населення. Продовольча політика була направлена на винищення українського населення, тобто організації штучного голоду. Вона полягала в недопущенні економічного перерозподілу продуктів харчування та вилучення всіх надлишків продовольства для потреб німецької армії та рейху. При німцях від голоду потерпали мешканці міст, де був державний розподіл продуктів. Міське населення тікало в села, де хотіли знайти порятунок і від голоду і смерті.

Голод, хвороби і важкі податки, лягали на плечі населення. Все це ще більш посилювало ненависть населення України до окупантів. Окупаційна влада робила ставку на терор, рабську експлуатацію, геноцид місцевого населення, тим самим позбавляючись головного – його підтримки.

Джерела та література

1. *Ветров І.Г.* Економічна експансія третього рейху в Україні 1941-1944рр. – К.: Четверта хвиля, 2000.

2. *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Крах плана “Ольденбург”: (о срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР). 3-е издание, дополненное. – М.: Экономика, 1980.

3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. КМФ-8, оп. 2, од. зб. 157, т. 3, арк. 115.

4. *Коваль М.В.* Україна: 1939-1945... К., 1995

5. Війна Німеччини проти Радянського Союзу 1941-1945. – К., 1995.

6. Ніжинські вісті. – № 15. – 1942. – 9 травня.

7. Нове українське слово. – 1941. – 4 грудня.

8. *Вронська Т.В.* В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943-1945). – К., 1995.

9. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941-1945 рр. - К., 1971.

10. *Єрмак О.П.* Полтавський “Водоканал” у період Великої Вітчизняної війни (1941-1945 роки) // Історична пам’ять. – 2000. – № 1-2.

Аннотация

Павлов С.Г. (г. Киев). Материально-бытовые условия населения Украины во время нацистской оккупации (1941-1944 гг.)

Исследуются материально-бытовые условия населения Украины во время немецкой оккупации. Затрагивается вопрос адаптации граждан к реалиям жизни того времени.

Ключевые слова: оккупация, условия, торговля, налоги, борьба за выживание.

Annotations

Stanislav Pavlov (Kyiv). Material living conditions of Ukraine's population during the Nazi occupation (1941-1944)

Material living conditions of the population of Ukraine during the German occupation are investigated. Adaptation to the realities of public life at that time is studied.

Key words: occupation, material living conditions, trade, taxes, fighting for survival.

Науковий керівник – *Ветров І.Г.*, кандидат історичних наук, професор, заступник директора Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова з виховної та наукової роботи.

УДК 94(479.24)''1941/1945'':665.41

Яна ЩИПЕЦЬ
(м. Київ)

Роль нафтохімічної промисловості Азербайджану в період Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.)

Досліджується роль нафтохімічної промисловості Азербайджанської РСР в роки Великої Вітчизняної війни. Акцентується на нафтовидобуванні та нафтопереробці, як базових галузях, що забезпечували армію, авіацію та флот паливом і сприяли перемозі над ворогом.

Ключові слова: Південний Кавказ, паливо, нафтовидобувна промисловість, нафтопереробна промисловість.

Нафта і нафтопродукти були й залишаються найважливішими видами стратегічних ресурсів. Впровадження останніх поколінь бойової авіації сильно збільшило видатки палива, бо потужності двигунів і відповідно споживання палива стали на порядок вище. Те ж саме має місце в наземних видах озброєнь з використанням двигунів внутрішнього згорання. Нафтопродукти стали видом бойових засобів. У середині ХХ ст. "чорне золото" було не лише важливою сировиною, а й одним з фундаментальних чинників формування зовнішньополітичних відносин. У ХХ ст. значення нафти зросло, що засвідчують постійні конфлікти на Близькому Сході та намагання найпотужніших держав сьогодення встановити свій вплив у регіоні. Техніко-економічні переваги нафти і одержуваних на її базі продуктів зумовили особливу роль нафтової та нафтопереробної промисловості в світовому господарстві.

Азербайджанська Радянська Соціалістична Республіка вступила у війну разом з СРСР 22 червня 1941 р. Цій Південно-Кавказькій країні відводилася одна з головних стратегічних ролей як збоку Німеччини так і Радянського Союзу, оскільки Азербайджан мав великі нафтові поклади в Баку [4].

Економічному статусу Азербайджану в період Другої світової війни і Великої Вітчизняної війни присвятили свої праці М.Г. Абасов [1], Я.М. Агануров [2], В.А. Беляєва [3], Г.А. Мадат [4], В. Тіке [6], ця тема також розглядається в статті В.С. Садикова [5].

За роки війни в Азербайджані було видобуто 75 млн. т. нафти, вироблено 80 % обсягу виробництва бензину в Радянському Союзі, 90 % -лігроїну, 96 % - мастил. У 1941 р. бакинські фахівці пробурили 930 тисяч метрів, що дозволило ввести в експлуатацію 752 нафтові свердловини й видобути 23

мільйони 541 тисячу тонн нафти; 1942 р. – всього в країні видобуто 22 млн. тонн нафти. Таким чином основна частка нафти за період 1941-1942 рр. припала саме на Азербайджан. Невелика частка видобутку припала на Куйбишевську область, Казахстан, Сахалін, район Богуруслана [7].

У роки Великої Вітчизняної війни нафтопереробна промисловість Азербайджану забезпечила Радянський Союз на 70 % пальним, на 90 % авіаційним бензином (Б-78, Б-74, Б-70). Всього було вироблено близько 1 139 735 тонн бензину різних видів. У 1942 р. нафтопереробники виконали план вироблення авіаційних мастил на 105,6 %. При плані 490 тис. тонн автолу було отримано 530,3 тис. тонн. Завдання з вироблення авіабензину всіх марок бакинські заводи виконали на 114,4 %, в тому числі бензину Б-78 – на 369,3 %. Бакинці дали фронту 340,1 тис. тонн авіабензину Б-78, тобто на 120,7 тис. тонн більше, ніж у попередньому році. Нафтовики Баку удосконалюючи технологію перегонки збільшували кількість і покращували якість нафтопродуктів, що йдуть на фронт. У 1943 р. нафтопереробники виконали план виробництва авіаційних бензинів на 102,8%. Величезну роботу продемонстрували підприємства нафтопереробної промисловості, домагаючись максимального виходу з сирової нафти авіаційних, автомобільних та інших бензинів, гасу та мастил. Дедалі більшого поширення на нафтопереробних заводах отримали нові методи переробки нафти: комбінування, очищення, вторинна перегонка, що дозволило значно збільшити отримання авіаційних бензинів. На найпотужнішому у країні нафтопереробному заводі № 432 імені Й.В. Сталіна в Баку було введено у експлуатацію установки для отримання авіабензину методом вторинної перегонки [7].

Обсяги видобутої нафти у країнах, що входили до театру бойових дій, становили: у Західній Європі – 9,2 млн. тонн, на Близькому і Середньому Сході – 47,4 млн. тонн, в Африці – 0,98 млн. тонн (World Oil, серпень 1955). Але якщо в усьому світі видобуток нафти відбувався за нормального технічного забезпечення, з постачанням матеріалів, обладнання, то Баку в перші три роки війни забезпечував високий видобуток нафти практично без союзних поставок обладнання, лісу, металу та ін. Бакинські нафтовики мобілізували власні резерви: вирізали обсадні труби з старих свердловин, відновлювали та встановлювали відпрацьовані бурильні труби. Значний розвиток отримало турбінне буріння, застосовувалася безколонна експлуатація свердловин. Свердловини експлуатувалися без штуцерів, на максимально можливих рівнях відбору нафти. За порушення режиму експлуатації свердловин штуцери зношувалися за кілька днів, і виходили з ладу. Багато свердловин працювало через корпус. Це призводило до руйнування пластів. Азербайджан в роки війни втратив більше половини покладів нафти. Це руйнування

було не природним, а рукотворним притому, що на Баку не впала жодна бомба, не було серйозних диверсій [6].

Основним напрямком перевезень нафтопродуктів був Каспійсько-Волзький. З Баку танкерами нафту і нафтопродукти доправляли в Астрахань, Гур'єв, Красноводськ і Махачкалу, а з Астрахані баржами по Волзі та її притоках – Оці і Камі – у приволзькі та інші міста. Залізницею через Махачкалу здійснювалося постачання Центральних районів, Північно-заходу, Півночі, Уралу. Райони Далекого Сходу забезпечувалися через Гур'єв і Красноводськ. Крім того, по нафтопроводу Баку-Батумі нафту перекачували в Батумі, а звідти по Чорному морю - на одеську перевалочну базу. Було очевидно, що географічне та економічне становище нафтового Баку має виключно стратегічне значення в зміцненні обороноздатності радянської держави. Керівництвом СРСР приймається рішення в першу чергу забезпечити нафтопродуктами фронт і оборонну промисловість. Проте вивіз нафти та її продуктів був ускладнений положенням ліній фронту [5].

Роль нафтохімічної промисловості Азербайджану у головних, переломних битвах періоду Великої Вітчизняної Війни є неоціненною. У 1941 році під час контрнаступу під Москвою фронт був забезпечений необхідною кількістю пального як для наземних військ, так і для авіації, паливе надходило Каспійським морем та транспортними літаками. У 1942 році під час блокади Ленінграду по дну Ладозького озера був проведений бензопровід довжиною 28 км і пропускною здатністю 400 т на добу. Два з половиною роки Ленінград і Ленінградський фронт забезпечувалися цим паливом [1]. Влітку 1942 р. німецькі війська вийшли до району Сталінграду, це спричинило припинення надходження нафтопродуктів з Баку, тому восени 1942 р. Державний Комітет Оборони приймає рішення щодо перебазування частини нафтових підприємств Баку в перспективні райони Урало-Поволжжя для створення там нових заводів. Більше 10 000 спеціалістів разом із сім'ями і нафтопереробним обладнанням відправляються на пароплавах і танкерах до Красноводська, і звідти по залізниці – в необхідні райони. Цей героїчний подвиг бакинців сприяв тому, що у лютому 1943 р. війська Сталінградського фронту перейшли на завершальну стадію наступу і завдали нищівної поразки ворогу. Події, які розгорнулися на Орлово-Курській дузі, і перемога радянських військ безперечно є результатом своєчасного забезпечення нафтопродуктами з Баку [2].

У дуже складних умовах працювали під час війни нафтові промисли. Висококваліфіковані фахівці добровільно й по мобілізації пішли на фронт. Їх замінили дружини, сестри, пенсіонери. Вони склали в 1941 році одну третю працюючих на промислах і заводах, а в 1943 році - більше половини. Великі нафтопромисли в ті роки очолювали жінки, які починали свою трудову дія-

льність операторами на свердловинах – Медіна Везирова, Сугров Гаїбова, Антоніна Бакуліна, Сакіна Кулієва, Ганна Плешко. З перших днів війни всі бакинські підприємства були переведені на військовий режим з 12-годинним робочим днем без вихідних і відпусток, вводилася тризмінна робота. З метою маскування нафтовика працювали і вночі при світлі синіх ламп [3].

Крім трудового напруження над нафтовиками Баку “дамокловим мечем” висів сталінський режим. За промислами нищпорили парткоми ЦК і працівники спецслужб у пошуках “диверсантів” і “ворогів народу”. Диверсантів були одиниці, а “шкідників” знаходили практично на всіх промислах, були й провокатори. Першою і обов’язково версією будь-якої аварії на свердловинах було шкідництво. Після кожної аварії виснажені, засмикані нафтовики давали свідчення і писали пояснення в закладах, одне відвідування якого виводило з рівноваги на довгий час. Що ж стосується аварій, то насправді їх причиною, особливо при бурінні свердловин, було застаріле чи неякісне вітчизняне обладнання.

Отже, в 1941-1945 рр. в Азербайджані було видобуто 75 млн. тонн нафти. За цінами військових років, вартість цієї нафти, становить 8 млрд. доларів, а з урахуванням переробки, ця сума складає близько 11 млрд. доларів. Для порівняння, Німеччина за офіційними даними витратила трохи більше, 50 млн. тонн нафтопродуктів. Азербайджанська нафта рухала армаду людей і техніки до фронту, і на ньому. Значення бакинської нафти у Другій світовій війні, і зокрема і у Великій вітчизняній війні, неодноразово підкреслювали лідери головних воюючих країн, причому з обох сторін – Й.В.Сталін, Ф.Д. Рузвельт, В.Черчіль, Ш. де Голь А.Гітлер, Б.Муссоліні. Саме бакинська нафта дозволила СРСР зберегти динаміку на всьому просторі країни і розвивати нові промислові райони на Волзі, за Уралом, в Сибіру.

Джерела та література

1. *Абасов М.Г.* Баку в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945. - Баку: Азернешр, 1967.
2. *Агануров Я.М.* Героїчні звершення азербайджанських нафтовиків у роки Великої Вітчизняної війни. – Баку: Азернешр, 1982.
3. *Беляєва В.А.* Трудовий героїзм робітників Азербайджану в роки Великої Вітчизняної війни. – Баку: Азернефтнешр, 1967.
4. *Мадат Г.А.* Азербайджан у Великій Вітчизняній війні. – Баку: Елм, 1975.
5. *Садиков С.* Подвиг нафтового Баку// Информационно-Вычислительный Центр Министерства Связи и Информационных Технологий Азербайджанской Республики. К Юбилею победы. – Азарбайджан, 2010. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

URL:http://9may.az/article.php?subaction=showfull&id=1114749937&archive=&start_from=&ucat=3

6. *Тику Вільгельм* Марш на Кавказ. Битва за нафту. 1942/1943. - Москва: Видавництво Ексмо, 2005. - 448 с.

7. Чего стоило бакинским промыслам, такое невиданное напряжение для недр, благодаря чего, Красная Армия на бакинской нефти, "приплыла" к стенам Берлина?//.-[Электронный ресурс]. –Режим доступу: URL: http://sultanov.azeriland.com/ussr/ussr_1/page_16.html.

Аннотация

***Щипец Я.И.* (г. Киев). Роль нефтехимической промышленности Азербайджана в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг)**

Исследуется роль нефтехимической промышленности Азербайджанской ССР в годы Великой Отечественной войны. Акцентируется на нефтедобыче и нефтепереработке как базовых отраслях которые обеспечили армию, авиацию и флот горючим и содействовали победе над врагом.

Ключевые слова: нефтеперерабатывающая промышленность, Южный Кавказ, топливо, нефтедобывающая промышленность, нефть.

Annotations

***Yana Shchipetch* (Kyiv). The Role of Azerbaijan petrochemical industry in World War II (1941-1945)**

The role of Azerbaijan SSR petrochemical industry in World War II is studied. The role of extraction and refining of oil as basic industries that provided the Army, Navy and Aviation with fuel and contributed to the victory over the enemy is stressed on.

Key words: South Caucasus, fuel, oil industry, oil refining industry.

Науковий керівник – *Осмоловська О.Ю.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Розділ 3

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ ТА НАСЛІДКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

УДК 94(477-25)“1942/1943”:069

Галина МАТВІЙЧУК
(м. Київ)

Музей-Архів переходнової доби в окупованому Києві: причини створення та вплив на суспільно-культурне життя

На тлі висвітлення питання про ставлення нацистських окупантів до українського національно-культурного руху, розглядається проблема організації та діяльності Музею-Архіву переходнової доби в окупованому Києві у 1942-1943 рр. Проаналізовано спроби української інтелігенції відродити наукове і музейне життя.

Ключові слова: Друга світова війна, Музей-Архів переходнової доби, Київська міська управа, О. Оглоблін, Переходова доба, культурні пам'ятки.

“Omnia mutantur. Nihil interit.”
 (“Усе змінюється, але нічого не гине”).

Овідій

Розглядаючи радянську історіографію нацистського окупаційного режиму 1941-1944 рр. в Україні раз по раз спостерігаємо, що в тодішній історичній науці міцно вкоренилася теза про повний занепад культурного та освітнього життя в окупованому німцями Києві. Сучасні вітчизняні вчені, отримавши доступ до архівних джерел, роблять спроби об'єктивного аналізу ситуації, що склалася у цій сфері у визначений хронологічний період. Зараз відомо, що місцева інтелігенція, очікуючи від нових “визволителів” відродження порушеного більшовиками в період передвоєнних репресій українського культурного життя та етнічної свідомості, активно бралася за відновлення у 1941-1942 рр. різних культурних установ. На цьому ґрунті намітилася певна співпраця з окупаційною адміністрацією, що проявилась у відновленні роботи окремих театрів, музеїв, бібліотек, архівів, навчальних і медичних закладів, відродженні християнського життя тощо. Окупаційна пропаганда навмишно загравала з найсвідомішою та освіченою частиною населення, прагнучи

використати її авторитет для насадження “нового порядку”. [6]

Готуючи напад на СРСР, гітлерівці виношували плани не лише воєнної перемоги та економічного пограбування країни, а й тотального знищення національних культур. Нацистський ідеолог А. Розенберг стверджував: “До-статньо в народі знищити пам’ятки культури, і він уже в другому поколінні перестає існувати як самостійна нація” [8, с. 181].

У жовтні 1941 р. з дозволу гітлерівців українські націоналістичні кола й національна інтелігенція ініціювали створення у Києві органу місцевої допоміжної адміністрації – Київської міської управи. Установа розташувалась у приміщенні школи за адресою: бульвар Т. Шевченка, 18. Першим міським головою (бургмістром) окупанти затвердили професора О. Оглобина. Міська управа виконувала функції виконавчої влади міста. На момент її організації у складі управи існувало 18 відділів із штатною чисельністю 1138 працівників. Основними відділами були: відділ управління справами (приймальня голови, загальна канцелярія, бюро перекладачів, фінансово-господарська частина, загін охоронців); адміністративний відділ (у складі 7-ми підвідділів, що опікувалися питаннями реєстрації актів громадянського стану, видачею дозволів на перебування в місті, паспортизацією, накладенням адміністративних стягнень, іншими питаннями); відділ пропаганди і преси; культури та освіти; охорони здоров’я; торгівлі та харчування; промисловості; транспорту; міських залізниць; паливний відділ; відділ зв’язку; ремісничий; суспільної опіки; фінансовий; юридичний; житловий, та статистичний. Крім цього в структурі міської управи перебували: управління команди міської поліції й біржа праці. Вони діяли на підставі особливих положень і вказівок органів німецької влади [4, 12, с. 1].

Саме завдяки зусиллям міської управи Києва розпочали роботу оперний театр, Українська хорова капела, капела бандуристів, театр оперети, вар’єте, ляльковий театр, консерваторія, хореографічна та дві музичні школи. Для відвідування були відкриті зоопарк і ботанічний сад. Чи не найбільше дошкуляв величезний рівень безробіття серед української інтелігенції що залишалася в окупованому Києві. Саме тут у нагоді стало відкриття Музею-Архіву переходової доби, який не просто мав стати осередком українського наукового життя, але й забезпечити певну кількість робочих місць. [10]

Музей-Архів переходової доби було засновано в Києві 26 березня 1942 р. Музей був створений і протягом всього недовгого періоду свого існування залишався структурним підрозділом Київської міської управи, а вся його діяльність проходила під безпосереднім контролем німецької окупаційної адміністрації та Київського міського голови. О. Оглоблін 9 квітня 1942 р. затвердив “Положення про діяльність Музею-Архіву переходової доби”, а ще через тиждень новоствореній установі дозволили тимчасово зайняти 11

кімнат, загальною площею 296 м², на першому поверсі будинку № 8 по Олександрівській (нині – Контрактова) площі на Подолі. Зі слів очевидців, дізнаємося, що вже 17 квітня 1942 р., тобто наступного після отримання згаданого дозволу дня, МАПД відкрив свою експозицію для відвідувачів — як місцевих жителів, так і німців.[2, арк. 43].

Окремо слід зупинитись на досить незвичній назві музейної установи – Музей-Архів переходової доби. З усього видно, що засновники музею зважаючи на ідеологічні пріоритети “нових господарів”, у назві закладу прагнули відобразити специфіку не тільки його експозиції, як історичного моменту. Мається на увазі не що інше, як перехід України від радянського тоталітаризму до життя без більшовизму до життя “без більшовиків”, під німецькою зверхністю. Національна свідомі інтелігенція все ще сподівалася, що німці забезпечать можливості вільного розвитку української національної культури [5, с. 143].

Метою МАПД було “[...] собирать и обрабатывать материал, который освещает переходный период от большевизма до введения нового порядка в Европе и, в частности, на Украине” [1, с. 7].

Зі спогадів А. Розенберга видно, що за задумом німецької окупаційної влади науковці музею-архіву мали вести антирадянську пропаганду серед українського населення, привчаючи його до думки про справедливую визвольну місію німецької армії на українській території всупереч абсолютно негативному образу радянської влади та всього, що було з нею пов’язано [11].

Важливим джерелом з історії створення та діяльності музею-архіву є пофондовий путівник, опублікований 2002 р. під редакцією О. Белої. Тут доволі повно викладається передісторія створення установи, перші кроки діяльності МАПД в окупованому Києві, відображено специфіку формування музейного фонду, зокрема вплив ідеологічних настанов нацистської влади.

Переглядаючи фонди МАПД, впевнюєшся, що співробітники цієї установи, попри значний ідеологічний тиск окупаційної влади, зібрали досить інформативну колекцію матеріалів про роки німецького панування. Водночас, ця без перебільшення унікальна документальна колекція розкривала чимало “білих плям” вітчизняного радянського минулого, проливалася світло на справжні численні злочини сталінського більшовизму, дозволяючи при цьому зазирнути в майже не вивчені сторінки життя України під нацистською окупацією.

Звісно, такого результату колективу Музею-Архіву переходової доби вдалося досягнути завдяки високому фаховому рівню виконавців конкретних проектів. Колектив МАПД складався з яскравих представників української наукової еліти, які з різних причин не евакуювалися разом з

радянськими військами залишившись в окупованому німцями Києві. Штат співробітників музею-архіву нараховував усього 14 працівників. Очолював колектив видатний український історик, професор О. Оглоблін. Саме він, з точки зору окупаційної адміністрації, був чи не найкращою кандидатурою на посаду директора установи. Тут зіграли роль такі його особисті якості, як відносна молодість, достатні знання німецької мови, організаторський досвід, позапартійність, зв'язки в науково-громадських колах Києва, високий науковий статус, ореол жертви більшовизму, зрештою, амбіційність. Все це створювало Олександрю Петровичу привабливе реноме в очах нової влади. Серед наукових консультантів музею-архіву бачимо справжніх корифеїв вітчизняної науки – С. Гілярова, О. Грузинського, С. Драгоманова, І. Моргилевського, Н. Полонську-Василенко [7, с. 384].

Остання залишила нащадкам цікаві спогади, в яких, серед іншого, зазначала специфіку ситуації в історичній науці за нацистського панування: “Є повна свобода “від науки”, бо нічого не друкується. Нею широко користується Олександр Петрович і цілими днями працює над “Історією Русів”. Хто знає, може, за інших загальних умов життя не міг би він так наполегливо, не відриваючись, без перешкод працювати [...]” [1, с. 11].

Слід враховувати, що створення Музею-Архіву припало на час, коли про поразку гітлерівців в Україні ще ніхто реально не думав (найбільше – можна було на це сподіватися), німецька пропаганда безупинно твердила про “тисячолітній рейх”, тож і цілі окупантів були далекосяжними та довгостроковими. За цих умов ідея привабити на службу новому режиму представників національної еліти виглядала цілком логічною та виправданою, а окупанти, мабуть, розраховували в перспективі прихилити на свою сторону українську громадську думку і полегшити утвердження свого режиму.

До кола посадових обов'язків наукових співробітників і консультантів МАПД входило проведення активної наукової діяльності, збирання експозиційних матеріалів (переважно документи та світлини, датовані періодом 1917-1942 рр.). Одним із напрямків роботи музею-архіву було влаштування виїзних виставок по всій території окупованої України. Загалом на кінець серпня 1942 року музей-архів налічував 6376 експонатів, зокрема, 3045 документів, 756 фотографій, 154 фотонегатива, 195 малюнків, 183 плаката, 383 листівки, 1433 номери газет [1, с. 8].

Зі сторінок путівника ми дізнаємося, що постійної музейної експозиції в МАПД не було (або за браком часу вона просто не встигла з'явитися), а зібрані експозиційні матеріали демонструвалися на тематичних виставках, що змінювали одна одну. Зі слів очевидців дізнаємося про три такі заходи під назвами: “Руйнація більшовиками культурних пам'яток у Києві”, “Ви-

зволення Києва німецькою армією від юдо-більшовицького гніту та відродження господарського і культурного життя Києва” та “Київ під час німецько-совєтської війни” [1, с. 9]. Слід зазначити, що хід підготовки подібних виставок і склад їх експозицій у пофоновому путівнику висвітлено вкрай нерівномірно. Певною мірою системне уявлення ми маємо лише про першу та частково про другу з наведених вище виставок.

Найхарактернішу роль відіграла виставка – “Руйнація більшовиками культурних пам’яток у Києві”, що стала першою практичною роботою наукових співробітників і консультантів МАПД. Її експозицію планували розмістити на 14 окремих стендах, що відповідали 14 головним тематичним розділам. Відвідувачі знайомилися зі стендом “Київ до революції 1917 року”, за яким розміщувалися 12 стендів з документальними матеріалами про нищення пам’яток української історії та культури під час Громадянської війни та в роки утвердження більшовизму і сталінізму.

Особливий акцент у матеріалі виставок було зроблено на варварській руйнації храмів, монастирів і кладовищ у Києві, як в роки активної антирелігійної пропаганди, так і під час масштабної реконструкції міста на початку 1930-х рр. в ході переведення сюди з Харкова столиці УСРР. Документи й світлини свідчили про безжальну ліквідацію в місті та на його околицях унікальних споруд чи не всіх культурних епох – від великокнязівської доби до початку ХХ ст. Окремий розділ розповідав про більшовицький вандалізм у всесоюзному масштабі, а завершував експозицію стенд, присвячений загальним рисам політики ВКП(б) стосовно історичних пам’яток. В експозиції було представлено акт, складений на початку 1920-х рр. видатними українськими мистецтвознавцями Д. Щербаківським та Ф. Ернстом про їх згоду на вилучення церковних цінностей колишньої Києво-Печерської Лаври лише під загрозою застосування зброї з боку представників урядової комісії.

Із середини липня 1942 рр. колектив МАПД розпочав підготовку наступної виставки “Визволення Києва німецькою армією від юдо-більшовицького гніту та відродження господарського і культурного життя Києва” [1, с. 10]. На відміну від попередньої, ця експозиція була побудована на документах окупаційної адміністрації та органів міського самоврядування, для чого Київський міський голова видав розпорядження № 160 про всебічну допомогу співробітникам Музею-Архіву з боку підлеглих йому установ [9]. Згідно робочого плану, виставка значно перевершувала за розмірами свою попередницю та складалася вже з 49 стендів, що розкривали 6 тематичних розділів.

Серед документів архівного фонду “Музей-Архів переходнової доби Київської міської управи”, що зберігається в Державному архіві Київської обла-

сті знаходимо невелику статистичну довідку, що дозволяє оцінити популярність описаних вище виставок серед населення окупованого Києва. Документ свідчить, що в середньому експозиції Музею-Архіву щодня переглядала 21 особа, що за місяць складало 622 відвідувача [1].

Слід наголосити, що попри жорсткий ідеологічний тиск, під впливом якого доводилося працювати співробітникам музею-архіву, демонстративне бажання окупаційної влади спрямувати роботу установи виключно в пропагандистське та контрпропагандистське річище, музейники прагнули підтримувати свою наукову кваліфікацію й усіляко намагалися проводити справді об'єктивні наукові дослідження.

У фондовому путівнику зустрічаємо офіційні відомості про 16 головних наукових напрямків, що розроблялися науковцями МАПД – тематика цих робіт витримана загалом у дусі окупаційної пропаганди (показові згадки про “побут юдо-більшовицької верхівки і злидні українських народних мас”). Водночас щотижня проводилися наукові пленуми музею-архіву, на яких його співробітники та консультанти виступали з доповідями, що часто не мали нічого спільного зі згаданим окупаційним офіціозом.

Після звільнення Києва 6 листопада 1943 р. від німецької окупації та повернення з евакуації Державного архіву Київської області вся вціліла документація МАПД була об'єднана з експонатами колишніх його експозицій в єдиний фонд під назвою “Музей-Архів Переходової доби Київської міської управи”. Протягом всього радянського періоду це унікальне документальне зібрання лишалось закритим для більшості дослідників і лише в травні 1990 р. фонд нарешті розсекретили, надавши статус матеріалів вільного доступу.

Парадокси воєнної доби являють нам ситуацію, коли українці знаходилися під впливом двох протилежних ідеологічних векторів. Розкол у свідомості населення України спровокувала як німецька, так і радянська пропаганда. Гітлерівські війська вели війну під гаслами “визволення народів СРСР від комуністичного ярма”, викриваючи злочини радянської системи проти власного народу, а радянська довоєнна пропаганда (до 1939 р.) виховувала населення СРСР у недружньому ставленні до Німеччини. У цій ситуації українців, що знаходились на окупованій території в роки війни радянський режим розцінював, як “перебіжчиків від одного до іншого табору”. На наш погляд, оцінюючи тодішню ситуацію, слід мати на увазі, що в людей просто не було іншого вибору, адже “тільки твій маятник віри похитнеться – розстріл” писали свідки подій, які пережили як німецьку, так і радянську владу. Щодо інтелігенції столиці, то в джерелах зустрічаємо її, як колаборантів, які пішли на співпрацю з окупантами. Німецьке керівництво, робило головну ставку на інтелігенцію, як на один із найбільш постраждалих від дій більшовиків

прошарок населення. Водночас українська національна інтелігенція використала таку “прихильність” нової влади аби відродити наукову пам’яткоохоронну роботу та в умовах масового безробіття забезпечити додаткові робочі місця.

Джерела та література

1. Музей-Архів Переходової доби. Пофондовий путівник / Упоряд. О. Белая. – К., 2002. – 98 с.
2. Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. Р-2412, оп. 2, од. зб. 244.
3. Акуленко В. І. Охорона пам’яток культури в Україні. 1917-1990. – К.: Вища школа, 1991. – 227 с.
4. Архіви очима відомих очевидців. Петро Тронько // Архіви України. – 2010. – Вип. 2.
5. Архіви очима відомих очевидців. Юрій Ребчинський // Архіви України. – 2010– Вип. 2.
6. Верба І., Юркова О. Українська історіографія 1917-1956. – К., 2003. – 378 с.
7. Гончар О.Т., Верба І.В. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні (До 100-річчя дня народження) // Інститут НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 1999 – 384 с.
8. Дмитрієнко М., Іценко Я. Щоденник життя киян у дні війни крізь свідчення документів Рецензія на кн.: Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. – К.; Львів, 2003. – 181 с.
9. Гедз В. Джерела до вивчення культурного життя в окупованому Києві (1941-1943 рр.) [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.history.org.ua/Journal/sid/15/14.pdf>
10. Музейний простір України [Електронний ресурс] На сервері “Музейний портал України” [online]. Режим доступу: <http://prostir.museum/publications/ua?id=83>
11. Кашеварова Н.Г. Біографічні джерела з архіву оперативного штабу рейхслайтера Розенберга (1941-1945 рр.) [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_2_2010/18.pdf
12. Немецкая оккупация Киева в 1941-1943 г.г. Документы Киевской городской управы В.П. Даниленко [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.eastview.com/docs/CM807408_rev_rus.pdf

Аннотація

Матвийчук Г.В. (г. Киев). Музей-архив переходного периода в оккупированном Киеве: причины создания и влияние на общественно-культурную жизнь

На фоні освітлення питання про відносини нацистських окупантів до українського національно-культурного руху, розглядається проблема організації діяльності Музею-Архіву перехідного періоду в окупованому Києві в 1942-1943 рр. Проаналізовані спроби української інтелігенції відродити наукову та музейну життя.

Ключові слова: Друга світова війна, Музей-Архів перехідного періоду, Київська міська управа, А. Оглоблін, Перехідний період, культурні пам'ятники.

Annotations

Halyna Matviychuk (Kyiv). Museum and Archives of the transitional period in occupied Kiev: reason for the establishment and impact on the socio-cultural life

On the background lighting on the issue of Nazi occupation to the Ukrainian national-cultural movement, the problem of organizing the activities of the Museum-Archive of transition in occupied Kiev in 1942-1943. Analyzed in attempts to revive the Ukrainian intelligentsia museum and research life.

Key words: World War II, the Museum-Archive of the transitional period, the Kiev City Council, Ogloblin, the transitional period, cultural sights.

Науковий керівник – *Потильчак О.В.*, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова.

УДК 94 (477)“1941/1942”:37(430)

Світлана БИХОВЕЦЬ
(м. Київ)

Освітня політика нацистської окупаційної влади в Україні у 1941-1942 рр.: особливості реалізації

Аналізується організація системи освіти на окупованій території України часів нацистської окупації. Проаналізовані основні напрями, форми та методи освіти в зазначений період.

Ключові слова: нацистська окупація, освіта, ідеологія.

Тема освіти на окупованих землях України у радянській історіографії не вважалася вартою уваги, вагомою у науково-історичному чи суспільно-політичному сенсі, тому спеціально її не досліджували. Історики радянського періоду обмежувалися передусім вивченням масштабних військових і по-

літичних подій, соціально-економічних процесів, що формувало загальне уявлення про характер того драматичного етапу української історії.

Починаючи з 90-х рр. ХХ ст. побачили світ наукові праці, присвячені різним аспектам окупаційного режиму, в тому числі освітній політиці окупантів. Одним із перших в українській історіографії спробував із нових позицій осмислити проблеми культурно-освітнього життя України у 1941-1944 р. М. Коваль. Також дану проблематику досліджували такі науковці як: Б. Савчук, Н. Іванова, І. Марчук, В. Мороз, О. Потильчак.

Метою нашого дослідження є виявлення специфіки освітньої політики німецької влади та особливості її реалізації на початковому етапі Великої Вітчизняної війни на окупованій території України 1941-1942 рр.

В основу нацистської освітньої політики були покладені положення сумнозвісного плану "Ост", що ґрунтувався на людиноненависницькій теорії расової неповноцінності слов'ян, у тому числі й українців, яка передбачала їх фізичне винищення, недопущення ніякого духовного розвитку, зведення до становища рабів. Згідно з офіційною позицією лідерів Третього рейху населенню окупованих територій України передбачалося значною мірою обмежити доступ місцевого населення до освіти і давати дітям лише початкову і нижчу професійну освіту.

Німецьке керівництво розглядало питання освіти не в інтересах українського народу, а в контексті завдань, які ставилися перед окупаційною адміністрацією. У німецьких лідерів не було чіткої концепції та єдиної думки стосовно розвитку шкільництва на окупованих територіях, що спричинило появу численних суперечливих наказів, директив і розпоряджень, які часто дублювали один одного або анулювали попередні, гальмуючи освітні процеси. Кожний округ чи гебітскомісаріат проводив різну освітню політику, яка часто залежала від ставлення німецького чиновника до українського населення [2, с. 11].

На українських теренах у перші місяці окупації німецька влада намагалася показати себе "покровителькою" національної української культури. У ряді міст відновили роботу театри, музеї, бібліотеки, наукові установи, почали виходити газети. Зокрема, в Луганську було відкрито в серпні 1942 р. театр "Кабаре", новий Український драматичний театр ім. Т.Г. Шевченка, в м. Алчевську також відкрився театр, у м. Красний Луч діяла українська трупа.

У часи німецько-фашистської окупації агресор здійснював не лише терор і тотальне знищення. Національна військова та цивільна адміністрація проводили політику, яка була спрямована на ефективне перетворення України в найбагатшу та найціннішу колонію рейху, а її народу – в джерело дешевих і водночас висококваліфікованих трудових ресурсів.

Берлін розділив окуповану Україну на кілька окремих частин з відмінним режимом: дистрикт “Галичина” (Львівська, Станіславська, Тернопільська і Дрогобицька обл.), рейхкомісаріат “Україна” (12 центральних областей республіки) “Підкарпатська територія” (українські землі Закарпаття). На землях Південної України між Дністром і Південним Бугом з центром в Одесі утворено “Трансністрію”, яку передано Румунії. Відзначимо, що на кожній із вказаних територій місцева адміністрація мала власне бачення щодо втілення освітньої політики Берліну в життя.

Отже, найбільш послідовною, з огляду на реалізацію плану “Ост” на окупованій території була освітня політика, впроваджувана на території рейхкомісаріату “Україна” та в зоні тилу групи армій “Південь”.

Згідно з розпорядженням про шкільну освіту у військовій зоні окупації від 8 грудня 1941 р. до навчання допускаються “початкові класи народних шкіл, також сільськогосподарські та лісогосподарські школи; для осіб жіночої статі – курси фахової підготовки по домашньому господарству, ручній праці, охороні здоров’я та гігієні. Не дозволяється: вищі учбові заклади (університети, технічні вузи), вищі школи (гімназії, ліцеї та рівноцінні загальноосвітні заклади), середні школи (семінарії, загальноосвітні середні школи), професійні заклади (загальні школи з спеціальними планами навчання по певним професіям)” [8, с. 341].

У цивільній зоні управління з початком окупації почали роботу школи, профтехучилища, а в деяких районах були відкриті вищі навчальні заклади. Так, у Дніпропетровську було відкрито 41 школу [1, с. 131], у Запоріжжі на 1941 р. було відкрито у старій частині міста 19 (початкові, неповні середні), а в новій частині міста – 21, а в 1942 відповідно – 18 і 15 шкіл [1, с. 240]. У Харкові на 1942 р. діяло 20 шкіл [1, с. 520]. У Луганську на листопад 1942 р. діяло 20 початкових шкіл. На Донбасі до окупації діяло 1200 шкіл, а за нацистів – лише 265 [1, с. 160]. Вочевидь, що кількість як самих шкіл, так і учнів, порівняно з довоєнним періодом, значно зменшилася.

Школи працювали як на платній, так і на безкоштовній основі. Так, в українських школах навчання в перших чотирьох класах було безкоштовним, у 5-м класі вартість навчання складала 10 крб. на місяць, у 6-му – 15, у 7-му класі – 20, у 8-му – 25, а в 9-10 класах – 30 карбованців. У школах з російською мовою навчання платня була вищою. Відповідно до навчального плану народної школи в 1-7 класах викладалося 16 дисциплін, тижневе навантаження коливалося від 20 до 30 годин.

Одне з головних завдань школи полягало у вихованні “фізично здорової людини”. У школах дозволялося використовувати підручники, навчальну та іншу літературу тільки “очищену від більшовицької агітації”.

Ще 19 листопада 1941 р. А. Розенберг направив Е. Коху документ, в якому звертав увагу на необхідність дозволити обмежену професійну освіту в спеціальних школах, які повинні були готувати учнів для роботи в сільському господарстві та ремісничих майстернях. Ці вказівки стали фактичною санкцією для дуже обмеженого часткового відновлення нижчої ланки професійної освіти на окупованих територіях України і, зокрема в рейхскомісаріаті. Припускаючи можливість фахового навчання української молоді, окупанти виходили виключно з інтересів забезпечення більш-менш стабільного відтворення кваліфікованої робочої сили для власних потреб в Україні. Генерал-комісар Києва Магунія пізніше писав: “Запроваджені [...] трирічні професійно орієнтовані школи виявилися врешті-решт доказом того, що ми все ж терміново потребували поповнення молодими спеціалістами всіх категорій трудового населення” [6, с. 6].

Початкові професійні школи стали первинною ланкою створюваної нацистами системи професійного навчання молоді. Було відкрито торгові, сільськогосподарські, шляхобудівельні, лісомеліоративні школи, школи садівництва і овочівництва, ремісничі підготовчі школи. Окрім згаданих навчальних закладів, підготовка робітничих кадрів була організована на окремих підприємствах, в навчальних майстернях та на різноманітних вузько профільних професійних курсах.

Ідея дозволити обмежене професійне навчання для місцевого населення мала серед представників фашистської окупаційної адміністрації як прихильників, так і противників. Рейхскомісар України Е. Кох, відомий слов'янофоб, не зважав навіть на вказівки свого безпосереднього керівника А. Розенберга та відкрито саботував рішення останнього, який вимагав передбачати певні послаблення в сфері професійної освіти в Україні. Уже тоді німецьке командування зрозуміло значимість впровадження професійної освіти місцевого населення України. На початковому етапі освоєння окупованих земель стало ясно, що Німеччина має надто малу кількість спеціалістів для забезпечення всіх постів середньої та вищої ланки. Цілком протилежної думки дотримувався Е. Кох, підтримувана багатьма місцевих керівників окупаційної влади, що німецька адміністрація в Україні цілком може задовольнитися німецькими професійними кадрами, а українці мають бути перетворені на хліборобів та виселені з міст [6, с. 6].

З початку 1942 р. питання про організацію професійної підготовки місцевого населення увійшло в практичну площину. 10 березня 1942 р. в рейхсміністерстві А. Розенберга відбулася нарада, на якій обговорювалася ціла низка проблем, пов'язаних з використанням робочої сили та підготовкою спеціалістів в рейхскомісаріаті Україна, організацією ремісничих майстерень та підготовкою кадрів для них.

Необхідність відновлення професійної освіти розуміло і військове окупаційне командування. Уже в січні 1942 р. дозволила районним адміністраціям створювати заклади професійної освіти нижчого і середнього рівнів.

Ініціатива у створенні досить розгалуженої, як для того часу, мережі професійних шкіл належала також і місцевій українській адміністрації. У кінці 1941 р. починається підготовка до відкриття фахових навчальних закладів двох рівнів: дворічних підготовчих шкіл, що забезпечували здобуття неповної середньої освіти та попередню професійну підготовку, а також трирічних середніх професійних шкіл, училищ, технікумів різних напрямків. Німецька окупаційна адміністрація не втручалася в конкретні питання організації навчального процесу, однак здійснювала тотальний контроль та жорстку ідеологічну цензуру з метою дебільшовизації навчання. Навчальні плани, програми, посібники та підручники підлягали обов'язковому затвердженню в окупаційних органах та ретельній перевірці в СД, так само, як і педагогічних кадрів [6, с. 7].

У кінці 1942 р. різко зросла потреба в робочій силі на території рейху, а молодь в Україні будь-якими шляхами намагалася уникнути депортації. Це змусило окупаційну владу переглянути свою позицію щодо загальної трудової повинності та професійної освіти місцевого населення. 24 жовтня 1942 р. Е. Кох видав розпорядження, яким заборонив навчання молоді віком від 15 років і старших. Всі юнаки та дівчата, починаючи з цього віку підлягали загальному обов'язку праці та могли бути відправлені до Німеччини [7, с. 180].

Почалося масове закриття середніх шкіл, училищ, технікумів, вузів. Доповідаючи А. Розенбергу про причини закриття закладів, рейхскомісар України посилався на те, що ці школи фактично виконували роль “вищих курсів” для молоді з середньою освітою і „відволікали працездатну молодь від відправки до Німеччини” [6, с. 18].

На цьому ґрунті між Е. Кохом та А. Розенбергом виник конфлікт. У листі до Е. Коха від 22 грудня 1942 р. А. Розенберг писав: “Я ніяк не можу погодитися з тим, що цей указ є політичною необхідністю. Більше того, систематичне професійне навчання, керівництво цим процесом і раціональне використання наявних людських ресурсів з точки зору потреб фронту і батьківщини – є найпершою політичною необхідністю” [7, с. 180].

Окупаційна влада поступово почала відновлювати роботу окремих факультетів та вузів. Так, постановою Дніпропетровської обласної управи від 11 лютого 1942 р. відділу освіти безпосередньо підпорядковувалися такі установи і навчальні заклади: Український державний університет, Політехнічний інститут, Транспортний інститут, Гідробіологічний інститут, Ботанічний сад, Залізничний технікум, Залізнично-ремісничка школа, Землевпоряд-

ний і Індустріальний технікуми, Фельдшерсько-акушерська школа, Історичний музей, Історичний архів і Обласна ОТС. Обласна бібліотека передавалася у відання відділу освіти Дніпропетровської міської управи [7, с. 181]. Вузи й установи, відповідно до постанови, повинні були утримуватися за рахунок бюджету.

У період з 1 жовтня по 1 листопада 1941 р. був оголошений набір студентів для навчання в університеті, політехнічному і транспортному інститутах.

Усі вузи після окупації Дніпропетровська піддалися реорганізації. Так, 22 вересня 1941 р. був реорганізований університет. У його склад увійшли колишній університет, медичні, сільськогосподарські, фармацевтичний інститути й інститут іноземних мов. Очолив університет професор, доктор біологічних наук І.Ф. Розгин. Навесні 1942 р. в університеті працювало 7 факультетів (історико-географічний, філологічний (німецький і український відділи), сільськогосподарський, медичний з фармацевтичним відділом, біологічний, фізико-математичний і хімічний), на яких працювало 250 викладачів, у тому числі 43 професори і 71 доцент. На цих факультетах навчалось 2328 студентів [4, с. 292].

Крім цього, до складу університету входили допоміжні навчальні і науково-дослідні установи: гідробіологічний інститут, інститут фізіології і клінічної медицини, ботанічний інститут і ботанічний сад, інститут місцевого господарства, інститут прикладної фізики і хімії, біологічна станція на р. Самарі, зоологічний музей, геологічний музей і навчальне господарство [7, с. 181].

Як уже відзначалося вище, навчальні заклади працювали не увесь час. У грудні 1941 р. були припинені заняття в школах і університеті. Ця подія була сприйнята співробітниками університету з осудом.

У роки окупації етнічні німці які проживали на території України отримала від гітлерівців значні переваги над іншими народностями. Намагаючись використати фольксдойче як допоміжну силу у своїх колоніальних планах, вони проводили серед них активну освітянську роботу, намагаючись перевиховати їх на націонал-соціалістичних засадах. Для того щоб забезпечити умови для виховання молодих фольксдойче у німецькому дусі, нова адміністрація ухвалила постанову “Про обов’язкове навчання в народних школах дітей німецької національності, що мешкають в окупованих східних областях”. Відповідно до її вимог діти німецького походження підлягали загальному обов’язковому навчанню, термін якого становив вісім років. Досить суворим було покарання батьків за порушення постанови – штраф 150 рейхсмарок чи навіть арешт [5, с. 24]. Навчальні заклади для етнічних німців існували у Києві, Вінниці, Умані, Білій Церкві, Дніпропетровську, Миколає-

ві [1]. Тільки в генеральному окрузі “Житомир” на 1942 р. проводили роботу 26 німецьких шкіл: у Житомирі (відкрили у вересні 1941 р.), Вінниці (9 вересня 1942 р.) Бердичеві (1 вересня 1941 р.), Новоград-Волинському (вересень 1941 р.), Калинівці (вересень 1942 р.) та інших населених пунктах [2, с. 5]. Наприклад, у Вінниці діяла школа для німецьких дітей віком від 6 до 14 років. Чисельність учнів школи становила 60 осіб, які, залежно від віку, ділилися на три групи. У Дніпропетровську 21 вересня 1941 р., за розпорядженням польового коменданта відкрили семирічну школу (№ 16) у якій працювали 12 учителів та навчалися 113 німців, 28 українців і 21 росіянин. Заклад працював за програмою німецьких середніх шкіл. Для створення в майбутньому відповідного контингенту учнів при школі планували відкрити дитячий садочок для дітей 4-7 літнього віку з німецьким персоналом, щоб діти при вступі до першого класі вже могли досконало розмовляти німецькою мовою. Дітей, які жили у віддалених районах, забезпечували транспортом, а також влаштовували їх у безкоштовні їдальні при школах. У сільській місцевості відкриття суто німецьких шкіл ускладнювалося малою кількістю дітей. Однак окупаційна влада відкривала освітні заклади для німців навіть у тих селах, де кількість дітей становила не більше 15 осіб. Цим самим засвідчувалися переваги фольксдойче, адже для українських дітей відкривати школу дозволялося за наявності не менше сорока учнів у класі.

Не забували й про спеціальну освіту молодих фольксдойче, для яких з осені 1942 р. розпочали створювати фахові школи. На території України були відкриті сільськогосподарські школи, навчання в яких тривало два роки. Під час першого року головну увагу приділяли практичній підготовці. У міністерському наказі про це говорилося так: “Учні повинні вивчати всі сфери діяльності підприємства і тому мають працювати позмінно в окремих філіалах підприємства деякий проміжок часу. За свою роботу вони повинні отримувати заробітну плату. Крім цього, на підсобних шкільних господарствах, повинні постійно працювати наймані робітники, бо діти не можуть повністю замінити робочу силу” [1, с. 730]. На другій рік проводилося теоретичне навчання за планом німецьких сільськогосподарських шкіл. Планувалося раз у рік підготувати навчальну поїздку до Німеччини, щоб показати учням зразкові сільські господарства. Окрім сільського господарства, нова влада намагалася покращити ситуацію з наявністю фахівців в інших виробничих галузях (промисловості, медицині). Але постала проблема з браком вчителів, оскільки багатьох залучили до роботи перекладачами. Вирішували цю проблему шляхом відкриття курсів підвищення кваліфікації вчителів. Покращити становище із браком освітян окупанти передбачали також за рахунок відкриття в жовтні 1942 р. в Києві німецького інституту імперського комісара України (Е. Коха), для підготовки учителів-фольксдойче. Однак документи,

які могли б засвідчити роботу відповідного інституту в Києві, відсутні, а це дає підстави стверджувати, що заклад так і не розпочав функціонувати. Натомість у Дніпропетровську відкрили навчальний заклад, що готував помічників учителів для шкіл райхскомісаріату. Навчання тут тривало три місяці. Після року практичної роботи охочі мали змогу освоїти спеціальність викладача народної школи [3, с. 90].

Отже, протягом 1941-1942 років німецько-фашистські загарбники відкрили в Україні цілу мережу навчальних закладів. Новостворена система освітніх закладів мала свої особливості і була різною для українського населення та етнічних німців (фольксдойче) на окупованій території. Останні мали значні привілеї в початковій, середній а також вищій освіті. Для місцевого населення створювалися школи за виробничим принципом. На них покладалося підготовка кадрів для реалізації окупаційної політики Рейху на окупованій території. Ініціатива у створенні подібних навчальних закладів належала значною мірою місцевій українській адміністрації. Німецька окупаційна адміністрація здійснювала повний контроль та жорстоку ідеологічну цензуру за змістом навчання і педагогічними кадрами.

Загалом, заходи німецької окупаційної влади щодо створення мережі навчальних закладів хоч і були проведені, однак не принесли нацистам бажаних результатів. Вони були вкрай непослідовними та носили обмежений характер.

Джерела та література

1. Архіви окупації. 1941-1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н.Маковська. – Т.1. – К., Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – 852 с.
2. Гінда В.В. Освіта в роки німецької окупації у генеральному окрузі “Житомир” 1941-1944 рр.: Автореф. ... дис. канд. іст. наук / 07.00.01. – Черкаси, 2010. – 20 с.
3. Іванов О.Ф., Іваньков І.В. Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 83-95.
4. Клец В.К. Оккупационный режим и организация работы учебных заведений в Днепропетровской области в период Второй мировой войны (1941-1943 гг.) // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. - Вип.1. - Дніпропетровськ, 1988.
5. Коваль В., Медведок П. Фольксдойче в Україні (1941-1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 15.
6. Потильчак О. Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941-1944 рр.): політика і практика агресора. – К., 1988.
7. Спудка І. Освітня політика німецько-фашистських загарбників на окупованій території України. – Наукові праці історичного факультету

Запорізького державного університету. – Випуск XIV. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – С. 177-182.

8. Україна в Другій світовій війні у документах: збірник німецьких архівних матеріалів: В 2 т. – Львів, 1997. – Т. 1.

Аннотація

Быховец С.П. (г.Киев) Образовательная политика нацистской оккупационной власти в Украине в 1941-1942 гг.: особенности реализации

Анализируется организация системы образования на оккупированной территории Украины времен немецко-фашистской оккупации. Проанализированы основные направления, формы и методы образования в указанный период.

Ключевые слова: немецко-фашистская оккупация, образование, идеология.

Annotations

Svitlana Byhovets (Kyiv). Education Policy of Nazi occupation authorities in Ukraine during 1941-1942: features of implementation

Organization of education on the occupied territory of Ukraine during the Nazi occupation is analyzed. The main directions, forms and methods of education in the period have been analyzed.

Key words: fascist occupation, education, ideology.

Науковий керівник – *Двірня К.П.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

УДК 94(477)"19":351.75

Тетяна РОМАНЕНКО
(м. Київ)

**Організаційно-кадрове забезпечення цензурної діяльності
в УРСР першої пол. 40-х рр. ХХ ст.**

Розглядаються особливості організаційно-кадрового забезпечення Головного управління у справах літератури та видавництва Української РСР в роки Другої Світової війни.

Ключові слова: Головліт, облліт, штат, кадри, цензор.

Кадрова політика вищого державно-політичного керівництва щодо органів Головліту виконувала кілька функцій. По-перше, це була можливість скеровувати ідеологічну лінію компартії, а по-друге, це був спосіб контролю та управління Укрголовлітом.

Вивчення проблеми діяльності органів цензури у засобах масової інформації УРСР належить до малодосліджених питань історії України радянського часу. Особливо цікавим періодом діяльності цієї державної структури є роки Другої Світової і Великої Вітчизняної воєн, але, нажаль, до сьогодні він є мало дослідженим [13; 14; 15; 16; 18].

Метою нашого дослідження є аналіз організаційно-кадрового забезпечення системи органів Головного управління у справах літератури і видавництв при РНК Української РСР у визначений хронологічний період.

Джерельною базою роботи є переважно документи з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управлінь (ЦДАВОУ), а саме фонду 4605 (Головного управління з охорони державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР (Головліту УРСР) та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), фонду 23 (Центральний комітет комуністичної партії України. Документи загального відділу (особливий сектор). Ч. 1 (1941-1946). Попри певну фрагментарність цих матеріалів, все ж, можна дослідити питання кадрового забезпечення Головліту УРСР в зазначений період.

До номенклатури політичної цензури належали начальник Головліту, його заступники, політичні редактори, рецензенти, уповноважені Головліту в регіонах, політичні контролери у видавництвах і на митницях, директори видавництв, інспектори, начальники губернських, окружних, районних, обласних управлінь. Від початку діяльності Укрголовліту, з 1922 р., і до 1938 р. змінилося близько 15 начальників центрального апарату головлітівської цензури, серед яких не було жодного українця. Політичні репресії 1933-1934 рр. призвели до усунення з посад значної кількості політредакторів, а отже і до браку кваліфікованих кадрів [17, с. 153].

З кінця 1930-х рр. осіб, які висувались відділами пропаганди й агітації обкомів КП(б)У на посади районних цензорів, затверджував спочатку районний партком, а за його пропозицією, бюро обкому КП(б)У. Важливе значення приділялось освіті майбутніх кадрів, особливо ідеологічній [12, с. 100].

З початком війни в органах цензури змінилося 80% працівників, основна маса з яких пішла на фронт. Згідно штатного розкладу Головліту УРСР на 1941 р. йому підпорядковувалося 23 Обласних управління у справах літератури і видавництв (Облліти): Вінницьке, Волинське, Ворошиловградське, Дрогобицьке, Дніпропетровське, Житомирське, Запорізьке, Кам'янець-Подільське, Київське, Кіровоградське, Львівське, Миколаївське, Полтавське,

Рівненське, Сталінське, Станіславське, Сумське, Тернопільське, Харківське, Чернігівське, Одеське, Ізмаїльське, Чернівецьке [1, арк. 1-56]. У штаті Головліту було передбачено адміністративно технічний апарат, цензорський склад, а в Обллітах, працювали і районні уповноважені.

Адміністративно-технічний апарат Головліту УРСР в 1940 р. складав 16 осіб, 1941 р. – вже 17 працівників; цензорський склад становив 35 осіб у 1940 і 31 – у 1941 р. З початком Другої Світової війни Головліт УРСР було евакуйований до Уфи. На окупованих німцями українських територіях радянська система цензура практично припинила діяльність.

Головліт УРСР відновлює свою роботу після звільнення України від німецько-фашистських загарбників. Вже в 1943 р. Головліт УРСР розпочинає діяльність у Харкові. Цього ж року поновлюють свою діяльність 7 Обллітів: Харківський, Ворошиловградський, Полтавський, Сталінський, Сумський, Чернігівський, Київський.

5 квітня 1943 р. Уповноважений РНК СРСР по охороні військових таємниць у друці видає довіреність Барланицькому Є.Г. на управління Головлітом УРСР. До його повноважень входило: “[...] Розпоряджатися кредитами... Здійснювати всі операції по відкритому в Держбанку бюджетному рахунку, підписувати чеки, бюджетні і платіжні доручення, отримувати гроші і цінності, укладати договори і угоди на послуги і роботи в межах кошторисних призначень [...]. Наймати і звільняти службовців і робітників [...] представляти в Головліт до затвердження чи до звільнення старшого бухгалтера [...] Керувати роботою підлеглих Головліту УРСР, місцевих органів і уповноважених [...]. Отримувати [...] адресовані Головліту Української РСР грошові переводы, посилки и всякого роду кореспонденцію[...]. Передовіряти викладені у довіреності повноваження частково іншим особам без права подальшого пере довірення” [3, арк. 4].

Запланована кількість штатних працівників [3, арк. 1] на 1943 р. складала 15 осіб по Головліту, 7 – у Харківському, і по 5 працівників в інших Обласних управліннях – усього в системі Головліту було затверджено 52 штатних та 10 позаштатних працівника. Проте, ці вакансії залишилися повністю не зайнятими. На 1 січня 1943 р. кількість співробітників Головліту УРСР становила лише 2 особи. Станом на 1 травня цього ж року кількість працюючих збільшується на одну особу, а в кінці серпня працевлаштували вже четвертого співробітника. У жовтні кількість працюючих становила 7 осіб., а в листопаді – 16. На перше грудня 1943 р. у штаті Головліту УРСР нараховувалось 19 штатних і 6 позаштатних співробітників [2, арк. 2].

В 1944 році апарат Головліту УРСР був укомплектований повністю, за виключення завгоспа. Працівники Головліту за віком становили до 30 років – 3 особи, до 40 – 3, до 50 – 2, понад 50 – 1. За національністю українцем був

1, росіянами – 3, євреями – 5 працівників. За партійністю 7 осіб були членами ВКП(б), кандидатом у члени ВКП(б) – 1, членом ВЛКСМ був 1 працівник. 3 них вищу освіту мали 2, незакінчену вищу освіту також 2, середню – 5 співробітників. Стаж працівників Головліту до 1 року мав лише 1, до 3-х років – 1, а понад 3 роки – 7 працівників. Всі 24 облліти Української РСР в 1944 році були укомплектовані начальниками. Характеризуючи їх за віком особи 28-30 років серед них становили 2 особи, 31-35 – 4 особи, 36-40 – 4 особи, 41-50 – 12 осіб, понад 50 – 1 особа. 3 них членами ВКП(б) – 24 особи; вищу освіту мали 10 начальників обллітів, незакінчену вищу – 6, середню – 7, неповну середню – 1. За національністю українцями були 18 начальників, росіянами – 4, євреєм – 1 та 1 поляком. Стаж роботи в органах цензури у 4-х начальників обллітів перевищував 5 років, у 6-ти складав від 3-х до 5-ти років, у 5-ти від 1-го до 3-х років і 9 працювали менше 1-го року [10, арк. 6].

Цензорські кадри Головліту УРСР в 1944 р. можна охарактеризувати так. За віком це були працівники до 25 років – 7 осіб, 26-30 років – 10, 31-40 років – 15, 41-50 років – 13, понад 50 років – 1. 3 них членів ВКП(б) – 38 осіб, кандидатів в члени ВКП(б) – 3, членів ВЛКСМ – 4. Вищу освіту мали 19 осіб, незакінчену вищу освіту – 6, середню – 20. За національністю українцями серед цензорів Головліту УРСР були 22 працівники, росіянами – 7, євреями – 16, поляком – 1. Стаж роботи цензорів до одного року мали 30 працівників, від одного до трьох років – 6, понад 3 роки – 8. Не дивлячись на те, що більшість цензорського складу мали стаж роботи до одного року, у звіті за 1944 рік їх підготовка була оцінена як достатня і зазначалося, що з роботою вони справляються. Міськрайуповноваженими в 1944 р. було укомплектовано 519 міст і районів. Вони контролювали 534 міських, районних, транспортних багатотиражних газет. В 34 районах Херсона і Дніпропетровська, де видавалися газети в 1944 р. не були підібрані рай уповноважені обллітів. Тому ці газети цензурували другі і треті секретарі Райкомів КП(б)У. У звіті йшлося і про значну плінність кадрів через перехід цензорів в інші облліти, переважно в західні [10, арк. 7-8].

У 1944 р. на території Української РСР Головліт об'єднував вже 24 відповідні управління у Харківській, Ворошиловградській, Полтавській, Сталінській, Сумській, Чернігівській, Київській, Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській, Житомирській, Кіровоградській, Вінницькій, Кам'янець-Подільській, Рівненській, Волинській, Одеській, Станіславській, Тернопільській, Чернівецькій, Херсонській, Ізмаїльській, Львівській, Дрогобицькій областях [6, арк. 25-27]. Цьогорічний штат працівників визначав по центральному апарату – 19; по Обллітах – 182, з них кожен Облліт нараховував: Харківський – 11, Ворошиловградський – 14, Полтавський – 9, Сталінський – 15, Сумський – 9, Чернігівський – 7, Київський – 10, Дніпропет-

ровський – 11, Запорізький – 9, Миколаївський – 7, Житомирський – 6, Кіровоградський – 6, Вінницький – 6, Кам'янець-Подільський – 7, Рівненський – 6, Волинський – 5, Одеський – 9, Станіславський – 5, Тернопільський – 5, Чернівецький – 5, Херсонський – 5, Ізмаїльський – 5, Львівський – 5, Дрогобицький – 5. На 1 січня 1944 р. в Головліті УРСР працювало 25 штатних і 6 позаштатних співробітників.

14 січня 1944 р. Головліт УРСР переїздить з Харкова до Києва [4, арк. 1], а вже 25 січня цього розпочинає там свою роботу [4, арк. 2]. У Харкові залишається цензор для цензурування газет і журналів. Державною штатною комісією при РНК СРСР 18 квітня 1944 р. була затверджена посада заступника Начальника Головліту по кадрам УРСР [6, арк. 1].

У червні 1944 року було здійснено перевірку органів Головліту. Були виявлені численні порушення при призначенні на посади працівників, недоцільне використання бюджетних коштів. За результатами перевірки передбачалося вжити заходів і зараховувати на посади уповноважених Обллітів штатних сумісників лише з дня проходження ними інструктажу у Облліті, чи з дня висилки їм документів. Для зарахування на посаду уповноваженого необхідно було отримати відповідний витяг з постанови РК КП(б)У. У наказі про зарахування на роботу мали бути зазначені: партійність, основна посада (для сумісників), місце роботи, встановлений місячний оклад і дата зарахування на роботу [4, арк. 4].

Протягом 1944 р. всі облліти, за виключенням Тернопільського, були укомплектовані уповноваженими-політредакторами. Не укомплектованими політредакторами були Рівненський, Кам'янець-Подільський, Сумський і Кіровоградський облліти. А Львівський облліт був укомплектований політредакторами за рахунок інших обллітів, до того ж у кількості понад передбаченою штатним розкладом [10, арк. 169].

25 серпня 1944 р. встановлювався порядок затвердження політичних редакторів. Для того щоб звернутися до Штатної комісії з клопотанням про додаткове затвердження штатних одиниць політредакторів в областях і районах, Обллітам було необхідно надати іменні списки цензорського складу та вказувати обсяг роботи. Водночас, у зв'язку з утвердженням у всіх Обллітах посад бухгалтерів надавалась можливість переводу цих установ на самостійні баланси [6, арк. 4].

6-8 жовтня 1944 р. була проведена нарада начальників Обллітів у Києві. За підсумками цієї наради з'явився наказ № 62 Головліту УРСР від 15 жовтня 1944 р. [4, арк. 6]. Начальникам Обллітів слід було: завершити комплектування апаратів Обллітів; підібрати у всіх районах уповноважених; організувати навчання цензорів через університети марксизму-ленінізму, самостійне вивчення першоджерел класиків марксизму-ленінізму, слухання лек-

цій; не рідше ніж двічі на місяць, проводити оперативні наради політредакторів, на яких аналізувати допущені порушення. Планувалося проводити вивчення “Переліку відомостей, заборонених для відкритого публікування”. До 1-го січня 1944 р. передбачалося широко впроваджувати в практику Головліту та Обллітів складання оглядів преси, контроль усієї друкованої продукції, перевірку місцевих уповноважених. Не рідше одного разу на місяць, передбачалося перевіряти друкарні щодо виконання ними існуючих правил друку.

Важлива роль в роботі Головліту відводилася підвищенню ідейно-політичного рівня та ділової кваліфікації цензорів. Всі працівники Головліту проходили навчання в вечірніх Університетах Марксизму-Ленінізму, партшколах, державних університетах без відриву від роботи. Слухали лекції, доповіді, самостійно працювали над собою. Головлітом і обллітами проводились наради і “літучки” працівників цензури для розбору матеріалів викреслень і порушень, наради-заняття по вивченню “Переліка...”. Надсилались інструктивні листи і інформативні листи обллітам, а облліти, в свою чергу міськрайуповноваженим. Проводились особисті інструктажі в Головліті начальників обллітів, а в областях, цензорів обллітів і міськрайуповноважених. В жовтні 1944 року були проведені наради начальників обллітів з практичних питань цензури [10, арк. 8].

В 1944 р. працівники цензури, начальник особливої частини і головний бухгалтер Головліту, цензори обллітів забезпечувалися сухим пайком і літерним харчуванням по 2-й і 3-й категорії, начальники обллітів по 1-й категорії. Бухгалтери, завгосп, секретарі Головліту і обллітів забезпечуються лише хлібними і продуктовими картками. Промисловими товарами працівники були забезпечені недостатньо, а квартирами – практично всі відповідно до потреб. Значна частина працівників цензури забезпечувалась індивідуальними городами.

В Головліті були заведені особові справи на працівників апарата Головліту УРСР, списки за визначеною формою і загальна книга міськрайуповноважених по кожній області. Але не в кожній особовій справі були всі необхідні дані, не на всіх міськрайуповноважених. В значній частині обллітів не були заведені особові справи на всіх співробітників.

Працівники органів цензури отримували зарплату менше за ставку та не були достатньо забезпечені матеріально-побутові умови (підйомні, одночасною допомогою реєвакуйованим, дотаціями на харчування тощо). Фінансування здійснювалось не систематично. Так, наприклад, Головліт у 1944 р. не забезпечив зарплатою за листопад всіх нештатних працівників органів цензури і близько 1/3 штатних працівників обллітів, вже не кажучи про зарпла-

ту за грудень цього року. Всі інші статті фінансування були недостатніми і здійснювались з постійними затримками.

Стрімке зростання кількості обласних управлінь припало на другу половину 1944 р. У зв'язку з цим, на 1 січня 1945 року існувала велика заборгованість по заробітній платі працівників Головліту і його структур – понад 150 000 р. В апараті Головліту існував дефіцит обладнання, особливо сейфів, а кошти на його придбання були відсутні [5, арк. 24-26].

В 1945 р. в системі Головліту Української РСР діяли 24 Облліти. На 1 січня 1945 р. в штаті Республіканського Управління УРСР налічувалось 154 працівники. Поряд із цим, працювало 440 позаштатних співробітники.

З 1 січня 1945 р. 24 Облліти УРСР, виділялися на самостійні баланси [8, арк. 2]. Порядок роботи Головліту УРСР встановлювався Наказом № 16 від 9 квітня 1945 р. Відтепер було встановлено графік робочого дня та внутрішній трудовий розпорядок Головліту УРСР [7, арк. 3].

Державною штатною комісією при РНК СРСР 17 червня 1945 р. № 7-8447 були затверджені додаткові посади. Таких по Головліту виявилось додано 96 працівників, із місячним окладом 55 700 руб. (по Головліту було додано 10 штатних працівників; по Обллітам 86) [9, арк. 4-6].

У 1945 р. в Головліті УРСР цензорами працювали 2 особи віком 20-25 років, 25-30 років – 15, 30-35 років – 18, 35-40 років – 12, 40-45 років – 11, 45-50 років – 4, понад 50 років – 1. За партійною приналежністю 55 з них були членами ВКП(б), а кандидатами – 7, членами ВЛКСМ – 1. Серед цензорів українцями були 26 працівників, росіянами – 14, євреями – 22 та 1 латиш. З них вищу освіту мали 23 особи, незакінчену вищу освіту мали – 10 осіб, середню – 27, неповну середню – 3. Цензорів зі стажем роботи до 1-го року було 39, від 1 до 3 років – 15, а 5 років і вище 9. Міськрайуповноважених в першому півріччі 1945 р. було 642. Плинність кадрів в другому кварталі 1945 року була невеликою, у порівнянні з 1944 р. і першим кварталом 1945 р.

В 1945 році начальниками обллітів були 2 особи у віці 25-30 років, по 4 віком 30-35 і 35-40 років, 9 віком 40-45 років, 3-є – 45-50 і 2-є понад 50 років. 24 начальники були членами ВКП(б), 19 – українцями, 3-є – росіянами, 1 – євреєм і 1 – поляком за національністю. Вищу освіту з них мали 9, неповну вищу – 6, середню – 8, а неповну середню – 1 начальник. З них в органах цензури працювали до 1-го року – 2, до 3-х – 11, а понад 5 – 11 працівників. Апарат Головліту в 1945 році був укомплектований повністю і складав 19 осіб. Цензорами Головліту були працівники різних вікових категорій: віком 25-30 років 1 співробітник, 30-35 – 3, 35-40 – 1, 40-45 – 2, понад 50 – 1. Членами ВКП(б) були 7 цензорів, членами ВЛКСМ – 1. З них вищу освіту 2, незакінчену вищу – 2, середню – 2, неповну середню – 1. Українцем був 1, ро-

сіян – 3-є, євреїв – 4. Понад 5 років в органах цензури працювало 6, від 3-х до 5-ти рр. – 2-є осіб.

На 15 січня 1946 р. Головліт УРСР та 24 Облліти, нараховували 251 штатних працівників проти 268 передбачених планом і 657 позаштатних проти передбачених 612. Ще однією проблемою була низька кваліфікація і часта зміна бухгалтерів на місцях [8, арк. 9-11]. Особовий склад органів цензури підбирався і затверджувався вищим політичним керівництвом, а також місцевими партійними органами з перевірених партійних працівників, не дивлячись на їх освітній рівень.

Перевірка роботи Головліту УРСР показала, що органи цензури не приділяли серйозної уваги повсякденного оперативного керівництва своїми місцевими органами. Нарікання були на відсутність в республіці наступного контролю, а також послаблення вимог до місцевих органів. І як наслідок: відбулося послаблення пильності з боку деяких цензорів та виявляти “нетерпиме для працівників цензури ліберальне ставлення...”; погіршився попередній контроль творів друку [11, арк. 54]; в ряді обллітів була ослаблена дисципліна у виконанні “Інструкції цензору”. Текстові зведення викреслень попередньої цензури та картки наступного контролю обллітами не надавалась до Республіканського управління. Також були зауваження і до роботи заступника начальника Укрголовліту Барланицького Е.Г., який одночасно керував відділом наступного контролю. Він самоусунувся від керівництва відділом, а його цензорів без вагомої потреби направляв на інші роботи. Згідно зі штатним розкладом відділу наступного контролю тут мало працювати 5 осіб, а в липні 1946 р. працював тільки один співробітник. На деяких текстових зведеннях обласних управлінь ставили трафаретну фразу “Зауважень нема”. Також Головліт УРСР не надавав відповідної щоденної підтримки обласним структурам. Виїзди на місця відповідальних працівників стали рідкістю. Не вивчалась робота обллітів. Тому протягом тижня, заслухавши звіти про роботу 6 обллітів були видані поверхневі накази, засновані виключно на здійснених доповідях. Цензори часто захоплювались літературною правкою художніх творів, не звертаючи уваги на політико-ідеологічні правки. Порушуючи “Інструкцію цензору” цензори Головліту нерідко самостійно зв’язувались з авторами та роздавали інструкції та зауваження. Всі ці недоліки в роботі Головліту УРСР наказано було ліквідувати, а начальнику щомісячно доповідати про виконання робіт [11, арк. 54-55].

Отже, в роботі Головліту під час Другої світової війни спостерігалися значні матеріальні складності, що, передусім, були наслідком тотального дефіциту в умовах війни. До того ж неповна комплектація штатів і низька кваліфікація деяких співробітників та плинність кадрів негативно впливала на роботу даної структури.

Джерела та література

1. Штатное расписание Главлита УССР и обллитов, сметы расходов по центральному аппарату и местным органам цензуры на 1941 год и документы к ним. (имеется список сотрудников органов цензуры республики) // Центральный Державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України), ф. 4605, оп. 1, од. зб. 1. – 71 арк.
2. Годовой бухгалтерский отчет Главлита УССР за 1943 г. // ЦДАВО України, ф. 4605, оп. 1, од. зб. 2. – 6 арк.
3. Штатное расписание органов цензуры республики на 1943 год и смета расходов Главлита УССР на II полугодие 1943 г., справки о фонде заработной платы II и IV кварталы 1943 г., и I квартал 1944 г. доверенность Уполномоченного Совета Народных комиссаров СССР по охране военных тайн в печати т. Барланицкому Е. Г. на право руководства Главлитом. // ЦДАВО України, ф. 4605, оп. 1, од. зб. 3. – 12 арк.
4. Приказы Главлита УССР по основной деятельности за 1944 год. Подлинники (14 января – 14 ноября 1944 г.) // ЦДАВО України, ф. 4605, оп. 1, од. зб. 4. – 9 арк.
5. Годовой бухгалтерский отчет Главлита УССР за 1944 г. и объяснительная записка к нему // ЦДАВО України, ф. 4605, оп. 1, од. зб. 5. – 30 арк.
6. Штатное расписание органов цензуры республики и смета расходов Главлита УССР на 1944 г., справки о списочном составе и заработной плате работников центрального аппарата и обллитов. (Содержатся списки личного состава) // ЦДАВО України, ф. 4605, оп. 1, од. зб. 6. – 67 арк.
7. Приказы Главлита УССР по основной деятельности за 1945 год. Подлинники. (26 января–17 декабря 1945) // ЦДАВО України, ф. 4605, оп. 1, од. зб. 7. – 23 арк.
8. Годовой бухгалтерский отчет Главлита УССР и обллитов за 1945 г. (Винницкого – Измаильского) // ЦДАВО України, ф. 4605, оп. 1, од. зб. 8. – 23 арк.
9. Штатное расписание органов цензуры республики и смета расходов Главлита УССР на 1945 год, изменения и дополнения к ним // ЦДАВО України, ф. 4605, оп. 1, од. зб. 10. – 26 арк.
10. Проекты постановлений ЦК КП(б)У, постановления бюро обкомов КП(б)У, решения бюро обкомов КП(б)У, справки и др. материалы по вопросам работы журнала “Сучасне і майбутнє”, издания литературно-художественных сборников и др. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, од. зб. 1599. – 209 арк.
11. Приказы уполномоченного Совета министров СССР, докладные записки, справки по вопросу охраны военных и государственных тайн в печати. (8 февраля 1946 г. – 15 января 1947 г.) // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, од. зб. 2789. – 273 арк.
12. *Бабюх В.А.* Політична цензура в Україні в 1920-1930-х рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Бабюх Віталій Антонович – Інститут історії України. – К., 2007.
13. *Блюм А.В.* За кулисами “Министерства правды”. Тайная история советской цензуры. 1917-1929 / А.В. Блюм – СПб.: Академический проект, 1994. – 319 с.
14. *Блюм А.В.* Советская цензура в эпоху тотального террора. 1929-1953 / А.В. Блюм – СПб.: Академический проект, 2000. – 311 с.

15. *Горяева Т.М.* История советской политической цензуры 1917-1991 гг.: автореф. дис... докт. ист. наук: 07.00.02 / Татьяна Михайловна Горяева – М., 2000. – 40 с.

16. *Горяева Т.М.* Политическая цензура в СССР. 1917-1991 гг. / Т.М. Горяева – М: РОСПЭН, 2002. – 397 с.

17. *Стоян Т.А.* Система політичної цензури в УРСР в 1920-1930 рр. / Т.А. Стоян. – К.: Акад. праці і соц. відносин Федер. проф. спілок України, 2010. – 480 с

18. *Федотова О.О.* Політична цензура друкованих видань в УСРР – УРСР (1917-1990): Монографія / О.О. Федотова. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 352 с.

Аннотация

***Романенко Т.В.* (г. Киев). Организационно-кадровое обеспечение цензурной деятельности в УССР первой половины 40-х гг. XX ст.**

Рассматриваются особенности организационно-кадрового обеспечения Главного управления по делам литературы и издательств Украинской ССР в годы Второй Мировой войны.

Ключевые слова: Главлит, обллит, штат, цензор.

Annotations

***Tetiana Romanenko* (Kyiv). Organizational and staffing of censorship in the Ukrainian SSR during the first half of the 40-ies of XX century**

Features organizational and staffing of the Main Department of Literature and publishing of the Ukrainian SSR during the Second World War are viewed.

Key words: Golovlit, Obllit, state, censor.

Науковий керівник – *Потильчак О.В.*, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

УДК 94(477)“1944”:314.745.4(47+57)

Андрій АНДРЕЄВ
(м. Київ)

Ідеологічно-пропагандистська діяльність радянських органів репатріації “переміщених осіб” у перевірконо-фільтраційних пунктах НКВС СРСР на території України в 1944 році

Розглядається малодосліджене питання організації та проведення радянськими політорганами ідеологічної, агітаційно-пропагандистської роботи серед контингентів репатріантів на перевірконо-фільтраційних пунктах НКВС СРСР в західних прикордонних областях України у 1944 р.

Ключові слова: ідеологічно-пропагандистська робота, репатріація, перевірконо-фільтраційні пункти, “переміщені особи”.

Вже пройшло понад півстоліття, але глибокі рани, завдані Другою світовою, а для нашого народу Великою Вітчизняною війною, ще й досі не загоїлись і часто нагадують про себе. Аж до самого розвалу СРСР “білою плямою” в історичній науці залишалося питання про репатріацію радянських громадян, а особливо ідеологічні аспекти цього процесу. Демократичні перетворення в країнах колишнього СРСР відкрили можливості для реалізації наукової та суспільної зацікавленості в нашій державі до однієї з найбільш соціально постраждалих від тоталітарних режимів категорії населення – репатріантів, тобто громадян, які за тих чи інших обставин опинилися за межами своєї країни в роки Другої світової війни.

У завершальний період Другої світової війни в прикордонній зоні Української РСР була організована та діяла мережа установ репатріації “переміщених осіб”. Одними з перших з’явилися так звані перевірконо-фільтраційні пункти (ПФП), що знаходилися в оперативному підпорядкуванні НКВС СРСР, а в питаннях повсякденної роботи з репатріантами були підзвітні відповідним урядовим структурам [19. с. 1].

Деякі оцінки передумов та причин створення радянських органів репатріації на завершальному етапі Другої світової війни були висвітлені в пострадянській історіографії 90-х рр. ХХ – поч. ХХІ ст. Причини організації перевірконо-фільтраційних пунктів більшість дослідників убачають не стільки в необхідності транзиту репатріантів через державний кордон СРСР, скільки у важливості їх політичної та ідеологічної фільтрації. [3; 5; 8; 10; 17; 18; 25; 28].

Опрацьовуючи історичну літературу радянського періоду, складається враження, що репатріантів, як категорії населення в тогочасному суспільстві не існувало. Цій проблематиці науковці приділяли мінімум уваги. Про “пе-

реміщених осіб” в історичній науці згадували лише побіжно. Причини такої “незацікавленості” корінилися глибоко в ідеологічній системі Радянського Союзу. Більшість документів стосовно цієї проблеми зберігалося в архівах КДБ і були не доступні широкому науковому загалу.

Першими спробами аналізу певних аспектів репатріації були дослідження російських вчених А. Шев’якова (“Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупированных зонах государств антигитлеровской коалиции”) [28] та фундаментальна праця П. Поляна “Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация” [18].

Загальні відомості про репатріаційний процес містяться у підсумковому томі Книги Пам’яті України, що побачила світ 2000 р. [6], у монографії М. Ковалю “Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війні (1939-1945 рр.)” [12], статтях О. Буцько [2], С. Гальчака [4], О. Потильчака та М. Терентьєва [19], Т. Пастушенко [17] та інших.

Дані цих напрацювань суттєво доповнили наукові здобутки зарубіжних дослідників: М. Елліота “Репатріаційна глава в радянсько-американських відносинах 1944-1947 рр.” [29], Н. Бетелла “Остання таємниця: насильницька репатріація в Росію 1944 – 1947 рр.” [30] та інших.

Проте, незважаючи на виявлений інтерес до проблеми репатріації, чимало аспектів цього складного та довготривалого процесу залишаються нерозкритими. Одним із таких малодосліджених питань теми є ідеологічно-пропагандистська діяльність радянських органів репатріації серед “переміщених осіб” на території України на завершальному етапі Другої світової війни та в повоєнні роки.

У запропонованому дослідженні зроблено спробу проаналізувати характерні особливості ідеологічно-пропагандистської діяльності в ПФП восени та взимку 1944 р. Розглядаються основні форми, методи, способи та характерні особливості ідеологічної пропаганди серед “переміщених осіб” на етапі становлення системи радянських репатріаційних органів. В основі джерельної бази роботи знаходяться архівні документи Відділу репатріації радянських громадян РНК УРСР із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Для того щоб зрозуміти суть радянської ідеологічної пропаганди на завершальному етапі Другої світової та в повоєнний період, слід нагадати, що ж таке “пропаганда”. Цей термін походить від лат. *propaganda* – поширення, і має багато визначень основними з яких є: 1. Система діяльності спрямована на поширення знань, цінностей та іншої інформації з метою формування визначених поглядів, уявлень, емоційного стану, здійснення впливу на соціальну поведінку людей. 2. Поширення в масах ідеології і політики певних

класів, партій, держав. 3. Засіб маніпуляції масовою свідомістю. [24] Згідно наведених визначень і будувалася радянська ідеологічна пропаганда. Пропаганда була невід’ємним засобом впливу більшовицького режиму на радянське суспільство упродовж всієї історії радянської державності. Щоб визначити характер радянської пропаганди необхідно звернути увагу на її основні різновиди.

Російський соціолог А. Цуландзе розрізняє негативну та позитивну пропаганду. Позитивна (конструктивна) пропаганда доводить до споживача необхідні переконання в зрозумілій формі. Мета позитивної пропаганди – сприяти соціальній гармонії, злагоді, вихованню людей відповідно до загальнолюдських цінностей. Така пропаганда виконує виховну, інформаційну, роз’яснювальну функції в суспільстві. Вона здійснюється в інтересах тих, кому адресована, не має маніпуляційних цілей, не допускає неправди та приховування фактів.

Негативна (деструктивна) пропаганда нав’язує людям ті чи інші переконання за принципом – “мета виправдовує засоби”. Мета негативної пропаганди – розпалювання соціальної ворожнечі, ескалація соціальних конфліктів, загострення протиріч у суспільстві. Це дозволяє роз’єднати людей, зробити їх слухняними виконавцями волі пропагандиста. Основна функція негативної пропаганди – створення ілюзорної, паралельної реальності, вигідної пропагандистові, з перевернутою системою цінностей, переконань, поглядів. Негативна пропаганда активно користується низькою критичністю і навіюваністю мас з метою маніпулювання ними в інтересах вузького кола осіб [27].

Отже, радянська ідеологічна пропаганда мала деструктивний характер і відповідно виконувала поставлені завдання. Політика радянської влади була продиктована умовами війни і перед тим як переходити до специфіки ведення ідеологічно – пропагандистської роботи в завершальному етапі Другої світової війни на визволеній території Української РСР варто згадати основоположні цілі та завдання, характерні для всього періоду ведення воєнних дій.

Білоруський вчений В. Крисько [15] серед основних завдань і цілей психологічного впливу на цивільне населення під час війни виділяє: консолідацію всіх прошарків і груп населення навколо керівництва країни і політики, яка ним проводиться; формування позитивного ставлення до так званих “непопулярних методів”, які необхідні в умовах війни; стримування незадоволення труднощами і обмеженнями, пов’язаних з війною; активна критика пацифізму та поразництва; протидія пропаганді ворога.

Необхідно підкреслити, що під час окупації України та в період її визволення від нацистів сталінський режим широко використовував контрпропа-

ганду. Остання є складовою пропаганди, і захищає її від контраргументів опонента, а також підсилює психологічний вплив пропаганди на масову свідомість [9]. Пропаганда і контрпропаганда співвідносяться між собою по формулі “дія – протидія” [8]. Комуністична контрпропаганда – це пропагандистські (агітаційні) акції спрямовані на показ хибності теоретичних положень і практичних дій ворога, спростування концепцій і окремих тем ворожої пропаганди [8, с. 4-5]. Таким чином вона виконує нейтралізуючу функцію. Підчас війни Комуністична партія засобами контрпропаганди намагалася вирішити двоєдине завдання: зміцнити морально-політичну єдність народу і підірвати морально-політичні сили супротивника [8, с. 9].

Враховуючи, що радянська влада надавала великого значення моральному чиннику на війні [23] та сприймала ідеологічне поле, як одну з найважливіших площин протистояння з нацизмом [22] сталінський режим приділяв особливу увагу ідеологічній роботі, що з початком стратегічного наступу Червоної армії значно посилилась. Масово-політична робота серед населення розпочиналася з перших годин після визволення. У період визволення території від німецько-фашистських загарбників і переможного завершення війни Комуністична партія, поряд із завданнями мобілізації усіх матеріальних ресурсів країни і духовних сил народу на допомогу фронту і відбудову народного господарства [21], поставила невідкладне завдання посилити політично-масову роботу серед населення визволених районів країни.

Одним з найголовніших завдань, загалом для керівництва СРСР була перемога у війні, і перемога мала бути не лише воєнною, а й ідеологічною [14]. Саме цим завданням керувалися й під час проведення агітаційно-пропагандистської роботи.

Іншим завданням пропаганди була ліквідація морально-політичних наслідків німецької окупації. Розгортаючи ідеологічну діяльність, партійні організації не могли не враховувати, що нацистській пропаганді вдалося певною мірою оволодіти свідомістю частини громадян. Необхідно було негайно виправити це становище [6].

Ідеологічно-пропагандистська робота, як напрям діяльності радянських органів репатріації на території УРСР, бере свій початок з постанови ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1944 р. “Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР”. ЦК вимагав від партійних організацій досягти рішучого поліпшення політично-виховної роботи серед населення, підвищення активності комуністів та покращення їх ідейно-теоретичного рівня, посилення ідейно-політичної боротьби з українськими націоналістами і всякими виявами націоналізму в науці, літературі та мистецтві. 7 жовтня 1944 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову “Про заходи з виконання постанови ЦК

ВКП(б) від 27 вересня 1944 року “Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР” [26].

З визволенням території СРСР від окупантів постало питання щодо повернення на батьківщину мільйонів людей, які з різних причин опинилися за межами своєї країни. Найбільшу кількість серед депортованих за роки війни громадян СРСР становили саме вихідці з України.

За документами Нюрнберзького процесу, лише з Радянського Союзу окупаційна влада відправила на примусові роботи до Німеччини, Австрії, Італії, Франції та інших країн 4 978 000 радянських громадян [16]. Станом на червень-липень 1945 р. у самій лише Німеччині перебувало більше 2 млн. мешканців України. За даними, що їх наводить М. Коваль, з Вінницької області на примусові роботи до Німеччини було відправлено 647 000 осіб, з Волинської – 30 000, Ворошиловградської – 72 000, Дніпропетровської – 176 400, Кам’янець-Подільської – 117 000, Київської – 170 000, Кіровоградської – 52 000, Львівської – 170 400, Рівненської – 22 200, Сумської – 78 000, Сталінської – 252 200, Станіславської – 68 300, Тернопільської – 164 000, Харківської – 164 000, Херсонської – 40 400, Чернігівської – 41 600, Чернівецької – 70 000 осіб. З Криму німці вивезли 85 400, а із Закарпаття 71 000 громадян [11].

Серед радянських громадян, які опинилися на Заході, було багато бажаючих повернутися на батьківщину, хоча й не всі вони могли реалізувати свою волю через штучно створені перешкоди. Але були й такі, які свідомо відмовлялися від повернення до СРСР. Підтвердження цьому знаходимо у довідці полковника Курпаса про стан ПФП НКВС Володимир-Волинського: “За даними комендатур, які знаходяться по ту сторону Бугу, в найближчих розміщених пунктах прикордонної лінії є від 3 до 4 тис радянських громадян, котрі за заявами деяких комендантів, ніби-то не бажають їхати до Радянського Союзу.” [5, арк. 52] Характер цього повідомлення є досить показовим і певним чином розкриває настрої керівництва ПФП та їх ставлення до реалій ситуації. У тексті повідомлення відчуваються обережність і частковий страх через характер інформації, що її передавали в центр, і яка розкривала справжню, неприкрашену реальність.

Основними причинами, що спонукали людей відмовлятися від повернення на батьківщину, були: політичні мотивації; страх перед можливим покаранням, а також родинні проблеми, адже чимало “переміщених осіб” встигли утворити сім’ї за кордоном. Перші дві причини виявилися тісно пов’язаними та живилися особистими образами людей на радянську владу, спогадами про репресії 30-х рр. помноженими на масовану нацистську антирадянську пропаганду. Третій чинник базувався на чистоті людських відносин, любові, прагненні зберегти сім’ю, котрі виявились сильнішими від пог-

роз, застережень та ультимативних вимог влади повернутися на батьківщину [4].

Часто повернення з нацистського рабства оберталось для наших співвітчизників стражданнями, недовірою, осудом співгромадян, а інколи й сталінськими таборами. Всі радянські громадяни, які тимчасово вийшли з-під контролю радянської влади під час війни, незважаючи на причини, що призвели до виїзду за кордон, вважалися “неблагонадійними” чи потенційними “зрадниками”. Відтак, кожен, хто повертався, змушений був проходити ретельну перевірку на предмет політичної прихильності та благонадійності.

Початок організації ПФП НКВС, як і усієї системи органів репатріації, було покладено 24 серпня 1944 р. постановою Державного Комітету Оборони СРСР № 6457-сс “Про організацію прийому радянських громадян, що повертаються на Батьківщину, примусово вивезених німцями, а також тих, хто з різних причин опинився за лінією кордону між СРСР і Польщею” [2, арк. 5]. Рішенням ДКО організація перевірко-фільтраційних пунктів покладалось на НКВС СРСР. Місцем розташування ПФП були визначені прикордонні залізничні станції на території західних областей Білоруської РСР, а також західних і південно-західних областей України. Зокрема, в Українській РСР вісім таких пунктів передбачалося розмістити на території п’яти областей: трьох західних – Волинської, Дрогобицької та Львівської, і двох південно-західних – Ізмаїльської та Чернівецької.

Про організацію роботи ПФП в архівних документах ми знаходимо досить цікаву інформацію, яка стосується й особливостей ідеологічно-пропагандистської роботи серед репатріантів. Так у постанові РНК УРСР № 1191 від 11 вересня 1944 р. “Про структуру та тимчасові штати відділу по прийому та облаштуванню радянських громадян, які повертаються зі звільненої Червоною Армією території” не знаходимо жодних вказівок щодо організації ідеологічно-пропагандистської роботи відділу, не кажучи вже про окрему посаду в штаті відділу для чиновника, який би контролював цей напрям діяльності. [1, арк. 3]. Цей факт є досить дивним, оскільки органи репатріації від самого початку однією з головних функцій позиціонували ідеологічну та політичну фільтрацію поверненців. Початковий етап діяльності ПФП НКВС СРСР восени та на початку зими 1944 р. характеризувався відверто слабкою організацією ідеологічно-пропагандистської роботи. У доповідній записці старшого інспектора відділу репатріації РНК УРСР О. Власенко, яка у кінці вересня 1944 р. перевіряла роботу Любомльського ПФП НКВС СРСР йдеться: “Культурно-масова робота на пункті проводиться незадовільно. Плану політично-масової роботи на пункті немає. Бесіди та читання газет серед контингенту, проводяться силами офіцерського складу пункту, проте не систематично, а у вигляді окремих бесід. Допомога з боку

райкому КП(б)У виявилася лише у виділенні 4 примірників газет, зокрема і для офіцерського складу. [...] явно недостатня кількість газет, мною було зроблено розпорядження організувати вітрину з газетами [...] [3, арк. 2]. Пункт не проводив кінопоказів для “спецконтингенту”, а причиною цього була відсутність джерел фінансування цієї роботи [5, арк. 27-28].

Така ситуація в галузі ідеологічно-пропагандистської діяльності була зумовлена певними об’єктивними та суб’єктивними чинниками. Вже на етапі розбудови ПФП на заваді їх ефективному функціонуванню стала повоєнна розруха. Відсутність пристосованих приміщень, брак найнеобхідніших будівельних матеріалів, меблів, медико-санітарного обладнання, ліків, білизни, одягу та взуття, продуктів харчування і палива створили в осінньо-зимовий період 1944 р. украй складну ситуацію на пунктах перевірки та фільтрації репатріантів. У цих умовах думати про ідеологічно-пропагандистську роботу часто не було ні часу ні засобів, а відтак цей напрям діяльності опинився на “другому плані”. Яскравим прикладом тотальної нестачі є довідка про стан ПФП НКВС СРСР Володимир-Волинського: “[...] Плакати та гасла не можемо виготовляти через відсутність паперу” [5, арк. 51]. У цей період такі повідомлення поступали з усіх пунктів. Більшість ПФП були недоукомплектовані особовим складом, процвітали недисциплінованість, пияцтво, грабіжництво [2, с. 156]. Значна частина коштів, що, за інших обставин, могли б піти на облаштування репатрійованих, забезпечення їх харчуванням, одягом, були направлені на придбання газет, журналів, плакатів, портретів вождів і влаштування різного роду політико-агітаційних заходів. Винятком були репатріанти, які особливо потребували допомоги, їм видавали одноразову допомогу в сумі аж 150 карбованців [4, арк. 6]. Але враховуючи те, що під час війни вартість грошей сильно упала, продукти видавалися за картками, в магазинах їх взагалі не було, а на базарі ж ціна за буханець хліба досягала 1200 карбованців, то ці гроші більше нагадувала знущання і насмішку над репатріантами, а ніж допомогу [20]. До об’єктивних труднощів додавалося і небажання місцевих органів державної влади та самоврядування, управлінь НКВС, військових частин і прикордонників, співпрацювати з керівництвом ПФП у справі їх облаштування і забезпечення.

Причини складності цих стосунків коріняться у традиційному для централізованого державного апарату тоталітарної держави міжвідомчому суперництві, а також у так званому “людському чиннику” – радянські чиновники різних рівнів, а надто на місцях, дивилися на справу репатріації “переміщених осіб” через призму культивованого режимом ставлення до репатріантів, як апріорі до “людей другого сорту”. Сам термін “репатріант” у побутовій свідомості радянських людей асоціювався якщо не з “ворогом на-

роду” чи кримінальним злочинцем, то принаймні з підозріло ненадійною особою [19, с. 2].

Ще одним, досить цікавим документом, що відображає характер та особливості ідеологічно-пропагандистської діяльності на перевірконо-фільтраційних пунктах репатріації є доповідна записка старшого інспектора республіканського відділу репатріації В. Співак від 30 жовтня 1944 р. про роботу Мостиського ПФП: “На цьому пункті велику увагу приділяють наочній агітації. У дворі, де розміщений контингент, на стінах усіх будівель гарно та чітко написані великими літерами патріотичні гасла: “Слава Львівським дивізіям!”, “Хай живе Голова українського радянського уряду Микита Сергійович Хрущов!”, “Хай живе нездоланна дружба народів в СРСР!”. Усі гасла написані українською мовою” [3, арк. 27]. В. Співак схвально оцінює цю ініціативу керівництва ПФП. Отже, можемо зробити висновок, що ідеологічно-пропагандистська робота органів репатріації на території України, подекуди, враховувала національні чинники. Це не дивно, якщо зважати на регіон, у якому були зосереджені прикордонні пункти репатріації. Наприклад, комендант Яворівського ПФП НКВС Нілов, 11 грудня 1944 р. доповідав, що на пункті не вистачає газет українською та польською мовами [3, арк. 27].

Наприкінці осені та на початку зими 1944 р. ситуація в галузі ідеологічно-пропагандистської роботи на ПФП НКВС починає змінюватися на краще, що підтверджують перевірки інспекторів. Так, О. Власенко у доповідній записці “Про стан роботи Володимир-Волинського ПФП” від 28 грудня 1944 р. зауважує: “Покращилася [...] підготовка наочної агітації, власними силами виготовили гасла у приміщеннях для розміщення репатріантів. Облвиконком виділив плакати та гасла” [3, арк. 56]. Заступник завідувача відділу репатріації РНК УРСР О. Мальцева у доповідній записці “Про стан роботи Яворівського ПФП” повідомляє: “На пункті існує міцна парторганізація, яка допомагає в роботі районним організаціям і всю політично-масову роботу серед репатріантів бере на себе. Секретар райкому КП(б)У виділяє літературу з районного парткабінету для обслуговування контингенту. У Яворові є кінопересувка, яку можна використовувати на пункті” [3]. Старший інспектор В. Співак 29 грудня 1944 р. доповідала: “При Мостиському ПФП останнім часом організовано “Червоний куточок”. Він оформлений гаслами, плакатами та портретами [...] встановлено газетну вітрину” [3, арк. 74].

Наприкінці 1944 р. ПФП потроху налагодили ідеологічно-пропагандистську роботу з контингентом. Тоді постала інша проблема – у кінці листопада – на початку грудня надходження репатріантів на ПФП практично припинилося, а відтак спрямовувати ідеологічну машину було ні на кого У доповідній записці “Про стан роботи органів репатріації Дрогоби-

цької області”, датованій 29 грудня 1944 р. В. Співак зауважує: “Доповіді не проводяться, так як немає для кого їх робити. Контингенту на пунктах в останні місяці не бракує” [3, арк. 74].

Отже, формування мережі перевірконо-фільтраційних пунктів почалося ще до того, як було прийнято урядове рішення по репатріації “переміщених осіб”. У тому, що справу організації ПФП було доручено НКВС немає нічого дивного, адже основним завданням цих пунктів мало стати не сприяння в поверненні репатріантів на батьківщину, а їх політична та ідеологічна фільтрація, відокремлення “ворожих елементів” і підозрілих осіб від загальної маси тих хто повертався. Серед радянських спецслужб саме НКВС мав необхідний досвід та усі можливості організувати таку фільтрацію в широких масштабах. [19. с. 6].

Підводячи підсумки, зазначимо, що незважаючи на директивні рішення союзних і республіканських органів влади, восени 1944 р. органам репатріації на території прикордонних областей Української РСР не вдалося одразу налагодити цілеспрямовану ідеологічно-пропагандистську роботу з контингентом. На заваді стала повоєнна розруха та неузгодженість між республіканськими й місцевими органами влади. На початковому етапі розбудови органів репатріації основними формами ідеологічної пропаганди на ПФП були: бесіди, виступи, доповіді, лекції, читання газет, перегляд тематичних кінофільмів. Особливу увагу приділяли наочній агітації (гасла, плакати, портрети тощо) На кінець 1944 р. недооцінка ідеологічно-пропагандистської роботи серед репатріантів була подолана, а вже з 1945 р. ідеологічно-пропагандистський сектор ПФП став одним із пріоритетних.

Джерела та література

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. Р-2, оп. 7, од.зб. 1726.
2. ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, од.зб. 1727.
3. ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, од. зб. 1734.
4. ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, од. зб. 1731.
5. ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, од. зб. 1730.
6. Безсмертя. Книга Пам’яті України. 1941 – 1945 / Гол. Редколегія: голова Герасимов І.О., заст. голови Муковський І.Т., Панченко П.П., відп. Секретар Вишневецький Р.Г. – К., 2000.
7. Буцько О.В. “С возвращеньцем”: судьба украинских граждан, репатриированных на родину // Сторінки воєнної історії України: Зб. Наукових статей. – Вип. 2. – К., 1998.
8. Буцько О.В. Репатріація українських громадян (1944-1946 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. Праць. – Вип. 1. – К.: НАН України Ін-т історії України. 1997. – 143-158.

9. Гальчак С.Д. Идеологічні аспекти репатріації “остарбайтерів” – подолян в умовах “холодної війни”. - К., 2004 . – Вип. 8. Част. 2.
10. Гальчак С.Д. Організаційні заходи радянської сторони з підготовки до репатріації “переміщених осіб” // Сторінки воєнної історії України: Зб. Наук. Статей/ НАН України. Ін-т історії України. – К. 2003. – Вип.7. – Ч.2. – С.173-182.
11. Денисенко П.І. Деякі питання ідеологічної роботи Комуністичної партії в 1943 – 1945рр.// Український історичний журнал. – 1965. – №5. – С. 34.
12. Земсков В. Репатриация перемещенных советских граждан. // Война и общество. 1941-1945: В 2-х Кн. / Отв. Ред. Г.Н. Севастьянов; Ин-т российской истории. Кн. 2-я. – М., 2004. – С. 331-358.
13. Ивлев И.А., Юденков А.Ф. Оружием контрпропаганды: советская пропаганда среди населения оккупированной территории СССР. 1941- 1944 гг. – М., 1988. – С. 3.
14. Киселёв М.В. Психологические аспекты пропаганды. – М., 2001. – С.45.
15. Коваль М. “Остарбайтери” України – раби Гітлера, ізгої Сталіна // Політика і час. – 1998. – № 9.10.
16. Коваль М.В. Боротьба населення України проти фашистського рабства. – К., 1979. – С. 30.
17. Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.) – К., 1999.
18. Комунистическая партия в период Великой Отечественной войны (июнь 1941 – 1945 год). Документы и материалы. – М., 1961. – с. 222-227.
19. Кондакова Н.И. Идеологическая победа над фашизмом 1941 – 1945 гг. – М., 1982. – С.38.
20. Крысько В.Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт). – Мінськ. 1999 – С. 281.
21. Нюрнбергский процесс: Сб. материалов у 8-ми томах. Т. 4. – М., 1990. – с. 84.
22. Пастушенко Т. Репатріація українських “остарбайтерів” на батьківщину: 1944-1947 рр.// Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей /НАН України Ін-т історії України. – К.,2005. – Вип.9.- Част. 3. - С.123-136.
23. Полян П. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. – 2-е изд., перераб. И доп. – М., 2002.
24. Потильчак О., Терентьев М. Перевірко-фільтраційні пункти НКВС СРСР для “переміщених осіб” на Волині у 1944 році.
25. Прохорова Н.В. Монеты и банкноты России. – М., 2008. – С. 312.
26. Сафонова Є.В. Ідейно-виховна робота комуністичної партії серед трудящих визвольних районів України в роки Великої Вітчизняної війни (1943 – 1945 рр.). – Вид-во Київського університету., 1971 – С.13.
27. Селезнёв И.А. Война и идеологическая борьба. – М., 1964. – С.34.
28. Скирдо М.П. Моральный фактор в Великой Отечественной войне. – М., 1959. – С. 68.

29. Социологический энциклопедический словарь. М., 2000. – С. 271.

30. *Терентьев М.* Становлення системи органів репатріації в Українській РСР у 1944 р. // Науковий часопис НПУ ім. Драгоманова. Серія №6. Історичні науки: Зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова. 2005. – Вип. 4. – С.213 - 219.

31. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр. – т.3. – К., 1969. – с. 250.

32. *Цуладзе А.* Большая манипулятивная игра. – М., 2000. – С. 100 – 101.

33. *Шевяков А.А.* Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупированных зонах государств антигитлеровской коалиции // Население России в 1920 -1950-е годы: численность, потери, миграции: Сб. науч. тр. – М., 1994. – С. 195-222.

34. *Elliot M.R.* The Repatriation Inssue in Soviet-American Relations 1944-1946. – University of Kentukki, 1974.

35. *Bethell N.* The last secret: Forcible Repatriation to Russia 1944 – 1947. – London, 1974.

Аннотация

***Андреев А.С.* (г. Киев). Идеологически-пропагандистская деятельность советских органов репатриации “перемещенных лиц” в проверочно-фильтрационных пунктах НКВД СССР на территории Украины в 1944 году.**

Рассматривается малоисследованный вопрос организации и проведения советскими политорганами идеологической, агитационно-пропагандистской работы среди контингентов репатриантов на проверочно-фильтрационных пунктах НКВД СССР в западных пограничных областях Украины в 1944 г.

Ключевые слова: идеологически-пропагандистская работа, репатриация, проверочно-фильтрационные пункты, “перемещенные лица”.

Annotations

***Andrii Andreyev* (Kyiv). Ideological advocacy Soviet repatriation “displaced persons” in the NKVD filtration posts on the territory of Ukraine in 1944**

Poorly investigated question of organization and a Soviet ideological advocacy work among the contingents of the verification in the NKVD filtration posts in the western border regions of Ukraine in 1944 is viewed.

Key words: ideology and propaganda work, repatriation, filtration posts, “displaced persons”.

Науковий керівник – *Ветров І.Г.*, кандидат історичних наук, професор, заступник директора з виховної та наукової роботи Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова.

УДК94(477)''1944/1945'':316.614-054.73

Тетяна БОНДАР
(м. Київ)

Соціальна адаптація переміщених осіб в Україні (1944-1945 рр.): до питання про реалізацію комплексів основних факторів

Розглядається проблема соціальної адаптації переміщених осіб в Україні на завершальному етапі Другої світової війни (1944-1945 рр.), проаналізовано комплекси факторів соціальної адаптації, які мали б допомагати репатріантам пристосуватися до нового суспільного середовища.

Ключові слова: фактори соціальної адаптації, соціальна адаптація, репатріація, переміщені особи.

Перебіг подій 1944 р. засвідчував, що Друга світова війна підходить до свого завершення. Виснажений війною Радянський Союз понад усе потребував матеріальних та людських ресурсів для відбудови зруйнованої війною господарського комплексу країни. Мільйони колишніх військовополонених, остарбайтерів, емігрантів, біженців стали для радянської влади вагомим потенційним засобом для поповнення лав Червоної армії, а насамперед для відбудови народного господарства. Тому організація процесу повернення цих громадян (чи то пак репатріації) потребувала достатньо швидких темпів. Рішення щодо початку створення мережі органів репатріації в республіках і областях СРСР було прийняте Державним Комітетом Оборони постановою № 6457–сс “Про організацію прийому радянських громадян, що повертаються на Батьківщину, примусово вивезених німцями, а також тих, хто з різних причин опинився за прикордонною лінією між СРСР і Польщею”, ухваленою 24 серпня 1944 р. [2, арк. 5] Рішення про створення Відділу у справах репатріації радянських громадян у структурі Ради Народних Комісарів Української РСР було схвалене спільною постановою уряду республіки й ЦК КП(б)У 31 серпня 1944 р. [14, с. 124]

При уряді Української РСР створено відділ у справах репатріації радянських громадян, на чолі з М. Зозуленком, а починаючи з січня 1945 р. подібні відділи почали діяти в складі виконкомів обласних Рад депутатів трудящих. У кожній області республіки організовувалися спеціальні пункти прийому та розподілу репатріантів (ПРП), загалом їх було 45. [15, с. 254] Репатріаційні табори та пункти мали тимчасово розміщувати репатріантів, забезпечувати їх супровідними документами для проїзду до місця проживання,

харчувати, проводити медично-санітарну профілактику. Виділялися кошти для надання їм матеріальної допомоги, допомоги продовольством або грошима, речами особистого вжитку (найбільша потреба була у взутті та одязі), проводилася “політико-виховна” робота, статистичний облік і спеціальна перевірка. Переміщені особи – радянські громадяни – сподівалися на розуміння й підтримку з боку держави та співвітчизників. Та чи вдалося цій категорії людей посісти відповідне становище в повоєнному суспільстві у початковий період репатріації, адаптуватися у новому житті?

Авторами перших праць, які окреслювали тему соціальної адаптації поверненців у радянському суспільстві були російські вчені В. Земсков, П. Полян. Серед українських дослідників над цією тематикою працювали С. Гальчак, М. Коваль, Т. Пастушенко. Слід зазначити, що ці роботи здебільшого висвітлювали організаційні моменти процесу репатріації, а проблема пристосування поверненців до реалій повоєнного життя країни розкривалася лише фрагментарно.

Власне соціальна адаптація є важливим чинником нормального функціонування індивіда в будь-якому зміненому середовищі, вона сприяє особистості активно включатися в різні структурні елементи соціального середовища, що, в свою чергу, дає можливість успішно функціонувати в умовах динамічного соціального оточення. Адаптованість особистості в соціумі – це стан, який дає можливість без тривалих конфліктів проявити свої конструктивні можливості, пережити стан самоствердження і власної значущості.

Соціологи виокремлюють сім комплексів факторів успішної соціальної адаптації: економічний, комплекс самозбереження, самореалізації, регулятивний, відтворювальний, комунікативний, когнітивний [12, с. 101]. Розглянувши кожен із комплексів спробуємо визначити детально яким чином ці фактори були втілені в життя на початковому етапі репатріації.

Вчені стверджують, що соціальна адаптація може відбутися лише тоді, коли суспільство та особистість взаємодіють між собою, тобто не лише соціальне середовище впливає на людину, а й людина на нього [13, с. 232]. Якщо звернутися до тематики даної статті, стане очевидним той факт, що в державі, де був поширений культ особи, а всі галузі людського життя базувалися на принципах командно-адміністративної системи, про відчутний вплив індивіда на суспільство говорити не доводилося.

Наявність такої ознаки командно-адміністративної системи перешкождала здійсненню однієї з найважливіших умов успішної адаптації. В контексті розгляду соціальної адаптації переміщених осіб у радянському суспільстві доцільно аналізувати й досліджувати діяльність інституту органів влади СРСР та УРСР зокрема, адже громадське життя безумовно було підконтрольне державним органам влади. Доцільність та потреба вивчення діяльності

владних структур у сфері соціальної адаптації репатріантів ґрунтується на особливостях устрою суспільного життя в СРСР і відмітних ознаках періоду, який висвітлюється в дослідженні. По-перше, початковий період репатріації тривав в умовах військових дій, під час яких саме держава повинна піклуватися про своїх громадян, забезпечувати їх безболісне “входження” до зміненого середовища. По-друге, командно-адміністративна система унеможлилювала самостійний вибір поведінкових засобів адаптації для поверненців. По-третє, усі звичаєві норми та традиції, офіційні приписи, що складають нормативно-регулятивні засоби адаптації також безпосередньо залежали від політичної системи держави. Тому настільки переміщені особи зможуть пристосуватися до суспільних змін, майже повністю залежало від політики владних органів у цій галузі. То ж для дослідження реалізації вказаних вище факторів соціальної адаптації поверненців здебільшого довелося звертатися до діяльності саме владних органів УРСР як вищого так і місцевого рівнів.

Наявність комплексу факторів самозбереження для успішності соціальної адаптації була найактуальнішою, адже в умовах 1944-1945 рр. жодна людина не могла відчувати себе в безпеці, не боятися втратити найцінніше – життя. Повернення до рідних домівок для мільйонів переміщених осіб уможлиблювалося через систему спланованих заходів. Найперше потрібно було дістатися до збірного пункту за кордоном, щоб доїхати до місця колишнього проживання й пройти перевірку на фільтраційному пункті. Інколи репатріанти самотужки добиралися до визначених місць. Із спогадів жительки селища Мала Рогань Харківської області Н. Бредіхи, дізнаємося, що дорогу від Кельна до збірного пункту, відстанню в 70 км вона з подругами долала пішки. Додому вона дісталася лише в жовтні, хоча з Кельна вирушила ще в травні 1945 р. [17, с. 201] При цьому ніхто не міг гарантувати поверненням того, що дорога буде позбавлена поневірянь чи страху за своє життя.

Іншою, мабуть, не менш важливою умовою збереження життя є харчування. До вересня 1945 р. репатріанти харчувалися за армійською нормою № 4. Тобто отримували такі ж харчі, як і солдати тилкових підрозділів Червоної армії. Тим, хто перебував у дорозі видавався сухий пайок на строк від 3 до 10 днів. Досить часто виділеного пайка виявлялось замало і пасажири голодували [11, с. 484].

На прикордонних перевірко-фільтраційних пунктах (ПФП) НКВС СРСР були організовані харчові блоки, їдальні. Постачання та заготівля продуктів відбувалися за рахунок сил і можливостей місцевої влади. За даними інспекторів, які здійснювали перевірки ПФП, запаси продуктів харчування складали здебільшого овочі, переважно картопля. Розміри цих запасів розцінювалися можливістю забезпечення 2 разовим харчуванням поверненців протягом 45-48 днів [5, арк. 1]. Існували проблеми й на цій ділянці робо-

ти. Помічниця завідуючого відділом репатріації О. Власенко під час перевірки Любомльського пункту, відзначила: “Посудом і кухонним інвентарем пункт забезпечений незадовільно. Зовсім відсутній посуд для контингенту. Стосовно забезпечення овочами пункт має розпорядження лише на 90 тонн картоплі, з яких заготовлено тільки 19. Для зимового зберігання картоплі пункт зовсім не підготовлено” [5, арк. 1]. У довідці про роботу Болградського перевірконо-фільтраційного пункту від 11 жовтня 1944 р. зазначено: “На даний час їжа готується двома польовими кухнями. Постачання продуктів проводиться нерегулярно”. [5, арк. 46] Почасти харчування тих, хто повертався на батьківщину здійснювалося залізничними буфетами (особливо це стосувалось транзитників). Інспектор А. Васюхно у доповідній записці про роботу Полтавських обласних пунктів репатріації від 2 серпня 1945 р. зазначає: “Харчуванням репатріантів забезпечує залізничний буфет. Даний буфет обслуговує репатріантів незадовільно, через відсутність дров для приготування їжі, а також відсутнє приміщення для зберігання продуктів” [9, арк. 4-5].

Умови, в яких репатріанти перебували за межами України, а також під час перевезення їх на територію нашої держави були достатньо складними. Тому, розуміючи масштаби можливих захворювань серед поверненців, приймально-розподільчі пункти зобов'язувались здійснювати санітарний огляд усіх прибулих, надаючи їм потрібну допомогу. Серед хвороб найпоширенішими були інфекційні: висипний тиф, туберкульоз, короста, шлунково-кишкові захворювання. Мали місце запалення легенів, грип, ангіна, малярія, фурункульоз, венеричні хвороби, дистрофія, різного роду каліцтва [11, с. 482; 6, арк. 93-94].

Для лікування недужих людей на приймально-розподільчих пунктах облаштовувались санітарні ізолятори, шпиталі, а за їх відсутності використовували місцеві медичні заклади. Кількість зафіксованих ними хворих вражаюча – 1080034 особи [11, с. 482]. Найбільшою проблемою початкового етапу репатріації в сфері медичного обслуговування була недостатня укомплектованість пунктів відповідними кадрами, не вистачало також елементарних засобів дезінфекції, медикаментів. Помічник завідуючого відділом репатріації О. Власенко у доповідній записці від 21 жовтня 1944 р. зазначає: “[...] У Володимир-Волинському перевірконо-фільтраційному пункті організовано санізолятор, дезкамеру, баню, медпункт, аптеку. Дезінфікуючими засобами та медичними препаратами пункт не забезпечено”. [5, арк. 3] Схожу інформацію завідуючому відділом репатріації перевіряюча О. Власенко подає й стосовно інших пунктів: “Медикаментів і перев'язочного матеріалу на Яворівському пункті немає. [...] Хирівський пункт недостатньо укомплектований медичним персоналом. У наявності лише медсестра”. [5, арк. 12-

13] Інспектор А. Васюхно висвітлює проблему некомпетентності лікарського персоналу: “[...] облздороввідділ постійно присилає лікарів поляків, які майже не володіють українською чи російською мовами” [5, арк. 31].

Отримати повноцінне медичне обслуговування могли не всі, хворих, які не мали інфекційних недугів найчастіше залишали без будь-якої допомоги. Через короткочасне перебування репатріантів на пунктах профілактичних заходів, щеплень чи вакцинацій не проводили взагалі. На жаль, траплялись і трагічні випадки, велика кількість репатріантів помирала від черевного тифу: в період із січня 1945-го по січень 1946-го року від цієї хвороби в Україні померло 3298 поверненців [11, с. 482].

Економічний комплекс соціальної адаптації включає в себе наявність мінімальних коштів для проживання, одягу, взуття, помешкання, роботи. Матеріальне становище репатріантів було дуже складним. У довідці про роботу Болградського ПФП від 11 жовтня 1944 р. читаємо: “[...] Радянські громадяни, які прибувають на перевірконо-фільтраційний пункт в основному завошені, брудні та обірвані” [5, арк. 46].

Насамперед слід висвітлити питання облаштування самих перевірконо-фільтраційних пунктів, адже саме туди першочергово направлялися репатрійовані громадяни і мали знаходитись там декілька днів. У довідці заступника народного комісара внутрішніх справ УРСР І. Лобуренка від 13 жовтня 1944 р. знаходимо відомості про підготовку цих перевірконо-фільтраційних пунктів до прийому репатріантів: “У приміщеннях Володимир-Волинського пункту вибите скло в більшості віконних рам і значно зруйноване пічне опалення, що не може використовуватись без середнього та капітального ремонту. Аналогічне становище й у Хирівському пункті. Приміщення інших пунктів також потребують часткового скління віконних рам і ремонту дверей, систем опалення, дахів. Окрім того в деяких пунктах не облаштовані харчові блоки та санізолятори ” [2, арк. 10]. За даними інспектора Співак від 30 жовтня 1944 р. у Мостиському ПФП були відсутні ліжка та нари і поверненці вимушені були відпочивати на підлозі [5, арк. 27].

Стан перевірконо-фільтраційних пунктів дещо змінився наприкінці 1944-го – на початку 1945 р. У доповідній записці помічника завідуючого відділом репатріації від 29 грудня 1944 р. О. Мальцевої читаємо: “В Яворівському пункті відремонтовано всі печі, частина вікон закладається цеглою і зверху лише склом, не завжди зустрічаються подвійні рами. Побілка приміщень не проведена. На Рава-Руському пункті відремонтовано всі печі, вікна засклені” [5, арк. 76-77].

Одним із багатьох напрямків роботи з репатріантами було забезпечення тих хто потребував одягом і взуттям. Розуміючи труднощі, що неминуче спіткають поверненців через відсутність елементарного одягу, відділ у спра-

вах репатріації РНК УРСР у листопаді 1944 р. надсилає керівництву обласних перевірко-фільтраційних пунктів розпорядження на виділення певної кількості жіночого та дитячого одягу. Серед найменувань: сукні, куртки, пальта, білизна, шкарпетки, взуття, брюки, сорочки, головні убори, пелюшки, дитячі ковдри. Кожен ПФП отримав по 1362 одиниці речей одягу. Одяг і взуття для чоловіків репатріантів надавали відділи постачання фронтів – переважно це була зношена військова форма [5, арк. 2]. Проте, незважаючи на ці заходи, стан забезпеченості репатріантів одягом і взуттям залишався незадовільним. Інспектор О. Мальцева за результатами перевірки Рава-Руського ПФП відзначає: “[...] Отримані 100 комплектів одягу неякісні, а більшість із них замінена пошматованим ганчір’ям” [5, арк. 77].

Дуже часто громадяни, які потребували відповідної допомоги, залишалися поза увагою обласних органів репатріації. У датованій 1 серпня 1945 р. довідці “Про прийом і облаштування радянських громадян, що поверталися на Батьківщину” адресованій секретарю ЦК КП(б)У Д. Коротченку, читаємо: “У бесіді з керівництвом обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих про недостатнє використання грошей, отримуємо одну відповідь, що радянські громадяни, які повертаються з Німеччини, приїжджають із великою кількістю речей в свої сім’ї, і що вони допомоги не потребують. У результаті ознайомлення з побутовими умовами поверненців деяких областей, було встановлено, що цьому питанню на місцях не приділяють достатньої уваги” [6, арк. 47].

Не кращим було й матеріальне становище репатрійованих громадян, адже більшість із них взагалі не мала коштів для будь-якого облаштування побуту після повернення додому. Відповідно до рішення РНК УРСР від 30 вересня 1944 р. № 1132/631 виконавчим комітетам обласних Рад для перевірко-фільтраційних пунктів було перераховано по 10 000 крб., що мали видаватися під особистий підпис громадянина та в сумі не більше 100 карбованців на особу [4, арк. 1]. З 1 січня 1945 р. сума одноразової грошової допомоги репатріантам зросла до 150 крб., [4, арк. 6], а згідно постанови РНК СРСР від 22 лютого 1945 р. – до 300 крб. [4, арк. 8]. Проте насправді до репатріантів виділені кошти потрапляли рідко. С. Гальчак наводить факти, що на 1 листопада 1945 р. матеріальну допомогу отримали менше одного відсотка репатріантів Вінниччини [11, с. 549]. Траплялися випадки отримання коштів тими ПФП, які через своє недоцільне розташування в певному населеному пункті майже не проводили прийому репатрійованих громадян [11, с. 550].

Люди, які поверталися до населених пунктів, де раніше мешкали, часто зустрічалися з проблемою відсутності житла. Заступник голови Ради Народних Комісарів УРСР І. Сенін у довідці про прийом і працевлаштування ре-

патрійованих радянських громадян УРСР станом на 1 листопада 1945 р. інформує: “Як правило репатрійовані радянські громадяни повертаються до своїх сімей і родичів. Потреби репатріантів у житловій площі задовольняють Міськрайради та підприємства за місцем роботи” [1, арк. 232].

Але траплялося, що репатріанти не могли повернути собі колишнього житла, не кажучи про отримання нової оселі. Яскравий приклад цьому наведено в доповідній записці консультанта відділу репатріації В. Співак від 28 серпня 1945 р.: “[...] Репатріанти Новоселицького району Чернівецької області подали заяву до суду, щоб їм повернули їх власні будинки. У більшості репатріантів наявні всі юридичні документи на право власності, але керівництво району боїться повертати помешкання, мотивуючи це тим, що репатріантів у рабство ніхто не відправляв [...], і якщо ми будемо повертати їм будинки, у нас без квартир залишиться увесь партактив [...]” [9, арк. 66-67].

З-поміж усіх компонентів, що формують економічний комплекс факторів соціальної адаптації, питання працевлаштування було організоване найкраще. Більшу частину громадян відправляли на роботу в колгоспи та на промислові підприємства. Траплялися випадки насильницького утримання репатріантів на останніх. Із поверненців формували робочі батальйони і відправляли на працювати як в Україну, так і в найвіддаленіші північні та східні райони СРСР – Мурманськ, на Урал, Іркутськ тощо. [16, с. 549-551].

Колишній репатріант, мешканець Нової Водолаги В. Кравцов згадував: “Після звільнення американці пропонували їхати з ними, але батьківщина була наймиліша. До батьківського дому я так і не доїхав, повезли нас прямо на Урал, в Челябінську область на відкриті вугільні шахти, листів додому писати не дозволяли, аж через шість років вдалося зв'язатися з сім'єю, написати листа та поїхати у відпустку” [18, с. 195]. У спогадах цього репатріанта зустрічаємо перешкоду для реалізації відтворювального комплексу факторів соціальної адаптації, суть якого полягає в нормальному функціонуванні інституту сім'ї, продовженні роду.

Комунікативний комплекс включає фактори, які пов'язані із задоволенням потреб людини в спілкуванні. Найсуттєвішою перешкодою для повноцінної реалізації згаданого вище комплексу була тенденція замовчування репатріантами свого минулого, яке зазвичай ставало на заваді психологічному комфорту чи особистісному зростанню.

Регулятивний комплекс – це сукупність факторів, що відображають фізіологічні аспекти функціонування організму та його психічний стан. Звертаючись до питання психічного стану тих осіб, які поверталися із нацистської неволі на батьківщину, варто зазначити, що більшість із них бажали повер-

нення додому. Причиною цьому було прагнення, опинившись на рідній землі, зрештою відчутти себе у безпеці.

Постанови та накази, видані органами радянської влади, що стосувалися прийому репатріантів давали надію на краще майбутнє: “Батьківською турботою зустріти наших радянських громадян, які повертаються з німецького рабства” [11, с. 542]. Та насправді “повернення” батьківщини виявилось для репатріантів надскладним процесом. Основна частина їх була вимушена проходити перевірку на прикордонних перевірко-фільтраційних пунктах. Її здійснювали співробітниками НКВС, НКДБ і військової контррозвідки СМЕРШ.

Аналізуючи зміст фільтраційних анкет, можна зробити висновок, що до репатріантів ставилися як до особливої групи населення, як до людей, які, не проявивши належної сміливості та мужності у боротьбі з нацистами, стали чи могла стати зрадниками, ворогами народу. Дослідниця Т. Пастушенко зазначає, що в процесі фільтраційної перевірки у репатріанта забиралися документи, які могли б підтвердити його особу або факт перебування за кордоном чи працю в Райху: робочі картки, трудові книжки, посвідчення, листи, нерідко конфісковували особисті світлини та радянські довоєнні паспорти, військові квитки тощо. Натомість особі, яка пройшла реєстрацію в комісії, видавалося направлення на постійне місце проживання з позначкою “видом на жительство служить не может”. Паспорти видавалися людям, які мешкали в режимних місцевостях до введення паспортного режиму, або особам, що досягли 16-річного віку. Репатріант із подібною довідкою з фільтраційної комісії автоматично опинявся поза законом. Для того, щоб отримати паспорт, йому потрібно було знову після приїзду додому йти до органів НКВС, проходити повторну перевірку та реєстрацію, що зовсім не гарантувало отримання бажаного документу. У воєнні та повоєнні роки наявність у громадянина паспорта, тобто дозволу на проживання у певній місцевості, була тісно пов’язана з пропискою та видачею продуктових карток. У випадку відсутності необхідного документу, особу упродовж 24 годин виселяли, або вона несла кримінальну відповідальність за порушення паспортного режиму [15, с. 254-255].

Колишні остарбайтери й військовополонені опинилися під всебічним контролем влади, який майже півжиття тримав колишніх репатріантів під страхом, стримував приватну ініціативу, обмежував життєві перспективи, можливості вибору. Про цей страх, як про тяжке випробування, неодноразово згадують очевидці: “Страх переслідував мене весь час: спочатку мені здавалося, що кожен міліціонер бачить у мені злодія, потім, що дізнаються в школі, а потім у інституті, що я була в Німеччині, і не дозволять довчитися. Це продовжувалося досить довго. Мабуть, усі ці роки я відчувала провину

перед моїми друзями, яких я не могла навіть шукати, щоб хоча б подякувати за те, що вони зробили для мене, щоб допомогти, якщо їм було важко. Але я мусила мовчати та відчувала себе винною, навіть не знаючи за що” [15, с. 271].

Слід зазначити, що не лише органи влади, а й місцеве населення ставилося до репатрійованих громадян із підозрою та певною пересторогою. Офіційна догма ідеологічних поглядів, що панувала в Радянському Союзі формувала в населення переконання, що поверненці завинили перед своєю державою у найважливіший момент – в роки жорстокої війни. Наприклад, із доповідної записки про роботу приймально-розподільчого пункту станції Гребінка Полтавської області датованої 30 травня 1945 р. дізнаємося: “[...] Працівники міліції ставляться до репатріантів як до чужих людей, недоброзичливо називаючи їх німецькими та іншими поганими словами [...]” [8, арк. 79].

Когнітивний комплекс і фактори самореалізації займають провідні позиції у здійсненні соціальної адаптації будь-якого індивіда. Маємо на увазі можливість репатріантів здобувати освіту, кваліфікацію, виконувати інтелектуальну роботу, самостверджуватись через втілення в життя творчого потенціалу, набувати авторитету чи престижу в суспільстві. Аналізуючи документальну базу процесу репатріації 1944-1945 рр., враховуючи свідчення очевидців, з’ясовуємо, що у поверненців існували труднощі під час працевлаштування, кар’єрного зросту, отриманні освіти тощо. Наведемо приклади типових висловлювань: “у партію не приймали”, “у питанні кар’єрного зросту це питання (перебування в Німеччині – Авт.) завжди обговорювали, адже воно мало вирішальне значення”, “все життя дорікав чоловік за те, що було в Німеччині”, “донині відчуваю себе рабом, все життя боялась керівництва”, “завжди почував себе громадянином другого сорту” [16, с. 558]. Таке дискримінаційне ставлення особливо хвилювало колишніх репатріантів-міських жителів, адже селянин практично не мав доступу до освіти чи влади. Люди, які поверталися працювати до колгоспів майже не відчували на собі принизливого становища репатріанта.

Таким чином біографія поверненця виявлялась одним із найчіткіших індикаторів, що визначали суттєві параметри життя громадян після повернення на батьківщину. Для того щоб реалізувати свої інтелектуальні амбіції репатріантам часто доводилося приховувати своє минуле, чого досягти вдавалося вкрай рідко, адже система обліку, фільтрації та подальшого нагляду за колишніми оstarбайтерами, полоненими чи біженцями була добре налагодженою.

Підсумовуючи результати аналізу дослідженого матеріалу, можна зробити висновки, що у 1944-1945 рр. жодний з комплексів факторів соціальної

адаптації репатрійованих громадян у радянському суспільстві не був реалізований повною мірою. Частково задовольнялися потреби в харчуванні, одязі, житлі, медичній чи матеріальній допомозі, але цього мінімального забезпечення не вистачало навіть для того, щоб людина могла відчувати себе у безпеці. Адже траплялися випадки виселення поверненців з будинків, де вони мешкали до війни, а ті мізерні кошти, що виділялися владою для матеріальної допомоги, майже не витрачалися за призначенням. Негативно вражає й рівень медичного обслуговування прибулих, які часто залишились без елементарної допомоги, а деякі з них навіть помирали. На жаль, реальність жорстоко відрізнялася від гасел і директив, якими поверненців зустрічали на батьківщині.

Джерела та література

1. Інформації, довідки, переписка з питань працевлаштування репатрійованих і проведення масової політичної роботи серед репатрійованих (5 квітня 1945 р. – 29 грудня 1945р.) // Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАВО України), ф. 1, оп. 23, од. зб. 1480. – 262 арк.

2. Матеріали про роботу перевірко-фільтраційних пунктів Народного комісаріату внутрішніх справ Союзу РСР та відділу по прийому та влаштуванню репатрійованих радянських громадян при Раді Народних Комісарів Української РСР / Доповідні записки, довідки, листи тощо (21 вересня - 21 грудня 1944 р.) // ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, од. зб. 1727. – 24 арк.

3. Листування з обласними та іншими установами Української РСР про подання матеріальної допомоги репатрійованим громадянам після звільнення території України від Німецької окупації (1 листопада 1944р. – 29 грудня 1944 р.) // ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, од. зб. 1729. – 11 арк.

4. Матеріали про порядок видачі одноразової грошової допомоги репатрійованим громадянам після звільнення території України від Німецької окупації / інструкція, листи тощо (28 жовтня 1944 р. – 30 грудня 1944 р.) // ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, од. зб. 1731. – 11 арк.

5. Доповідні записки та довідки про роботу перевірко-фільтраційних пунктів по областях Української РСР, після звільнення території України ввід Німецької окупації (21 жовтня – 29 грудня 1944 р.) ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, од. зб. 1734. – 77 арк.

6. Матеріали з питань медично-санітарного обслуговування репатрійованих громадян / доповідні записки, довідки, плани, інформації, звіти, листи тощо (8 січня 1945 р. – 28 вересня 1945 р.) // ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, од. зб. 3010. – 128 арк.

7. Матеріали про роботу виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих Української РСР по прийому і влаштуванню репатрійованих громадян в областях УРСР після звільнення території України від тимчасової німецької окупа-

ції / постанови облвиконкомів, плани, інформації, акти, листи тощо (8 січня 1945 р. - 20 серпня 1945 р.) // ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, од. зб. 3021. – 104 арк.

8. Доповідні записки працівників відділу в справах репатріації при РНК УРСР, командированих в області для подання допомоги виконавчим комітетам обласних Рад депутатів трудящих Української РСР по прийому і влаштуванню репатрійованих громадян в областях УРСР після звільнення території України від тимчасової німецької окупації (21 квітня – 26 липня 1945 р.). // ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, од. зб. 3023 – 119 арк.

9. Доповідні записки працівників відділу в справах репатріації при РНК УРСР, командированих в області для подання допомоги виконавчим комітетам обласних Рад депутатів трудящих Української РСР по прийому і влаштуванню репатрійованих громадян в областях УРСР після звільнення території України від тимчасової німецької окупації (1 серпня – 25 листопада 1945 р.). // ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, од. зб. 3024 – 120 арк.

10. *Земсков В.Н.* К вопросу о репатриации советских граждан 1944-1951 гг. // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 26-41.

11. *Гальчак С. Д.* На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942 – 2007 рр.). – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2009. – 768 с.; іл. 16 с.

12. *Зражевський С.Ф.* Соціальна адаптація: змістовно-ціннісна характеристика та функціональне призначення // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Гол. ред. В.В. Лях. – Вип. 39. – К.: Український центр духовної культури, 2004. – 264 с. – С. 97–105.

13. *Корель Л.В.* – Социология адаптаций: Вопросы, теории, методологии и методики / Новосибирск: Наука, 2005 – 424 с.

14. *Пастушенко Т.* Репатріація українських “остарбайтерів” на батьківщину: 1944-1947 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 123-136.

15. *Пастушенко Т.* Соціальна адаптація репатріантів у повоєнному радянському суспільстві // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – № 2. – С. 250-271

16. *Полян П. М.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине / Предисл. Д. Гранина. – М.: РОССПЭН, 2002. – 895 с.

17. “*Прошу вас мене не забувати*”: Усні історії українських остарбайтерів / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. – Х.: Право, 2009. – 208 с.

18. “*...То була неволя*”: спогади та листи остарбайтерів / гол. ред. В. Смолій. – К., 2006. – 542 с.

Аннотация

Бондар Т.Н. (г. Киев). Социальная адаптация перемещенных лиц в Украине (1944-1945 гг.): к вопросу о реализации комплексов основных факторов.

Рассматривается проблема социальной адаптации перемещенных лиц в Украине на завершающем этапе Второй мировой войны (1944 – 1945 гг.), проанализированы комплексы факторов социальной адаптации, которые должны были помогать репатриантам приспособиться к новой общественной среде.

Ключевые слова: факторы социальной адаптации, социальная адаптация, репатриация, перемещенные лица.

Annotations

Tetiana Bondar (Kyiv). Social adaptation of displaced persons in Ukraine (1944-1945): to the question of implementing a set of key factors.

The problem of social adaptation of displaced persons in Ukraine on the final phase of World War II (1944-1945) is viewed, complex factors of social inclusion would be helping repatriates adjust to new social environment were analyzed.

Key words: factors of social adaptation, social adaptation, repatriation of displaced persons

Науковий керівник – *Потильчак О.В.*, доктор історичних наук, професор кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

УДК 94(477-25) "1943-1945":378.637

Катерина ДВІРНА
(м. Київ)

**Київський педагогічний інститут після німецької
окупації (листопад 1943-1945 рр.)**

Досліджується проблема відбудови та розвитку Київського педагогічного інституту на завершальний період Великої Вітчизняної війни. На основі аналізу вузівської та галузевої статистики вивчено динаміку кількісних і якісних показників та змісту освіти, розглянуто соціально-побутові проблеми студентства і викладачів.

Ключові слова: Київський педагогічний інститут, окупаційний режим, війна, студент, викладач, звіти, факультет, гуртожиток.

Київський педагогічний інститут (нині – Національний Педагогічний університет імені М.П. Драгоманова), як провідний навчальний заклад педагогічної освіти в Україні, має славетну історію. Однак, проблеми функціонування інституту у складний період війни після визволення Києва науковцями–істориками залишаються малодослідженими. На сьогодні лише окремі історичні факти щодо заявленого авторкою періоду історії педінституту оприлюднені в дослідженні “Історія Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. 1934-2004 рр.” [1]. Саме тому, вивчивши архівні матеріали – статистичні звіти як Київського Педагогічного інституту, так і Зведені статистичні матеріали по всіх педвузах УРСР протягом 1944-1945рр, автор статті вперше зробила спробу системного аналізу відродження цього навчального закладу в складний історичний період – після звільнення Києва від німецьких окупантів до Перемоги у війні. Основні завдання дослідження полягають у: виявленні статистичних відомостей про відродження (відбудову) Київського педагогічного інституту після німецької окупації; аналізі спричинених війною матеріальних збитків інституту, висвіленні складних економічних проблем того часу; вивченні статистики динаміки студентського та професорсько-викладацького складу ВНЗ протягом 1943-1945рр. за віком, освітою, національністю, партійністю тощо; виявленні загальних тенденцій щодо відбудови та становлення педагогічних закладів освіти в Україні у зазначений період (на основі порівняльної характеристики Київського педагогічного інституту та інших навчальних закладів); розкриття кількісної та якісної динаміки щодо збільшення студентів та викладачів, системи та змісту навчально-виховного процесу, профспілкової діяльності та культурно-освітнього життя.

Вищі навчальні заклади України, переживши евакуацію та німецьку окупацію, починаючи з 1943 р. зіткнулися з новими труднощами – особливо економічного характеру. Приміщення були спалені або ж зруйновані. Гуртожитки стали непридатними для проживання. Не вистачало професорсько-викладацького складу, адже дефіцит науково-педагогічних кадрів у республіці був досить значним у продовж усіх воєнних років. Працівники вузів, викладачі, студенти не мали одягу, зошитів і підучників та іншої необхідної літератури. В думках мимоволі спливає фото з фондів Центрального державного архіву кіно-фотодокументів ім. Пшеничного, на якому зображено студентку історичного факультету Київського педінституту на заняттях з фізичної підготовки в кінці 1944 р., де стоїть вона на лижах, одягнута у валянки, бушлат і шапку-вушанку. Особливістю студентського життя цього періоду стала активна участь студентів педінституту у відбудові зруйнованого Хрещатику, ремонту приміщень, роботі на сільськогосподарських угіддях. Однак у кожного на вустах було бажане слово – Перемога.

У цей складний час для всіх було зрозуміло, що успішне виконання грандіозних планів партії та держави неможливе без висококваліфікаційних кадрів як у виробничій сфері, так і освітньо-культурній. Саме тому педагогічним вузам України приділялася особлива увага щодо питання організації системи освіти, підготовки кадрів вищого ґатунку через аспірантуру, а також вирішення соціальних та матеріально – побутових проблем. Окрім того вузівська інтелігенція стала не тільки стержнем розвитку науки та культури, але й економічної відбудови республіки, забезпечувала потреби народного господарства на звільнених територіях, а також готувала висококваліфіковані кадри для відродження УРСР.

Негативний вплив на відбудову та організацію навчально-освітньої діяльності в Київському педагогічному та інших педагогічних інститутах УРСР мали збитки заподіяні війною. Підтвердженням цьому є зведений реєстр актів збитків [2].

Таблиця 1. Зведений реєстр збитків завданих війною педагогічним вузам Української РСР (1944 р.)

№пп	Назва вузу	Дата реєстрації та номер акту	Загальна сума збитків
1.	Київський університет імені Т.Г. Шевченка	1.01. 1944, № 35	52631,5
2.	Київський педагогічний інститут	16.11. 1944, № 300	14184,2
3.	Харківський педагогічний інститут	8.01. 1944, № 158	17876,6
5.	Одеський педагогічний інститут	18.07. 1944, № 41	15577,1
6.	Ніжинський педагогічний інститут	18.02. 1944, № 1	5135,9
7.	Вінницький педагогічний інститут	11.10. 1944, № 250	4709,6
8.	Сумський педагогічний інститут	9.03. 1944 № 196	3913,8
9.	Полтавський педагогічний інститут	14.07. 1944, № 146	58360,8
10.	Ворошиловоградський педагогічний інститут	10.07. 1943, № 31	11661,7
11.	Сталінський педагогічний інститут	15.12.1943, № 76	3957,5

12.	Запорозжский педагогічний інститут	4.11. 1944, № 51	7380,5
13.	Кіровоградський педагогічний інститут	2.01. 1944, № 195	6578,1
14.	Миколаївський педагогічний інститут	8.06. 1944, № 23	5130,3
15.	Херсонський пед.інс.	12.06. 1944, № 64	12057
16.	Львівський педагогічний інститут	10.10. 1944, № 9	1042,3

Таблиця, складена автором, підтверджує факт пограбування навчальних закладів, серед яких найбільшого матеріального ушкодження було завдано Полтавському педінституту, Харківському, Одеському та Київському педагогічним інститутам.

Доповідна записка “Про стан Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка та Київського педагогічного інституту ім. М. Горького”, яка подана заступнику народного комісаріату освіти С.М. Бухало в 1944 р., розкриває перші кроки відновлення роботи цих навчальних закладів у післявоєнний період. Так, на 25 листопада 1943 р. в Київському педагогічному інституті зареєстровано 36 осіб професорсько-викладацького складу: професорів – 4, доцентів – 5, викладачів – 27, навчально-допоміжного персоналу 10, а також близько 20 осіб технічного персоналу. Студентів зареєстровано 105 осіб. Питаннями першочергової ваги стали: прийняття рішення про відновлення роботи педінституту з 1 січня 1944 р. та отримання дозволу на оголошення набору студентів на перший рік навчання; відкриття кредиту на виплату зарплати та оплату витрат на навчання. Першими мали відновити роботу фізико-математичний факультет – 120 студентів та філологічний – 90 студентів [3]. В цій доповідній записці вказувалося, що будівля Київського педагогічного інституту знаходиться у задовільному стані (за виключенням розбитої частини, що при невеликих витратах можна відремонтувати). Опалювальну, водопровідну та каналізаційну системи повністю зруйновано. Обладнання у вузі розграбоване та вивезене з приміщення. Бібліотеки – фундаментальна та студентська, а також бібліотека історичного кабінету збереглися майже повністю. Окрім того до інституту було завезено під час евакуації чимала кількість літератури та фонд Академії наук, а також книги з інших навчальних закладів. Усі гуртожитки інституту збереглися, окрім гуртожитку по вулиці Тарасівській 5. Всі вони потребували поточного ремонту. Під час евакуації до гуртожитків на Діонісівській 12 та Гоголівській 39 вселені приватні мешканці, переселення яких на цей час стало проблемою першочерговою [4].

Умови навчання перших повоєнних студентів педінституту були тяжкими. Лекції читалися в неопалюваних аудиторіях, не вистачало лав, стільців, столів, інколи студентам доводилося на лекції стояти. Однак, не дивлячись на побутові умови, відсутність найнеобхідніших підручників студенти вчилися наполегливо, багато сил віддавали громадській роботі тощо [5].

Звіти вузів України на початок 1944 р. дають підстави переконатися в тому, що педагогічні заклади в цей час лише почали відновлювати свою діяльність. Відзначимо, що вступні іспити як такі були відсутні. На початок 1944 р. у Київському педагогічному інституті було вже 327 студентів, з яких жінки становили 296. Гуртожитком були забезпечені лише 28 осіб, а 224 студенти мешкали на приватних квартирах. Щодо викладацького складу, то в цей час в інституті було лише 9 професорів та 14 доцентів, 46 викладачів. Всього викладацького складу в інституті було 69 осіб, лаборантів взагалі не було [6]. За підрахунками автора в десяти працюючих на початку 1944 р. педагогічних інститутах України було 3194 студенти, серед яких 3009 – жінок. Тільки 275 студентів із загальної кількості мали місце в гуртожитку [7].

Процес відбудови інших навчальних закладів України був непростим. Так, ситуація в Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка була досить складною. Всього студентів було 1632, з яких жінки становили 1578 осіб. В університетському гуртожитку мешкало лише 168 студентів. Викладацький склад: професорів – 40, доцентів – 78, викладачів – 156, лаборантів – 86 [8]. Центральний корпус університету було повністю зруйновано, що ускладнювало як навчальний процес, так і вирішення соціально – побутових проблем. Гостро стояло питання налагодження харчування студентів.

Звіт Київського педагогічного інституту на 15 лютого 1944 р. переконує в тому, що в інституті відновлено роботу та набрано студентів на семи факультетах. Найбільша кількість студентів – на філологічному – 146, в тому числі жінок – 141. На факультеті іноземних мов навчалося 106 студентів, із них 104 становили жінки. На біологічному – 81 студент (69 – жінки). На історичному факультеті навчався 31 студент і всі вони – жінки. На хімічному теж було 31 студент (всі жінки). Фізико-математичний факультет був небагаточисельним – 30 студентів, 29 з яких також були жінки. Сьомий факультет – геолого-географічний мав чисельність контингенту студентів значно більшу в порівнянні з попередніми – 73 студенти. На цьому факультеті навчалися теж майже всі жінки – 71 студентка [9]. Отже, Київський педагогічний інститут в 1944 р. можна було назвати без перебільшення Київський жіночий педагогічний інститут. Звичайно, ми всі розуміємо чому так відбувалося. Столицю України звільнено 6 листопада 1943 р., а звільнення території від ворога продовжувалося. Більшість військових, які продовжували визвольну місію – це були чоловіки. Втрати людського ресурсу, особливо чолові-

чого населення, були незчисленими. Тому об'єктивно і закономірно, що перші набори студентів у педінститутах мали переважно жіночий склад. Якщо і була невелика кількість чоловіків, то це були переважно інваліди. Ця тенденція мала місце у всіх педагогічних вузах України.

Всього студентів у Київському педагогічному інституті на 15 лютого 1944 р. було 513, з яких 499 – жінки. Отримували стипендію на цей час 329 студентів, а в гуртожитках проживало лише 78 осіб [10].

Відзначимо, що з цього часу і до жовтня 1944 р. спостерігається тенденція до збільшення кількості студентів у інституті. На 13 жовтня 1944 р. у Київському педінституті вже було 814 студентів, з яких 230 отримувало стипендію, мешкали в гуртожитку 343, на квартирах мешкали 434 студенти [11]. На другий семестр екзаменаційної сесії в 1944 р. кількість студентів збільшилася до 1025 осіб [12].

Звичайно, відновити контингент студентів та викладачів на довоєнному рівні в 1943-1945 рр. було практично неможливо. Так, на 194-1941 рр. в Україні працювало 24 педагогічні інститути, де контингент студентів складав 14543 осіб. На 1943-1944 рр. було відновлено діяльність 11 педагогічних інститутів, в яких навчалось 3660 студентів, а протягом 1944-1945 рр. у 20 педагогічних інститутах навчалось 6057 студенти [13].

Зведений річний звіт про роботу педінститутів за 1944-1945 рр. стверджує той факт, що за цей час по всіх вузах України найбільше було відкрито філологічних факультетів. Відзначимо, що окрім педагогічних інститутів педагогічні кадри готували в цей час учительські інститути та інститути перекваліфікації. У 50 вузах України на філологічних факультетах навчалось 9999 студентів. Історичні факультети займали другу позицію. 34 історичні факультети у вузах УРСР мали 3808 студентів (6 істфаків було в університетах, 11 – у педвузах, 17 в учительських інститутах) [14].

Річний звіт Київського державного педінституту ім. М. Горького за 1944-1945 рр. переконує в тому, що у вузі відбулися вагомі зрушення у вирішенні питань навчального процесу, кадрового забезпечення, культурно-освітнього життя, а також у вирішенні економічних вузівських проблем. Так, загальна площа всіх приміщень під аудиторії складала 1883 м², кабінети та лабораторії – 984 м², бібліотека та читальний зал – 965 м², актовий зал – 482 м² [15]. Інститутська бібліотека нараховувала 200 000 примірників книг. Читальний зал був розрахований лише на 50 місць [16].

На кінець 1944-1945 навчального року в Київському педагогічному інституті працювало 17 професорів, з них докторів наук – 8. Доцентів у вузі було 48, з них кандидати наук – 27. Асистентів налічувалося 13, старших викладачів – 34, викладачів – 79. Всього професорсько-викладацького складу нараховувалося 191 особа [17].

На цей час в інституті відновлюється громадсько-культурне життя. У 1944 р. починає функціонувати профспілка. Документи, які авторка віднайшла у фондах Державного історичного архіву вищих органів влади та управління України, дають повне право підтвердити правдивість цього факту. Приміром, один із документів стверджує, що у вересні 1944 р. на засіданні Оргбюро ЦК Спілки працівників вищої школи та наукових закладів України розглядалося питання звіту прикріплених членів активу до місцевкомів інститутів про хід підготовки до звітно-виборчих зборів. Голова місцевого Київського педагогічного інституту Федченко виступив на засіданні Оргбюро ЦК Спілки з доповіддю “Про роботу серед інтелігенції” [18].

В інституті оживає культурне життя. За короткий час була створена хорова капела в кількості 80 осіб, гурток художнього слова – 30 осіб, сольного співу – 12 осіб, драматичний гурток – 34 учасники, хореографії – 20 осіб, літературно-творча студія письменників-початківців – 25 осіб [19]. Протягом 1943-1945 рр. спостерігається поступове зростання контингенту студентів та професорсько-викладацького складу. На початок 1945 р. в інституті вже нараховувалося 1257 студентів, з яких 1130 отримували стипендії, в гуртожитках мешкали 1121, а на квартирах перебувало 143 особи [20].

Таблиця 2. Динаміка чисельності контингенту студентів Київського педагогічного інституту та їх соціальне забезпечення (листопад 1943 р. – лютий 1945 р.)

Роки	Листопад 1943р.	Лютий 1944	Жовтень 1944	Лютий 1945
Всього студентів	105	513	812	1257
Отримували стипендію	-	329	230	1130
Забезпечені гуртожитком	-	78	343	1121

Таблиця 3. Динаміка професорсько-викладацького складу Київського педагогічного інституту (1943-1945 рр.)

Роки	1943	1944	1945
Професори	4	9	17
Доценти	5	14	48
Викладачі	27	46	Асистентів – 13 Старших викладачів – 34 Викладачів – 79
Всього:	36	69	191

Аналіз архівних матеріалів щодо національного складу викладачів і студентів переконує, що в цей час в університетах УРСР українці складали 58 %, в педагогічних вузах – 70 %, в учительських вузах – 84 % [21]. Відсоток студентів-українців у всіх педагогічних вузах УРСР був найбільшим. Так, на липень 1944 р. в Ніжинському педінституті імені М.В. Гоголя, де на цей час було 1088 студентів, (більше, ніж у Київському педагогічному інституті!) українців було 1066 осіб, росіян – 5 осіб, євреїв – 17 осіб. Жінки становили 1064 особи [22]. На жовтень 1944 р. в Київському педагогічному інституті з загальної кількості 814 студентів, українців було 602, росіян – 119, євреїв – 85, представників інших національностей – 8 [23]. Більшість студентів у цей час – це жінки-безпартійні. На жовтень 1944 р. із 814 студентів Київського педагогічного інституту лише 11 були членами ВКП(б), а 114 – члени ВЛКСМ [24].

Така ж ситуація щодо членства в партії та комсомолі мала місце у інших навчальних закладах системи освіти. Наприклад, у Ніжинському педінституті на 11 липня 1944 р. із 792 студентів тільки 8 були членами ВКП(б), а 251 – членами ВЛКСМ [25]. У Львівському педінституті на 10 жовтня 1944 р. із загальної кількості студентів – 131 було лише 2 комуністи та 20 комсомольців [26].

Протягом 1943-1945 рр. чітко працював державно-партійний механізм відновлення роботи навчальних закладів, фінансового забезпечення, вирішення соціально-побутових питань тощо. Для покращення діяльності вузів важливу роботу проводив Наркомат освіти УРСР у напрямку посилення науково-педагогічного потенціалу кадрів, прийому студентів відповідно до планів уряду та держави, а також вирішення соціальних питань. Відповідно потреб та фінансових можливостей розроблявся план прийому студентів. Так, для вузів на 1945 р. нарком освіти УРСР затверджує план прийому студентів у кількості 13050 студентів, у тому числі: в університети – 3570 осіб, в педагогічні інститути – 4350 осіб, в учительські інститути – 5130 осіб [27]. З метою поліпшення харчування та побутових умов викладачів вузів ще у березні 1944 р. була прийнята спільна постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У “Про покращення харчування та побутових умов студентів і професорсько-викладацького складу у звільнених від окупантів областях”. Відповідно цій постанові при вузах для викладачів і студентів відкривалися ідальні закритого типу, крамниці, ремонтні майстерні, організовувались підсобні господарства [28]. Ще з 1933 р. діяла постанова про надання викладачам окремої кімнати, хоча реалізувати ці правові норми в умовах війни було вкрай проблематично. Невирішена житлова проблема у столиці для багатьох видатних науковців та педагогів вищої школи ставала причиною переїзду в інші міста та регіони як України, так і СРСР.

Таким чином житлова проблема, низький заробіток професорсько-викладацького складу та карткова система, що діяла в УРСР, і не забезпечувала повноцінного харчування вузівських працівників – ці та інші питання потребували особливої уваги з боку вищих державно-партійних структур у зазначений період, а також у наступні повоєнні роки. Питання системи освіти, підготовки та забезпечення педагогічних закладів висококваліфікованими спеціалістами, підвищення ідейно-політичного рівня викладачів та студентів будуть врегульовані вищими керівними інституціями вже в наступні роки. Повоєнна відбудова та складні суспільно – політичні процеси 1945-1950 рр. не обійдуть і Київський педагогічний. Перевагу при зарахуванні до вузу матимуть учасники війни, інваліди війни, робітничо-селянська молодь, члени партії та члени профспілок. На викладачів вузів державою та партією покладатиметься відповідальна місія як професійної, так і ідеологічної підготовки кваліфікованих кадрів. Поряд з складністю у вирішенні соціально-побутових питань, відкритті нових факультетів та відділень, вдосконаленні методики викладання фахових дисциплін студентство та професорсько-викладацький склад столичного педагогічного інституту переживе складні часи ждановщини та лисенщини, боротьби з космополітизмом та націоналістичними елементами, а особливо голодні та холодні 1946-1947 рр. Тяжким випробуванням для вузівської інтелігенції та студентства стане ще не одне лихоліття вже за умов мирної розбудови.

Джерела та література

1. Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. 1934-2004. – К., 2005.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 15 од. зб. 61а, арк. 28-40.
3. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, од. зб. 33, арк. 4.
4. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, од. зб. 33, арк. 3-6.
5. Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. 1834-2004. – С. 56-57.
6. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, од. зб. 33, арк. 1.
7. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, од. зб. 33, арк. 1.
8. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, од. зб. 15, арк. 1.
9. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, од. зб. 15, арк. 12.
10. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, од. зб. 15, арк. 12.
11. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, од. зб. 16, арк. 50
12. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, од. зб. 17, арк. 25.
13. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, од. зб. 89, арк. 1.
14. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, од. зб. 89, арк. 3.
15. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, од. зб. 91, арк. 1.

16. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, од. зб. 91, арк. 2.
17. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, од. зб. 91, арк. 4.
18. ЦДАВО України, ф. Р-5494, оп.1, од. зб. 1.
- 19.ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, од. зб. 89, арк. 58.
20. ЦДАВО України, ф.166, оп. 15, од. зб. 65, арк. 19.
21. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, од. зб. 89, арк. 2.
22. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 95, арк. 9
- 23.ЦДАВО України, ф.166, оп. 15, од. зб. 16, арк. 50.
24. ЦДАВО України, ф. 166, оп.15, од. зб. 16, арк. 50.
- 25.ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, од. зб. 16, арк. 63а.
- 26.ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, од. зб. 16, арк. 57.
27. ЦДАВО України, ф.166, оп. 15, од. зб. 89, арк. 63.
- 28.Центральний Державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп.73, од. зб. 3.

Аннотация

Двирна Е.П. (г. Киев). Киевский педагогический институт после немецкой оккупации (ноябрь 1943 – 1945 гг.)

Исследуется проблема восстановления и развития Киевского педагогического института в завершальный период Великой Отечественной войны. На основе анализа вузовской и отраслевой статистики изучено динамику количественных и качественных показателей, содержание образования, рассмотрены социально-бытовые проблемы студенчества и преподавателей.

Ключевые слова: Киевский педагогический институт, оккупационный режим, война, студент, преподаватель, отчеты, факультет, общежитие.

Annotations

Kateryna Dvirna (Kyiv). Kyiv Pedagogical Institute, after the German occupation (November, 1943-1945)

The problem of reconstruction and development in Kiev Pedagogical Institute on the final stage of the Great Patriotic War is studied. The dynamics of quantitative and qualitative indicators and educational content are viewed on the base analysis of university and industry statistics, students and teachers welfare problems.

Key words: Kyiv Pedagogical Institute, the occupation regime, war, student, teacher, reports, faculty, hostel.

УДК 94:61(477.4)“1944/1945”

Тарас НАГАЙКО
(м. Переяслав-Хмельницький)

Становище сільської медицини центральних областей України у 1944-1945 рр.

Розглядається стан медико-санітарного забезпечення сільського населення Української РСР на завершальному етапі Другої світової війни.

Ключові слова: сільська медицина, медичне обслуговування, лікарські заклади, охорона здоров'я

Наслідки наймасштабнішого за всю історію людства військового протистояння відчуваються навіть після шести з половиною десятиліть, що минули від його закінчення. Значна кількість наукових, публіцистичних та художніх праць про цей час не в змозі розкрити усю повноту трагедії.

Медична сфера в період воєнного лихоліття неодноразово ставала предметом наукового вивчення. У радянський період дослідниками розглядалися питання медичного забезпечення бійців Червоної Армії, окремих категорій населення. Так, проблемі медично-санітарного обслуговування у партизанських з'єднаннях присвячено окрему частину розділу у відомій праці “Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941-1944 р.” [16]. У цьому контексті слід вказати на монографію Маєвської Н.К. “Медична служба в партизанських з'єднаннях України” (1941-1945 рр.) [10]. Важливою комплексною працею, що вміщує матеріали з медичного обслуговування періоду Другої світової війни, є збірник “Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні” [14]. Цінним інформативним джерелом, що демонструє стан сільської медичної інфраструктури у після окупаційний період, є дослідження А. Марзеєва [12; 13]. Варто також відмітити працю М.І. Сахарчука [23]. Окрім доробку радянської історіографії, слід вказати на окремі сучасні дослідження вітчизняних науковців: В.І. Головка [7], В.О. Сіропола [24], А.В. Кентія, В.С. Лозицького [8], Т.Ю. Нагайка [15], І.В. Перехрест [17-20], О.Г. Перехреста [21], Т.В. Терещенко [25; 26] та ін. Автор статті ставить за мету на основі архівних матеріалів дослідити стан сільської медицини центральних областей України у два останні роки Другої світової війни.

Одним із негативних наслідків війни і нацистської окупації, що мав значний вплив на умови життя сільських мешканців України, стала руйнація

медичної мережі. За роки окупації республіка втратила 16 тисяч медичних установ. Матеріальні збитки, завдані системі охорони здоров'я УРСР, склали більш як 2,6 млрд. карбованців [6; 5]. У грошовому вимірі вони сягнули 202 387 500 крб. [14, с. 125]. У цілому по Україні матеріальні збитки в галузі охорони здоров'я оцінювалися в 2,5 млрд. крб. [3, с. 5].

Уявлення про рівень медичного забезпечення сільського населення центральноукраїнських областей у післяокупаційний період дозволяє скласти аналіз інфраструктури сільських медичних установ. Загальна кількість лікарських амбулаторій у 1944 р. в сільських місцевостях України досягла порівняно високого рівня – 92% від довоєнних показників. Сільську амбулаторну мережу УРСР у 1944 р. відвідало понад 13 млн. пацієнтів, що становило 86 % від показників 1940 р., коли сільські амбулаторії прийняли 15,4 млн. осіб [3, с. 63]. Позитивні зрушення на селі відбулись у подоланні венеричних захворювань, що було викликано негативними наслідками окупації. У порівнянні з 1940 р. кількість вендиспансерів зросла у півтора рази. Для досліджуваного регіону виняток становила Дніпропетровська область, де цей показник дорівнював 19% [3, с. 61].

У 1944 р. уряд затвердив більш високі нормативи медичного обслуговування сільського населення. Так, на кожні 10 000 сільського населення припадало 1,09 лікарської посади проти 1,08 в 1940 р. Проте порівняно з відповідними показниками по місту наведені цифри виглядали значно меншими. На 10 000 міського населення у 1944 р. припадало 8,8 лікарських посад [3, с. 64]. Попри визначені норми забезпеченості медичним персоналом сільських амбулаторій на низькому рівні перебувала укомплектованість їх лікарями. У 1944 р. вона становила 68 % проти 76 % у 1940 р., що свідчить про гостроту кадрової проблеми [3, с. 66].

На кінець 1944 р. кількість лікарняних ліжок по Україні становила 26 439, що було на 16,1 % менше порівняно з відповідним показником 1940 р. Майже вдвічі знизилась і кількість хворих, що отримували спеціалізовану медичну допомогу. У сільських лікарняних закладах у 1944 р. лікувалося 418 257 осіб, що більш як удвічі менше проти 1940 р., коли спеціалізовану медичну допомогу отримало 853 742 осіб [3, с. 81]. Зменшення кількості стаціонарних хворих можна пояснити як загальним зменшенням кількості лікарняних ліжок у стаціонарних відділеннях, так і тим, що в умовах військового часу в населення, як і в самих медпрацівників села, не було можливості приділяти більше уваги власному здоров'ю, особливо лікуванню хвороб, що не потребували негайного втручання лікарів. Так, на селі для стаціонарного лікування хворих виділялися лише пологові ліжка та ліжка для інфекційних хворих. Спеціалізована допомога сільському населенню надавалась у районних і міських лікарнях. Середня тривалість перебування хворих у сіль-

ських стаціонарах у 1944 р. дорівнювала 11,1 днів проти 9,2 у 1940 р. [3, с. 89].

В УРСР із 1 180 існуючих до війни сільських лікарняних закладів міністерством охорони здоров'я було відновлено 1 021, що становило 85 % від довоєнного рівня. Спостерігалось загальне зменшення їхньої кількості. Так, по Полтавській області воно становило 23%, Київській – 12,8 %, Дніпропетровській 7,9 %, Кіровоградській 11,8 %. Відповідна кількість лікарняних ліжок у них на 1944 р. з відсотками від довоєнної кількості становила: по Полтавській – 2 046 (77 %), Київській – 2 708 (87,2 %), Кіровоградській – 1 452 (88,2 %), Дніпропетровській – 1 767 (92 %). У перерахунку на 1 000 сільського населення у 1944 р. частка фактично розгорнутих в них лікарняних ліжок, порівняно з показником 1940 р., становила: Київська – 1,4 (107 %), Полтавська – 1,4 (93,3 %), Дніпропетровська – 1,8 (105,8%), Кіровоградська – 1,7 (100 %) [3, арк. 119].

Статистичний аналіз даних підтверджує, що на кінець 1944 р. в названих областях кількісні показники довоєнного рівня не зазнали особливих змін.

У республіці за 1944 р. середня кількість робочих днів у сільських лікарнях становила 230 проти 261 дня в останній передвоєнний рік. Слід зазначити, що в досліджуваному регіоні ці показники були дещо вищими. Так, по Київській області середня кількість робочих днів для сільських лікарень сягала 286 днів. Ближчими до основного середнього показника (230 днів) були показники решти областей. По Кіровоградській та Дніпропетровській областях вони становили 238 днів для кожної, у Полтавській області – 236 днів [3, арк. 122].

Отже, ситуація з режимом роботи сільських лікарських установ після звільнення території України від нацистської окупації в цілому виглядала гіршою, аніж це було до війни. Даний факт дозволяє стверджувати про негативний вплив зазначеного чинника на характер медичного обслуговування сільського населення, а разом з тим і про зниження рівня його медичної забезпеченості.

Порівняно з довоєнним періодом знизився і кількісний показник госпіталізації хворого сільського населення. Кількість госпіталізованих хворих у сільській місцевості на 1 000 осіб в областях становила: у Київській – 23 особи, у Дніпропетровській та Полтавській – по 29 осіб., по Кіровоградській – 32 особи. Ці цифри є меншими за відповідні показники 1940 р., що, на нашу думку, може свідчити про зниження можливостей сільських лікарських закладів у справі медичного обслуговування населення. Дане припущення видається ще більш доказовим, якщо взяти до уваги той факт, що більшість загальних кількісних показників, які стосувалися сільської медичної інфраструктури звільнених територій, були в цілому нижчими за відповідні

цифри останнього передвоєнного року. На кінець 1944 р. укомплектованість сільських лікарень медичними кадрами перевищила 82% штатної кількості [3, арк. 129]. Цей показник був більшим, порівняно з довоєнною кількістю, а також перевищував відповідний показник по місту. Після окупації зросла загальна кількість лікарів. Так, у сільських місцевостях Полтавської області в 1944 р. на кожних 1 000 осіб було 1,5 лікаря, у 1945 р. ця цифра збільшилася до 2. [14, с. 126]. Ураховуючи ці дані, робимо висновок, що динаміка відновлення медичного обслуговування населення на селі була досить високою.

Однією з найбільш постраждалих від наслідків німецької окупації в сільській місцевості виявилася мережа пологових будинків та акушерських пунктів. Наймасовішим доступним сільським мешканцям типом пологового стаціонару перед початком війни були колгоспні пологові будинки. На кінець 1940 р. в Україні їх кількість становила 3 217 (10 900 ліжок) [9, с. 8]. За роки окупації території УРСР 2,5 тис. з них було зруйновано [3, арк. 134]. Наслідком такої руйнації стало значне зменшення кількості ліжок у сільських пологових будинках. За показниками 1945 р., у колгоспних пологових будинках ліжок було 5 005 штук, що складало лише 26,6% їх довоєнної кількості [3, арк. 135].

Основним типом закладів допомоги при пологах для населення в період 1944-1945 рр. стали акушерські та фельдшерсько-акушерські пункти. Їх відновлення та утримання в умовах військового часу потребувало менших фінансових витрат, аніж відбудова колгоспних пологових будинків. У досліджуваних областях на кінець 1944 р. діяв незначний їх відсоток: у Дніпропетровській – 10,3%, Кіровоградській – 14,8%, Полтавській – 15,6%, Київській – 25,3%. Кількість ліжок у них дорівнювала відповідно 269, 133, 230 та 227 [3, арк. 140]. Показник забезпечення сільського населення допомогою при пологах визнавався як украй низький. Кількість розгорнутих ліжок у пологових установах для сільського населення за тодішнього рівня народжуваності була майже втричі нижчою від довоєнного рівня. У 1944 р. на 1 000 сільського населення припадало 0,23 пологових ліжка. Для порівняння, показник 1940 р. для України в цілому становив 0,68 ліжка, а в містах він був удвічі вищим [3, арк. 142].

Значні незручності для населення сільських районів становила віддаленість районних та інших лікарень від населених пунктів, труднощі з транспортуванням хворих. Так, у селах Полтавської області із 220 сільських лікарських дільниць 97 не мали власного транспорту [1, арк. 10]. За приблизними підрахунками, допомогою при пологах на селі було охоплено близько 30% породіль. За даними зведеного огляду охорони здоров'я в УРСР за 1944 р., у сільських місцевостях на 100 випадків надання допомоги при по-

логах лише 20,5 % її припадало на сільські стаціонари. До війни цей показник становив 57,5 %. Решта ж пологів відбувалася вдома. [3, арк. 144].

Отже, питома вага надання стаціонарної допомоги породілям у період 1940-1944 рр. у сільських місцевостях знизилася майже втричі. На досліджуваній території з розрахунку на 100 пологів зниження цього показника становило: по Полтавській області – з 57,1 % до 31,2 %, Київській – з 51,1 % до 14,6 %, Кіровоградській – з 39,4 % до 23,1 %, Дніпропетровській – з 75,4 % до 22,4 % [3, арк. 146].

На виконання указу Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р. “Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним та самотнім матерям, підсилення охорони материнства, про встановлення почесного звання “Мати-героїня” і заснування ордена “Материнська слава” та медалі “Медаль материнства” було ухвалено постанову ЦК ВКП (б) від 10 листопада 1944 р. за № 1571, згідно з якою передбачалося відновлення ясельних місць по УРСР у 1944 р., у тому числі й у сільській місцевості, до 21 300 місць. До початку 1945 р. вдалося відновити 90,4 % від визначеної кількості. Таким чином, у селах України з’явилося 663 ясельних відділення на 19 178 місць. Фактична кількість ясельних установ і місць у них у сільській місцевості досліджуваного регіону на початок 1945 р. становила: по Київській області – 90 ясельних відділень на 2 520 місць, Кіровоградській – 46 відділень (1 346 місць), Полтавській – 29 відділень (770 місць), Дніпропетровській – 24 відділення (680 місць). [3, арк. 195].

За даними зведеного огляду про охорону здоров’я по УРСР за 1944 р., на 1000 населення припадало 3,8 ясельного ліжка. На досліджуваній території більший від середнього показник спостерігався лише в Київській і Полтавській областях, проте й тут він не відповідав потребі. У сільських місцевостях регіону цей показник був у кілька разів нижчим. Так, у Київській області він становив 1,3 ліжка на 1 000 населення, Полтавській – 0,5 ліжка, Кіровоградській – 0,2 ліжка [3, арк. 200]. У 1944 р. в сільських місцевостях України діти до одного року становили 14 % від загальної кількості дітей, а діти, яким виповнилося більше трьох років – 45% [3, 208]. Разом з тим, кількість ясельних місць в УРСР за 1944 р. була відновлена менше, ніж наполовину, порівняно з довоєнним періодом, а забезпеченість ясельними ліжками була на 15 % нижчою за відповідний показник 1940 р. [3, арк. 209-210].

Незадовільні темпи облаштування ясельних установ, перебої з паливом змушували матерів утримуватися від передачі дітей до ясел. Через крайню зайнятість на господарських роботах в умовах військового часу матері часто були позбавлені можливості повноцінно доглядати за своїми дітьми удома. У багатьох родинах не було кому залишитися з дітьми, унаслідок чого вони часто знаходилися самі без будь-якого нагляду впродовж цілого дня. Часто

функції догляду за дітьми перекладалися на непрацездатних родичів. У якості вихователів, як правило, виступали літні люди або ж підлітки. Іноді матері вдавалися до послуг сусідів, у яких була можливість доглянути дитину, незайнятих на роботах одиноких літніх людей. Траплялися випадки, коли в оселях таких людей влаштовувались імпровізовані дитячі садки, де діти мали можливість знаходитися протягом дня в очікуванні батьків. Об'єктивні чинники зумовили труднощі з харчуванням хворих у сільських лікарнях. Зокрема в довідці про стан харчування хворих у лікарнях, уміщеній у листі НКОЗ до РНК УРСР, констатувалося: “Склалася така ситуація, коли хворі у сільських районах переважно харчуються за рахунок своїх власних продуктів, або ж харчування хворих зводиться до одного супу на день” [2, арк. 125].

Органи охорони здоров'я не мали можливості забезпечити належне харчування навіть таких категорій хворого населення, як інваліди війни, діти, хворі на туберкульоз, виразку шлунку тощо. Так, у Кіровоградській області інваліди війни, які мали право на посилену норму харчування, як правило, її не отримували. “У низці лікарень хворі не одержують повної норми хліба через те, що мають випадки частих перебоїв з отриманням лікарнями хліба для хворих. Білий хліб для післяопераційних хворих, хворих на виразку шлунку та дітей не виділяється” [2, арк. 126]. Питання постачання необхідних харчових продуктів до сільських лікарень залишалося невирішеним до жовтня 1944 р. На той момент облторгвідділами ще не було передбачено жодних фондів для сільських лікарських установ. Вищевказані факти були виявлені Наркомздоров'я на основі вибіркової перевірки стану харчування у 100 сільських лікарнях УРСР.

Незадовільними були умови утримання хворих не лише в сільських, а й в районних лікарнях. Про виняткову складність ситуації з наданням медичної допомоги у районних лікарнях Полтавської області свідчить звернення лікарів, до НКОЗ УРСР, у яких повідомлялося про численні випадки незадовільного забезпечення лікарень необхідними продуктами та медикаментами. У листі народного комісаріату охорони здоров'я до РНК УРСР зазначалося, що в Пирятинській районній лікарні хворих на стаціонарне лікування приймали при умові придбання ними за власний рахунок перев'язочних матеріалів і медикаментів. Хворі навіть після операції залишались у власній білизні та вкривалися верхнім одягом. Окрім того, у листі зазначалося, що лікарня знаходилася в антисанітарному стані, а харчування хворих було недостатнім [2, арк. 53].

У Лохвицькій районній лікарні ситуація з харчуванням хворих восени 1944 р. була надскладною. Відпускаючи лікарні продукти харчування, райторгвідділ не притримувався ніяких норм, у результаті чого за жовтень місяць на одного хворого лікарня отримала 200 г крупи, 100 г, жирів, 300 г со-

лі та 300 г цукру. Більше жодних продуктів не виділялося (і цей місяць вважався найбільш удалим). “Ні м’яса, ні молока, ні яєць лікарня не бачить. Хліб лікарня отримує з міської пекарні неякісний та з різними домішками” – доповідали керівники установи [2, 189]. Зменшилася також кількість медичних працівників. З кожних 100 лікарів, які працювали на селі до війни, продовжували працювати лише 29 [2, 170]. Про скрутне становище в районних лікарнях дає уявлення лист наркома охорони здоров’я 13 грудня 1944 р. до РНК УРСР [див. додаток].

Попри загальну скруту й обмежені можливості, влада намагалася хоча б частково вирішити проблеми, які постали перед населенням визволених територій. Так, у листопаді 1943 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У було ухвалено постанову “Про заготівлю і завезення палива для побутових потреб лівобережних областей УРСР на опалювальний сезон 1943-1944 рр.”. Згідно з цим документом передбачалося покрити існуючу потребу в паливі для лікарень на зазначеній території за рахунок максимального використання всіх можливих видів місцевого палива. Окрім заготівлі торфу, до уваги бралися й такі його види, як хмиз, очерет, солома, ошурки, пеньки, лузга, стебла соняшника, лоза тощо. Для їх заготівлі рекомендувалося залучати населення і транспортні засоби з прилеглих до лікарень сіл. При цьому для кожної сільради доводився план заготівлі опалювальної сировини [4, арк. 119-120, 129].

Зазначимо, що забезпеченість сільського населення медичною допомогою поліпшувалась у період посівних та збиральних сільськогосподарських кампаній. У ці часові проміжки уряд надавав особливого значення питанням обслуговування сільського населення, у тому числі й медичного. Плануючи заходи з медично-санітарного обслуговування колгоспників і колгоспниць на період весняної посівної кампанії, народний комісаріат охорони здоров’я УРСР 15 лютого 1945 р. надіслав директиву всім обласним відділам охорони здоров’я із вказівками щодо складання відповідних планів, які мали затвердити виконками обласних рад. На початку 1945 р. було складено проект листа до всіх завідувачів обласними земельними відділами, голів колгоспів, директорів радгоспів, МТС, який містив перелік заходів, спрямованих на медико-санітарне обслуговування колгоспників і колгоспниць. Управлінням сільських лікарень та Українським аптекоуправлінням (АПТУ) було надіслано директиву, згідно з якою на період польових робіт у колгоспах, радгоспах та МТС передбачалося забезпечити робочі бригади медичними аптечками [5, арк. 23].

З довідки про підготовку до весняної посівної кампанії 1945 р. по сільській мережі охорони здоров’я УРСР переконаємося, що згідно з планом заходів медико-санітарного обслуговування колгоспників, колгоспниць та решти сільського населення в період посівної кампанії 1945 р. по сільській мережі

охорони здоров'я УРСР попередньо проведено роботу з організації курсів підготовки медсестер для роботи в колгоспах. Усім обласним відділам охорони здоров'я було надіслано вказівки для підготовки санітарних уповноважених по колгоспах, радгоспах та МТС. До цієї справи також були залучені обласні організації Червоного хреста та Управління сільських лікарень.

У зв'язку з наближенням посівної кампанії 1945 р. було вжито ряд заходів для організації медичного обслуговування сільського населення. Згідно з рішенням колегії народного комісаріату охорони здоров'я УРСР від 28 лютого 1945 р. сільські лікарські дільниці Полтавської, Кіровоградської, Вінницької, Житомирської, Київської та інших областей, на яких раніше працювали фельдшери, на період посівної кампанії заміщувалися лікарями [5, арк. 24].

До початку посівної кампанії передбачалося налагодити шефську допомогу селу щодо медичного забезпечення його мешканців. Важливу роль у цій справі відігравали евакошпитали, на які покладалась організація фізіотерапевтичного лікування інвалідів Вітчизняної війни. Працівниками шпиталів здійснювалося операційне втручання, у тому числі проводилися пластичні операції. Під час підготовки до посівних кампаній органи охорони здоров'я організували семінари для сануповноважених і бригадирів з метою їхньої перекваліфікації з надання першої допомоги при нещасних випадках.

До охорони здоров'я сільського населення в період виконання ним важливих господарських завдань залучалися додаткові кадри. Згідно з планом заходів щодо медико-санітарного обслуговування колгоспників і сільського населення в період посівної 1945 р. по сільській мережі охорони здоров'я УРСР на березень цього року мав бути розроблений план заходів із шефської роботи, який включав шефство міських і районних лікарень, науково-дослідних інститутів над селами у період посівної і збиральної кампаній. До цієї справи залучались евакогоспіталі, розміщені в сільських місцевостях. У квітні 1945 р. по лінії ЦК Червоного Хреста були організовані курси медсестер для роботи в колгоспах, на яких навчалося 1 700 чол. Протягом березня-квітня цього ж року планувалось організувати курси вихователів для дитячих сезонних ясел у кількості 10 тис. осіб та розгорнути 26 тис. дитячих сезонних ясел на 70 тис. дітей (квітень) [5, арк 5].

З метою забезпечення весняної сільськогосподарської кампанії НКОЗ УРСР надіслав до МТС та МТМ 35 700 аптечок, а також 2 100 санітарних сумок для сільських лікарських дільниць. Посильну участь у медичному обслуговуванні сільського населення взяли медичні установи і працівники Червоної Армії. Основна допомога від них поступала медикаментами. Також проводились медичні огляди та роз'яснювально-профілактична робота серед селян. Наприклад, санітарний відділ 46-ї армії після визволення с. Адамівка

Синельниківського району Дніпропетровської області забезпечив медикаментами 100 хворих місцевої лікарні. Усього для органів охорони здоров'я Дніпропетровської області госпіталями цієї армії було передано перев'язочних матеріалів на 7 000 осіб та виділено з фронтових фондів 5 279 кг медикаментів [27, с. 151]. Задля отримання медичної допомоги сільське населення зверталось до військових шпиталів, розташованих поблизу сільських населених пунктів або в райцентрах, а також у пересильні евакопункти та до працівників військово-санітарних служб. На 1 серпня 1944 р. в селах України функціонувало 2 680 амбулаторно-поліклінічних закладів [22].

Слід відзначити, що в період від визволення України до закінчення війни селяни досліджуваної території продовжували знаходитись у складних умовах, позначених недостатнім рівнем продовольчого, матеріально-побутового та медичного обслуговування. Під час окупації на території України не проводилися щеплення населення від віспи, дифтерії та інших хвороб, які були обов'язковими до війни. Через це високих показників досягли паразитарні тифи, у 2-3 рази збільшилися випадки захворювання на кишкові інфекції, туберкульоз, сифіліс, поширилися дитячі інфекції, зріс показник виснаження серед дітей. У цей період спостерігалось різке зниження народжуваності, збільшення показників смертності. Збільшилася кількість таких явищ, як сирітство, дитяча безпритульність. Перед державою виникла потреба якнайшвидше відновити мережу лікарських закладів як у містах, так і на селі. До закінчення війни типовими ознаками медичної допомоги сільському населенню залишилося надання її лише в невідкладних випадках. При цьому відчутно не вистачало медикаментів, кваліфікованої лікарської допомоги та медичних послуг у лікарських закладах.

Додаток

*Із листа наркома охорони здоров'я від 13 грудня 1944 р.
до РНК УРСР стосовно ситуації з роботою
Лохвицької районної лікарні*

[...] Допомоги ми не звідки не одержували. Ремонт будівель завершити не вдалося через відсутність будівельних матеріалів. Дах протікає, більшість вікон закладені цеглою, внаслідок чого у палатах стоїть напівтемрява. Білизна мається лише одна зміна, ковдри являють собою суцільне дрантя. Запас палива не вистачає, хоча з ним у районі більш-менш добре, так як на відстані 6 км від лікарні знаходиться торфозробка. Питання впирається лише у

транспорт, якого лікарня не має. Допомога районних організацій зводиться до суцільних обіцянок.

Ще більш гіршою є справа з харчуванням хворих. Відпускаючи лікарні продукти харчування, райторгвідділ не притримується ніяких норм. В результаті чого лікарня отримала за жовтень місяць на одного хворого 200 г крупи, 100 г, жирів, 300 г солі та 300 г цукру. Більше ми ніяких продуктів не отримували і цей місяць ми вважаємо найбільш вдалим. Ні м'яса, ні молока, ні яєць лікарня не бачить. Хліб лікарня отримує з міської пекарні неякісний та з різними домішками.

По району поширилась епідемія черевного тифу, а мила лікарня отримує 3-5 кг на місяць. Його вистачає лише для миття рук і для обробки нових хворих. Прання білизни відбувається без мила. В лікарні немає ні однієї пари перукарських ножиців або ж ручної машинки для стрижки волосся.

В районі сильно розповсюдилась чесотка, але лікувати її нічим. Мова не йде вже про перев'язочні матеріали, спирт, гіпс. Бувають місяці, коли ми нічого з перев'язочного матеріалу не отримуємо, а отриманого все одно не вистачає.

Лікар Титов 25.6. 44.

Примітка. За даними: ЦДАВО України, ф. Р-2, оп 7, т. 2, од. зб. 1555, арк. 189.

Джерела та література

1. Державний архів Полтавської області, ф. 4085, оп. 3, од. зб. 28.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВ України), ф. Р.2, оп. 7, од. зб. 1555.
3. ЦДАВОВ України, ф. Р.2, оп. 7, од. зб. 1561.
4. ЦДАВОВ України, ф. Р.2, оп. 7, од. зб. 735.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, од. зб. 370.
6. ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, одю зб. 196.
7. *Головко В.І.* Охорона здоров'я на Пирятинщині в 1941-1943 рр. / В.І. Головко, М.Г. Руднева // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10, ч. 1. – С. 306–312.
8. *Кентій А.В.* Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941-1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – С. 352–366.
9. Колгоспний родильний будинок // Шлях до здоров'я. – 1941. – № 3. – С. 8–9.

10. *Маєвська Н.К.* Медична служба в партизанських з'єднаннях України (1941-1945 рр.) / Маєвська Н. К. – К. : Здоров'я, 1972. – 180 с.
11. *Маковська Н.В.* Про роботу парторганізацій закладів охорони здоров'я УРСР 1943-1945 рр. / Н. В. Маковська, М. В. Пелешенко, І. М. Сахарчук // УІЖ. – 1983. – № 12. – С. 69–72.
12. *Марзеев А.Н.* Записки санитарного врача / Марзеев А. Н. – К. : Здоров'я, 1965. – 175 с.
13. *Марзеев А.Н.* Разрушение сельских населенных мест Украины в период войны 1941–1945 г.г. и гигиенические основы их восстановления : [Монография. Машинопись] / Марзеев А. Н. – К., 1947. – 172 с.
14. Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні / [за ред. К.Ф. Дупленка]. – К. : Держмедвидав, 1957. – 385 с.
15. *Нагайко Т.* Діяльність сільських лікарських установ в Україні (1939–1941) / Т. Нагайко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9, ч. 1. – С. 358–373.
16. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944: [в 2 кн.] / [Ю. В. Бабко, Д. Ф. Григорович, А. В. Кентий, В. И. Клоков и др.]. – К. : Наукова думка, 1985. – Книга вторая: Партизанская борьба. – С. 137–149.
17. *Перехрест І.В.* Відновлення мережі медико-санітарних закладів – важливий напрямок ліквідації медико-санітарних наслідків нацистської окупації в Україні / І. В. Перехрест // Історичні і політологічні дослідження. – 2005. – №23. – С. 262–267.
18. *Перехрест І.В.* До питання про поширення інфекційних хвороб на території України в перші повоєнні роки (1943 – 1945) / І. В. Перехрест // Велич подвигу народного: Збірка наукових статей Міжнародної конференції, присвяченій перемогі радянського народу у Великій Вітчизняній війні. – Одеса, 2006. – С.141–145.
19. *Перехрест І.В.* Санітарно-епідемічний стан в сільській місцевості України та заходи щодо його покращення в перші повоєнні роки (1943 – 1945 рр.) / І.В. Перехрест // Український селянин: Збірник наукових праць. – Черкаси, 2005. – Вип.9. – С. 237–242.
20. *Перехрест І.В.* Медико-санітарні наслідки Великої Вітчизняної війни для населення України та їх ліквідація у період відбудови (1943–1950 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Перехрест І. В. ; Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2007. – 21 с.
21. *Перехрест О.Г.* Наслідки нацистської окупації для медичної сфери українського села / О.Г. Перехрест // Український селянин / Зб. наук праць Черкас. Національний ун-т Черкаси, 2008. – Вип. 11. – С. 331–334.
22. Радянська Україна: орган ЦК КП(б)У, Верховної ради і Ради Народних комісарів УРСР. – К., 1944. – 28 жовт.
23. *Сахарчук І.М.* Про відбудову медичної промисловості (1943-1945 рр.) / І. М. Сахарчук // Український історичний журнал. – К. : Наукова думка, 1987. – №5. – С. 82-88.

24. *Сіропол В.* Усні свідчення та спогади як джерело вивчення діяльності санітарно-медичної служби Радянської армії в роки Великої Вітчизняної війни / В. Сіропол // Сторінки воєнної історії України. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – №13. – С.78–86.

25. *Терещенко Т.В.* До питання про медичне обслуговування сільського населення Центральної України в період відбудови народного господарства (1943-1950 рр.) / Т. В. Терещенко, І. В. Перехрест // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 7, ч. 2. – С. 231–240.

26. *Терещенко Т.В.* До питання про медичне обслуговування сільського населення Центральної України у початковий період відбудови народного господарства (1943 – 1945 рр.) / Т. В. Терещенко // Знаки питання в історії України: українська історія у європейському контексті: Зб. матеріалів / [упоряд. Є. М. Страшко]. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М.Гоголя, 2005. – С.136–139.

27. *Ткачова Л.І.* Радянська Армія – українському народові / Ткачова Л. І. – К., 1971. – 193 с.

Аннотація

***Нагайко Т.Ю.* (г. Київ). Положение сельской медицины центральных областей Украины в 1944-1945 гг.**

Рассматривается состояние медико-санитарного обеспечения сельского населения Украинской ССР на завершающем этапе Второй мировой войны.

Ключевые слова: Сельская медицина, медицинское обслуживание, медицинские учреждения, здравоохранение.

Annotations

***Taras Nagaiko* (Pereiaslav-Khmelntcky). The state of rural medicine in the central regions of Ukraine during 1944-1945**

State health care of rural population of the Ukrainian SSR during the final stage of World War II is viewed.

Key words: rural medicine, nursing, medical institutions, health.

УДК 930.253:352

Ольга МАРМІЛОВА
(м. Донецьк)

**“Колективний портрет” остарбайтера з Донеччини
(на основі джерелознавчого аналізу фільтраційних справ)**

На основі джерелознавчого аналізу фільтраційних справ депортованих на примусові роботи до Німеччини мешканців Сталінської області формується “колективний портрет” остарбайтера за віком, статтю, рівнем освіти, професійною підготовкою та етнічним походженням.

Ключові слова: остарбайтер, репатріація, фільтраційна справа, фільтрація.

Набувши актуальності на початку 90-х років у зв'язку з виплатами компенсацій німецькою стороною, проблематика примусової праці на теренах гітлерівської Німеччини мільйонів українців тримається на високому рівні наукового інтересу і до сьогодні.

Серед українських остарбайтерів найчисельнішу групу становлять донеччани. За роки окупації, з жовтня 1941 р. по вересень 1943-го, зі Сталінської області було вивезено 252 239 осіб [2, арк. 327]. Початок компанії з мобілізації робітників на Донеччині припадає на 27 січня 1942 р. Найбільш інтенсивно вербувальні компанії проходили в грудні 1942 та квітні 1943 р. Примусова, часто зненацька, депотрація до Німеччини виривала людину зі звичного їй середовища, певного життєвого досвіду. Наявність або відсутність останнього впливали на здатність пристосуватися до несприятливих умов праці за кордоном, відношення до влади, здійснення вибору щодо своєї повоєнної долі (чи то повернення до СРСР, чи спроба залишитися за Заході), а після цього можливість адаптації як в західному, так і в радянському середовищі. В свою чергу наявність чи відсутність життєвого досвіду визначалася такими об'єктивними характеристиками як вік, рівень освіти, наявність трудового досвіду, походження, партійної приналежності, так само як і суб'єктивними переживаннями.

Тож, нашою метою являється визначити “колективний портрет” пересічний остарбайтер зі Сталінської області шляхом джерелознавчого аналізу фільтраційних справ. Визначити його характерні особливості.

Об'єкт аналізу – документальний комплекс фільтраційних справ, які заводились на репатріантів та переміщених осіб під час проведення фільтрації, тобто облік та перевірки на благонадійність усіх переміщених за роки війни осіб, що повертались до Радянського Союзу.

Загалом фільтраційні справи як вид джерела ставали об'єктом вивчення, зокрема можна виділити дослідження М.П. Ковальського [5] та А.В. Мелякова [6], але на матеріалах Донеччини не вивчені.

Колекція фільтраційних та обліково-розшукових справ колишніх остівців відклалися у відомчому архіві Управління служби безпеки України в Донецькій області. Основна маса справ була сформована наприкінці 1945 – в 1946 рр. Окремі документи в них, зокрема “реєстраційні аркуші” були заповнені ще в 1944 р., коли почали діяти репатріаційні установи, зокрема перевірко-фільтраційні пункти, що створювалися паралельно з просуванням радянських військ на захід. Документи направлялись слідом за репатріантом до органу НКВД відповідної області чи району, де проходили ще одну перевірку. До 1947 р. більшість справ була сформована і остаточно осідала у відомчому архіві під грифом “таємно”. В 1955 р. відбулася планова перевірка документів. На початку 90-х у зв'язку з початком виплат компенсацій німецькою стороною зріс інтерес до даного виду джерел, з метою уточнення списків і розширення доступу до них подібні колекції в інших областях почали передавати до державних архівів. Особливість донецької колекції документів в тому, що вона так і не була передана на зберігання до державного архіву як в інших областях України, а продовжує зберігатися у відомчому архіві Донецького відділення Служби безпеки України.

Загалом в архіві зберігається близько 252 000 фільтраційних та обліково-розшукових справ. Автором оброблена репрезентативна вибірка. Фільтраційні справи являють собою папки з матеріалами на людей, що під час війни працювали в господарстві нацистської Німеччини. Набір документів в них типовий і складається в середньому з 10-12 документів, хоча загалом коливається від 1 до 30. Це матеріали діловодства радянських репатріаційних органів і НКВС, особисті документи репатріантів як радянського так і німецького походження. Серед них наступні види документів: “реєстраційні листи”, анкети, автобіографії, протоколи допитів самого репатріанта та свідків, різноманітні справки, посвідчення, заяви, запити до інших установ з метою з'ясувати місцезнаходження репатріанта, який не прибув до місця призначення, вказаного в направленні. Часто вже в 90-тих роках до справ підшивалися листи від колишніх остівців, які надходили до СБУ з проханням підтвердити перебування в Німеччині, з паралельним викладенням своєї життєвої історії від моменту вивезення до часу написання листа.

Для нашого дослідження необхідні документи, які містять біографічні відомості. До таких належать “реєстраційні листи”, анкети та автобіографії. Перші два заповнювались співробітниками НКВД зі слів репатріантів і відносяться до документів з чітко розробленим формуляром, що дозволяє обробляти їх кількісними методами. Автобіографії склалися в довільній фо-

рмі особисто оstarбайтерами, часто з розлогими описом обставин свого довоєнного життя та періоду перебування під окупацією. Порівняльний аналіз цих видів джерел дозволяє досягти більшої точності та об'єктивності. "Регістраційні листи" являють собою аркуш-опитувальник з 14 питань, основною функцією якого був облік переміщених осіб в радянських зонах окупації. Після біографічних відомостей, міститься данні про трудову діяльність, партійність, судимість, причини перебування на ворожій території, перебування під арештом в Німеччині, наявні документи, наявність близьких родичів та місце проживання. Анкети більш інформаційно насичені, крім відомостей біографічного плану міститься детальна інформація про працю під час окупації, спосіб вивезення та трудова діяльність у Німеччині, склад сім'ї та обов'язково висновок зі справи, тобто визнання чи ні репатріанта благонадійним і таким, що пройшов фільтрацію.

Тож, даний вид джерел відзначається унікальністю (адже це чи не єдиний спосіб визначити кількісний та якісний склад репатріантів) та високим ступенем достовірності.

Оскільки життєвий досвід набувається з часом, то спершу проаналізуємо якісний склад оstarбайтерів з Донеччини за віковим показником, визначеним в роках народження. У нацистській політиці з депортації робочої сили з окупованих територій на різних етапах вербувальних компаній прослідковується зміна пріоритетів щодо бажаного віку робітників. Так, для початкового етапу (жовтень 1941 р. – січень 1942 р.) характерне вивезення кваліфікованих робітників під виглядом евакуації населення з лінії фронту, тобто в основному чоловіків молодого та середнього віку. Для періоду діяльності бірж праці та організованих вербувальних компаній (січень 1942 р. – літо 1943 р.) характерне орієнтування на наявну більшість працездатного населення Сталінської області, зокрема вікові межі визначалися від 15 до 45 р., а перевага віддавалася самотнім та бездітним [4; 3].

Таким чином, найбільш вразливою категорією стали молоді люди, які не були зв'язані родиною, не були працевлаштовані на місцях і складала значну частку населення окупованих міст Донеччини. Нацисти влаштували за молоддю справжнє полювання – від самотніх затримувань до облав, однак представники інших вікових категорій у даний період також часто ставали робітниками зі сходу, серед них особливу категорію становлять батьки, що поїхали разом з примусово забраними дітьми, щоб підтримувати останніх. Під час відступу німецької армії проходила вже евакуація всіх, кого вдавалося затримати. Тож, за період окупації Сталінської області найбільше потерпала молодь, починаючи з шкільного віку.

Аналіз фільтраційних справ по окремим рокам народження показує, що найбільше серед остівців вивезених зі Сталінської області молоді 1923-1926

років народження – 36,9 % від загальної кількості, при чому на 1923-25 рр. припадає майже по 10 % на кожен рік, а на 1926 р. – 6,5 %. Але інші вікові категорії теж представлені досить повно. Стабільно високий відсоток серед остарбайтерів 1907 до 1922 р.н. (тобто тих, хто на момент вивезення мали вік від 22 до 35 років) від 1,3 до 5,2 на окремий рік, а загалом 37,3 %. Порівняно менше представлена вікова група 1900 – 1906 років народження (36-42 роки) – від 0,6 % до 3 % кожного року, а загалом – 12 %. Представники 1928-1929 рр. народження (13-15 років) лише близько 3 %. Тож, найбільше від вербувальних компаній потерпала молодь 17-21 років, яка не мала ані професійного, ані досвіду самостійного життя, тобто була особливо вразлива і не підготовлена до тяжких умов життя та праці в Німеччині. Але в загальному відношенні наявне незначне домінування працездатних осіб 22-35 років, що в основному вже встигли набути професійного досвіду.

На початковому етапі окупанти робили ставку на вивезення чоловічої робочої сили для праці на шахтах та родовищах. Так перші три транспорти з робочою силою зі Сталінської області, що відправлялися 15, 19 та 23 лютого 1942 р. склалися в основному з чоловіків, які в окремих випадках могли взяти з собою родину. А вже четвертий комплектувався виключно з жінок і відправлявся 28 лютого [3; 4]. З цього часу через брак чоловічої робочої сили окупанти починають вивозити жінок молодого та середнього віку та молодь обох статей. Аналіз фільтраційних справ дає наступні результати - близько 45 % остарбайтерів жінки, а 55 % – чоловіки. Слід відзначити, що в це відношення включені і військовополонені, які використовувались як примусові робітники на підприємствах та в сільському господарстві Німеччини. Хоча процентне відношення останніх в загальному числі остівців і невелика – лише близько 5%.

На початку вербувальних компаній нацисти намагались залучити в основному кваліфікованих спеціалістів, при чому пріоритет надавався шахтарям, слюсарям, електрозварювальникам, токарям. Їм обіцяли в Німеччині роботу за фахом, навіть підвищення кваліфікації. Перші транспорти відправлялися в промислові райони – Рурська область, Вестфалія, але працювали вони там на важких і некваліфікованих роботах.

Аналіз анкет та “реєстраційних листів” показує, що за фаховою приналежністю більшість складають представники робітничих спеціальностей – 58%, серед них домінують слюсарі (8 %), шофери(4,4 %), електрики, кухарі, шахтарі, машиністи. Колгоспники та представники сільськогосподарських спеціальностей складають 19,6 %. Відсоток інтелігенції досить значний 9 %, тоді як учнів та осіб без спеціальності (ті хто закінчив школу перед війною і ще не мали професійного досвіду) – по 3,6 %. Тож, більшість остарбайтери з Донеччини мали високий рівень професійної підготовки, часто мали досвід

роботи за кількома спеціальностями, звикли до важкої праці, тож були більше підготовлені до умов життя і праці в Німеччині. Крім того, деякі остарбайтери, що не мали спеціальності, набувши професійних навичок на німецьких заводах, після повернення додому, використовували їх на підприємствах Донеччини.

Рівень професійної підготовки остівців визначався і рівнем освіченості остарбайтерів, депортованих зі Сталінської області і розподілявся наступним чином. Частка неграмотних становить 12,3 % і припадає на старше покоління і мешканців сіл, так само як і частка з повною (17,1 %) і неповною початковою освітою – всього 41 %. 7 класів, тобто повну середню освіту отримало 30 % остівців, з них по 4 % мали 8 класів і 10 класів, 2 % закінчили технікуми і лише 1 % мали вищу освіту. Неповну середню освіту отримало 19% остівців. Тож, більшість остівців мали повну і неповну середню освіти, що пояснюється тим, що молодь не встигла закінчити освіту через початок війни.

Аналіз фільтраційних справ на предмет національної приналежності репатріантів показав характерну для Донбасу багатонаціональність. Близько половини остівців з Донеччини ідентифікували себе як українці. На другому місці – росіяни – 37 %, на третьому – греки – 6,5 %, наступні – білоруси – майже 3 %, поляки, євреї та російські німці набрали по трохи менше ніж 1 %. Зауважимо, що німці не робили відмінностей між національностями Радянського союзу, зокрема українцями, росіянами та білорусами, визначаючи всіх як “росіян”. Окремий статус мали лише західні українці з дистрикту Галичина. Окремий статус мали євреї та російські німці. Частка євреїв серед остівців була вкрай незначною і засвідчує скоріше виключення, ставали вони ними переважно рятуючись від винищення. Цікава історія Гельбарт Іди Моїсеївни з міста Красноармійськ. Після того як 21 січня 1942 р. нацисти розстріляли її родину, вона взявши документи подружки втекла до Києва, потім до Житомира, звідки її під час відступу німецької армії і мобілізували на примусові роботи [1; 2].

Етнічна строкатість населення Донеччини пов'язана з традиційною для регіону роллю центру притягіння для трудових мігрантів, притік яких в 30-х роках лише зріс у зв'язку з індустріалізацією і матеріали фільтраційних справ відображають даний стан речей. Лише 59 % репатріантів засвідчили, що вони народились і виростили в Донбасі, а 41 % - ті, хто приїхав сюди в дитинстві з батьками чи в дорослому віці на роботи, в основному мешканці сусідніх українських та російських областей. 18,4 % складають мігранти з інших областей Української РСР (лідує Харківська та Запорізька області), 17,3 % - вихідці з Росії, найбільше з сусідніх Курської і Орловської областей, хоча представлі і інші, навіть Далекий схід. Тож, виїзд на роботи в інші

місця, навіть здалеку був вже знайоме значній частині донецьких остівців, що могло полегшувало їм адаптацію до нових умов. Також для оstarбайтерів з Донеччини характерне переважання вихідців з міст, що пов'язано з високим рівнем урбанізації. Особливо спустошливих вербувальних компаній зазнали такі міста як Сталіно, Маріуполь, Краматорськ та ін. Переважаюча більшість донецьких оstarбайтерів було безпартійною (88 %) і лише 12 % були членами комуністичної партії та ВЛКСМ.

Таким чином, якісний склад оstarбайтерів вивезених зі Сталінської області не був однорідним і залежав від пріоритетів нацистської політики примусової праці в окремі періоди вербувальних компаній та визначався особливостями Донеччини як краю з високим рівнем індустріалізації, урбанізації та строкатим етнічним складом (етнічні українці складають близько половини, значний відсоток росіян та греків). Переважаючу більшість оstarбайтерів з Донеччини складає молодь 17-21 років та вікова група від 22 до 35 років, безпартійні, мешканці міст, з повної і неповною середньою освітою та наявністю професійного досвіду (загалом 92,3 %), серед них 9 % - представники інтелігенції. Тож, вони мали більше шансів краще пристосуватися до умов примусової праці в промисловому секторі економіки Третього рейху. Виключення становить молодь шкільного віку, що була абсолютно не підготовлена до подібного випробування.

Перспективним є більш детальний аналіз фільтраційних справ як джерела до історії мобілізації населення Сталінської області на примусову працю, життя і праці в Рейху та облаштування після репатріації.

Джерела та література

1. Архів управління Служби безпеки України по Донецькій області, фонд фільтраційних справ, од. зб. 191340 – Гельберт Іда Мойсеївна, арк. 2
2. Державний архів Донецької області, ф. Р – 1838 – Сталінська обласна комісія зі встановлення звірств, що чинили німецько-фашистські загарбники в Сталінській області, оп. 1, спр. 58 – Акти про злочини німецько-фашистських загарбників. Списки осіб, що були вивезені до Німеччини, по Сталінській області, арк. 327
3. Донецький вісник. – 1942. – 15 лютого – С. 4
4. Краматорська газета. – 1942. – 1 листопад – С. 3
5. Ковальський М.П., Ченцов В. “Фільтраційні справи” - невідомі джерела державних архівів // Архіви України. – 1993. – 1-3. – С. 6.
6. Меляков А.В. Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941-1943 рр.: – автореф. дис... канд.іст. наук: 07.00.06. – Дніпропетровськ, 2003.

Аннотация

Мармилова О.С. (г. Донецк). “Коллективный портрет” оstarбайтера с Донеччины (на основе источниковедческого анализа фильтрационных дел)

На основе источниковедческого анализа фильтрационных дел депортированных на принудительные работы в Германию жителей Сталинской области формируется “коллективный портрет” оstarбайтера с учетом возраста, пола, уровня образования, профессиональной подготовки и этнического происхождения.

Ключевые слова: оstarбайтер, репатриация, фильтрационное дело, фильтрация.

Annotations

Olga Marmilova (Donetsk). “Collective portrait” of Ostarbeiter from Donetsk (on a base of analysis of filtration cases)

Collective portrait ‘Ostarbaiter’ by age, sex, level of education, training and ethnic origin, based on analysis cases of deported people from Stalin region to Germany is formed.

Key words: ostarbeiter, repatriation, the right filtration, filtration.

Науковий керівник – *Пірко В.О.*, доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії, історичного факультету Донецького національного університету.

УДК 94(477)“1945/1948”:314.745.5(47+57)

Галина САМОЛЮК

(м. Київ)

Збірно-пересильні пункти НКО (МЗС) СРСР у системі органів репатріації “переміщених осіб” в Українській РСР у 1945 р.

У статті аналізуються особливості організації, функціонального навантаження та діяльності прикордонних збірно-пересильних пунктів НКО (МЗС) СРСР для репатрійованих громадян у період становлення та найінтенсивнішої діяльності цих установ – у червні-грудні 1945 р.

Ключові слова: Друга світова війна, репатріація, “переміщені особи”, збірно-пересильні пункти, Народний комісаріат оборони.

Остаточний розгром нацистської Німеччини та закінчення війни у Європі стали потужним каталізатором та активізували процес повернення переміщених осіб – радянських громадян на батьківщину. Як наслідок, потік репатріантів через державний кордон СРСР у межах України багатократно зріс. Якщо станом на 1 червня 1945 р. на територію республіки повернулося всього 89587 репатріантів, то на 1 липня 1945 р. цей показник складав уже 127126 осіб, а на 1 серпня до УРСР повернулося 198244 переміщені особи з країн Центральної, Південної та Західної Європи. Протягом цього місяця число поверненців зросло ще більше і станом на 1 вересня 1945 р. їх кількість склала вже 304585 осіб. [4, арк. 129; 5, арк. 2, 97; 6, арк. 1].

Зростання кількості переміщених осіб, які поверталися до СРСР збільшило навантаження на існуючу систему органів репатріації – фронтові збірно-пересильні табори та прикордонні перевірконо-фільтраційні пункти, а відтак ускладнило процес перевірки і транспортування поверненців. У цих умовах радянське керівництво вдалося до створення мережі прикордонних збірно-пересильних пунктів (ЗПП).

Питання створення та функціонування прикордонних збірно-пересильних пунктів для переміщених осіб на території Української РСР належить до низки малодосліджених у вітчизняній історичній науці. На сьогодні існують лише кілька праць, автори яких у дуже загальних рисах окреслюють проблему, фрагментарно характеризують загальний контекст створення цих установ репатріації в УРСР [13-17].

У статті зроблено спробу документального аналізу особливостей організації, функціонального навантаження та діяльності прикордонних збірно-пересильних пунктів НКО (МЗС) СРСР для репатрійованих громадян у період їх становлення та найінтенсивнішої діяльності – у червні-грудні 1945 р. Основою джерельної бази дослідження стали документи Відділу у справах репатріації радянських громадян РНК УРСР, що зберігаються в фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, а також матеріали особливого сектора ЦК КП(б)У, що зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України.

16 червня 1945 р. Державний Комітет Оборони ухвалив постанову № 9055сс “Про порядок відправки радянських репатріантів із фронтових таборів і збірно-пересильних пунктів до місць постійного проживання” [12]. Одним із пунктів цього документу передбачалося організація у прикордонній смузі СРСР низки установ по прийому та фільтрації репатріантів – збірно-пересильних пунктів (ЗПП). Ця справа покладалася на керівництво та відділи репатріації місцевих військових округів НКО СРСР. Логіка прийняття такого рішення зрозуміла, адже армійські та фронтові табори репатріації та збірно-пересильні пункти на території Західної Європи також знаходили-

ся у відомчій підпорядкованості Наркомату оборони, а відтак це забезпечувало стрункість функціонування усієї системи збору, концентрації, перевірки і фільтрації та перевезення репатріантів із західних зон окупації до СРСР. Водночас функція перевірки та фільтрації контингенту новостворюваних ЗПП повністю залишалася в компетенції НКВС, НКДБ та органів військової контррозвідки “СМЕРШ”.

Згідно рішення ДКО по всьому периметру західного кордону СРСР мало бути створено 35 збірно-пересильних пунктів (таборів). Майже половина із них розміщувалися на території України. 14 – у Львівському військовому окрузі; по одному ЗПП у Прикарпатському та Одеському округах. Окремий збірно-пересильний пункт створювався і на південному морському кордоні СРСР – в Одесі [16, с. 208]. Стосовно конкретного територіального розміщення збірно-пересильних пунктів, то воно було наступним. У Львівському військовому окрузі (ЛВВО) місцями їх дислокації були визначені населені пункти: Зимна вода (ЗПП № 322), Мшана (ЗПП № 333), Городок (ЗПП № 332), Родатичі (ЗПП № 329), Винники (ЗПП № 330), Борщовичі (ЗПП № 331), Секільники (ЗПП № 328), Рава-Руська (ЗПП № 321), Добростани (ЗПП № 327), Самбір (ЗПП № 323), Володимир-Волинський (ЗПП № 320), Устилуг (ЗПП № 326), Ковель (ЗПП № 319) і Лукив (ЗПП № 325) [10, арк. 95-97]. Перші 7 ЗПП розташовувалися на залізничних шляхах в околицях Львова, а тому в офіційному діловодстві органів репатріації їх об’єднували під загальною умовною назвою – “Львівський збірно-пересильний пункт” [3, арк. 30]. Інші ЗПП округу, або розміщувалися у безпосередній близькості від кордону з Польщею (Рава-Руська, Володимир-Волинський, Устилуг), або ж дислокувалися на залізничних станціях у глибині прикордонної зони (Добростани, Самбір, Ковель і Лукив). Лімітна наповнюваність кожного ЗПП – 10000 осіб. Прикарпатський військовий округ (ПРИКВО) організував збірно-пересильний пункт для репатріантів у Коломиї (Станіславська обл.), а відділ репатріації Одеського військового округу (ОДВО) мав розгорнути 2 ЗПП: в Унгенах (Молдавська РСР) і в Одесі. Одеський збірно-пересильний пункт у своєму складі мав 5 відділень: 3 табори для розміщення репатрійованих радянських військовополонених і 2 для цивільного населення [3, арк. 43].

Оскільки значна кількість репатріантів українців перетинали державний кордон СРСР на його Брестській ділянці, то під опіку українських республіканських органів репатріації потрапили також і збірно-пересильні пункти НКО облаштовані Барановицьким військовим округом (Білоруська РСР). Серед них: Гродненський ЗПП (у своєму складі об’єднував табори – №№ 308, 311 і 312); Волковиський ЗПП № 309 та Брестський збірно-пересильний пункт (складався з п’яти таборів: № 310 і 313 – Брест; №№ 315 і 317 – Береза

Картуська; № 316 – Бронна гора) [1, арк. 238; 7, арк. 103, 108, 132, 134; 8, арк. 54-56].

За задумом радянського керівництва вагому практичну допомогу в організації роботи збірно-пересильних пунктів НКО для репатрійованих мали надати місцеві партійні та радянські органи. Вже 19 червня 1945 р., тобто через три дні після ухвалення ДКО рішення про організацію ЗПП, РНК УРСР і ЦК КП(б)У приймають на його виконання власну постанову [1, арк. 26-27]. Як зазначалося в документі, всі заходи мали бути проведені “з метою розвантаження фронтових таборів і збірно-пересильних пунктів і якнайшвидшого відправлення на батьківщину репатрійованих громадян. Перший пункт постанови зобов’язував секретарів обкомів і голів виконкомів обласних Рад Волинської, Дрогобицької, Львівської та Станіславської областей надати всебічну допомогу у справі організації Львівський військовим округом збірно-пересильних пунктів для прийому і тимчасового утримання репатріантів [1, арк. 26]. Наступне положення цього директивного документу стосувалося забезпечення безперешкодного перевезення поверненців із ЗПП до станцій призначення. Ця справа доручалася начальникам Львівської та Ковельської залізниць. Наркомат торгівлі УРСР зобов’язувався забезпечити репатріантів харчуванням на всьому шляху їх від прикордонних збірно-пересильних пунктів до станцій призначення. Про вагомість ідеологічної складової в роботі з репатріантами говорить і той факт, що пункт 4 згаданої постанови містив вимогу до секретарів обласних комітетів КП(б)У чотирьох прикордонних областей організувати на кордоні зустріч репатріантів, забезпечити супровід і обслуговування їх в дорозі, виділити на кожний ЗПП НКО СРСР агітаторів для проведення партійно-масової роботи серед контингенту, забезпечити пункти періодичною пресою [1, арк. 27]. 20 червня 1945 р. ухвалена напередодні постанова у вигляді літерного листа (Серія “Г”) була надіслана для виконання адресатам.

Важливу роль у забезпеченні ефективної роботи новостворених збірно-пересильних пунктів НКО СРСР відігравав інститут уповноважених представників Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У, введений на пунктах постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 2 липня 1945 р. Усього їх було призначено 10 осіб – по одному на кожен ЗПП через які масовим потоком поверталися на батьківщину мешканці УРСР [1, арк. 234]. Ці посадовці призначалися з числа досвідчених керівних радянських і партійних кадрів і закріплювалися за кожним із пунктів. Функціональні обов’язки уповноважених передбачали контроль за організацією та веденням прийому репатріантів із таборів і збірно-пересильних пунктів у зоні фронтів, перевірконо-фільтраційних пунктів НКВС, їх розміщенням на час перевірки, забезпеченням харчуванням, медичною допомогою, одягом і взуттям, перевезенням

поверненців до місць призначення тощо. Важливим завданням цих посадовців була координація зусиль військової та цивільної влади в ході репатріації. Так, у липні 1945 р. уповноваженим по Львівському збірно-пересильному пункту ЦК КП(б)У та РНК УРСР призначили В. Мошкова, а вже наступного місяця – П. Муковоза [1, арк. 77, 86]. Уповноваженим по Брестському ЗПП НКО спочатку було призначено Мятлюка В.М., а в грудні 1945 р. цю посаду заступила М.В. Крижацька, яка до цього працювала на пункті організатором-агітатором від Вінницької області [8, арк. 54, 64]. Уповноваженим РНК УРСР та ЦК КП(б)У на збірно-пересильному пункті в Унгенах було призначено І. Воронова. У грудні 1945 р. його було відкликано на постійне місце роботи до Народного комісаріату юстиції УРСР, а обов'язки уповноваженого надалі виконувала організатор-агітатор від Миколаївської області З.Г. Денисова [8, арк. 96, 98]. Кандидатури уповноважених, як правило, підбиралися серед відповідальних працівників, керівників відділів і секторів наркоматів і ЦК КП(б)У.

Одночасно з призначенням уповноважених на ЗПП НКО СРСР партійне і радянське керівництво республіки потурбувалося про ефективну ідеологічну обробку репатріантів. З цією метою, вже згадуваною нами постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 2 липня 1945 р. на ЗПП були направлені так звані організатори-агітатори – по одному від кожної області на кожен із десяти пунктів – усього 240 осіб. Кандидатури організаторів-агітаторів підбиралися із числа господарських керівників, радянського та партійного активу низової та середньої ланки – від інженерно-технічних працівників, начальників цехів і заступників директорів підприємств до інструкторів партійних комітетів.

Як свідчать архівні документи, призначення тієї чи іншої особи організатором-агітатором на ЗПП зовсім не означало, що вона буде реально працювати. Чимало цих посадовців не бажали кидати свої родини, звичну роботу, обжиті місця та їхати у відрядження на невизначений термін у табори, де були відсутні нормальні умови життя і праці. Саме тому значна частина відібраних для роботи організаторами-агітаторами господарських керівників, радянських і партійних активістів усіляко намагалася уникнути такої поїздки, або ж, повернутися додому при першій ліпшій нагоді. Яскравий приклад – ситуація з кадрами організаторів-агітаторів на Брестському ЗПП НКО СРСР. Для проведення тут масово-політичної роботи серед громадян – етнічних українців і мешканців Української РСР РНК республіки та ЦК КП(б)У виділив 24 організатора-агітатора. Проте з липня по грудень 1945 р. у таборах пункту працювало тільки 9 осіб – організатори-агітатори від Одеської, Вінницької, Тернопільської, Полтавської, Рівненської, Херсонської, Дрогобицької, Кіровоградської та Волинської областей. До 1 жовтня 1945 р. працювало ще 6 організаторів-агітаторів – від Дніпропетровської, Запорізької,

Сумської, Київської, Ворошиловградської та Житомирської областей. Організатори-агітатори решти областей, прибувши на ЗПП, пробули тут 5-10 днів і поїхали супроводжуваними ешелонами з репатріантами. Більше ці посадовці на пункти не повернулися [8, арк. 64].

Формальний бік діяльності організаторів-агітаторів розкриває звітна статистика. Наприклад, за період з початку роботи ЗПП НКО до 1 листопада 1945 р. організатори-агітатори провели серед репатріантів 1984 мітинги та 27280 бесід, прочитали 992 лекції, зробили 2073 доповіді, організували 7066 кіносеансів і 4966 концертних програм. Пункти НКО в цей період щоденно отримували 31 201 примірник центральних і республіканських газет. На ЗПП були організовані невеликі бібліотеки з книжково-журнальним фондом 1500-2000 примірників [1, арк. 234-235].

Зазначимо, що саме доповідні записки згаданих вище уповноважених представників радянської та партійної влади на ЗПП НКО, їх неупереджені, досить об'єктивні повідомлення, дозволяють реконструювати хід практичної організації роботи збірно-пересильних пунктів, побачити труднощі та проблеми, що заважали ефективній роботі на початковому етапі діяльності. Наприклад, за повідомленнями з фронтів у липні 1945 р. лише відділення Львівського ЗПП (а їх, як ми пам'ятаємо, планувалося організувати 7) мали прийняти 74 000 репатріантів (8 липня 1945 р. – 25 000; 16 липня – 25 000; 24 липня – 24 000 осіб). Водночас, станом на 8 липня 1945 р. готовим почати прийом поверненців був лише ЗПП № 322 – у селі Зимна вода, за 7 кілометрів від Львова. Перша партія із 4171 репатріанта прибула сюди 9 липня, а до 20 липня 1945 р. на ЗПП надійшло 12853 особи, серед яких 3381 колишній військовополонений. Це при тому, що лімітна наповнюваність пункту була розрахована на одночасне перебування 10 000 репатріантів. Внаслідок того, що решта відділень Львівського збірно-пересильного пункту не були підготовлені до прийому репатріантів, а пункт № 322 був повністю завантажений, частина поверненців доправлялися на інші ЗПП військового округу – Рава Руська та Самбір. Це внесло плутанину в облік репатріантів. Траплялося, що списки репатрійованих громадян надходили в один пункт, а самі репатріанти – в інший. Як наслідок – люди по 2-3 доби не отримували харчування, затримувалась їх відправка, а потяги простоювали по 12-14 годин не завантаженими. Командування військового округу досить швидко зробило висновки із ситуації, що склалася та замінило майже весь керівний склад Львівського збірно-пересильного пункту. Становище потроху стало виправлятися з відкриттям інших ЗПП військового округу. На 20 липня 1945 р. почали прийом репатріантів ще 3 пункти Львівського ЗПП: у селах Винники – за 7 кілометрів від міста (ЗПП № 330); Мшана – на відстані 12 кілометрів (ЗПП № 333) і Городок – за 30 кілометрів від Львова (ЗПП № 332) [1, 74-75]. За пері-

од з 10 по 20 липня 1945 р. на всіх збірно-пересильних пунктах в околицях Львова пройшли фільтрацію та були відправлені за призначенням 9755 осіб – із них 6186 мешканців Української РСР.

Розбудова Львівського ЗПП продовжилася у кінці липня 1945 р. У період із 20 до 30 липня почали приймати репатріантів новостворені збірно-пересильні пункти в селах Добростани (ЗПП № 327), Родатичі (ЗПП № 329), дислоковані за 42-43 кілометри від Львова, а також у селах Борщовичі (ЗПП № 331) та Секільники (ЗПП № 328), що знаходилися в 20 кілометрах від міста. На ці та інші відділення Львівського ЗПП (усього на той момент їх було 8) у період з 20 липня по 1 серпня 1945 р. прибуло 38 690 репатріантів. Загалом же, за період функціонування цього ЗПП з 9 липня по 1 серпня 1945 р. через пункт пройшло 48 445 репатріантів, із яких 31 154 особи було направлено в області Української РСР. У доповідній записці на адресу керівництва республіки, датованій 4 серпня 1945 р., новопризначений уповноважений РНК УРСР і ЦКП(б)У по Львівському збірно-пересильному пункту П. Муковоз повідомляв про численні організаційні прорахунки та недоліки в роботі пункту. Зокрема йшлося про незадовільну організацію харчування репатріантів на окремих ЗПП, де так і не було організовано харчоблоків. На пунктах у Мшанах і Борщовичах були відсутні кінопересувки для демонстрації кінофільмів. Хоча прибулі репатріанти, за словами чиновника, не затримувалися на ЗПП більше 3-5 днів, а все ж відправка людей за призначенням ускладнювалася відсутністю ешелонів [1, арк. 85-86]. Станом на 10 серпня 1945 р. жоден із семи збірно-пересильних пунктів, розташованих поблизу Львова, не забезпечував людей приміщеннями. Половина репатріантів знаходилася просто неба. Ні наметів, ні будівельної деревини для спорудження бараків Львівський військовий округ не мав, а в умовах дощового літа це могло спровокувати масову захворюваність контингенту на ЗПП. Збірно-пересильні пункти у Винниках, Мшані та Родатичах не мали харчоблоків. Воєнізована охорона на всіх без винятку пунктах була відсутня, а відтак крадіжки особистого майна репатріантів набули масового характеру та перетворилися на справжнє стихійне лихо [10, арк. 19].

Не кращим було становище репатріантів і на інших збірно-пересильних пунктах Львівського військового округу. ЗПП № 320 у Володимирі-Волинському, який прийняв перших репатріантів ще 8 липня 1945 р., на кінець цього місяця був укомплектований працівниками по лінії ЛЬВО лише на 30 %. За цей час (до 25 липня 1945 р.) на пункт надійшло 22 000 осіб. Некомплект штатів призвів до величезних черг при реєстрації репатріантів і викликав затримку в харчуванні людей, котрі отримували продукти тільки на 3-4 день по прибутті на пункт [1, арк. 93].

Чекаючи реєстрації та відправки переважна більшість репатріантів розміщувалися просто неба – приміщення були відсутні. Харчоблоку та котлів для приготування їжі на ЗПП не було, а тому репатріанти отримували продуктову норму лише сухим пайком і самотужки готували їжу на вогнищах. Ось як описувала побутові умови репатріантів на ЗПП № 320 відповідальний працівник відділу репатріації РНК Української РСР О.П. Мальцева, яка в другій половині серпня 1945 р. перебувала у службовому відрядженні на Волині: “Люди знаходяться просто неба, що являє собою видовище величезного табору. Кожен збудував собі курінь, біля кожного куреня розпалене вогнище і репатріанти готують собі їжу. Тут же, в річечці, що тече поруч, репатріанти купаються та перуть білизну. Санпропускника для цього контингенту не існує. Трапляються захворювання простудного характеру, адже щодня йдуть дощі” [9, арк. 56 зв].

На додаток до побутових труднощів репатріанти повною мірою відчули на собі безцеремонно грубе і навіть жорстоке ставлення з боку керівництва та працівників Володимир-Волинського ЗПП. Уповноважений РНК УРСР і ЦК КП(б)У на цьому пункті Профатілов у телефонограмі від 27 липня 1945 р. повідомляв заступника голови РНК УРСР Л.Р. Корнійця: “Начальник Володимир-Волинського пункту репатріації [...], майор [...] до репатрійованих ставиться дуже грубо, лає їх, кричить: “Я тебе багнетом заколю”, “Пішов геть”. Одного з репатріантів побив і викинув із приміщення. Під час супроводу 154 колони (репатріантів – Авт.), начальник колони [...], начальник 3-го загону [...], і начальник 6-го загону [...] із особистих речей репатріантів, що їх перевозили, викрали 40 валіз. [...] Були випадки, коли дівчата репатріантки заявляли про те, що водії автомобілів, котрі їх перевозили, примушували цих дівчат до статевої близькості [...]”[2, арк. 245-246]. Вже згадувана нами вище консультант відділу репатріації РНК УРСР О.П. Мальцева у доповідній записці на адресу керівника відділу М.І. Зозуленка 5 вересня 1945 р. доповідала, що на збірно-пересильних пунктах, а особливо в Ковелі, є частими крадіжки особистих речей репатріантів. Причому крадені речі продавалися на місцевих базарах військовими та цивільними посадовцями ЗПП [9, 56 зв]. Загальною проблемою усіх без винятку збірно-пересильних пунктів НКО у період їх організації та початку роботи була штатна неуккомплектованість персоналом. Зазвичай бракувало медичних працівників.

Військові та цивільна влада намагалися виправити складну ситуацію з прийомом репатріантів на збірно-пересильних пунктах. Першочерговим завданням став ремонт і пристосування існуючих на пунктах будівель, а також будівництво бараків і землянок для розміщення контингенту. З цією метою кожному ЗПП виділили ділянку будівельного лісу. На більшості пунктів організовували робочі батальйони з репатріантів, силами яких, в основному, це

будівництво й велось. В умовах відсутності воєнізованої охорони ЗПП окремі начальники пунктів вдалися до організації самоохорони із числа колишніх військовополонених, які проходили перевірку. Так, зокрема, вчинили на Ковельському ЗПП № 319, де склалася особливо загрозлива ситуація з крадіжками особистого майна репатріантів [2, арк. 27].

Своєрідним підсумком вивчення питання стало ухвалення 22 жовтня 1945 р. спільної постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У № 1697 – “Про підготовку до прийняття та відправки до місць постійного проживання репатрійованих радянських громадян у період осені та зими 1945-1946 рр.”. У констатуючій частині документу підкреслювалося, що адміністрацій прикордонних збірно-пересильних пунктів у Львові, Ковелі, Раві-Руській, Володимирі-Волинському, Самборі та Коломиї “недопустимо затягнули ремонт приміщень, будівництво бараків і землянок”. Для виправлення вказаних недоліків РНК Української РСР і ЦК КП(б)У постановили, зобов’язати обласну владу прикордонного західного регіону України разом із Львівським і Прикарпатським військовими округами до 30 жовтня 1945 р. завершити ремонт і пристосування житлових приміщень, будівництво бараків, землянок, лазень, дезинфекційних камер, пралень і овочесховищ, а також харчоблоків на прикордонних збірно-пересильних пунктах НКО СРСР, заготувати та завезти на пункти 84 000 м³ дров [11, арк. 63-66].

Всі свої поточні організаційні, господарські та фінансові питання збірно-пересильні пункти НКО вирішували в ході роботи по прийому, реєстрації, фільтрації та відправці контингенту. Наразі цікавою є статистика, що ілюструє роботу збірно-пересильних пунктів ЛЬВО протягом липня-вересня 1945 р. Станом на 30 вересня 1945 р. ЗПП округу прийняли для реєстрації понад 609 000 осіб, а відправили на місця призначення 553 264 особи [10, арк. 93]. Таким чином 55 737 репатріантів ще залишалися на ЗПП округу чекаючи реєстрації та відправки.

Узагальнені дані про рух репатріантів на усіх ЗПП НКО розташованих на території Української РСР свідчать, що за період з 1 липня до 1 листопада 1945 р. через 7 пунктів, розташованих на території Української РСР, пройшло 752533 репатріанти. Із них 613286 цивільних осіб (близько 83 %) і 138244 радянських військовополонених. Після реєстрації та перевірки вказані збірно-пересильні пункти відправили на місця призначення 722 334 особи (125 743 військовополонені та 596 443 цивільних), причому в Українську РСР із них доправили понад 350 000 співвітчизників. За цей самий період на збірно-пересильні пункти, розташовані поблизу кордонів УРСР (Брестський, Гродненський, Волковиський та Унгенський) надійшло 528727 цивільних громадян і 85821 військовополонених. До УРСР відправили близько 220 000 осіб. Таким чином, через ЗПП НКО СРСР в зоні українського кордону до

кінця жовтня 1945 р. на батьківщину повернулися понад 570 000 репатріантів [1, арк. 246-247; 2, арк. 45; 8, арк. 70, 77].

Отримані нами, в результаті узагальнення відповідної статистики, дані дещо відрізняються від офіційної цифри поверненців, зазначеної в довідці заступника Голови РНК УРСР І. Сеніна на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка. 17 листопада 1945 р. той повідомляв партійне керівництво республіки, що в Україну повернулося 523 259 осіб [1, арк. 288]. Також слід підкреслити, що серед основних недоліків у роботі прикордонних збірно-пересильних пунктів НКО СРСР на території Української РСР, один з керівників республіканського уряду називав: погану організацію охорони таборів, що мала наслідком масові крадіжки особистих речей поверненців, і несвоєчасне відправлення репатріантів на місця проживання. Водночас, оцінюючи заходи проведені керівництвом ЗПП НКО та республіканських і обласних органів репатріації по виправленню недоліків і підготовці до наступаючої зими, І. Сенін писав: “Станом на 1 листопада 1945 р. пункти НКО до прийому репатрійованих радянських громадян в осінньо-зимовий період 1945-1946 рр. в основному готові” [1, арк. 236, 239].

Оптимізм керівників республіки у цьому питанні розвіюється коли читаєш уривки з листів зі скаргами радянських громадян на умови їх утримання в збірно-пересильних пунктах НКО СРСР. Вилучені військовою цензурою, ці листи дійшли до нас тільки завдяки тому, що потрапили на сторінки цілком таємних спецповідомлень НКДБ УРСР. В одному з таких документів, що містив аналіз перегляду листів репатріантів Володимир-Волинського та Ковельського ЗПП за період з 1 вересня по 15 грудня 1945 р., читаємо: “Репатрійовані в своїх листах повідомляють, що в таборі вони знаходяться в нестерпних матеріально-побутових умовах, мешкають у великій скупченості в холодних і вологих, непристосованих для житла землянках, а частина з них розміщена у відкритому полі.[...] Поряд із цим вони (репатріанти – Авт.) скаржаться, що їм замість гарячих страв видають сухий пайок, а вони через відсутність дров не можуть приготувати собі їжу. [...] В інших листах їх автори повідомляли про випадки пограбування репатрійованих військово-службовцями. [...] У зв'язку з такими умовами та тривалим терміном перебування в таборах, більшість репатрійованих висловлюють занепадницький настрій і безнадію в поверненні додому” [1, 267-270]. Ось характерний приклад. Репатріантка Крюкова О.Г., яка перебувала на Володимир-Волинському ЗПП НКО, 11 листопада 1945 р. писала: “Сьогодні вже 1 листопада, а я ще все у Володимирі-Волинському. Ти не можеш собі уявити, скільки тут вже людей, землянок не вистачає, двору не вистачає, люди знаходяться за дротом і по всьому полю. У нас в землянці близько двохсот осіб. Удень і вночі двері не зачиняються та не дивлячись на це повітря зав-

жди важке. Світла немає. По воду мусимо йти понад кілометр. Щоб ти не поклав, все вкрадуть. Білизну випрати ніде, помитися ніде, взагалі табір непристосований для утримання людей, абсолютно жодних життєвих зручностей немає. Отримуємо харчі сухим пайком, а зварити ніде. Степан, ти вибач мене, але повір, що навіть убиральні немає [...]” [1, арк. 268]. Як бачимо, не дивлячись на всі заходи влади та наче б то покращення ситуації, становище людей у збірно-пересильних таборах залишалося вкрай тяжким.

Підводячи підсумки дослідження питання організації та функціонування мережі прикордонних збірно-пересильних пунктів Наркомату оборони (Міністерства збройних сил) СРСР на території Української РСР у 1945 рр. підкреслимо, що основними причинами, які спонукали радянське керівництво до створення ще однієї ланки установ репатріації були: активізація процесу повернення переміщених осіб – радянських громадян на батьківщину; збільшення навантаження на існуючі фронтові збірно-пересильні табори та прикордонні перевірко-фільтраційні пункти, а також ускладнення процесу перевірки і транспортування поверненців до СРСР. Армійські та фронтові табори репатріації, збірно-пересильні пункти на території Західної Європи також знаходилися у відомчій підпорядкованості Наркомату оборони, а відтак створення внутрішньої прикордонної ланки мережі установ репатріації забезпечувало стрункість функціонування усєї системи збору, концентрації, перевірки і фільтрації та перевезення репатріантів із західних зон окупації до СРСР. Водночас функція перевірки та фільтрації контингенту новостворюваних ЗПП повністю залишалася в компетенції НКВС, НКДБ та органів військової контррозвідки “СМЕРШ”.

Перший період діяльності ЗПП НКО СРСР (червень 1945 – травень 1946 року) одночасно виявився як організаційним так і періодом найбільшого навантаження на ці установи. На відміну від ПФП НКВС, що мали час для відносно спокійної організації своєї роботи на початку репатріації, збірно-пересильні пункти Наркомату оборони такого часу не мали та розбудовувалися й налагоджували свою діяльність влітку 1945 р. паралельно із прийняттям і реєстрацією масового потоку репатріантів.

Джерела та література

1. Информационные справки и переписка по вопросам трудоустройства репатриантов и проведения массово-политической работы среди репатриантов. (5 июня – 29 декабря 1945 г.) // Центральный державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Од. зб. 1480. – 262 арк.

2. Повідомлення про зловживання службовим становищем керівника Володимир-Волинського пункту репатріації № 1 (27 липня 1945 р.) // Центральный дер-

жавний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 1839. – Арк. 245-246.

3. Стенограма наради у Раді Народних Комісарів УРСР (3 жовтня 1945 р.) // ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 2247. – Арк. 13-104.

4. Матеріали з питань обліку репатрійованого населення по УРСР (відомості, довідки, листи, списки, телеграми тощо) Т.ІІ. (1 травня – 29 червня 1945 р.) // ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 3001. – 235 арк.

5. Матеріали з питань обліку репатрійованого населення по Українській РСР (відомості, довідки, листи, списки, телеграми тощо). – 1 липня 1945 р. – 31 липня 1945 р. // ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 3002. – 101 арк.

6. Матеріали з питань обліку репатрійованого населення по Українській РСР (відомості, довідки, листи, списки, телеграми тощо). – 1 вересня 1945 р. – 29 вересня 1945 р. // ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 3004. – 192 арк.

7. Матеріали з питань обліку репатрійованого населення по Українській РСР (відомості, довідки, листи, списки, телеграми тощо). – 1 грудня – 31 грудня 1945 р. // ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 3007. – 171 арк.

8. Матеріали про роботу збірно-пересильних пунктів по розміщенню в областях УРСР репатрійованих громадян (довідні записки, характеристики, списки, посвідчення про відрядження, довідки тощо). Т. ІІ. (2 листопада – 31 грудня 1945 р.) // ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 3009. – 110 арк.

9. Довідні записки працівників відділу в справах репатріації при РНК УРСР, командированих в області для подання допомоги виконавчим комітетам обласних Рад депутатів трудящих Української РСР по прийому і влаштуванню репатрійованих громадян в областях УРСР після звільнення території України від тимчасової німецької окупації (1 серпня – 25 листопада 1945 р.) // ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 3024. – 120 арк.

10. Матеріали про роботу збірно-пересильного пункту м. Львова по прийому і направленню в області Української РСР, а також в республіки Союзу РСР репатрійованих радянських громадян для постійного проживання після звільнення території України від тимчасової німецької окупації /довідні записки, довідки, відомості, листи тощо) – 2 серпня – 30 вересня 1945 р. // ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 3027. – 104 арк.

11. Матеріали про роботу збірно-пересильного пункту м. Львова по прийому і направленню в області Української РСР, а також в республіки Союзу РСР репатрійованих радянських громадян для постійного проживання після звільнення території України від тимчасової німецької окупації (довідні записки, довідки, відомості, листи тощо) – 1 жовтня – 20 грудня 1945 р. // ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 3028. – 152 арк.

12. Материалы Государственного Комитета Оборона СССР за июнь 1945 года [Электронный ресурс]: по материалам сайта “Архивы России” // Перечень документов Государственного Комитета Оборона СССР (1941-1945 гг). – Режим доступа: <http://tashv.narod.ru/PostanovGKO/GKO194506.html>

13. *Буцько О.В.* Репатріація українських громадян (1944-1946 рр.) //Сторінки воєнної історії України: 36. наук. праць. - Вип. 1. - К.: Інститут історії України НАН України, 1997. – С. 143-158.

14. *Буцько О.В.* “С возвращеньцем”: Судьба украинских граждан, репатриированных на Родину // Сторінки воєнної історії України: 36. наук, праць. - Вип. 2. - К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 148-162

15. *Пастушенко Т.* Репатріація українських “остарбайтерів” на батьківщину: 1944-1947 рр. // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. ст. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 123-136

16. *Полян П.М.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. – 2-е изд., перераб. и доп. - М., 2002.

17. *Терентьев М.* Становлення системи органів репатріації в Українській РСР у 1944 р. // Науковий часопис НПУ ім. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: 36. наук. праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. – Вип. 4. – С. 213-219.

Аннотация

***Самолук Г.В.* (г. Киев). Сборно-пересыльные пункты НКО (МВС) СССР в системе органов репатриации “перемещенных лиц” в Украинской ССР (1945-1948 гг.)**

В статье анализируются особенности организации, функциональной нагрузки и деятельности пограничных сборно-пересыльных пунктов НКО (МВС) СССР для репатриированных граждан в период становления и наиболее интенсивной деятельности этих учреждений – в июне-декабре 1945 г.

Ключевые слова: Вторая мировая война, репатриация, “перемещенные лица”, сборно-пересыльные пункты, Народный комиссариат обороны.

Annotation

***Halyna Samolyk* (Kyiv). Concentrations and conveyance stations NKO (Ministry of Foreign Affairs) of USSR in a system of the USSR in repatriation “displaced persons” in the Ukrainian SSR in 1945**

Organizational features, functional and load of prefabricated border points NDA (Ministry of Foreign Affairs) of USSR for the repatriated Soviet citizens in the most intensive period of formation and activities of these institutions - in June-December 1945 is analyzed in the article.

Key words: World War II, repatriation, "displaced persons ", Concentrations and conveyance stations, the People's Commissariat of Defense.

Науковий керівник – *Ветров І.Г.*, кандидат історичних наук, професор кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

УДК 94(477)''1944-1947'':351.862.22(09)

Юрій ЧАБАН
(м. Одеса)

Проблема повернення культурних цінностей: діяльність Управління з повернення обладнання, майна та цінностей при РНК УРСР (1944-1947 рр.)

Розглядається діяльність Управління з повернення обладнання, майна та цінностей при РНК УРСР щодо пошуку і повернення культурних і історичних скарбів на територію Української РСР на завершальному етапі Другої світової війни та в перші повоєнні роки.

Ключові слова: Друга світова війна, культурні цінності, Одеса.

Друга світова війна – катастрофа загальнолюдського масштабу, що спричинила загибель мільйонів людей, численні руйнування, безпрецедентне пограбування окупованих країн. Україна, яка зазнала колосальних втрат національних культурних цінностей під час війни, тепер намагається розв'язати питання розшуку власних національних скарбів, що були вивезені з країни.

У працях радянських істориків питання втрати і повернення культурно-історичних цінностей не досліджувались достатньо повно. Серед величезного обсягу радянських видань по проблематиці Другої світової війни окремі питання висвітлювалися лише побіжно або окреслювалися в узагальнених працях. Вирішення питання розшуку і повернення культурних цінностей ускладнювалося тим, що значна частина архівних джерел була засекречена і зберігалася у закритих спецфондах архівних установ та бібліотек. Це виключало можливість вільного доступу до них дослідників.

За умов незалежної України дослідження “білих плям” в історії ХХ ст., зокрема періоду Другої світової війни, набули нового імпульсу. Спостерігаються перші спроби українських вчених об'єктивно та неупереджено підійти до розгляду проблеми наслідків окупаційного режиму в Україні, на базі архівних джерел відтворити детальну й адекватну картину подій Другої світової війни. Поступово відбувається розсекречення архівних фондів, що уможливорює розширення проблематики наукових досліджень. До наукового обігу вводяться нові архівні матеріали [14].

Окремо слід відзначити працю П. Грімстед та Г. Боряка щодо долі культурних цінностей під час Другої світової війни. Це дослідження було побудоване на широкій джерельній базі, котра складається з великого масиву архівних матеріалів США, Німеччини, Чехословаччини, Польщі, Росії, Украї-

ни. Одне з важливих питань, що порушувалися в цій роботі, стосувалося історії виявлення і повернення до СРСР захоплених нацистами архівних, бібліотечних і музейних цінностей [13].

Німецька, румунська окупаційні влади вивозили культурні цінності за заздальгідь розробленими планами, організовано, раціонально, переслідуючи свої корисні інтереси. Винищення і вивезення нацистами культурних цінностей здійснювалося цілим рядом різних відомств: “група Кюнсберга” безпосередньо підпорядкована Й. Ріббентропу і Міністерству закордонних справ, головна робоча група для України Оперативного штабу А. Розенберга, крайове управління архівами, бібліотеками і музеями Рейхскомісаріату “Україна” з штаб-квартирою в Рівному. Румунським урядом, зі свого боку, була утворена “Одеська служба захоплень та збору трофеїв”, що була згодом реорганізована в спеціальну “Організацію Z-1”. Метою діяльності цих відомств було збір та реєстрація культурно-історичних цінностей, що зберігалися в архівах, бібліотеках, музеях. До складу кожної групи входили певна кількість фахівців з історії, мистецтвознавства, архівної та музейної справи тощо. Величезних втрат було завдано культурно-історичній спадщині України. Румунськими та німецькими окупаційними силами було знищено або вивезено численні книгозбірні бібліотек, рідкісні музейні цінності. Використовуючи тяжкий економічний стан місцевого населення, у громадян скуповувалися, вимінювалися на продукти харчування або просто конфіскувалися цінні речі: картини, наукова література, вироби з бронзи, порцеляни тощо. Створена 2 листопада 1942 р. Надзвичайна державна комісія по встановленню та розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків розпочала збір даних й їх попередній аналіз. Акти, складені цією комісією, лягли в основу реституційних вимог СРСР до Німеччини, Румунії стосовно вивезеного майна.

Для організації і керівництва процесом повернення цінного майна було створено спеціальне Управління з повернення обладнання, майна, та цінностей при РНК УРСР (далі – Управління) з конторами в Одесі, Ізмаїлі, Запоріжжі, Донецьку. Серед завдань цієї структури був розшук і повернення вивезеного в роки окупації культурно-історичних та наукових цінностей. Також пошуками культурних цінностей займалися співробітники Союзної контрольної комісії (далі – СКК). Для допомоги СКК у пошуку вивезеного майна спрямовувалися уповноважені РНК УРСР: працівники відповідних наркоматів і центральних організацій.

З Румунії культурні цінності почали повертатися після підписання нею 12 вересня перемир'я із союзниками по антигітлерівській коаліції. 12 пункт угоди зобов'язував Румунію “[...] в строки, вказані Союзним (Радянським – Авт.) головнокомандуванням повернути Радянському Союзу в цілковитій

збереженості вивезені з його території під час війни [...] історичні пам'ятники, музейні цінності і всяке інше майно” [9].

На території Румунії розшук вивезених цінностей відбувалися за трьома напрямками: збір даних від румунських офіційних установ; розшук майна безпосередньо уповноваженими СКК та представниками РНК УРСР на території Румунії; пошук даних серед архівних матеріалів [1, арк. 13]. Так, за матеріалами Дирекції комерційної служби залізниць Трансністрії за 1942-1943 рр. було складено відомості на всі вантажі, перевезені залізницею Трансністрії із зазначенням характеру вантажу, відправника та отримувача [2, арк. 8].

Знайдене майно частково концентрувалося на спеціально організованих складах: два в Бухаресті, один в Торговешті, а частково, безпосередньо на перевалочних базах у Констанці, Яссах, Галаці, Бузеу, Джурджу [8, арк. 57]. Звідти майно переправлялося до УРСР водним, залізничним й, в рідкісних випадках, повітряним транспортом. Його опрацюванням в Одесі, Ізмаїлі, Запоріжжі, Донецьку займалися співробітники відповідних контор (у Києві майно приймалося безпосередньо працівниками Управління).

Дії контор підкріплювалися відповідною нормативно-правовою базою. Облік та зберігання провадилися відповідно до постанови РНК УРСР № 1182 від 2 липня 1945 р. “Про порядок розрахунків за майно й товарно-матеріальні цінності, що повертаються до УРСР” і “Тимчасової інструкції про порядок прийому, зберігання й обліку радянського майна, що повертається з Румунії”. Повернуте майно бралось на облік та передавалося організаціям на відповідальне зберігання згідно з відомчою приналежністю. Так, Ізмаїльський обласний архів НКВС отримав на зберігання, зокрема, матеріали з російського дореволюційного права (674 примірники), румунського законодавства, права і статистики (1487 примірників), німецьку довідкову та агітаційну літературу (132 примірники), французьку історичну літературу та статистику (78 примірників) тощо [4, арк. 201]. У науковій бібліотеці нинішнього Одеського національного університету ім. І. Мечникова зберігалися книги як самого університету, так і інших бібліотечних установ міста та приватних осіб [7, арк. 3].

Відповідно до інструкції народного комісаріату фінансів СРСР від 5 липня 1945 р. “Про порядок розрахунків за повернуте в СРСР майно й товарно-матеріальні цінності” повернуте майно (предмети, що мають історичне, наукове та літературно-художнє значення) передавалося безкоштовно відповідним науковим та культурним установам; інше майно передавалося без оплати у разі доведення організацією належності їм цього майна.

Робота контор, зокрема одеської, була організована наступним чином. Апарат контори був розділений на відділи:

1. Промисловий відділ – відповідав за нагляд за вивантаженням прибулих вантажів, визначав характер й приналежність майна. Контролював вивезення вантажів одержувачами з причалів порту, перевіряв організацію зберігання обладнання й майна на складах порту та складах одержувачів.

2. Відділ обліку та розподілу – відповідав за оформлення документації по передачі на відповідальне зберігання прибулого майна у відповідності із супровідними документами або вказівок керівництва (якщо вантаж безадресний); вів облік прибулих вантажів по транспорту, наркоматам й підприємствам.

3. Транспортний відділ – відповідав за оформлення документів разом з командуванням судна та представниками митниці та порту, наглядав за вивантаженням, складуванням, зберіганням вантажів, порядком при організації транспортування вантажів. Ці ж вимоги стосуються вантажів прибулих залізницею.

4. Відділ інвентаризації – відповідав за збір інвентарних відомостей від організацій та підприємств, що отримали майно на відповідальне зберігання, систематизував матеріали, консультував одержувачів при складанні відомостей. Відповідав за вчасну передачу інвентарних даних від одержувачів на вантажі переданих на відповідальне зберігання [3, арк. 7-8].

Після прибуття транспорту з вантажем директор контори отримує супровідні документи (так звана первинна документація) на прибулий вантаж. З цієї документації робляться копії. Далі відбувається оповіщення організацій, що мають прийняти цей вантаж на відповідальне зберігання, й вони звертаються до контори з проханням передати їм це майно. Після цього отримують від контори довіреність на отримання вантажу та копії первинної документації на майно, що належить передати. Майно інвентаризувалося спеціально створеними комісіями, що склалися з представників наркоматів і центральних організацій.

При розвантаженні транспорту наявне майно перевіряється по копії первинної документації. Якщо присутня нестача певної частини вантажу, складається комерційний акт із залученням працівників порту. Потім складається опис на отримане майно і цей документ відправлявся до відповідної контори. Інвентарні описи передавалися до Управління та Держплану. На їх основі РНК УРСР видавав розпорядження про розподіл реєвакуйованого майна.

Внаслідок копійної роботи вже у жовтні 1944 р. розпочалося відправлення до України культурних цінностей. Так, наприклад, було знайдено і повернуто 150 картин, коштовні рами для них, близько 100 порцелянових предметів високої художньої якості, меблі, що належали музею Західного та Східного мистецтва [10]. До Одеського художнього музею була відправлена

значна частина вивезених румунами музейних фондів. Серед повернутих експонатів особливу увагу до себе привертав рідкісний у позолоті рояль з багатьма перламутровими прикрасами і французьким орнаментом [11].

Крім Румунії, культурні цінності поверталися й з інших країн. Так, до історичного музею прибуло три ящики з музейними цінностями, серед яких були дві великі порцелянові у позолоті вази. Як зазначалося у супровідному листі, ці експонати були знайдені в одному з великих міст Австрії [12].

Протягом 1945 р. до України повернулася велика кількість архівних матеріалів, котрі вивезли окупанти: 54 вагони з Румунії (з українськими і молдавськими документами), 15 вагонів з Чехословаччини (з українськими і латиськими), 6 вагонів з Польщі (з львівськими документами). Три вагони (230 скринь) з архівними матеріалами, вивезеними нацистами з Одеси в 1942 р., були знайдені в шахті Берлепш поблизу Штассфурта (Німеччина) і повернуті до СРСР. [13, с. 29]

Пошук і повернення культурних цінностей виявилось складною справою: представники офіційних румунських установ не сприяли, а почасти заважали проведенню реєвакаційних заходів. Так у звіті уповноваженого РНК УРСР в Румунії зазначалося, що “[...]відповідальні чиновники різних установ Румунії дотримуються тенденції, що Радянському Союзу потрібно повертати тільки промислові об’єкти. Союзна Контрольна комісія змушена була поставити питання перед прем’єр-міністром Румунії генералом Радеску про застосування необхідних заходів для подальшого повернення культурних цінностей” [1, арк. 20].

Розшук цінностей і майна в Румунії тривав до 11 вересня 1945 р., коли між урядами СРСР та Румунії було досягнуто угоди про припинення пошукової діяльності. Таким чином значна кількість культурних, наукових цінностей не була повернута їхнім власникам. Херсонським музеям не повернуто їх колекції [6, арк. 172-173], частина рукописів і літератури, що належали Ф. Петруню, також не потрапили до власника [5, арк. 18]. Реевакації підлягало лише майно, що було вже знайдене та відправлене на перевалочні бази.

Друга світова війна завдала невиправної шкоди культурній спадщині України, процес відновлення якої не завершений і в наш час. Вивчення досвіду процесу повоєнної реституції дозволить досить чітко сформулювати проблематику питання повернення культурних цінностей для сучасних дослідників. Ґрунтовне дослідження цього питання має відкрити шлях до відновлення історичної справедливості й повернення культурно-історичних цінностей України.

Джерела та література

1. Звіт про роботу бригади Уповноваженого РНК УРСР в Румунії з повернення радянського майна, місячні зведення про відправку сільськогосподарського та іншого майна // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України) ф. 5118 – Управління з повернення обладнання, майна та цінностей при Раді Міністрів УРСР, оп.1, од. зб. 13.
2. Звітна доповідь Уповноваженого РНК УРСР в Румунії про зроблену роботу з повернення радянського майна // ЦДАВО України, ф. 5118, оп. 1, од. зб. 15.
3. Пояснювальна записка до звіту про діяльність Одеської контори Управління з повернення обладнання, майна та цінностей при РНК УРСР за 1945 рік. // ЦДАВО України, ф. 5118, оп. 1, од. зб. 20.
4. Інвентарні описи та приймально-здавальних актів на майно повернуте з Румунії в Ізмаїл та Рені // ЦДАВО України, ф. 5118, оп. 1, од. зб. 86.
5. Листування з конторами Управління, міністерствами, центральними та іншими організаціями про повернення майна // ЦДАВО України, ф. 5118, оп. 1, од. зб. 119.
6. Листування з конторами Управління, міністерствами, центральними та іншими організаціями про повернення майна // ЦДАВО України, ф. 5118, оп. 1, од. зб. 120.
7. Інвентарні описи та приймально-здавальних актів на майно повернуте з Румунії в Одесу // ЦДАВО України, ф. 5118, оп. 1, од. зб. 127.
8. Зведений звіт про роботу відділу з повернення комунального майна та культурно-історичних цінностей з Румунії // ЦДАВО України, ф. 5118, оп. 1, од. зб. 159.
9. Чорноморська комуна. – 1944. – 15 вересня
10. Чорноморська комуна. – 1945. – 16 вересня.
- 11 Чорноморська комуна. – 1945. – 23 серпня; Большевистское Знамя. – 1945. – 12 червня.
12. Большевистское Знамя. – 1945. – 13 травня.
- 13 *Грімстед П. Боряк Г.* Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. – К.-Львів: Червона калина, 1992. – 120с.
14. *Себта Т.М.* Колекція документів Штазі як джерело дослідження долі українських культурних цінностей під час Другої світової війни // Архіви України. – 1995. – № 1-3. – С. 69-76.

Анотація

Чабан Ю.А. (г. Одеса). Проблема возвращения культурных ценностей: деятельность Управления по возвращению оборудования, имущества и ценностей при СНК УССР (1944-1947 гг.)

Рассматривается деятельность Управления по возвращению оборудования, имущества и ценностей при СНК УССР на завершающем этапе Второй мировой войны и в первые послевоенные годы.

Ключевые слова: Вторая мировая война, культурные ценности, Одесса.

Annotation

Yuriy CHABAN (Odesa). The returning of cultural heritage: activities of the Department of the equipment, property and values returning of RNA Ukrainian SSR (1944-1947)

Activities of the Department of the equipment, property and values returning of RNA Ukrainian SSR over the searching and returning of cultural and historical treasures to Ukrainian SSR on the final stage of World War II and in early postwar years is studied in the article.

Key words: World War II, cultural values, Odessa.

Науковий керівник – *Шетніков Василь Петрович*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І. Мечнікова.

УДК 94(477.41) “1944/1953”:314.745.4

Вікторія ФЕСЕНКО
(м. Київ)

Політика репатріації та її реалізація на Київщині (1944-1953 рр.)

На основі досліджень попередників і джерел усного походження аналізуються особливості проведення репатріації українських громадян із Німеччини, досліджуються умови життя в перевірочно-розподільчих таборах, особливості роботи перевірочно-фільтраційних комісій.

Ключові слова: репатріація, репатріанти, пересильні табори, остарбайтери, військовополонені.

Чимало проблем вітчизняної історії потребують глибокого вивчення та аналізу, деталізації особливостей через недостатню або поверхову вивченість у попередні роки. Політизація історії примусової праці в Радянському Союзі не сприяла об'єктивному вивченню означеної проблеми й лише завершення “холодної війни” дало свободу для наукових пошуків, що й зумов-

лює необхідність дослідження даного питання в наш час. До того ж, громадяни України становили найбільш чисельну групу іноземних примусових робітників у Німеччині. Саме ці обставини і пояснюють актуальність заявленої теми.

Об'єктом дослідження є реалізація політики репатріації на Київщині.

Предметом вивчення є дослідження характерних рис репатріаційної політики, проблем, що поставали на шляху її реалізації, а також її наслідків.

Термін “репатріація” означає повернення певної частини населення (біженців, переміщених осіб, військовополонених), які вимушено опинилися на території іншої держави, у країну свого громадянства, постійного проживання чи національної приналежності. Репатріація здійснюється, як правило, на основі міжнародних договорів.

Проблема репатріації радянських громадян та їх долі в СРСР є дуже складною і суперечливою. Вона включає в себе значну частину аспектів та нюансів, багато з яких у межах однієї статті неможливо висвітлити навіть у лаконічній формі. Тому у цій роботі основну увагу приділено реалізації репатріаційної політики. Метою даної роботи є аналіз репатріаційної політики СРСР на Київщині, методи її здійснення, проблеми, які виникали на шляху її реалізації, а також її наслідки (у якому становищі на Батьківщині опинились репатрійовані).

Питання про повернення на батьківщину радянських військовополонених, насильно вивезених до Німеччини громадян СРСР є одним із найменш досліджених в історичній літературі. У Радянському Союзі аж до кінця 80-х років XX століття вся відповідна документація з цього питання була суворо засекречена. Відсутність джерельної бази і, відповідно, об'єктивної інформації породила навколо цієї проблеми міфи та викривлені уявлення.

Протягом 90-х років розпочинають відкриватися засекречені раніше документи і з'являються перші об'єктивні публікації. Серед них слід виділити праці російських істориків, зокрема, В.М. Зємскова та П.М. Поляна [3; 10]. У цих роботах вперше були опубліковані переконливі факти, котрі дозволили публічно говорити про примусових робітників, як жертв диктаторських режимів. Значний вплив на подальші дослідження в означеній сфері справила праця П.М. Поляна “Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация” [10]. Це перша монографія на пострадянському просторі, у якій зроблена спроба узагальнення й панорамного дослідження радянських примусових робітників – військовополонених та цивільних – як деякого історичного феномена. Друга частина праці дослідника присвячена репатріації остарбайтерів та військовополонених на Батьківщину. Висвітлення П. Полянцем процесу репатріації суттєво відрізняється від поглядів інших російських істориків, зокрема В. Зємскова [3]. Останній роз-

глядає процес репатріації з позиції правозахисника і кваліфікує примусову репатріацію як гуманітарний злочин.

В Україні на початку 90-х років інтерес істориків до вивчення питання репатріації формувався досить повільно. Тому на сьогоднішній день кількість досліджень, що стосуються політики репатріації, є досить нечисленною. Також науковцям належало зробити внесок у формуванні об'єктивного історичного погляду на цю проблему.

На особливу увагу заслуговують праці київської дослідниці Т.В. Пастушенко [6, 7, 8]. Зокрема, у своїй монографії “Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953)” на базі архівних документів, спогадів очевидців, вітчизняної та зарубіжної літератури вона висвітлює долю мільйонів українських остарбайтерів, які стали жертвами політики уряду нацистської Німеччини, а в процесі репатріації зазнали утисків з боку радянської влади.

Окреме місце в історіографії теми займають історичні джерелознавчі дослідження, автори яких досліджують архівні документи, а також аналізують спогади очевидців. Серед них статті Р.О. Борщевського [1], П.М. Гетьманчука [2], М.П. Куницького [4, 5], Л.В. Стрільчук [11].

Уже під час визвольних боїв на території України радянське керівництво зіткнулося з проблемою сотень тисяч біженців та примусово виселених зі своїх домівок громадян, які потребували допомоги для повернення в рідні місця. Надалі, після завершення бойових дій у Європі, це питання набуло першочергової державної ваги, оскільки за межами СРСР опинилося понад 5 млн. працездатних громадян репродуктивного віку, яких потребувала зруйнована війною країна [7, 151]. Україна за роки Другої світової війни зазнала найбільших людських втрат серед республік СРСР. Наприкінці 1945 р. кількість населення республіки була вдвічі меншою, ніж до війни. Серед причин такої демографічної катастрофи були й депортації майже 2,5 млн. працездатних осіб до нацистської Німеччини. Тому повернення їх в Україну стало нагальною проблемою для партійного керівництва та уряду СРСР.

Повернення (репатріація) було обов'язковим для всіх колишніх жителів територій, які до 1939 р. входили до складу СРСР. Такі вимоги були закріплені в міжнародних угодах між союзниками по антигітлерівській коаліції (Радянським Союзом, США та Великобританією), ухвалених на Кримській конференції в лютому 1945 р. Слід зазначити, що у Радянському Союзі та країнах західної демократії різним було бачення права людини на свободу вибору громадянства. Якщо в США та Великобританії це право визнавалося й було зафіксоване у законодавстві, то за законами СРСР прагнення змінити громадянство або виявлення емігрантських настроїв входило до переліку політичних злочинів (ст. 58 Кримінального кодексу РРФСР) нарівні зі шпіо-

нажем, антирадянськими заколотами, шкідництвом, контрреволюційною агітацією і т. ін. [7, с. 152].

Ще далеко до завершення війни в серпні 1944 р. уряд Радянського Союзу ухвалив рішення про повернення радянських громадян з Німеччини та окупованих нею країн й розпочалася підготовка для організації прийому та розподілу репатріантів. Керував цим процесом спеціально створений апарат уповноваженого Раднаркому СРСР (згодом Ради Міністрів) у справах репатріантів на чолі з генералом П. Голіковим (колишнім начальником Головного розвідувального управління Генерального штабу Червоної армії). Про масштаби цієї роботи свідчить табірна інфраструктура репатріації. Тільки на території Західної та Східної Європи було створено 127 фронтових перевірко-но-фільтраційних таборів (ПФТ) та 57 армійських збірно-пересильних пунктів (ЗПП), у яких одночасно могло перебувати близько півтора мільйона осіб. У роботі з репатріантами було задіяно понад 37 тисяч радянських військовослужбовців. Безпосередньо на демаркаційній лінії союзних військ в Німеччині та Австрії для обміну репатріантами з союзниками була організована низка з дев'яти прийомно-передавальних пунктів (ППП). Другим тиловим “ешелоном” репатріації стали 35 збірно-пересильних табори (ЗПТ), створені у прикордонній зоні СРСР, які об'єднувалися в пункти і підпорядковувалися Народному комісаріату оборони. З кінця 1944 року почали створюватися відповідні репатріаційні органи в Україні. [6, с. 69].

Репатріанти розглядалися керівництвом Радянського Союзу в першу чергу як вкрай необхідні державі робочі руки, тому для 40 % колишніх оstarбайтерів та військовополонених повернення до СРСР зовсім не означало повернення в свій рідний дім. Переважно під час фільтраційної перевірки здорових чоловіків одразу ж мобілізували до армії, а багатьох жінок використовували без будь-якої оплати на демонтажі й вивезенні з Німеччини обладнання й матеріалів, що відправлялися за репарацією до Радянського Союзу. Використання праці репатріантів відбувалося на всьому шляху їх слідування додому – у господарствах військових частин, на території пересильних таборів і пунктів, шляхом примусової мобілізації на відбудову вітчизняних підприємств. Тому нерідко такі дії радянської держави, зумовлені потребою у робочих руках для відбудови зруйнованої війною економіки, репатріанти розцінювали як покарання за їх працю в Німеччині.

На практиці, навіть ті репатріанти, яким дозволили після перевірки безперешкодно повернутися додому, зіткнулися в дорозі з великою кількістю труднощів: нестача продовольства, відсутність транспортних засобів, належних умов проживання в пересильних таборах, де нерідко доводилося жити місяцями. Особливо катастрофічна ситуація склалася восени-взимку 1945-1946 рр., коли потік репатріантів досягнув своєї найвищої позначки. Напри-

клад, в Україну за цей короткий період прибуло майже 700 тис. осіб [6, с. 72].

Щодо діяльності репатріаційних органів, то вона супроводжувалась великою кількістю труднощів організаційного і матеріального характеру, які найбільш дошкуляли знедоленим репатріантам – жінкам із дітьми, людям похилого віку та хворим. Найпершою проблемою став величезний об'єм роботи, з якою не справлялися працівники перевірочних, збірних і пересильних таборів. За неповних два роки в Україні було зареєстровано понад 1 млн. 200 тис. цивільних громадян, які повернулися з-за кордону. Потік репатрійованих був нерівномірним, основна маса людей прибула з кінця осені 1945 р. до початку весни 1946 р. – це майже 800 тис. осіб. До наведених даних необхідно ще додати громадян, які їхали через Україну транзитом, а це принаймні вдвічі збільшує число людей, які пройшли через українські табори. У зазначених даних також не відображена кількість військовополонених, бійців трудових батальйонів та засуджених [7, с. 166].

Найбільше навантаження припадало на збірно-пересильні пункти НКО, які були поспіхом створені влітку 1945 р. у прикордонній зоні України. Через ці табори з 1 липня 1945 р. до 1 січня 1946 р. пройшло 1 334 452 репатріантів, у тому числі 1 128 561 особа цивільних громадян, приблизно половина яких – 565 684 поверталися на Україну [7, с. 167].

Більшість цивільних репатріантів становили жінки й діти. Найголовнішою проблемою пунктів НКО була нестача кадрів. Через місяць після організації Володимир-Волинського пункту НКО він прийняв уже 22 тис. осіб, а його штаб був укомплектований лише на 30 %. Відповідно на пункті спостерігалися величезні черги під час реєстрації, люди отримували продукти харчування на третій чи четвертий день після прибуття, адже до реєстрації продукти не видавали.

Наступною проблемою стала відсутність житла на пересильних пунктах. Більшість ЗПП НКО розташовувались поблизу залізниці й за межами населеного пункту. Тому необхідні господарські та житлові приміщення в таборах доводилося споруджувати одночасно з прийомом репатріантів і силами самих репатріантів. А до цього люди на збірно-пересильному пункті перебували по декілька тижнів під відкритим небом, серед поля чи лісу, в кращому випадку ночували під навісами. Проте й на початок осені 1945 р. ця робота не була закінчена. І хоча за декілька місяців уже звітували, що “станом на 1 листопада 1945 р. пункти НКО до прийому репатрійованих радянських громадян в осінньо-зимовий період 1945-1946 рр. загалом готові”, вони все одно не могли справитись з тим потоком людей, який ринув у цей час із Заходу.

Значною мірою перенаселення таборів зумовлювалося не лише дефіцитом обслуговуючого персоналу, недостатньою кількістю збудованого житла, а й нескоординованою подачею пересувного складу залізничного транспорту, а вірогідніше – також його недостатньою кількістю.

Усі ці фактори в комплексі призвели до катастрофічної ситуації, в якій опинилися рядові громадяни, що чекали в таборах повернення на батьківщину.

В обласних перевірочно-розподільчих пунктах, на які також випало значне перевантаження репатріантів, існували проблеми матеріального характеру. З кінця 1944 р. до 20 грудня 1945 р. через обласні приймально-розподільчі пункти УРСР пройшло 982 тис. осіб, з них в Україну прямували майже 525 тис. осіб.

Офіційно робота з формуванням репатріаційної структури в Київській області розпочалася із січня 1945 р. Спеціальним розпорядженням виконкомом Київської обласної ради депутатів трудящих визначив відповідальним за облік та розселення репатріантів завідуючого оргінструкторської групи Г. Рябчука, а також зобов'язав голів районних Рад депутатів щомісяця звітувати про кількість громадян, які повернулися на попереднє місце проживання. Спеціальний апарат обласного відділу у справах репатріації при виконкомі Київської облради укомплектували на початку червня 1945 р. Він складався із чотирьох осіб: завідуючого відділу (спочатку був І. Струнін, потім – О. Жуваго), старшого інспектора, інструктора та бухгалтера. Посада секретаря-статиста до кінця 1945 р. так і залишалася вакантною [7, с. 156]. Офіційно обласний відділ у справах репатріації розформовано одночасно із загально-союзним та республіканським Управлінням у справах репатріації 1 березня 1953 р. У Києві створено відділ у справах репатріації при Київській міськраді, який діяв до серпня 1947 р. У районних радах депутатів трудящих Київської області – спеціального апарату не створювали, а відповідальність за роботу з репатріантами покладали переважно на завідувача відділу мобілізації або секретаря виконкому районної ради. У найбільших містах Київської області Білій Церкві, Черкасах, Умані й Смілі – також були виділені спеціальні відповідальні особи з апарату міськради, керівництво роботою яких здійснював заступник голови виконкому Київської облради З.О. Богатир.

Безпосередньо прийомом, розподілом і транспортуванням до місця проживання репатріантів, що прибували в Київську область, займався Обласний прийомно-розподільчий пункт, який почав діяти 18 лютого 1945 р. у Миронівці. Пункт містився за три кілометри від залізничної станції Миронівка в будівлях цукрового заводу. У жовтні 1945 р. у Києві організували самостійний ПРП (на території залізничного вокзалу “Київ-Пасажирський”) з підпорядкуванням Київській міській раді депутатів трудящих. Київський ПРП об-

слуговував репатріантів-киян, яким дозволили жити в столиці, та репатріантів, що їхали транзитом.

Апарат Миронівського ПРП навесні 1945 р., коли почали прибувати перші репатріанти, нараховував усього троє осіб: начальник, інспектор і кур'єр. До кінця 1945 р. штат обласного пункту зріс до десяти осіб, серед яких було три інспектори, завідуючий господарством, два водії автомашин, конюх і візничий. Згідно з даними звітної доповіді за 1945 р. Миронівський ПРП мав приміщення на 300 осіб, у якому стояли нари й тапчани, лазню, пропускною здатністю 40-45 осіб, санпропускник, дезкамеру, устатковану трьома паро-формаліновими камерами загальною пропускною здатністю 90-100 комплектів одягу за годину, медпункт, ізолятор на три місця. На території пункту згідно з вимогами розташовувався харчовий блок, який складався з кухні, де можна було готувати їжу на 1200 осіб, та їдальні на 500-600 осіб. Працював Миронівський ПРП до 20 травня 1946 року [7, с. 158].

Отже, масштаби проведеної роботи з організації інфраструктурного та кадрового забезпечення репатріаційної діяльності в Україні та Київській області, зокрема, були дійсно вражаючими. Власне, подібна табірна система організовувалась для переміщених осіб і західними союзниками. Це був єдиний спосіб організувати переміщення, забезпечити харчуванням та допомогою мільйони осіб. Різниця полягала тільки в тому, що пріоритетним завданням радянських таборів були все ж таки політична перевірка і статистичний облік громадян, котрі поверталися до СРСР, а не медична допомога чи надання матеріальної підтримки.

У процесі перевірки у репатріанта забиралися всі документи, які могли б підтвердити його особу або факт перебування за кордоном чи працю в Рейху: робочі картки, трудові книжки, посвідчення, листи, нерідко конфісковували й фото і радянські довоєнні паспорти, військові квитки тощо. Натомість особі, що пройшла реєстрацію в комісії, видавалося направлення на постійне місце проживання, з позначкою «видом на жительство служить не может». Варто зазначити, що репатріанти поверталися у тоталітарну країну, де майже в усіх обласних та районних містах діяли суворі режимно-обмежувальні заходи та паспортний режим. Суть цього паспортного режиму полягала в тому, що паспорт оголошувався єдиним документом, що засвідчував особу і давав право проживати в даній місцевості.

Репатріант з подібною довідкою з фільтраційної комісії автоматично опинявся поза законом. Для того, щоб отримати паспорт (які були безстрокові, п'ятирічні та тимчасові), йому потрібно було знову, після приїзду додому, йти до органів НКВС, проходити повторну перевірку та реєстрацію, що зовсім не гарантувало отримання бажаного документу. Найчастіше репатріантові видавали тимчасове посвідчення, наявність якого змушувала дану

особу проходити перевірку кожен місяць чи кожен рік. Важливо зазначити, що у воєнні та повоєнні роки наявність у громадянина паспорта, тобто дозволу на проживання у певній місцевості, була тісно пов'язана з пропискою та видачею продуктових карток, а від належності місцевості до I чи II категорії режимності безпосередньо залежали розміри забезпечення населення продуктовими та промисловими товарами. У випадку відсутності дозволу на проживання у певній режимній місцевості (переважно великих містах) особу упродовж 24 годин виселяли, або вона несла кримінальну відповідальність за порушення паспортного режиму.

Для багатьох репатріантів, які мешкали у Києві, непереборною перепорою на шляху додому став пункт у постанові РНК СРСР № 30-12 від 6 січня 1945 “Про організацію прийому громадян, звільнених Червоною Армією та військами союзних держав”, який забороняв репатріантам повертатися до міст Москви, Ленінграда та Києва. Контроль за виконанням цих пунктів покладался на центральні та місцеві органи влади, НКВС та ті ж самі органи репатріації [6, с. 71].

Таким чином, незважаючи на декларовані радянською державою права і свободи репатріантів, у реальному житті політичний статус людини, що поверталася до СРСР з-за кордону, фактично мало чим відрізнявся від статусу кримінального злочинця – ті ж самі бесіди з працівниками НКВС, НКДБ, заведення спеціальної “справи”, обов'язок реєстрації в міліції, заборона проживання в столичних містах.

Одним із головних завдань репатріаційних органів було працевлаштування репатрійованих, визначення ступеня їх участі у виробничому житті країни. Проте на практиці дуже часто допомога держави у пошукові роботи була більше схожа на працевикористання, яке для багатьох молодих людей розпочиналося ще у фільтраційних таборах на території Німеччини.

Найбільші труднощі виникли на самому початку діяльності обласних пунктів. Миронівський ПРП, запланований спочатку на одночасний прийом 800 осіб, у березні 1945 р. міг розмістити максимум 120-150 осіб.

Надалі в Миронівському ПРП було підготовлено приміщення на 300 осіб, забезпечене, судячи зі звітів, усім необхідним, але постійно частина репатріантів продовжувала перебувати під відкритим небом, очікуючи на відправку. У пошуках вирішення цієї проблеми наприкінці літа 1945 р. виконком Київської обласної ради мусив звернутися до начальника тилу Червоної армії з проханням виділити тимчасово для обласного пункту десять великих наметів, але отримав негативну відповідь [8, с. 170].

Розподільчий пункт у Миронівці був останнім на шляху колишніх примусових робітників до рідної домівки в Київську область. До цього більшос-

ті репатріантів довелося пройти не один фільтраційний табір та розподільчий пункт, де умови проживання були ще гіршими.

Зрештою, всі організаційні проблеми і негаразди з матеріальним постачанням пересильних таборів можна зрозуміти, адже країна після спустошливої війни лежала в руїнах, більшість населення жило в нестатках та бідності. Але важко було пояснити підозру й недовіру, зневажливе ставлення до репатріантів з боку представників різних органів влади. Численні заяви та доповідні самих посадовців, які займалися репатріацією, свідчать про безліч ганебних випадків у ставленні до колишніх оstarбайтерів. Об'єктом насильницьких дій з боку посадовців ставали в першу чергу жінки, які зазнавали вербального приниження, сексуальних домагань, відвертих грабунків. Переслідування й приниження колишні оstarбайтери зазнавали й після повернення додому.

На репатріантів із колишніх військовополонених розповсюджувалися ті ж самі пільги, що й на демобілізованих із Радянської армії. Після прибуття на місце проживання їм гарантували надання роботи за спеціальністю й виділення матеріальної допомоги для організації власного господарства (грошова позика, безкоштовний лісоматеріал). Інваліди, у тому числі й ті, котрі отримали інвалідність у Німеччині, мали право на пенсію. Оstarбайтерам зберігався безперервний загальний трудовий стаж, а інвалідам до трудового стажу зараховувався ще й період роботи в Німеччині. Багатодітні репатріантки мали право на допомогу та пільги.

Проте сам факт появи подібного листа з роз'ясненням прав репатріантів та багатьох інших постанов, ухвалених урядом СРСР у 1944-1948 рр., а також вищезазначені приклади свідчать про те, що в реальному житті ці "права" репатріантів нічого не значили, і дуже часто порушувалися.

На адресу репатріаційних органів до кінця 1946 р. надійшло понад 18 тис. скарг від колишніх репатріантів. Зі змісту цих документів, можна визначити основні проблеми, з якими стикалися колишні репатріанти. Майже 20% всіх заяв стосувалася працевлаштування та отримання освіти, ще третина – містила прохання про матеріальну допомогу, виділення коштів на лікування, 26% скарг стосувалася проблем проживання в Києві: повернення житла, прописки та видачі паспортів [6, с. 74].

Колишні репатріанти постійно відчували свою меншовартість у повоєнному суспільстві Радянського Союзу, оскільки переслідувалися не лише бюрократами чи державними чиновниками, а постійно чули образи від пересічних громадян – своїх сусідів, односельчан, колег і навіть родичів.

Всі ці обставини змусили колишніх оstarбайтерів намагатися приховати своє невільницьке минуле від своїх колег по роботі, навіть від найближчих родичів і знайомих. Колишня оstarбайтерка Валерія Комендантова (Вітві-

цька) так про це написала у своїх спогадах: “Я мовчала багато років. Мовчала, боялася, що рано чи пізно все розкриється. Страх переслідував мене весь час: спочатку мені здавалося, що кожен міліціонер бачить у мені злодія, потім, що дізнаються в школі, а потім у інституті, що я була в Німеччині, і не дозволять довчитися. Це продовжувалося досить довго. Мабуть, усі ці роки я відчувала провину перед моїми друзями, яких я не могла навіть шукати, щоб хоча б подякувати за те, що вони зробили для мене, щоб допомогти, якщо їм було важко. Але я мусила мовчати та відчувала себе винною, навіть не знаючи за що” [13, с. 194].

Після 1953 р., коли офіційно припинили свою діяльність репатріаційні органи в СРСР, майже неможливо знайти архівні документи, які б дозволяли простежити подальшу долю колишніх оstarбайтерів і оstarбайтерок.

Особливо від перебування в Німеччині постраждали кияни, яких взагалі позбавили права повертатися в рідне місто, не кажучи вже про повернення житла, майна, роботи й становища в суспільстві. Значно полегшувала соціальну адаптацію колишніх оstarбайтерів у повоєнному радянському суспільстві їх служба в армії, або робота у військових частинах. Після демобілізації вони користувалися відповідними пільгами, не мали перепон у виборі місця проживання (в тому числі й повернення до Києва, за умови наявності житла), виборі професії, отриманні роботи чи вступу до навчальних закладів. Найменше позначилася примусова праця в Рейху на кар'єрах і життєвих долях тих амбітних респондентів, які під час війни були ще дітьми або підлітками.

Загалом, очевидці визначають як найбільш тяжкий період до 1953 року, коли особливо допікала матеріальна скрута, та доводилося приховувати свою працю в Німеччині.

Процес оформлення правового та соціального статусу колишніх примусових робітників завершився після прийняття Верховною Радою України у 2000 році закону “Про жертви нацистських переслідувань”, де визначені правові, економічні та організаційні засади державної політики стосовно цієї категорії громадян, гарантовано їх захист та збереження пам'яті про них [6, с. 76].

У ході проведення дослідження автором були виявлені особливості проведення репатріаційної політики як у загальному масштабі її здійснення, так і в регіональному, а саме на Київщині. Щодо загальних особливостей здійснення цієї політики, то тут можна говорити, що діяльність репатріаційних органів супроводжувалась великою кількістю труднощів організаційного і матеріального характеру. Серед них слід виділити такі: на пунктах спостерігалися величезні черги, були затримки із забезпеченням колишніх оstarбайтерів продуктами харчування під час їх повернення додому. Відсутність жи-

тла на пересильних пунктах також ускладнювала становище. Мабуть, чи не найбільше ускладнювала становище репатрійованих та обставина, що у процесі перевірки у них забиралися всі документи, які могли б підтвердити їх особу, а що на той час діяв паспортний режим, то, повернувшись на батьківщину, репатріанти були дуже обмежені у своїх правах і тому не могли відчувати себе повноцінними громадянами.

Специфіка репатріації на Київщині виявлена насамперед у тому, що репатріантам було заборонено проживати у столиці, тобто у Києві, незалежно від того, де вони мешкали до вивезення в Німеччину.

Якщо організаційні проблеми і негаразди з матеріальним постачанням пересильних таборів ще можна зрозуміти, то підозру й недовіру, а також зневажливе ставлення до репатріантів з боку представників різних органів влади зрозуміти неможливо. Слід також зазначити, що колишні оstarбайтери зазнавали переслідувань і принижень як під час повернення додому, так і після повернення.

Репатріанти постійно відчували свою меншовартість у повоєнному суспільстві, скільки переслідувалися не лише бюрократами чи державними чиновниками, а й постійно чули образи від пересічних громадян. І тому колишні оstarбайтери намагалися приховати своє невільниче минуле навіть від найближчих родичів і знайомих.

Таким чином, можна стверджувати, що була проведена цілеспрямована політика примусової маргіналізації колишніх оstarбайтерів як в цілому по СРСР, так і в окремих його регіонах, і Київщина не була виключенням.

Джерела та література

1. *Борщевський Р.О.* Українські оstarбайтери: повернення історичної правди. – Кривий Ріг, 2007. – 4 с.
2. *Гетьманчук М. П.* Сторінки історії про примусову репатріацію радянських громадян після Другої світової війни. – Луцьк, 2009. – 5 с.
3. *Земсков В.Н.* К вопросу о репатриации советских граждан. 1944-1951 годы // История СССР. – 1990. № 4. – С. 26-41.
4. *Куницький М.П.* Особливості перебігу репатріаційних процесів радянських громадян після Другої світової війни (український вектор) // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2007. – 11 с.
5. *Куницький М.П.* Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор). – Луцьк, 2008. – 248 с.
6. *Пастушенко Т.В.* Доля українських оstarбайтерок у Німеччині та після повернення до СРСР. – К., 2007. – 11 с.
7. *Пастушенко Т.В.* Оstarбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953). Монографія. – К., 2009. – 282 с.

8. *Пастушенко Т.В.* Українські примусові робітники нацистської Німеччини: депортація, примусова праця, репатріація // Джерела пам'яті: історико-краєзнавчий альманах. – К., 2007. – 38 с.

9. *Пацула Й.* Заручники Другої світової. – Рівне, 2008. – 18 с.

10. *Полян П.М.* Жертвы двух диктатур: Остарбайтеры и военнопленные в Третьем рейхе и их репатриация. М., 1996. – 442 с.

11. Репатриация перемещенных советских граждан. Сборник: Война и общество, 1941-1945. Книга вторая. – М., 2004. – 78 с.

12. *Стрільчук Л.* Еміграція України в роки Другої світової війни та після її закінчення: політичний, національний та релігійний аспекти. – Луцьк, 2007. – 6 с.

13. “То була неволя”: Спогади та листи остарбайтерів. – К., 2006. – 544 с.

14. *Чайковский А.С.* Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939-1953 гг.). – К., 2005. – 972 с.

Аннотація

Фесенко В.В. (г. Киев). Политика репатриации и ее реализация на Киевщине (1944-1953 гг.)

На основе исследований предшественников и устных источников анализируются особенности проведения репатриации украинских граждан из Германии, исследуются условия жизни в проверочно-распределительных лагерях, особенности работы проверочно-фильтрационных комиссий.

Ключевые слова: репатриация, репатрианты, пересыльные лагеря, остарбайтеры, военнопленные.

Annotation

Victoria Fesenko (Kyiv). Repatriation policy and its realization in Kyiv Region (1944-1953)

Features of the repatriation of Ukrainian citizens from Germany and living conditions in the verification-distribution camps, especially the work of the filtration Commissions is investigated on a base of research predecessors' researches and sources of oral origin.

Key words: repatriation, returnees, transit camps, Ostarbaiter, war prisoners.

Науковий керівник – *Двірна К.П.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

УДК 94(477.4)“1941/1944”

Іван КАПАСЬ
(м. Переяслав-Хмельницький)

Офіційна політика пам'яті про радянський рух Опору 1941-1944 рр. (на матеріалах Наддніпрянщини)

Розглядається процес формування офіційної політики пам'яті про антифашистську боротьбу радянських партизанів і підпільників та її інтерпретація у науковій літературі.

Ключові слова: радянський рух Опору, політика пам'яті, партизанський рух, партійні комітети КП(б)У.

Питання антифашистського руху Опору на окупованій нацистами території України продовжує залишатися актуальним і сьогодні. Це пов'язано, з одного боку, з формуванням в українській історіографії відмінної від радянської версії спротиву окупантам. З іншого – сама специфіка діяльності підпільних груп та загонів, коли в умовах конспірації багато інформації було відомо тільки обмеженому колу осіб і не фіксувалося в документах, стимулює подальший пошук. Відкриття альтернативних джерел, застосування нових методологічних підходів до історичних досліджень дозволяють розкрити нові аспекти перебігу подій підпільної боротьби. Особливо це стосується його проявів у різних регіонах країни. Дослідження саме невеликих складових частин руху Опору дозволить більш комплексно показати складності й багато вимірність цього процесу.

У радянській історіографії проблематика антифашистського руху Опору 1941-1944 рр. в Україні належала до ключових питань історії Великої Вітчизняної війни. Ця тема показувалася як діяльність “комуністичного підпілля та партизанського руху”, без урахування присутності інших політичних сил в окупованій Україні. Партизанський рух розглядався як “складова частина збройної боротьби радянського народу проти фашистських загарбників на тимчасово окупованій території СРСР”, який “з перших днів виникнення [...] направлявся ЦК ВКП(б) і розвивався під керівництвом місцевих партійних органів, що діяли в тилу ворога” [7, с. 530]. Політичне замовлення пануючої влади “ставило перед науковцями цілком конкретну мету: показати всенародний характер боротьби українського та інших народів проти окупантів у тилу, її героїку і звитяжність і створити надійний щит проти спроб “буржуазної фальсифікації” [12, с.79]. Інакше кажучи, проходила цілесп-

рямована політика щодо того, як потрібно було писати, говорити і що треба було знати й пам'ятати про партизанський і підпільний рух [18; 19].

Історичну пам'ять прийнято поділяти на індивідуальну та колективну. Безпосереднім прикладом індивідуальної пам'яті про війну є життєвий досвід людини-очевидця, що сформувався під впливом пережитих подій. У свою чергу, колективна пам'ять є виявом спонтанної реакції індивідів і груп людей на пережиті ними досвіди [15, с. 97]. Разом з цим, структурна складова колективної пам'яті, значною мірою перебуває у фокусі офіційної політики. Невипадково автори спогадів, що вміщують окремі епізоди не включені до загальноприйнятої концепції історії війни зазначають: “Раніше про це не можна було говорити” [16, с. 240].

У цій статті пропонується розглянути генезу офіційної політики пам'яті про антинацистський рух Опору на прикладі партизанського з'єднання № 8 імені В. Чапаєва, яке діяло на території сучасних Київської і Черкаської областей. Головна увага буде спрямована не на політику влади в публічному просторі (періодична преса, література, фільми, кіно), а на особливостях формування документального масиву про партизанський рух в державних архівах. Адже процедура написання й затвердження партизанських звітів, списків особового складу загонів та з'єднань мала безпосередній вплив на подальшу інтерпретацію зазначеного матеріалу в науковій літературі.

Перша узагальнююча робота присвячена німецько-радянській війни датується 1956 р. і належить М. Супрунєнку [17]. Дослідник відмічає успішну діяльність підпільних партійних організацій по створенню партизанських загонів у Переяслав-Хмельницькому районі. Зокрема, наводить факт створення у березні 1943 р. О. Ломакою на базі підпільної партійної організації с. Григорівки партизанського загону ім. Шевченко, що у червні об'єднався із загonom І. Примака. А з приєднання до них сформованого комуністом В. Івановим загону с. Хоцьок і організацію з'єднання ім. Чапаєва, що до вересня досягло 600 бійців [17, с. 320-321]. Разом з цим М. Супрунєнку наводить окремі епізоди з бойової діяльності партизанського формування, допомогу частинам Червоної армії при форсуванні Дніпра. Серед останньої виділяє: надання човнів, перевезення червоноармійців на протилежний берег: “Тільки за ніч з 20 на 21 вересня 1943 р. вони на човнах переправили через Дніпро більше 400 радянських бійців” [17, с. 344].

Видання 1957 р. авторів В. Клокова, І. Кулика, І. Слинька [11] відмічає підриг загonom ім. Чапаєва під командуванням І. Примака, в Переяслав-Хмельницькому районі протягом серпня-вересня 7 поїздів і 47 автомашин [11, с. 173]. Дещо далі читаємо про розгром партизанами гарнізону у с. Хоцьки, допомогу частинам Воронезького фронту у битві за Дніпро. А саме: передання 6 понтонних човнів, затопленого порому. Також автори по-

відомляють про взяття 23 вересня 1943 р. 120 партизанами і ротою автоматників с. Григорівки, де загинуло 26 “чапаєвців” [11, с. 200].

Велика допомога партизанів по створенню плацдарму знайшла відображення в томі “Київська область”, “Історії міст і сіл Української РСР” (1971 р.), де, також повідомляється про виведення з ладу на 2,5 місяці міського млину, збереження від вивезення устаткування маслозаводу, 5 тис. т. шкірсировини, 3 тис. кубометрів будівельного лісоматеріалу [8, 55]. Окрім цього, підрив у ніч з 6 на 7 вересня 1943 р. залізничної колії поблизу станції Переяславська, внаслідок чого німецький ешелон пішов під укіс [8, с. 511].

У 7-му томі “Історії Української РСР” щодо діяльності з’єднання ім. Чапаєва автори вказують на розгром уже згадуваного німецького гарнізону у с. Хоцьках, очищення від гітлерівців лівого берега Дніпра в районі Переяслава, показ частинам Червоної армії зручних місць для переправи, передача 6 човнів та парому [9, 275].

Історію антифашистського руху на Київщині висвітлюється також у книзі “Непокоренная земля Киевская” (1985 р.) [14]. Тут знаходимо відомості про діяльність підпільних груп В. Іванова у с. Хоцьках, О. Ломаки у Григорівці, “Комітету № 8” І. Примака, значну агітаційну роботу створеного партизанського формування. Вказується на існування партійної організації з’єднання імені Чапаєва, де у кожному загоні були створені партійні групи, що нараховували 47 комуністів [14, с. 75].

Серед бойових операцій “чапаєвців” автори книги зазначають акцію по визволенню більш як 1 тис. радянських військовополонених у Хоцьках, де в результаті бою партизани вбили більше 100 гітлерівців і визволили село [14, с. 180]. Серед іншого подається інформація про злиття диверсійно-організаторської групи капітана О. Тканка з партизанським з’єднанням [14, с. 149].

Книга друга “Народной войны в тылу фашистских оккупантов на Украине: Партизанская война” (1985 р.), як і зазначена вище, повідомляє про існування в з’єднанні під командуванням І. Примака партбюро – як найвищого партійного органу, організацію аварії 7 ворожих ешелонів. Окремо говорить про командира 3-го загону партизанського з’єднання імені Чапаєва Касима Кайсенова, який зі своїм підрозділом із 120 бійців утримував захоплений плацдарм до підходу Червоної армії [13, с. 404].

Найповніше на сьогодні науково-довідкове видання про партизанські формування “Україна партизанська...” звертає більше уваги на результати бойової й диверсійної діяльності. Йдеться про допомогу партизанів з’єднанням передових частин Червоної армії при форсуванні Дніпра. Зокрема: організація переправи 520 автоматників, передача 6 човнів-дубів, понад 3 т. бензину, забезпечення розвідданими, безпосередня участь

120 партизанів у боях по утриманню плацдарму на правому березі Дніпра у районі сіл Григорівка та Зарубинці. Зазначається, що 21 вересня 1943 р., після зустрічі з частинами Червоної армії, з'єднання із 227 партизанів було розформоване [18, с. 85]. У книзі А. Кентія й В. Лозицького “Війна без пощади і милосердя” (2005 р) повідомляється таке: “впродовж 22-23 вересня 1943 р. з'єднання І. Примака і група партизанів О. Тканка разом з підрозділами 51-ї гвардійської танкової бригади 6-го гвардійського танкового корпусу форсували Дніпро в районі с. Григорівки, звідки почалося утворення відомого Букринського плацдарму” [10, с. 172].

Отже, головна увага дослідників бойового шляху партизанського з'єднання № 8 ім. Чапаєва зосереджувалася на висвітленні бойових операцій та участі партизанів у створенні Букринського плацдарму. Але майже ніхто з дослідників не вказував на той факт, що весь документальний матеріал, на основі якого відбувалася інтерпретація антифашистської діяльності партизанського з'єднання, має пізніше походження ніж події про які розповідає, адже з'явився після визволення території Київської області Червоною армією. Головним чином це звіти партизанського з'єднання та загонів, підпільних організацій, обкому КП(б) Київської області. В архівних справах зберігається по кілька варіантів зазначених документів за різні роки. Ці звіти й списки партизанів неодноразово перероблялися. І в тому, який саме варіант документу затверджувався як остаточний, можна прослідкувати спрямування офіційної політики щодо того, яким має бути “радянський партизан”, як він повинен був діяти.

Практичні кроки по створенню документальної історії українського партизанського руху стали можливим після визволення території республіки. Передусім це пов'язано із визнанням результатів діяльності антифашистських організацій, визначення приналежності людей до них. Тут основну роль відігравали відновлені райкоми і обкоми КП(б)У. Як правило, у межах району створювалися уповноважені комісії по розгляду цих питань, а часом рішення виносилося бюро райкому партії. Остаточне ж затвердження списків учасників, звітної документації відбувалося на бюро обкому. Такий підхід, привів до того, що багато учасників бойових операцій не отримали статусу партизана, бо не відповідали, на думку уповноважених органів, необхідним для цього критеріям. Частина організацій не набула визнання, оскільки, за висновками комісій, мала “націоналістичне забарвлення”, тобто вороже радянській системі.

Як правило, списки і звіт загону чи підпільної групи складав її безпосередній керівник, який подавав їх на затвердження до райкому партії в залежності від місця діяльності антифашистської організації. Райком, за прове-

деною перевіркою виносив своє рішення і подавав до обласного комітету КП(б)У, де знову відбувався розгляд цього питання.

Звіт про діяльність з'єднання № 8 ім. Чапаєва у цілому, а також його окремих загонів ім. Шевченка та ім. Чапаєва на території Переяслав-Хмельницького району, підпільної групи с. Григорівки, складав комісар О. Ломако. 27 червня 1945 р. відбулося засідання комісії Переяслав-Хмельницького райкому КП(б)У по розгляді звіту і списків особового складу партизанського з'єднання. Окрім перевірки достовірності фактів бойової діяльності значна увага комісією приділялася особам учасників антифашистської організації: чим займався в період окупації, з якого часу перебуває у загоні, які обов'язки там виконував і т.п. Серед “серйозних помилок і недоліків” у роботі партизанського з'єднання відмічалось входження до нього осіб, які не вселяють політичної довіри, “що характеризує про недостатню перевірку патріотичних якостей людей, що приймаються до партизанського загону”. У цілому, комісія визнала: активними учасниками боротьби – 88 чоловік (список № 1); людей з компрометуючими матеріалами – 13 чол. (список № 2); людей, які прийшли за 20-25 днів до приходу Червоної армії – 87 чол. (список № 3); людей, які виконували завдання по розвідці, зв'язку, наданні конспіративних квартир, випічці хліба – 7 чол. (список № 4) [1, арк. 37-37 зв.].

До числа не визнаних потрапив лікар з'єднання Олексій Крячок. Після окупації О. Крячок подав на розгляд комісії “Звіт про діяльність підпільної організації Переяславського району”, де керівником зазначив себе. Проведена перевірка не визнала її існування, відмітивши, що О. Крячок брав участь у роботі “німецько-української націоналістичної групи”, де він “висловлював націоналістичні погляди на державний устрій” [5, арк. 180].

Затвердження звіту і списків особового складу 4-го загону з'єднання ім. Чапаєва проходило 13 квітня 1945 р. За результатами проведеної перевірки члени комісії прийняли рішення про визнання фактів антифашистської діяльності загону і підпільної групи В. Іванова. До основних недоліків роботи перевіряючі органи закинули “засміченість зрадниками батьківщини”, оскільки до неї входили ряд представників карних органів окупаційної влади. Таким чином, із поданого Івановим списку особового складу партизанського загону у 119 прізвищ комісія виключила більше половини людей. Загалом, перевіряючі затвердили чотири списки. До першого увійшли члени “підпільної групи активних партизан” у кількості 40 чоловік. До другого – 24 чоловіки, “на яких є компрометуючі матеріали, які активно допомагали німецьким окупантам у боротьбі проти радянського народу”. Серед них наступні характеристики: “служив в поліції”, “розкуркулений, ніякої участі в підпільній групі і загоні не брав”, “вербувався гестапо”, “пособник, зрадник”

і т.п. Зокрема сюди увійшов керівник Переяславської МТС (в окупацію) І. Михайловський, який прибув до В. Іванова з групою своїх працівників та 2 вантажними автомобілями “ЗІС” з 6 тонами паливно-мастильних матеріалів, легковиком “Опель”, дещо з цього за кілька днів буде передано наступаючим частинам Червоної армії. Тут опинився і командир 4-го загону з’єднання ім. Чапаєва М. Лисенко, а тому цю роль на себе перебрав В. Іванов. Лисенку нагадали про участь його батька у період громадянської війни у антибільшовицькому формуванні отамана Зеленого, роботу начальником поліції, передачу десантованих радисток до Переяславської жандармерії [2, арк. 19].

До третього списку увійшли 38 чоловік, які прийшли до підпільної групи перед визволенням території і за висновком комісії “ніякої боротьби не приймали”. У списку № 4 додатково визнавалися активними помічниками підпільної групи 6 осіб, що виконували обов’язки [2, арк. 4].

Рішення скріпили підписами голова комісії Маліченко та члени: Алексеєва, Кутирьов, Іллічева. Виправдання підпільника В. Іванова, що багато із поліцаїв робили корисну справу для його організації ні до чого не привели. Так, заступник Переяславської жандармерії Л. Суботін, за словами Іванова “приніс немало користі – передачі зброї, відомостей про арешти заручників. Відомий зрадник Шахворост цікавився моєю особою і Суботін мені передав – це послугувало тому, що я перестав ночувати вдома [2, арк. 3]”.

Що стосується партійної і комсомольської організації партизанського з’єднання № 8 імені Чапаєва, то вони взагалі не були визнанні відновленою радянською владою [3, арк. 17]. Поряд із цим, керівника комсомолу партизанського формування П. Луценка та його дружину перевіряючі органи позбавили звання “партизана”. Рішенням бюро Переяслав-Хмельницького РК КП(б)У від 29 червня 1945 р. подружжя Луценків виключалося із списків партизан як “пособники німецьких окупантів”. Причиною виключення П. Луценка слугував донос, за яким, начебто, його заарештували й протримали у в’язниці 2 місяці, а звільнили лише після завербування органами гестапо. Також інкримінувалася організація і присутність на двох святкових заходах за участі представників окупаційної влади, позитивна оцінка німецької зброї та армії. Натомість, дружину виключили з наступним трактуванням: “На Луценко Любов Володимирівну компрометуючих документів немає, а факти підтверджуючі про те, що вона була тісно пов’язана із своїм чоловіком... [3, арк. 10]”.

Петро Луценко до окупації працював вчителем у с. Хоцьки Переяславського району Київської області. Його батька Василя Луценка, активного учасника громадянської війни, голову колгоспу с. Сталінівки Ковалівського району Полтавської області німецькі окупанти розстріляли як комуніста. Са-

мого П. Луценка за “нового порядку” звільнили з роботи. Потім – участь у підпіллі та партизанському з’єднанні, де він очолював комсомольську організацію, не один раз із групою партизан виходив на бойові завдання, зокрема відзначився при ліквідації поліційної дільниці у с. Ходорові [4, арк. 16]. Як бачимо, все це було марним, оскільки комісія, щодо цього питання мала свої міркування.

Про позбавлення звання партизан Луценки дізналися лише у 1968 р. Інкриміновані звинувачення Петру Луценку вдалося спростувати з допомогою свідчень ще живих товаришів по антифашистській боротьбі [3, арк. 15]. Подружжя Луценків постановою бюро Київського обкому КП(б)У від 6.06.1973 р. (протокол № 54 § 72) таки визнали учасниками партизанського руху [3, арк. 1].

Як бачимо, наголошуючи на партійному і всенародному характері антифашистської боротьби радянська влада доволі підозріло ставилася до ініціативи місцевих жителів, “народних” партизанів, як загалом і до членів партії, не уповноважених на ведення відповідної роботи на окупованій нацистами території. Часто дійсність була відмінною від сформованих за декілька десятиліть усталених поглядів. Розпочавши роботу по затвердженню звітної документації і списків особового складу антинацистських формувань КП(б)У вирішувала що слід визнавати та кого вважати учасником руху Опору. Окрема тема це взаємовідносини поліції і партизанів. Немало серед поліцаїв таких, що прийшли до партизан під натиском швидкого визволення території Червоною армією. Але разом з тим неодноразово згадуваний керівник підпільної партійної групи с. Хоцьок В. Іванов цінував окремих поліцаїв більше чим декого з керівництва 8-го партизанського з’єднання [6, арк. 56].

Наразі складно говорити про антифашистську боротьбу радянських партизанів і підпільників як «всенародну війну» у тому значенні, яке надавала їй радянська історіографія. Так, у Хоцьках проведена райкомом КП(б)У перевірка виявила 38 чоловік, які служили під час окупації в поліції. Натомість по партизанському загону № 4 (сформований у с. Хоцьках) було визнано 40 активних учасників руху Опору і 6 помічників. Як бачимо, різниця не дуже суттєва.

Війна провела не зовсім чітку межу серед жителів українських сіл і міст по відношенню до “нового порядку” нацистів. Це саме стосувалося і радянських партизан, яких частина людей вважала, навіть у рік “корінного перелому” за бандитів. Сталося так, що те, чого у мирний час могло не статися, загострилося під час найбільшої світової війни серед далеко немонолітного радянського соціуму.

Проводячи політику “ретушування” антифашистської боротьби КП(б)У намагалася згладити існуючі протиріччя у державі. Звідси, колишній полі-

цай, чи людина з кліше “націоналіст” мала не багато шансів вважатися учасником руху Опору, навіть попри очевидні речі. Щоправда, додаткові виявлення ініційовані ЦК КП(б)У в 60-70 рр. минулого століття дещо виправили цю ситуацію.

Подальше дослідження політики пам’яті є актуальним і перспективним. Застосування нових наукових підходів та методик має сприяти більш об’єктивному висвітленню питань пов’язаних із радянським рухом Опору 1941-1944 рр. в Україні.

Джерела та література

1. Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. П-4, оп. 1, од. зб. 247.
2. ДАКО, ф. П-4, оп. 1, од. зб. 249.
3. ДАКО, ф. П-4, оп. 1, од. зб. 257.
4. Фондова колекція рукописних матеріалів НІЕЗ “Переяслав”. – Шифр РД-41, інв. № 41.
5. Центральний Державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 22, од. зб. 332.
6. ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, од. зб. 1713.
7. Великая Отечественная война 1941-1945: энциклопедия / [Гл. ред.: М. М. Козлов, ред. кол.: Ю. Я. Барабаш и др.]. – М. : Советская энциклопедия. – 1985. – 832 с.
8. Історія міст і сіл УРСР: Київська область / [Ред. колегія тому Рудич Ф. М. (голова), Бакуменко П. І., Бачинський П. П. та ін.]. – К: ГРУ УРЕ АН УРСР, 1971. – 792 с.
9. Історія Української РСР : [у 7 т.] / [Ред. кол. : А. Г. Шевелєв (гол. ред), І. А. Артеменко, Б. М. Бабій, П. І. Багрій та ін.]. – Київ : Наукова думка, 1977 – Т. 7. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941-1945) / [Ред. кол. : В.І. Клоков та ін.]. – 536 с.
10. *Кентій А. В.* Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941-1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – 408 с.
11. *Клоков В., Кулик В., Слінько І.* Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни / В. Клоков. – К.: Вид. Академії наук УРСР. – 1957. – 240 с.
12. *Лисенко О.* Джерелознавчі аспекти дослідження історії партизанського руху в Україні 1941-1944 рр. / О. Лисенко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики / Відп. ред. М. Ф. Дмитрієнко. – Київ: НАН України. Інститут історії України. – 2001. – Ч. 2, № 6 (7). – 444 с. – С. 79-89.
13. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944: [в 2 кн.] / [Ю.В. Бабко, Д.Ф. Григорович, А.В. Кентий, В.И. Клоков и др.]. – К.: Наукова думка, 1985. – Книга вторая: Партизанская борьба. К.: Наукова думка. – 431 с.

14. Непокорённая земля Киевская: Из истории всенар. борьбы в тылу врага 1941-1944 / [В.Н. Немятый, Д.Ф. Григорович, О.С. Кременчугская и др.]; Редкол.: Л.И. Павленко, Д.Б. Головкин, В.Я. Мельник и др. – К.: Политиздат Украины, 1985. – 251 с.

15. *Новак А.* Историк на полі битви за пам'ять / Анджей Новак // Україна модерна: міждисциплінарний часопис / Львівський національний університет імені І. Франка та ін. ; Редкол. : Я. Грицак (редактор-засновник), А. Портнов (відп. ред.) та ін. ; – Київ : Критика, 1996–№ 4 (15): Пам'ять як поле змагань / За ред. Я. Грицак (редактор-засновник), А. Портнов (відп. ред.) та ін. – Київ : Критика, 2009. – 360 с. – С. 95-102.

16. *Реброва І.* Формування індивідуальної та колективної пам'яті в еґо-документах про Другу світову війну: гендерний аспект / Ірина Реброва // Схід / Захід : Іст.-культ. зб. / Схід. ін-т українознавства ім. Ковальських та ін. ; [Ред. кол. : В. В. Кравченко та ін.] – Харків : Майдан, 1998– Вип. 13-14: Спец. вид.: Исторична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи / За ред. В. Кравченка. – Харків : ТОВ «НТМТ», 2009. – 428 с. – С. 238-248.

17. *Супруненко Н.И.* Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945 гг.) / Н. Супруненко. – К. : Гос. изд. полит. литературы. – 1956. – 426 с.

18. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941-1945 рр.): Науков.-довід. вид. / [Авт.-упоряд.: О.В. Бажан, А.В. Кентій, В. С. Лозицький та ін.] ; Ред. кол. : В. А. Смолій та ін.]. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – 319 с.: іл.

Аннотация

***Капась И.А.* (г. Переяслав-Хмельницкий). Официальная политика памяти о советском движении Сопротивления 1941-1944 гг. (на материалах Надднепрянщины)**

Рассматривается процесс формирования официальной политики памяти о антифашистской борьбе советских партизан и подпольщиков и ее интерпретация в научной литературе.

Ключевые слова: советское движение Сопротивления, политика памяти, партизанское движение, партийные комитеты КП(б)У.

Annotation

***Ivan Kapas* (Pereiaslav-Khmelnytsky). Official policy of memory about Soviet motion of Resistance 1941-1944 (on materials of Naddnyprianschyna)**

The process of forming official policy of memory about an anti-fascist struggle of Soviet partisan and patriots and its interpretation in scientific literature are viewed.

Key words: Soviet motion of Resistance, policy of memory

Науковий керівник – *Лисенко О.Є.*, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України Національної академії наук України, доктор історичних наук, професор.

УДК 930.2(477+430)“199/200”:327

Людмила БАРБАРА
(м. Київ)

Гуманітарне співробітництво України та Німеччини (1990-ті рр. – поч. ХХІ ст.): проблемні питання

Розглядається малодосліджена проблема співробітництва державних органів і громадських організацій Федеративної Республіки Німеччини та України в гуманітарній сфері у 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. Йдеться про реалізацію програми міждержавної гуманітарної співпраці в контексті реституції культурних цінностей, забезпечення повернення депортованих, виплати компенсацій жертвам нацизму.

Ключові слова: реституція, компенсації, депортації, репатріанти, договори.

Одним із важливих напрямків українсько-німецьких міждержавних відносин сучасності є співробітництво в гуманітарній сфері. Історична доля не раз зводила наші народи в жорстких військових протистояннях, що супроводжувалися жахливими людськими й матеріальними втратами та гуманітарними катастрофами.

Німеччина була однією з перших країн, що визнала незалежність України, а згодом підтримала її європейський вибір. На нашу думку, така позиція була зумовлена не лише розумінням потенціалу України в Європі, її економічної потуги та геополітичного становища в регіоні, але й давніми історичними зв'язками, що існували й існують між нашими країнами і їх народами. Трагічне ХХ століття додало проблем у цій сфері. Зокрема йдеться про наслідки злочинів нацизму та сталінізму, вчинені в роки Другої світової і Великої Вітчизняної війни – масових депортацій етнічних німців з території Української РСР у східні та північні райони, насильницьке вивезення українців на примусові роботи до Рейху, пограбування нацистськими окупантами культурних та історичних цінностей в Україні. За умов існування тоталітарного режиму в СРСР і повоєнного військово-ідеологічного протистояння, окреслені вище гуманітарні проблеми у відносинах наших країн і народів

практично не вирішувалися, а шанс вирішити ці наболілі питання з'явився лише з крахом СРСР і постановом незалежної української держави.

Співробітництво України з ФРН є одним із важливих елементів системи міжнародних зв'язків нашої держави. Провідне становище Німеччини на Європейському континенті, участь у НАТО та "Групі восьми" об'єктивно визначають доцільність будувати відносини України з Німеччиною як стратегічні. Це стосується зокрема й гуманітарних питань міждержавних стосунків.

Упереджена пріоритетність соціально-економічних відносин, що на сучасному етапі займають ліву частку в двохсторонніх міждержавних контактах України у Європі та світі часто-густо не дає можливості дослідникам сконцентрувати увагу на вивченні культурно-освітніх, гуманітарних аспектів цих відносин. Останнє й визначає актуальність теми представленого дослідження.

Одними з перших у вітчизняній історіографії до вивчення проблематики українсько-німецьких міждержавних відносин сучасності звернулися А. Кудряченко та Г. Грабарчук. Дослідники з'ясували пріоритети двосторонніх взаємин, їх політичний безпековий і гуманітарний виміри. Їх дослідження містить значний фактологічний матеріал і серйозні наукові висновки [6]. В аналогічному ключі виконана кандидатська дисертація В. Солошенко, присвячена співробітництву України та ФРН у 90-х рр. ХХ ст. [7]. Першим цілісним науковим дослідженням становлення й розвитку українсько-німецького співробітництва в контексті європейської інтеграції у 1990-ті рр. ХХ ст. є дисертація, а згодом і монографія А. Мартинова [3, с. 11].

Серед німецьких істориків значний внесок у вивчення Німецько-українських відносин зробили О. Александрова, Х. Аллардт, Е. Шульце, Р. Лінднер. У монографії О. Діля розглянуто питання щодо проблеми українсько-російських відносин як центральної проблеми німецької і європейської безпеки. Історики Г. Хаузман та А. Каппелер у своїй праці цікавляться не лише минулим українського народу, але й його сучасними проблемами. Наразі можна констатувати, що гуманітарне співробітництво між Німеччиною та Україною у 90-х рр. ХХ-го – на початку ХХІ ст. як історична проблема поки що не знайшло спеціального висвітлення в історичних працях і не стали предметом комплексного історіографічного аналізу.

Питання правового врегулювання повоєнного світу постало ще в 1945 р. Проте офіційне його вирішення було розпочато на Люксембурзькій (1951 р.) і Лондонській (1953 р.) конференціях європейських країн. СРСР відмовився брати участь у цих міжнародних форумах, а під його тиском, аналогічні демарші зробили й центральноєвропейські країни, що знаходились під радянським впливом. Існує досить поширена думка, що Радянський Союз просто

не хотів псувати дружні відносини з Німецькою Демократичною Республікою, котра згідно договору повинна була виплачувати компенсації постраждалим від нацистів країнам Східної Європи. Таким чином, мільйони жертв нациського, які мешкали на території Союзу РСР, і зокрема в Україні, навіть не підозрювали, про можливість отримання грошових компенсацій.

Після розпаду СРСР і об'єднання Німеччини, молоді країни Східної Європи попросили німців переглянути питання щодо виплат компенсацій жертвам нацизму. Німеччина, яка відчувала за собою провину і розуміла, що їй не вдасться уникнути цього, сіла за стіл переговорів. Її уряд запропонував молодим пострадянським країнам занижену суму – близько 1 млрд. німецьких марок. Росії та Україні дісталось по 400 млн., а Білорусі – 200 млн. марок. У результаті на кожного “остарбайтера” - росіянина й білоруса припало по 1500 марок. Водночас, на території України на початку 90-х рр. ХХ ст. проживало понад 600 тис. колишніх військовополонених і цивільних осіб, котрі в роки війни знаходилися на примусових роботах у Німеччині, і кожен з яких отримав трохи більше 600 німецьких марок компенсації. Якщо врахувати, що військовополонені західних країн отримали свого часу по 5000 німецьких марок компенсації, то сума нарахована українським “остарбайтерам” і жертвам нацизму виглядає надто малою.

Для забезпечення організації адресної виплати компенсації жертвам нацизму у пострадянських країнах були створені спеціальні громадські фонди. В Україні подібний фонд отримав назву – “Взаєморозуміння та примирення” (керівник – І. Лушников). Спільними зусиллями німецька, російська, українська та білоруська сторони досягли на конференції в Боні (Німеччина) домовленості про збільшення розміру компенсації до 8 млрд. марок. Однак, учасники переговорного процесу з боку пострадянських країн відстоювали ще одну принципову позицію: повинна бути компенсована не лише рабська праця промислових робітників, в'язнів концтаборів і гетто, але і всіх інших категорій жертв нацизму, включно з неповнолітніми громадянами.

19 грудня 1999 р. відбувся останній раунд переговорів, на якому була остаточно затверджена сума німецьких компенсацій – 10 млрд. марок. Половину цієї суми мали заплатити промислові компанії, що в роки Другої світової війни використовували рабську працю радянських громадян, а другу половину – уряд Федеративної Республіки Німеччини [4, с. 143-158]. Гроші в повному обсязі надійшли лише в 2000 р., а відтак компенсацію за померлих родичів отримували їх рідні.

Незважаючи на всі зусилля громадських організацій і держав час бере своє, і багато хто з тих громадян, які втратили своє здоров'я і молодість на примусових роботах, так і не отримали компенсацій.

Ще одним важливим питанням двохстороннього гуманітарного співробітництва України та Німеччини у досліджуваній період стало забезпечення повернення етнічних німців, виселених свого часу сталінським тоталітарним режимом у східні і північні регіони СРСР, на місця свого компактного проживання, зокрема й на територію нашої держави. Подібна програма почала реалізовуватися вже після здобуття Україною незалежності. Верховною Радою України був прийнятий закон “Про національні меншини в Україні” [9], створено Українсько-німецький фонд, а інтереси німців у процесі репатріації на батьківщину представляло товариство “Відегербурт” (“Відродження”).

Значення порушеної проблеми визначається необхідністю відновлення історичної справедливості щодо репресованих народів, становлення та розвитку правової держави, зміцнення міжнародних позицій України [1, арк. 18]. Виходячи з попередніх розрахунків, найбільший за чисельністю контингент репатріантів готова була прийняти та розселити в сільській місцевості Одеська область. Проте орієнтація лише на аграрний потенціал місць розселення була недостатньою. Для працевлаштування решти німців-переселенців необхідно було створити нові робочі місця й у промисловості, будівельній індустрії. Німецька сторона обіцяла створити будівельні підприємства для забезпечення потреб переселенців. Надходили техніка, устаткування для збереження і переробки сільськогосподарської продукції тощо [1, арк. 22].

З метою здійснення організованого повернення осіб німецької національності в Україну, Київським державним проектним інститутом “Дніпроград” на замовлення фонду “Відродження” була розроблена “Концепція організованого повернення осіб німецької національності в місця історичного мешкання в Україні”. Розглянута та схвалена Академією наук України, вона була спрямована до Кабінету Міністрів та Уряду Німеччини. Згідно з Концепцією передбачалося послідовне та поетапне повернення німців в Україну, насамперед у сільські південні райони, де бракувало робочої сили. Подібна стратегія передбачала розвиток і прискорення сільськогосподарського виробництва на Півдні України, що у XVIII-XX ст. був регіоном компактного розселення німецької етнічної меншини.

Товариство “Відегербурт” розіслало у всі пострадянські держави спеціальні анкети-запрошення, що містили питання про склад родин етнічних німців та фах тих хто повертався. В фінансованій фондом газеті “Німецький канал” була розгорнута широка рекламна кампанія запрошення німців в Україну. З програмними заявами в цьому друкованому органі виступили керівники Українсько-німецького фонду, народні депутати України, урядовці. Результатом подібної агітації та організаційної роботи фонду стало різке зростання чисельності етнічних німців які бажали повернутися в Україну. На

1992 р. усього було подано 2913 анкет-заяв, згідно з якими 11497 осіб бажали повернутися в Україну.

Згідно поданих анкет були розіслані запрошення ,насамперед фахівцям-будівельникам. Частина запрошених приїхала в Україну, влаштувалась та розпочала будівництво житла. Поряд із цим зростання соціальної напруги в окремих регіонах СНД, таких як Таджикистан, привело до утворення неорганізованого потоку німців-біженців. Всього станом на 1 квітня 1993 р. в Україну прибуло 1526 німців. До кінця 1993 р. від бажаючих повернутися в Україну етнічних німців було подано 3368 анкет-заяв, а чисельність таких громадян досягла 12633 особи [2, арк 6-7].

Громадяни які повернулися до квітня 1993 р., розселилися в південних регіонах України. В Одеській області – 419 осіб, Миколаївській – 345, Херсонській – 267, Запорізькій – 165, Дніпропетровській – 47, Кіровоградській області – 251 репатріант, а в Автономній Республіці Крим – 32 особи. Переселенці компактно розташувалися в тимчасово наданих житлах у 21 селищі 18 районів цих областей. Проте постійне житло, згідно програми переселення, було забезпечено репатріантам лише в 12 населених пунктах. Для вирішення питання розташування повернених осіб німецької національності в Одеській, Миколаївській, Херсонській, Запорізькій, Дніпропетровській, Донецькій та Автономній Республіці Крим утворені координаційні виробничо-комерційні центри.

Частина прибулих отримала громадянство України та місцеву прописку, але в цілому процес надання громадянства і реєстрації німців, які повернулися, не отримав офіційного законодавчого забезпечення. Останнє негативно вплинуло на процес соціальної адаптації поверненців [2, арк. 6-7].

Українсько-німецький фонд акумулював фінансові й матеріальні ресурси, інвестував їх у програми та проекти; брав участь у створенні, розвитку сільськогосподарських, промислових підприємств, інших організацій; купував житлові будинки, фінансував будівництво житла, інших споруд для потреб облаштування переселенців. На Фонд було покладено завдання по фінансуванню професійної підготовки та перепідготовки в Україні й за кордоном осіб німецької національності, програм мовного навчання і національно-культурного розвитку громадян у місцях переселення. За рахунок своїх коштів Фонд фінансував закордонні відрядження громадян України для навчання, стажування вивчення передового досвіду в наукових і культурних центрах Європи [5].

Аналізуючи комплекс проблем, пов'язаних із репатріацією етнічних німців, слід розглядати їх як відновлення історичної справедливості та невід'ємну норму функціонування демократичної держави. Подолання тяжких

наслідків недавнього минулого має довести реальність цивілізованого шляху, по якому йде незалежна Україна [4].

Болучою й до цього часу практично не вирішеною проблемою українсько-німецьких відносин залишається питання реституції культурних та історичних цінностей. Ця проблема набула особливого значення у зв'язку з безпрецедентними руйнуваннями та грабунком історичних та архітектурних пам'яток, музеїв, архівів і бібліотек на окупованих територіях у роки Другої світової війни. Зокрема, в Україні було розграбовано 151 музей, знищено або вивезено на Захід близько 300 000 експонатів, 51 млн. книг, 46 млн. архівних справ. У Паризьких мирних договорах 1947 р. з колишніми сателітами фашистської Німеччини (Італією, Угорщиною та Болгарією) містилися статті про реституцію культурних цінностей. Передбачалося, що коли в окремих випадках ці країни не зможуть провести реституцію предметів, які становлять художню, історичну або археологічну цінність і є частиною культурного надбання нації, з території якої ці предмети було вивезено їхніми арміями, владою або громадянами силою чи з примусу, то вони зобов'язані передати предмети такого самого ґатунку і приблизно рівноцінні вивезеним [10].

По закінченні Другої світової війни СРСР вдалося знайти на території Німеччини і повернути на батьківщину частину награбованих і вивезених гітлерівцями культурних цінностей. Частина німецьких культурних цінностей також була переміщена на територію України. У 50-х рр. ХХ ст. за рішенням Ради Міністрів СРСР Німецькій Демократичній Республіці було передано колекцію картин Дрезденської галереї та інших експонатів. Правовий статус тих цінностей, що залишилися, визначено національним законодавством України. Зокрема, Законом України “Про вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей” (1999 р.) встановлено, що культурні цінності, переміщені на територію України внаслідок Другої світової війни, є частковою компенсацією за заповідані окупантами збитки [10].

Реституція культурних цінностей донині залишається однією з найскладніших і невирішених проблем у міжнародному співтоваристві. Згідно з Декларацією держав антигітлерівської коаліції 1943 р., Паризькими мирними договорами 1947 р., а також Протоколом до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей на випадок збройного конфлікту 1954 р. правовідносини при Реституції культурних цінностей виникають не між законним власником цього майна та особою, у володінні якої воно опинилося, а між державами, що регулюються нормами міжнародного публічного права. Оскільки при вирішенні питань Реституції культурних цінностей виникає чимало колізій у міжнародному праві, що продовжує розвиватися, помітна роль належить також національному праву.

14 лютого 1992 р. глави країн СНД підписали у Мінську (Білорусь) Угоду про повернення культурних та історичних цінностей державам їх походження. Однак парламент Російської Федерації не ратифікував Угоду, і її реалізацію не розпочато. Україна уклала кілька міжнародно-правових угод щодо взаємин збереження і повернення культурних цінностей, втрачених і незаконно переміщених під час Другої світ, війни (з Польщею, Угорщиною, Німеччиною), веде переговори з іншими країнами. Внаслідок цього Україна одержала втрачені археологічні експонати з Херсонського краєзнавчого музею, частину фресок Михайлівського Золотоверхого собору XI ст. у Києві та, в свою чергу, передала Німеччині “Архів Баха” тощо. Реституційна проблема зафіксована і в ст. 54 Конституції України. Держава вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, що знаходяться за її межами [10].

Так, 1-8 грудня 2010 р. у приміщенні Львівського історичного музею відбулися V засідання Міжурядової Українсько-польської комісії у справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей (1-4 грудня) та VIII засідання Змішаної Українсько-німецької комісії з питань повернення та реституції втрачених та незаконно переміщених під час та внаслідок Другої світової війни культурних цінностей (5-8 грудня).

Головою Української частини та співголовою Міжурядової Українсько-польської комісії був заступник Міністра культури і туризму України Тимофій Кохан, головою Української частини та співголовою Змішаної Українсько-німецької комісії – голова Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України Юрій Савчук. Почесним гостем на відкритті VIII Українсько-німецького засідання був Надзвичайний і Повноважний Посол Федеративної Республіки Німеччина в Україні Ганс-Юрген Гаймзют. З Польської та Німецької сторін у засіданнях взяли участь керівники Міністерства культури і національної спадщини Республіки Польща, Федерального Міністерства закордонних справ та Федерального уряду Німеччини, співробітники провідних музейних, бібліотечних закладів і архівних установ Польщі та ФРН.

Переговори пройшли у конструктивному дусі й засвідчили зацікавленість учасників у поглибленні українсько-польських і українсько-німецьких відносин у галузі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час та внаслідок Другої світової війни культурних цінностей на засадах паритетності, збалансованості національних інтересів, дотримання принципу взаємності зобов'язань з урахуванням міжнародного права та специфіки національних законодавств.

У ході засідань відбулося активне обговорення спільних проектів щодо каталогізації, оцифрування, наукового опрацювання й використання незаконно переміщених під час війни культурних цінностей. За результатами засідань були підписані відповідні протоколи [11]. На жаль політика України щодо Реституції культурних цінностей виглядає значно активнішою ніж з німецької сторони.

Аналізуючи комплекс проблемних питань в українсько-німецькому гуманітарному співробітництві варто відзначити, що відбувається вирішення досить нагальних гуманітарних питань, таких як, виплата репарацій, реституції культурних цінностей. Основним завданням України в контексті розгляду даного питання є отримання німецької матеріально-фінансової допомоги для вирішення різноманітних проблем, наприклад: Німеччина для повернення депортованих німців на місця їх попереднього розселення, надавала техніку, контейнери які були переобладнані в житло та матеріальну допомогу, але цього було недостатньо, і більша частина витрат лягла на плечі України.

Джерела та література:

1. Листування з Кабінетом Міністрів, міністерствами та відомствами України з питань діяльності Українсько-німецького фонду та виконання державної програми повернення депортованих німців в Україну // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 5230. – Оп.1. – Од. зб. 2. Арк.18,22.

2. Зведений звіт про фінансово-господарську діяльність підвідомчих організацій за 1992 рік // ЦДАВО України – Ф.5230. – Оп. 1. – Од. зб. 20.- Арк. 6-7.

3. *Мартинов А.Ю.* Українсько-німецьке співробітництво у контексті Європейської інтеграції (90-ті роки ХХ ст.) / НАН України Інститут історії України. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000 – 86 с.

4. *Буцько О.В.* Репатріація українських громадян (1944 – 1946 рр.)//Сторінки воєнної історії України: 36. наук, праць. – Вип.1. – К.: Інститут історії України НАН України, 1997. – С.143 – 158.

5. Історія України: Збірник статей . – К.: 1996 – 437 с.

6. *Кудряченко А.І., Грабарчук Г.О.* Україна і Німеччина двосторонні відносини на початку 90- х рр. Інститут світової економіки і міжнародних відносин АК України К., 1994 – 48с.

7. *Солошенко В.В.* Українсько-німецькі відносини у 90-х рр. ХХ ст. Автореф., Київський славістичний університет – К., 2005. – 20с.

8. Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього [кол. монографія] А.Г.Кудряченко О.В.Білий, І.І. Богданова та ін. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., Фенікс 2009 – 541 с.

9. Закон “Про національні меншини в Україні” [Електронний ресурс] На сервері Ліга Закон [on-line]. Режим доступу: <http://search.ligazakon.ua>

10. Реституція культурних цінностей [Електронний ресурс] На сервері “Циклоп - енциклопедії та словники” [on-line]. Режим доступу: <http://cyclor.com.ua>

11. Інформація щодо проведення V засідання Міжурядової українсько-польської та VIII засідання Змішаної Українсько-німецької Комісії [Електронний ресурс] На сервері Міністерство культури і туризму України [on-line]. Режим доступу: <http://mincult.kmu.gov.ua>

Аннотація

Барбара Л.А. Гуманитарное сотрудничество Украины и Германии (1990 е гг - начала XXI века): проблемные вопросы

Рассматривается малоисследованная проблема сотрудничества государственных органов и общественных организаций Федеративной Республики Германии и Украины в гуманитарной сфере в 90-х гг. XX – вначале XXI в. Речь идет о реализации программ межгосударственного гуманитарного сотрудничества в контексте реституции культурных ценностей, возвращения депортированных граждан, выплат компенсаций жертвам нацизма.

Ключевые слова: реституция, компенсации, депортации, репатрианты, договоры.

Annotation

Ludmila Barbara (Kyiv). Humanitarian cooperation between Ukraine and Germany (90-ies of XXI century): issues

Poorly investigated problem of cooperation between state authorities and organizations of the Federal Republic of Germany and Ukraine on the humanitarian field during the 90-ies of XX - XXI century is viewed. The program of interstate cooperation in the humanitarian context of restitution of cultural property, the return of deportees, compensation payments to Nazi victims are studied.

Key words: restitution, compensation, deportation, the immigrant, contracts.

Науковий керівник – *Потильчак О.В.*, доктор історичних наук, професор кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Розділ 4

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА

УДК 94(477)“192/193”:634

Марія ПОЛИВАЧ

(м. Київ)

Доля роду Симиренків у другій половині ХІХ – 30-х рр. ХХ ст.

Розглядається малодосліджена проблема гонінь та репресій проти роду Симиренків, визначних промисловців, підприємців, садоводів, за Російської імперії та в радянський час.

Ключові слова: переслідування, дискримінація, репресії, “ворог народу”.

“Даруючи хай не піклується про дар свій,
бо буде перед лицем Всевишнього дар цей завжди”.

Цими словами з Біблії керувалися всі
покоління роду Симиренків. [6, с. 1]

Чотири покоління спадкових почесних громадян імперії, нащадків козацького роду, що успіхами власної праці з кріпаків дорівняли до шляхти, згодом купці першої гільдії, увійшовши на рівних до кіл найбагатших підприємців Європи, Симиренки були піонерами науково-технічної революції як за часів Російській імперії, так і за часів СРСР.

Перші парові цукрові заводи, перші металеві пароплави на Дніпрі, перше промислове виробництво пастили й мармеладу, перші карликові промислові фруктові сади, декілька тисяч пристойно оплачуваних робочих місць на заводах і в садах в часи кріпаччини і реформ, сприяння розвитку української культури. І все це створено династією Симиренків [9, с. 1].

Дослідженням історії роду Симиренків знайшло місце у праці О. Лотоцького (“Сторінки минулого”), де автор описує Платона та Василя Симиренка, як надзвичайно культурних, працьовитих і розумних людей. Подібної думки дотримувався і Б. Грінченко. А. Павлов і Д. Чухно, у книзі “Лев Платонович Симиренко” відзначали, що спадщина великого вченого все ще залишається не дослідженою. О.М Кекух у праці “Сад Симиренків” – досліджує помологічну діяльність представників цього роду. К. Воблий у двохтомній монографії “Досліди історії буряково-цукрової галузі СРСР” описує становлення фірми “Брати Яхненки і Симиренко” та їхню промисло-

ву діяльність. Про це писали й такі дослідники роду Симиренків, як А. Ніковський та І. Розгін.

Симиренки походять з козацького роду. Відомо що, у “Реєстрі Війська Запорозького 1649 року” в списку козаків Вільшанської сотні Корсунського полку зустрічаємо Феська Семеренка. Згідно з переказом, “Семеренко”, “Семиренко”, “Симиренко” – козацьке прізвисько, яке підкреслювало помножену на сім силу й спритність його носія [12, с. 211]. Жили вони на Платоновому хуторі між Млієвом і Городищем на Черкащині. Найдавнішим з виявлених нині документів є “Ревізька розпис 1811 року вересня для Київської губернії Черкаського повіту містечка Городища її ясновельможності пані графині Олександри Василівни Браницької (дівооче прізвище Енгельгардт) про склад чоловічої статі селян” [1, с. 87], а згодом – князів Воронцових [5, с. 1-2].

Далі до нас дійшло ім’я Степана Андрійовича Симиренка, який відмовився присягати на вірність Катерині II, за що був позбавлений козацького стану. Відомо, що він подався в чумакування й зустрів смерть в степу, а його дружину з вісьмома дітьми віддали в кріпацтво.

У Степана Симиренка було троє синів: Хома, Федір та Оксентій. Саме Федір (1790-1867) виявився настільки кмітливою і хазяйновитою людиною, що зміг будучи кріпаком орендувати три млини на річці Рось та Вільшанці. Назбиравши грошей, він зумів викупитися з кріпацтва, а згодом викупити й усю свою велику родину.

Згодом Федір скооперувався, спочатку, з Михайлом Яхненком (майбутнім тестем), а потім з його синами – Терешком, Кіндратом і Степаном. Які теж у минулому були кріпаками графа Самойлова, займалися виготовленням шкір, пошиттям чобіт і кожухів, якими торгували на місцевих ярмарках, і мали млини [10, с. 187].

Закохавшись в доньку Михайла Яхненка, Федір одружується на ній. Між родинами починається тісніша співпраця в сфері торгівлі. Близько 1815-1820 рр. виникла фірма “Брати Яхненки-Симиренко”. У 30-40-х рр. XIX ст. підприємство стає провідним на півдні Росії за обсягами торгівлі зерном, борошном, худобою та шкірами. Невдовзі вони – вже члени гільдії купців. В архівах зберігся царський рескрипт від 10 квітня 1832 р. про те, що купцю першої гільдії Федору Симиренку та братам Яхненкам “підтверджується право на спадкове почесне громадянство”. Отже тепер і він, і його дружина Тетяна Іванівна, і діти – Платон, Наталія, Василь, Антон, Михайло [...] – переходять до стану почесних громадян Росії і мають усі права користуватися з цього становища [11, 169-170]. Грамоти, які це засвідчували, їм вручив особисто імператор Микола I під час приїзду до Києва [7, с. 14].

У спогадах Володимира Леонтовича є такий епізод. Яхненки й Симиренко не покидали своїх млинів на Росі, але коли граф Бобринський, що жив недалеко від них, поставив першу в Росії прибуткову цукроварню, яка виготовляла цукор не з цукрової тростини, а з цукрового буряка, Яхненки й Симиренко відразу ж належним чином оцінили перспективність нової справи. Другою прибутковою цукроварнею в імперії стала їхня. Граф був вражений зухвалістю вчорашніх кріпаків. Іронічно запитав їх, що, мовляв, робитимете, якщо розоритесь. “Та я, якщо розорюся, то знову чоботи шитиму, - безтурботно відповів Яхненко, котрий замолоду був шевцем. – А от що ви, ваше сіятельство, робитимете, як розоритесь?!” [2, с. 451-452].

У Федора Платоновича Симиренка народилося 22 дитини, із них вижило лише семеро. Два сини Симиренка – Платон (1820-1863) і Василь (1835-1915) – здобули вищу професійну освіту за кордоном, ставши висококласними спеціалістами в галузі технології цукрової промисловості, що тоді в Росії тільки починалася. Їхні цукрові заводи були якщо не найкращими, то одними з найкращих у царській Росії.

Найстарший – Платон, будучи за кордоном, захопився новітньою галуззю промисловості – цукроварінням, їздив і вивчав досвід найкращих цукроварень Франції та Німеччини. Повернувшись додому, переконав батька та дядьків у доцільності та вигідності будівництва своїх цукроварень. Так у Ташлику (нині Смілянський район Черкаської області), поблизу Млієва, виріс перший у Російській імперії паровий пісково-рафінадний завод 1840 р., оснащений найпередовішою західноєвропейською технікою. На той час у Росії діяли “вогняні” цукроварні, що пожирали цілі масиви лісів, отруюючи навколишню природу. Для обслуговування новітнього підприємства Платон Федорович запрошує з Франції тридцять фахівців. Платон будує нові заводи, де працюють парові машини, що замінюють ручну працю.

Цукроваріння давало величезні прибутки. Незабаром Мліївська цукроварня спричинила появу біля себе цілого містечка, де були й житлові будинки, й технічні майстерні, й школа, бібліотека, лікарня, і навіть театр. П. Клебановський писав на сторінках “Киевской старины” у своїх “Спогадах про фірму братів Яхненків і Симиренка”, що чи не в кожній крамниці таких міст як Москва, Нижній Новгород, Кив, Харків, Кременчук, Єлизаветград та Одеса красувалися конусоподібні головки цукру, який називали “рафінадом братів Яхненків і Симиренка”. А в містечку біля Городища, крім величозного семиповерхового рафінадного заводу, на 260 десятинах орендованої в князя Воронцова землі, окрім житлових бдинків (таких було понад 150), знаходилася лікарня на 150 ліжок, школа з шести класів, де майже всі викладачі мали університетську освіту, театр, паровий млин, машинобудівний завод, що коштував власникам півмільйона (техніку для нього привезли з-за кордону).

Ще автор спогадів наголошує на такій характерній деталі: заводи і все містечко мали газове освітлення, яким у той час користувалося населення лише кількох міст Росії [12, с. 212-213].

Славився Млієв того часу і машинобудівним заводом побудований в 1848 р., на якому фірма “Симиренків-Яхненків” збудувала – за ініціативи Платона Федоровича – перший металевий пароплав, що з’явився на Дніпрі під гордим ім’ям “Українець” – 1850(53) року – потужністю понад 50 кінських сил, ще один пароплав “Ярослав” за чотири роки поплив Дніпром – потужність його становила 100 кінських сил. Зважмо й на те, що Симиренків “Українець” ходив Дніпром у той час, коли заборонялося у друкові саме слово “українець”.

У голодний 1830 р. родини Яхненків і Симиренків годували хлібом понад 10 000 селян і роздавали борошно зі своїх млинів нужденним. До їхньої родини приїздило багато культурних діячів, в тому числі й Т.Г. Шевченко. Платон Симиренко дав 1100 карбованців (велика сума на той час) на видання “Кобзаря”, що вийшов 1860 р.

В цей час граф С. Воронцов збудував велику цукроварню на своїх землях, що знаходилася в 25 км від Симиренківської. Водночас граф не дозволив Симиренкові прокласти вузькоколіюку довжиною 6 км через свої землі. Тож Платону Федоровичу доводилося завозити буряки підводами здалеку, що зробило виробництво цукру збитковим. Найняті конкурентами бандити викрали у Симиренківського касира валізу із 200 000 карбованців, а підмовлені Воронцовим польські пани, в яких П. Симиренко брав кредит, зажадали повернути борг. Так російський хижацький капітал довів П.Ф. Симиренка до божевілля й ранньої смерті на 42 році життя [8, с. 25].

Дехто, чуючи про ранет Симиренка, думає, що цей чудовий сорт яблук виведено Левком або Володимиром, оскільки сади – їхній фах. Насправді ж ранет вивів Платон Федорович, який опікувався садом у хвилини дозвілля. Цей різнобічно обдарований чоловік заишив виразні сліди в усіх справах, до яких був причетний. За неповні сорок три роки (а з них три — він уже тяжко хворів) Платон Федорович розбудував справжню промислову імперію [11, с. 174-175].

У документах сирітського суду зберігся фрагмент „Список рослин, що знаходились в саду та оранжереї, які належали сиротам померлого почесного громадянина Платона Федоровича сина Симиренка. Складеного червня 14 дня 1863 року”. У частині списку, що збереглася, перераховано 84 латинські назви рослин від „А” до „К” з переліком їх кількості й вартості. Безперечно, любов Платона Федоровича до занять у саду та оранжереї мала вирішальний вплив на долю його сина та онука.

Порятувати Симиренків рід судилося молодшому братові Платона – Василеві Федоровичу. У 1873 р. він, відмовившись від прав на спадщину, їде з Млієва. За свої скромні заощадження купує руїни державної цукроварні в селі Сидорівці недалеко від Корсуня Канівського повіту, де оселився з молодією дружиною Софією Альбрандт. Молодий В. Симиренко сміливо бере кредити за вельми обтяжливих обставин. Але йому сприяє талант інженера, конструктора-винахідника. Він сконструював низку оригінальних машин і тим самим зробив своє виробництво найпередовішим у світі за технічним обладнанням та прибутковим. Так прийшов успіх, з'явилося багатство. Воронцови не витримують конкуренції, Василь Федорович за безцінь скуповує їхні цукроварні.

Упродовж сорока років Василь Федорович регулярно виділяв Старій Громаді десяту частину своїх прибутків на національно-культурні потреби. Вирішальне слово у використанні цих коштів він надав історику В. Антоновичу. Часто сума добровільних внесків В. Симиренка збільшувалася, оскільки виникала потреба рятувати часописи “Киевская старина”, “Україніше Рундшау” чи “Рутеніше ревью”. Також Василь Федорович передав Михайлові Грушевському 100 000 карбованців золотом на купівлю будинку для Наукового Товариства імені Т. Шевченка у Львові. Найважливіше: передова українська громадськість тих часів величала Василя Симиренка урочистим іменем – великий Хорс, – бог Сонця, в давніх слов'ян.

Оскільки у Василя Федоровича не було жодного прямого спадкоємця, він заповідає всі свої статки (сума перевищувала 10 000 карбованців) для створення спеціального товариства допомоги українським письменникам, аристократам, ученим. Та, нажаль, цьому не судилося здійснитись – після більшовицького перевороту 1917 р. всі тяжко зароблені статки Василя Симиренка було конфісковано.

Лев Платонович Симиренко (1855-1920), видатний помолог, вчений та патріот. Левко Симиренко закінчує в 1872 р. із золотою медаллю приватну гімназію мадам Кнеррі в Одесі та складає іспити до Новоросійського (нині – Одеського) університету. Однак навчання починає в Санкт-Петербурзькому політехнічному інституті, а за рік переводиться на природниче відділення Київського університету. Саме тут він серйозно захоплюється ботанікою та хімією. Тут він зблизився з революційною молоддю та потрапив під нагляд поліції. Будучи студентом, потоваришував із членами гуртка народоців А.І. Желябова. Коли в 1878 р. з Київського університету виключають понад 150 осіб, Симиренко знову переводиться в Одесу, де за рік закінчує навчання. Після закінчення навчання у 1879 р. Левка заарештували, майже рік протримали в Лук'янівській (Київ), Мценській (Курська губернія) в'язницях, а потім за вироком суду заслали до Сибіру. П'ять років відбув він у Краснояр-

ську і два – у найвіддаленішому куточку Східного Сибіру — селищі Балаганськ Іркутської губернії. У засланні Л. Симиренко порацював за фахом і покликанням: в оранжереях підприємця Кузнецова вирощував овочі, декоративні цитрусові культури, виноград, вів спостереження за зимостійкістю окремих видів фруктових дерев. Та ще з його ініціативи у Красноярську заклали міський парк.

Із заслання Левко Платонович повернувся 32-річним, одруженим із польською революціонеркою Альдоною Емільвною Грузевською. Він не мав права проживати в великих містах, виїжджати за кордон, працювати у державних наукових установах та вищих навчальних закладах. Залишалося одне — приватне підприємництво. Але з чого починати? Батьківську справу у Млієві давно занедбали. Та його це не зупинило Левко починає відновлювати родовий маєток, роблячи його всесвітньо відомим плодово-ягідним розсадником [3, с. 5-6]. Не в останню чергу дякуючи Симиренкові Україна, особливо Київщина та Черкащина, на початку ХХ ст. мала потужні фруктові сади. У самого ж Л. Симиренка у 1912 р., на 25-й рік існування розсадника, у колекційному та маточному садах налічувалося майже 3000 сортів різних дерев, серед яких яблунь – 900, груш – 889, вишень і черешень – 350 сортів. Крім того, було 937 сортів троянд, десятки сортів бузку, 305 різновидів хвойних дерев і кущів [7, с. 14].

Упродовж життя Л.П. Симиренко опублікував близько 100 капітальних наукових праць, серед яких “Досвід вивчення кримського промислового садівництва”, “Генеральний каталог”, “Кримське промислове садівництво” та “Помологія” в 3 томах. Остання витримала два видання і стала окрасою української садівничої науки. Обсяг написаного цим видатним вченим виходить за межі фізичних можливостей однієї людини. Така праця сьогодні є непосильною навіть для численних наукових колективів.

Загинув Л.П. Симиренко від кулі чекіста у різдвяні свята 6 січня 1920 р., у розквіті творчих сил, на 65-му році життя, завершуючи працю над „Українсько-російською помологією”, сторінки якої залишилися скроплені його кров'ю [1, с. 61].

У розмові віч-на-віч Левко Платонович назвав синові вбивць: стріляв місцевий житель, якого привели чекісти. Цей злочинний вчинок він скоїв з їхнього примусу, під загрозою розстрілу. Від сина Левко Платонович взяв обіцянку, що не вдасться до помсти, а ім'я вбивці ніколи не буде оприлюднене. Перед смертю він повторював рідним біблійний вислів: “Не помщайтесь, бо вони не відають, що діють”.

Після вбивства Л.П. Симиренка багаторічну працю батька на ниві садівництва продовжив його син Володимир (1891-1938), який став одним із провідних селекціонерів України. Після закінчення 7-ї Київської гімназії всту-

пив на сільськогосподарський факультет Київського політехнічного інституту. Почалася Перша світова війна, студент Симиренко через слабкий зір звільнявся від військової служби. Та він оформив академічну відпустку й записався у співробітники всеросійського земського союзу, який допомагав у обороні країни. З часом у комітеті Румунського фронту його призначили завідувати відділом, який організовував багатомільйонні поставки товарів від купців і підприємців у солдатські крамниці у діючій армії. Тут юнак набув солідного досвіду підприємництва й пізнав справжню ціну життя.

Диплом вченого-агронома здобув аж у 1918 р. Почав працювати у відділі садівництва Міністерства земельних справ Української Народної Республіки. Потім завідував секцією садівництва Всеукраїнського сільськогосподарського наукового комітету. У 1921 р. Наркомат сільськогосподарства і Науковий комітет, призначили Володимира Львовича Симиренка директором Мліївської дослідної садово-городньої станції та Центрального державного плодового розсадника України, створених у конфіскованому в його родини маєтку. Одночасно з директорством на станції, завідував кафедрою плодово-ягідного господарства КПІ, читав лекції в багатьох вузах країни.

За редакцією В.Л. Симиренка вийшло більше 50 наукових праць, а також під його редакцією виходив “Вісник садівництва, виноградарства та городництва”, а з 1930 р. – часопис “Садівництво та городництво”. Також він опублікував монографії “Садовий розсадник”, “Плодові асортименти України”, а книга “Часткове сортознавство плодових рослин” на 1242 сторінки машинопису була завершена і здана до друку в листопаді 1932 р. та вийшла лише ... в наші дні [8, с. 21]. За ініціативою В.Л. Симиренка в Києві, в урочищі Китаєва пустинь, був створений Всесоюзний науково-дослідний інститут плодово-ягідного господарства.

Керівництву держави і партії вкрай були потрібні вражаючі перетворення, карколомні пропагандистські трюки. Попит диктував пропозиції. В авангард селекційної науки просунувся телеграфіст залізничної станції міста Козлова, що на Тамбовщині, Іван Володимирович Мічурін, який на присадибній ділянці по-аматорськи практикував варіанти щеплення плодових дерев. Його демагогічне гасло: “Ми не можемо чекати милості від природи. Взяти її – наше завдання!” відповідав політичному курсу влади. Цього надто галасливого чоловіка помітив і наблизив до себе ще В. Ленін. Й. Сталін надав йому статусу магічного “перетворювача природи”.

В.Л. Симиренко принципово виступив на одній з нарад проти антинаукової методології І.В. Мічуріна, він знав, що цим підписує собі смертний вирок, однак істина була для нього дорожчою, ніж саме життя. 8 січня 1933 р. Володимира Львовича заарештували та кинули у Лук’янівську в’язницю, де півстоліття тому сидів його батько. Трійка ГПУ винесла йому смертний вирок,

який потім замінили десятирічними таборами. Відбував він строк у Херсонській виправно-трудоваї колонії. Звільнившись достроково в 1937 р., поїхав шукати захисту до Москви. Там на Курському вокзалі на нього вже чекав “чорний ворон” і наступні вісім місяців слідства. Але в його діях крамоли не знайшли та однаково вченого зі світовим ім’ям направили на посаду рядового агронома в Обоянський плодородсадник Курської області.

Навесні 1938 р. Володимира Львовича заарештували втретє і кинули до Обоянської в’язниці. Цього разу вченого звинуватили в антирадянській діяльності й засудили до страти через розстріл. Вирок виконали в ніч з 17 на 18 вересня 1938 р. в урочищі Солянка, яке зараз знаходиться в межах міста Курська. Дружина Марія Демидівна Симиренко з донькою Танею та сином Олесем потрапили до списку родичів “ворога народу”, піддалися дискримінації та переслідуванню. Вони змушені були тікати з рідного дому. В завершальний період війни, з наближенням Червоної армії Тетяна з мамою і братом переїхала до Німеччини, а потім їм пощастило дістатися Канади і там спокійно дожити віку.

Інформація про цинічну розправу над Володимиром Львовичем відкрилася тільки в роки “хрущовського потепління”. Посмертно його реабілітували – 13 грудня 1957 р. трибунал Воронежського військового округу на підставі подання № 1077/1009 скасовує вищезгадану постанову НКВД та прокурора СРСР. Його справу закрили за відсутності складу злочину [4, с. 131].

Родина Симиренків – унікальне явище в історії України, цей рід протягом 150 років своєю працею, розумом, грішми працював на Україну, на її народ, на її культуру, на її майбутнє, вони працювали на нас. Тому нам, українцям, треба брати приклад з цього роду, шанувати його і завжди пам’ятати про славних Симиренків.

Джерела та література

1. *Гамоля Н.* Генерація перших і єдиних. Династія Симиренків // *Контракти.* – 2003. – № 37. – 15 вересня.
2. *Вольвач П.* Український король російського садівництва // *Родовід.* – 1995. – № 10. – С. 57-61.
3. *Вольвач П.* Понищене гніздо велетнів // *Основа.* – № 27 (5). – 1994. – С. 115-137.
4. *Кириченко Б.* Віти яблуневі // *Сад виноград і вино України.* — № 4-6. – 2009. – С. 5-6.
5. *Наконечний С.* Симиренки: дерево життя // *Личности.* – 2008 – № 3.
6. Платон Симиренко: воля, розум, милосердя // *Товариш.* – № 1 (791). – 2006 – 5-9 січня.

7. *Плачинда С.* Голгофа Садівничого // Столиця. – № 7 (562). – 18-24 лютого 2005. – С. 25.
8. *Позняк-Хоменко Н.* Нащадок роду меценатів // Без цензури. – 2004 – № 40 (82). – 8-14 жовтня – С. 14.
9. *Слабошпицький М.* Феномен Симиренків // Хроніки-2000. – 2000. – № 35/36. – с. 451-460.
10. *Воблый К.Г.* Опыт истории свекло-сахарной промышленности СССР / Издание правления сахаротреста. – М., 1928. – Т. 1.
11. *Кекух О.М.* Сад Симиренків: [Про династію укр. садоводів] // Т-во “Знання” УРСР. – Серія 9. – № 11. – К., 1970.
12. *Лазанська Т.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999.
13. *Лотоцький О.* Сторінки минулого. У 3-х тт. – Варшава, 1932. – Т. 1.
14. *Слабошпицький М.Ф.* Українські меценати: Нариси з історії культури/ 2-ге вид., допов. – К.: Вид-во М.П. Коць; Ярославів Вал, 2006.
15. Україна крізь віки: навчальний посібник з історії України для середніх шкіл / 36. статей. – К.: Ярославів Вал, 2000.

Аннотация

Полывач М.А. (г. Киев). Судьба рода Симиренков во второй половине XIX – 20-30 г.г. XX в.

Рассматривается малоисследованная проблема гонений и репрессий против рода Симиренков, выдающихся промышленников, предпринимателей, садоводов в период Российской империи и в советское время.

Ключевые слова: преследование, дискриминация, репрессии, “враг народа”.

Annotations

Mariya Polyvach (Kyiv). The Symyrenkos' Share during the XIX – 30-ies of XX century

Poorly investigated problem of persecution and repression against the Symyrenkos - prominent industrialists, businessmen, horticulturist during the period of Russian Empire and Soviet Union time is viewed.

Key words: harassment, discrimination, repression, “enemies”.

Науковий керівник – *Іванова Л.Г.*, кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

УДК 39 (477.75):001.891–057.4“19”1920-1931

Улькер АСАНОВА
(м. Сімферополь)

**Усейн Боданінський – організатор державного палацу-музею
тюрко-татарської культури (1920-1940 гг.)**

На підставі нового корпусу архівних джерел із московських архівосховищ до наукового обігу введено інформацію про діяльність одного з центрів вивчення історії та етнографії кримських татар у 1920-ті роки – Державного палацу-музею тюрко-татарської культури в Бахчисараї. Проаналізовано наукову спадщину У.А. Боданінського.

Ключові слова: історіографія Криму, Державний палац-музей тюрко-татарської культури в Бахчисараї, репресії.

Цель данной публикации – охарактеризовать деятельность известных крымских этнографов Бахчисарая в области этнографических исследований. Задачами статьи – на основе архивных документов, которые впервые вводятся в научный оборот, вернуть из забвения имя выдающегося этнографа той эпохи – У.А. Боданинского.

Крупнейшим из действовавших в Крыму в “золотое десятилетие” советского краеведения научных центров, занимавшихся историко-этнографическим изучением крымских татар был музей, созданный в стенах бывшего Ханского дворца. Образованный в марте 1917 г. Временный крымскотатарский исполнительный комитет объявил, что Ханский дворец находится под его юрисдикцией [1]. Официальный статус национального музея Бахчисарайский ханский дворец приобрел 4 октября 1917 г., когда Таврический губернский комиссар Н.Н. Богданов назначил его заведующим У.А. Боданинского, который специализировался на изучении крымскотатарского искусства. В музейный совет вошли представители от Бахчисарайского отдела Общества защиты и сохранения в России памятников искусства и старины [2].

Основным вдохновителем и организатором планового экспедиционного обследования полуострова, изучения этнографии был директор ГДМТТК (Государственный дворец-музей тюрко-татарской культуры в Бахчисарае) Усейн Абдурефиевич Боданинский (1877-1938 гг.). Жизненный путь краеведа был воссоздан проф. Д. П. Урсу благодаря его скрупулезным архивным штудиям в Государственном архиве литературы и искусства Российской Федерации, а также в ГАРФ [3]. Крымовец родился в деревне Бадана, Сим-

феропольского уезда в семье преподавателя Симферопольского народного татарского училища. После окончания народной школы (1888 г.), а затем Симферопольской татарской учительской школы (1895 г.) Усеин обучался в Строгановском художественно-промышленном училище (1895-1905 гг.) по мастерской К.А. Коровина и получил звание художника по прикладному искусству. В 1905-1907 гг. У.А. Боданинский преподавал графику в Симферопольском коммерческом училище, а в 1907 г. вновь вернулся в Москву, где руководил художественно-промышленной школой филиала Строгановского училища. В 1911 г. его пригласили в Санкт-Петербург, где он в течение шести лет работал художником-декоратором, выполняя эскизы интерьеров. С началом революционного лихолетья вернулся в Крым, где стал одним из организаторов открытия и первым директором музея в Ханском дворце [4; 5].

В годы революционного лихолетья музейный совет сумел отстоять здание дворца от посягательств различных административных и общественных организаций. У.А. Боданинский не смог противостоять только германским оккупантам. В 1918 г. в течение двух месяцев в музее размещался штаб 7-го Егерского полка, который, оставляя Крым, основательно, вплоть до кухонной посуды, пограбил дворец [6].

Со дня учреждения музея начался сбор предметов, имевших отношение к этнографии крымских татар. За несколько месяцев благодаря пожертвованиям местного населения музейный фонд увеличился до 1000 экспонатов. 21 октября 1918 г. по инициативе ученых ТУАК (Таврическая ученая архивная комиссия) и Таврического университета состоялось совещание с представителями лояльного белым Таврического магометанского духовного правления и Вакуфной комиссии. У.А. Боданинский в своем докладе, основные положения которого были опубликованы в газете "Голос татар" еще в 1917 г. [7], остановился на истории создания дворца, его плачевном физическом состоянии при отсутствии реставрационных работ и ближайших задачах по сохранению крымскотатарских памятников культуры. На заседании было принято решение передать музей Комиссии в составе председателей от Министерства внутренних дел, ТУАК, Магометанского Духовного правления и Вакуфной комиссии [8]. Однако реальной помощи от Комиссии Дворец-музей не получил. Он существовал лишь за счет средств, отпускаемых Крымскотатарской национальной директорией. Коллекция пополнялась путем частных пожертвований. В 1919 г. была учреждена библиотека-архив для хранения образцов древней татарской литературы и рукописей [9].

После окончательного установления Советской власти в Крыму в конце 1920 г. музей вошел в подчинение Главнауки Наркомпроса РСФСР. Мы имеем достаточно полную информацию и его деятельности благодаря сохранившимся "Годовым отчетам" о деятельности музея, которые отсылались

в Главнауку (отложились в фонде “Коллекция материалов по музейному строительству” ГИМ РФ ОПИ (Государственный исторический музей Российской Федерации, отдел письменных источников) [10], а также в Государственную академию истории материальной культуры, одноименный фонд которой хранится в ИИМК РАН РА (Институт истории материальной культуры Российской Академии наук, рукописный архив г. Санкт-Петербург) [11]. Часть отчетов, отсутствующих в названных фондах, удалось обнаружить в фонде “Главнаука Наркомпроса РСФСР” в ГАРФ (Государственный архив Российской Федерации г. Москва) [12]. Эту официальную информацию о деятельности ГДМТТК дополняют рукописные дневники У.А. Боданинского и книги приказов по музею, хранящиеся в БГИКЗ (Бахчисарайский государственный историко-культурный заповедник) [13].

Архивные документы свидетельствуют, что в течение 1921-1923 гг. основное внимание немногочисленного коллектива сотрудников музея во главе с У.А. Боданинским уделялось реставрационным работам, подготовке залов (ремонт помещения) и витрин, которые они изготавливали сами. Небольшая экспозиция, включавшая предметы национальной крымскотатарской одежды, утварь, мебель и ювелирные изделия пополнялась только путем добровольных пожертвований [14].

В “Дневнике” У.А. Боданинского выявлены наброски “Плана работы на 1923-24 годы” (запись за 21 декабря 1923 г.), где под номером 6 значилось: “Поднять значение Бахчисарайского музея, сделать его Центральным музеем татарского искусства и истории в Крыму. Настоять на передаче татарской исторической коллекции из Центрального музея Тавриды в Бахчисарай. Предпринять исследовательские работы в Старом Крыму, Карасу-Базаре и Кырк-Чолпане, Эски-Серае и этнографические в Евпаторийском и Судакском районах” [15]. Из “Годового отчета с 1-го октября 1924 г. по 1-е октября 1925 г.” ГДМТТК в Бахчисарае перед Главнаукой становится ясным, что к началу 1925 г. в музее оформились девять отделов из которых четыре освещали крымскотатарскую этнографию: 1) ткани, вышивки, ковры, платья; 2) утварь, мебель; 3) глина, стекло, фаянс; 4) ювелирные изделия [16]. Более систематическими стали пополнения коллекций, производимые путем сбора у местного населения, среди которого проводилась разъяснительная работа о необходимости безвозмездной передачи в музей ненужных вещей, инвентаря, книг. Кроме того, У.А. Боданинский действительно много делал для того, чтобы этнографическое собрание в Бахчисарае стало ведущей коллекцией, освещающей культуру и быт крымских татар среди аналогичных собраний (ЦМТ, Восточный музей в Ялте). 11 апреля 1924 г. вместе с А.И. Полкановым У. А. Боданинский ездил в Ялту, где добился передачи в Бахчисарайское собрание ряда коллекций Восточного музея [17]. 22 января

1925 г. из ЦМТ в ГДМТТК были переданы 58 предметов коллекции крымскотатарского быта: оружие, утварь, платья, обувь [18].

С 1924 г. начали проводиться этнографические экспедиции по обследованию, прежде всего, Бахчисарайского района, а также выезды в более отдаленные части Крыма для разъяснения необходимости добровольной сдачи вещей в музей. В “Дневнике” 22 февраля 1924 г. У.А. Боданинский отметил: “Вдвоем с Шейх Мемет Вехби предприняли обследование частных домов в разных частях города, имеющих историко-художественное значение” [19]. Этнографы выделили 10 домов, в которых “представляет интерес общая архитектура окна, балкон, двери, колонны, капители”. В дневнике помещено 43 рисунка [20] крыш, окон, фонтанов, лепки потолков, плафонов, выступов крыши, дымовых труб, дверей, колонн, общих видов жилых зданий, флигелей. Помещены пояснения к рисункам и общие описания построек, которые не несут элементов анализа и сравнения. Из дневниковых записей становится ясным, что обмерами наружных фасадов зданий Бахчисарая и ближайших окрестностей У.А. Боданинский занимался до 28 февраля. Ему помогали Мамут Курти и А. Таков.

Изучение крымскотатарских построек проводилось и в дальнейшем. 8 июля 1924 г. был обследован и «взят на учет и в ведение Охриса дом Мурадасыл Муслим в дер. Коккоз. В “Дневнике” У.А. Боданинский не только поместил его рисунок с пояснениями, но и привел историческую справку о построении здания [21].

Предметом отдельного интереса бахчисарайских этнографов было изучение цехового производства у крымских татар. Так, 10 июля 1924 г. сотрудники ГДМТТК посетили цех кожевников. В “Дневнике” музея У.А. Боданинским по этому поводу помещена подробная запись об организации цехов, обычае посвящения в мастера, переводе из подмастерьев в мастера и другие цеховые обычаи крымских татар [22].

В “Дневнике” Бахчисарайского музея содержится информация об экспедиции ГДМТТК 1924 года. У.А. Боданинский записал: “С 13 августа по 6 сентября 1924 г. объездили и обходили вместе с Османом Акчокраклы часть Крыма по следующему маршруту: Бахчисарай – Коккоз – Ай-Петри – Кореиз – Ялта – Алушка – Ливадия – Алушта – Куру-Узень – Кучук-Узень – Туак – Ускут – Капсихор – Кутлак – Судак – Таракташ – Феодосия – Старый Крым” [23].

Наиболее яркое впечатление на этнографов произвели с этнографической стороны деревни Ускут и Каспихор, где сохранились нетронутые женские одежды, дома-дамлы с плоской крышей и многообразная бытовая обстановка. По согласованию с местными работниками было учреждено представи-

тельство ГДМТТК в деревне Кучук-Узень в лице местного культработника Арефий Усеин-Заде.

Отметив, что “в Феодосии очень много интересных памятников Турко-татарского периода”, У.А. Боданинский поместил в “Дневнике” (запись за 6 сентября 1924 г.) рисунки наиболее интересных из них – тех, что подчеркивают неповторимый колорит крымскотатарской культуры. Рисунки снабжены емкими авторскими комментариями [24]. Они свидетельствуют о хороших познаниях автора в вопросах архитектурных и художественных стилей. Этнограф, очевидно, пытался проследить влияние, которые оказывали на крымскотатарские постройки и их оформление соседние этносы: греки, армяне (район Феодосии), турки (Южный берег Крыма), караимы (Евпатория). Однако теоретических выкладок автора по данному вопросу не выявлено.

С 16 по 21 сентября 1924 года в Симферополе проходила III Всекрымская конференция музейных работников. Это, по сути, был съезд крымских краеведов. Наравне с музейными работниками, археологами, этнографами, там присутствовали А.И. Маркевич, приглашенные из столиц известные этнографы-крымоведы Г.А. Бонч-Осмоловский, Б. А. Куфтин, а также руководитель Государственной академией материальной культуры Б.В. Фармаковский. У.А. Боданинский сумел провести на конференции решение, в котором говорилось: “Обратить всемерное внимание на развитие Бахчисарайского музея как центра истории татарской культуры и этнографии путем передачи ему памятников и коллекций, имеющих отношение к татарской культуре и этнографии” [25]. Среди резолюций III Всекрымской конференции по музейному строительству, предполагалось создать при ГДМТТК отдельный Научно-исследовательский институт крымскотатарской культуры, который должен был наладить совместные исследования с ВНАВ.

Весной 1925 г. предполагалось созвать съезд ориенталистов-крымоведов в Бахчисарае, на котором обсудить вопросы развития краеведческих и этнографических исследований на полуострове в области крымскотатарской культуры [26].

Свидетельством ежедневной методичной работы сотрудников ГДМТТК в области изучения этнографии является постоянно помещаемый в годовых отчетах перечень сделанных ими докладов. Здесь, прежде всего, выделялись по научному уровню публичные выступления директора музея. Так, 22 ноября 1924 г. У.А. Боданинский представил в организационном бюро Крымского кустарного союза доклад о состоянии кустарных промыслов в Бахчисарае до войны 1914 г. и о мерах по поднятию их. При подготовке доклада сотрудникам ГДМТТК были обследованы следующие кустарные промыслы: кожевенный, торбочники, войлочники и др. У.А. Боданинский констатиро-

вал, что наблюдается угасание промыслов, а некоторые из них исчезли совсем: “казас”, “пичакчи”, ткацкое дело, “каваф” и др. [27].

Авторитет ГДМТТК уже в 1924 г. был достаточно высоким среди советских этнографов-крымоведов и ориенталистов вообще. Об этом свидетельствуют дневниковые записи У.А. Боданинского, где он приводил данные о посещении дворца-музея различными учеными. Так, 17 мая 1924 г. в Бахчисарай приехали академик И.Ю. Крачковский с супругой. Игнатий Юлианович прочел в ГДМТТК лекцию “Арабская культура и ее влияние на европейскую культуру” для будущих экскурсоводов [28]. 25 мая 1924 г. Вера Александровна Крачковская прочла для сотрудников музея лекцию “История мусульманской архитектуры” [29]. Очевидно, будущим экскурсоводам язык И.Ю. Крачковского показался сложным, так как 10 июня 1924 г. на назначенную по инициативе музея публичную лекцию академика-арабиста “Задача арабистики в Крыму” не пришли слушатели. Она была прочтена на следующий день для учителей [30]. 8 июля 1924 г. приехавший из Ленинграда сотрудник Этнографического отдела Русского музея Г.А. Бонч-Осмоловский выступил перед руководителями учебными экскурсиями с докладом “Изучение быта караимов, крымчаков и цыган” и рассказал о планах киносъемки по татарской этнографии: “Свадьбы чабана”. В сентябре 1924 г. в ГДМТТК приехал Б.А. Куфтин с целью изучения цехового устройства крымскотатарских ремесленников. Этому вопросу он посвятил публичную лекцию [31].

В канун Нового 1925 г. У.А. Боданинский сделал запись в “Дневнике”, которую можно рассматривать как отдельную научную работу этнографа: “Экспедиция по Крыму летом 1925 г.” [32]. Очерчивая проект будущим исследовательских работ этнограф отметил, что “В Крыму до сих пор очень мало сделано в отношении изучения материальной культуры татар. Во времена старого буржуазного режимов из Центров, время от времени, посылались экспедиции и отдельные ученые, которые собирали и увозили из пределов Крыма предметы народного творчества и быта” [33]. Выделив факт образования после Октябрьской революции Бахчисарайского музея, У.А. Боданинский объективно указал, что здесь “этнографические коллекции не представлены еще в исчерпывающем виде. Необходимо этот пробел пополнить, собрав на всей территории КрССР историко-этнографический материал, который на наших глазах очень быстро исчезает. Если мы пропустим еще несколько лет, то весь этот богатейший материал погибнет для истории” [34]. В связи с этим ученый выделил как первоочередную задачу “собрать и записать памятники татарского народного эпоса и музыки” [35].

Для изучения и собирания памятников крымскотатарской культуры директор музея предлагал в течение 45 дней провести экспедицию по маршруту: Симферополь – Евпатория – Шейхлар-тат – Кыр-Актачи – Кырк-Чалпан

– Кара-Найман – Унгар – Найман – Чегердекчи – Мангыт – Бурлак-Тама – Ток-Булек – Черкез-Тобай – Эски-Крым – Шейх-Эли, Колечь-Акманай (Арабат) – Керчь – Феодосия – Ай-Серез – Шелен, Арпат, Ускут – Карасубазар – Аргын – Джафер – Берды – Эски-Серай – Карач-Улаклы – Эски-Юрт – Бахчисарай [36].

По замыслам У.А. Боданинского в экспедиции должны принимать участие различные специалисты: археологи, историки культуры, языковеды, этнографы, топографы.

Планы директора были воплощены в жизнь благодаря решению КрымЦИК и Совета Народных Комиссаров Крымской АССР. При участии ВНАВ было решено провести научную этнографо-археологическую экспедицию на базе ГДМТТК. Ее задачей определялось всестороннее изучение крымскотатарской культуры [37]. Экспедиция проходила с 25 июня по 16 сентября 1925 года. С целью выявления районов и населенных пунктов, в которых уцелел еще нетронутый бытовой и фольклорный материал, этнографы посетили 64 населенных пунктов степного и восточного Крыма. В “Дневнике Бахчисарайского музея У. Боданинский так подытожил ее работу”: “С 25 июля по 10 сентября 1925 года участвовал в Этнографической экспедиции по изучению татарской культуры. Был ответственным руководителем. В группе принимали участие: 1) Осман Акчокраклы (экономика, народная литература); 2) Асан Рефатов (народная музыка); 3) я (история культуры, этнография); 4) практикант Абдуль Рашид Челебиев (художник); 5) практикант Аббас Хильмх Кадыэскеров (фотография); 6) практикант Саффет Абдуль-Рагим (народная литература, эпиграфика). Объехали весь Крым за исключением Керченского полуострова и Южного берега Крыма от Туака до Ялты. Собрали 400 старинных тамг, сделали 130 фотоснимков. Собрали и записали 300 образцов татарской народной литературы и 200 татарских народных песен. Собрали до 150 этнографических предметов и 50 эпиграфических памятников в виде отдельных рукописей и рукописных книг” [38]. Участники экспедиции посетили 63 населенных пункта, где ими было сделано 32 доклада об экспедиции. Именно в данный период крымская этнография переживала критический момент: механизация вытесняла деревянные орудия, керамику, кустарные текстильные изделия. Этнографы смогли убедиться, что при слабой сохранности элементов быта, значительно лучше представлены в селениях старые костюмы, обычаи, предметы народной техники (особенно между Алуштой и Судаком). Был прослежен характер деревенского строительства, который менялся в зависимости от климатических условий. В степных деревнях – двускатная глинобитная кровля, а в горных – плоскокрышие дома, расположенные ступенчато так, что крыша нижнего служит двором для

следующего верхнего. Внутреннее убранство, по заметкам участников, лучше сохранилось в Капсихоре [39].

Благодаря собранным материалам значительно выросла экспозиция музея. По данным “Сведений Бахчисарайского дворца-музея о пополнении коллекций за период с 1 октября 1924 г. по 1-ое октября 1925 г.” в музей поступило тканей, вышивок, платьев и ковров – 36 единиц; утвари – 68 единиц [40].

С 30 января 1925 г. ГДМТТК была начата подготовка эскиза Крымского павильона для Парижской выставки декоративного искусства, которая намечалась в мае-октябре этого года. Музей готовил к этому мероприятию крымскотатарские национальные костюмы (женский и мужской), изделия крымскотатарской культурной промышленности, вышивки, изделия из дерева, серебра и др.

У.А. Боданинский передал в Симферопольский оргкомитет выставки первую партию материалов уже 18 февраля 1925 г., вторую партию – 24-26 февраля. В начале марта была передана последняя часть экспозиции от ГДМТТК для Парижской выставки [41].

Дальнейшее приращение коллекции ГДМТТК было связано с решением ликвидировать из-за отсутствия средств содержания как музей Коккозский дворец (охотничий домик) князя Ф. Юсупова. Все его имущество 1-3 октября 1925 г. было перевезено в Бахчисарай [42]. К этому времени собрание ГДМТТК приобретает все большую известность. Его описание и характеристики отдельных собраний помещают ведущие научные издания СССР [43; 44]. Не случайно это научное заведение должно было стать базой для проведения всесоюзной конференции по изучению материальной культуры и искусства тюркских народов. Инициатором проведения такого научного форума выступил У.А. Боданинский. В “Дневнике Бахчисарайского музея” 31 декабря 1924 г. У.А. Боданинский отметил: “Сегодня составил программу съезда по изучению татарской культуры, созываемого в Бахчисарае в конце мая – начале июня 1925 г.” [45]. В набросках программы значились доклады: “Международное и внутреннее положение в СССР”, “Советская власть и Восток”, “Культура Востока и тюрко-татарские племена”, “Доклады с мест о последних достижениях в области изучения тюрко-татарской культуры”, “Доклады представителей Центральных научных учреждений по вопросу изучения тюрко-татарской культуры”, “Итоги изучения культуры тюрко-татар”, “План дальнейших работ и ежегодные съезды по изучению тюрко-татарской культуры”, “Знакомство членов съезда с памятниками татарской культуры в Бахчисарае и экскурсии” [46].

Весной 1925 г. программа съезда приняла уже более реальные очертания. Это явствует из подготовленного У.А. Боданинским “Плана созыва Съезда в

Бахчисарае по изучению татарской культуры”, где отмечалось, что: 1. Съезд желательно созвать в конце мая или начале июня 1925 г. 2. Необходимо хлопотать из Крымского Совета Народных Комиссаров на расходы по созыву ок. 1000 руб. 3. Подготовить помещение на 50 чел. во флигеле и отвести комнаты. 4 и 5 пункты оговаривали организацию питания и экскурсий. 6. Организовать доклады следующих участников съезда: акад. В.В. Бартольд, проф. А.Н. Самойлович, акад. С.Ф. Ольденбург, проф. И.Н. Бороздин, проф. А.С. Башкиров, У.А. Боданинский, акад. Н.Я. Марр, А. Кончевский [47].

Эту информацию дополняет еще одна запись из “Дневника” У.А. Боданинского: “12 марта 1925 г. в Симферополе состоялось заседание комиссии по созыву Татароведческого съезда в Бахчисарае в 1925 г. Рассматривалась программа съезда. Предполагалось, что с основным докладом “Политика СССР на Востоке” выступит председатель ВНАВ Павлович-Вельтман. Доклад “Итоги и очередные задачи работ по тюркологии в Союзе ССР” поделят А.Н. Самойлович (Ленинград) и Б.В. Чобан-заде (Баку). По вопросу об итогах и перспективах татароведческой работы в Крыму доложат по аспектам: археология (У.А. Боданинский, О.А. Акчокраклы); этнография (Б.А. Куфтин, В.И. Филоненко); экономика (А. Озенбашлы, затем его фамилия была вычеркнута); лингвистика (Б. Чобан-Заде); культурное строительство (У. Балич и А. Одабаш, обе фамилии вычеркнуты). Предполагалось заслушать отчеты о тюркологической работе в Азербайджане, татарской республике, Башкирии, Туркменистане, Узбекистане и других местах” [48]. Однако ни в 1925, ни в 1926 гг. собрание ориенталистов и этнографов в Бахчисарае не состоялась. Главной причиной, очевидно, было отсутствие финансирования, а также организация в феврале-марте 1926 г. Первого Всесоюзного тюркологического съезда в Баку. Основные организаторы научного форума (У.А. Боданинский, И.Н. Бороздин, Б.П. Денике, В.М. Зуммер) не оставляли и в дальнейшем идеи все-таки провести съезд в ГДМТТК. Единственным доступным нам источником по этому вопросу является обстоятельная публикация В.М. Зуммера “Московское совещание по изучению культуры и искусства тюркских народов”, опубликованная в “Известиях” Общества обследования и изучения Азербайджана [49]. 3-4 февраля 1927 г. в связи с назначенной на 5-10 мая 1927 г. конференцией в Бахчисарае в Москве (в ЦМН) собралось особое совещание по тюркской культуре и искусству. Выступившие (И.Н. Бороздин, А.С. Башкиров, В. М. Зуммер, Б.П. Денике, Б.Н. Засыпкин, Д.К. Тренев, Ф.В. Гогель) наметили основные направления изучения тюркских народов: археологического изучения и сохранения древних архитектурных памятников; аспектов исследования тюркского искусства, в частности в вышивках и миниатюре. Хотя в статье указывались конк-

ретные сроки работы конференции, ее проведение вновь было перенесено на неопределенное время, а затем вообще забыто.

Экспедиционное обследование Крым этнографами ГДМТТК было продолжено в 1926 г. 5 человек работали в Карасубазаре, а 3 человека на Керченском полуострове, где собирали крымскотатарский фольклор, народные музыкальные инструменты, проводили обследование построек [50].

Таким образом, ГДМТТК были проведены наиболее масштабные экспедиционные исследования по всей территории полуострова (1925-1926 гг.). Их результаты легли в основу этнографических публикаций директора ГДМТТК У.А. Боданинского, где впервые были детально рассмотрены организационное устройство и производство в крымскотатарских цехах. Базирующаяся на данных ведущих этнографов Крыма обобщающая публикация У.А. Боданинского “Археологическое и этнографическое изучение татар в Крыму”, написанная на закате “Золотого десятилетия советского краеведения” является обобщением всей работы музея за это десятилетие.

Джерела та література

1. Зарубин А.Г. Из истории Бахчисарайского дворца-музея // Проблемы истории и археологии Крыма: Сб. научн. трудов.– Симферополь, 1994.– С. 211.
2. Андросов С.А. Судьба культурного наследия Крыма на изломе исторической эпохи (1917-1920 гг.) // Историческое наследие Крыма.– 2004.– № 3/4.– С. 129.
3. Урсу Д.П. Новые архивные материалы по истории востоковедения в Крыму // Востоковедный сборник.– Симферополь, 2000.– Вып. 4.– С. 15-17.
4. Козлов В. Боданинский Усеин // Деятели крымскотатарской культуры (1921-1944 гг.): Биобиблиографический словарь.– Симферополь, 1999.– С. 59-61.
5. Люди и судьбы: Биобиблиографический словарь востоковедов – жертв политического террора в советский период (1917-1991) / Подг. Я. В. Васильков, М. Ю. Сорокина.– СПб., 2003.– С. 69.
6. Зарубин А.Н. Указ. соч.– С. 212.
7. Доклад, прочитанный У. А. Боданинским на заседании Врем. Кр.-мус. исп. комит. 26 сент. 1917 г. о мерах по защите и сохранению памятников татарского искусства в Крыму // Голос татар.– 1917.– 30 сент.
8. Зарубин А.Г. Указ. соч.– С. 213.
9. Андросов С.А. Указ. соч.– С. 133.
10. ГИМ РФ ОПИ, ф. 54, оп. 1, д. 998, л. 5-26, 35, 37-54, 84-114.
11. ИИМК РАН РА, ф. 2, оп. 1 (1929 г.), д. 164, л. 1-85; оп. 1 (1930 г.), д. 150, л. 1-69.
12. ГАРФ, ф. А-2307, оп. 13, д. 33, л. 1-54.
13. БГИКЗ, архив № 2-7.
14. ГИМ РФ ОПИ, ф. 54, оп. 1, д. 998, л. 5-10.
15. БГИКЗ, кп 9569, д. 386, с. 6-7.

16. ГИМ РФ ОПИ, ф. 54, оп. 1, д. 998, л. 14-15.
17. БГИКЗ, кп 9522, д. 381, с. 42.
18. Там же, с. 172.
19. Там же, кп 9569, д. 386, с. 20.
20. Там же, с. 20-32.
21. Там же, с. 59.
22. Там же, с. 60-62.
23. Там же, с. 64.
24. Там же, с. 66.
25. ГАРК, ф. Р-460, оп. 1, д. 1328, л. 30.
26. Там же, л. 31.
27. БГИКЗ, архив, № 5, с. 150.
28. Там же, кп 9569, д. 386, с. 45.
29. Там же, с. 47.
30. Там же, с. 48-49.
31. Там же, с. 72-73.
32. Там же, кп 9522, д. 381, с. 165-168.
33. Там же, с. 165.
34. Там же, с. 166.
35. Там же.
36. Там же.
37. *Нишаева Ф.Р.* Этнографическая экспедиция по Крыму 1925 г. в документах из фонда библиотеки БГИКЗ // Этнография Крыма XIX – XX вв. и современные этнокультурные процессы: Материалы и исследования.– Симферополь, 2002.– С. 367-368.
38. БГИКЗ, архив, № 3, с. 234-235.
39. *Зуммер В.М.* Тюрко-татарская секция конференции археологов в Керчи // Известия Азербайджанского государственного ун-та им. В. И. Ленина. Общественные науки.– 1926.– Т. 6/7.– С. 247-262.
40. ГИМ РФ ОПИ, ф. 54, оп. 1, д. 998, л. 35.
41. БГИКЗ, архив, № 2, с. 173-174, 177-178, 182.
42. Там же, архив, № 3, с. 236.
43. Д-н А. Этнографические музеи в Крыму // Этнография.– 1926.– № 1/2.– С. 305.
44. Дворец и музей татарской культуры в г. Бахчисарае // Известия Центрального бюро краеведения.– 1929.– № 4.– С. 26-27.
45. БГИКЗ, архив, № 2, с. 164.
46. Там же, архив, № 2, с. 185-187.
47. БГИКЗ, кп 9569, д. 386, с. 126-127.
48. Там же, архив, № 2, с. 185-187.
49. *Зуммер В.М.* Московское совещание по изучению культуры и искусства тюркских народов // Известия Общества обследования и изучения Азербайджана.– 1927.– № 4.– С. 126-134.

50. ГИМ РФ ОПИ, ф. 54, оп. 1, д. 998, л. 46-48.

Аннотация

Асанова В.У. (г. Симферополь). А. Боданский – организатор государственного дворца-музея тюрко-татарской культуры (1920-1940 гг.)

В статье на основе неизвестного ранее корпуса архивных документов из московских хранилищ в научный оборот вводится информация о деятельности крупного центра по изучению истории и этнографии крымских татар в 1920-е годы – Государственного дворца-музея тюрко-татарской культуры в Бахчисарае. Анализируется научное наследие У.А. Боданинского.

Ключевые слова: историография Крыма, Государственный дворец-музей тюрко-татарской культуры в Бахчисарае, У.А. Боданский, репрессии.

Annotation

Ulker Asanova (Simferopol). Useyn Bodanynskyy – organizer of the State Palace Museum Turkic-Tatar Culture (1920-1940)

Based on the new archival sources from the Moscow Archives information about one of the centers of the history and ethnography of the Crimean Tatars in 20-ies of XX century, the State Palace Museum Turkic-Tatar Culture in Bakhchysaray has been introduced to the scientific use.

Key words: historiography of Crimea, States of palace-museum Turk Tatar culture in the Bahchisaray, U. A. Bodaninskiy.

УДК 930.2(477)“1937/1938”:316.4.063.7

Ольга БРАНЧУК
(м. Київ)

“Великий терор” в Україні (1937-1938 рр): вітчизняна історіографія питання

Аналізується вітчизняна історіографія проблеми “Великого терору” в Україні 1937-1938 рр. Авторкою опрацьовано дослідження українських істориків 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст., написані на основі розсекречених архівів радянських спецслужб.

Ключові слова: Великий терор, репресії, “єжовщина”, чекісти.

Один із найжорстокіших уроків історії, влаштований найвищим партійним керівництвом Радянської держави продовжує цікавити дослідників та хвилювати простих громадян, які намагаються зрозуміти передумови, перебіг і наслідки цієї терористичної акції сталінського режиму.

У березні 1937 р. в Радянському Союзі було розгорнуто кампанію широкомасштабних репресій, більше відому сучасникам як Великий терор. Й. Сталін заявив, що країна опинилася у небезпечному становищі через підступну діяльність саботажників, шпигунів та диверсантів.

Відлік сталінської репресивної акції зазвичай починають із березня 1937 р. Але тільки 2 липня “вождь народів” підписав рішення ЦК ВКП(б), на основі якого з’явився оперативний наказ НКВС СРСР № 00447 [6, с. 66]. Це була перша з багатьох наступних “розкладка ворогів народу”, за якою в найближчі чотири місяці підлягали “викриттю” й репресіям 269 000 осіб.

Характерною рисою Великого терору є відсутність яскраво вираженої національної орієнтованості репресій. Це була чітко спланована операція Й. Сталіна та його оточення, спрямована на винищення людей чекістськими руками.

Для підтвердження своїх слів наведу порівняльні дані відносно чисельності населення УРСР різних національностей і відносно чисельності представників цих етнічних груп у загальному масиві заарештованих в ході репресій 1937-1938 рр. Українці тут становили 78,2% населення та 53,2% серед заарештованих; росіяни – 11,3% і 7,7%; поляки 1,5 % і 18,9 %; німці склали 1,4 і 10,2% [27]. Причиною розправи над радянськими громадянами польської та німецької національностей послужили спеціальні оперативні накази НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р., що стосувався так званої “німецької операції” і наказу № 00485 від 11 серпня 1937 р. про “польську операцію” [28]. Ці відомчі нормативні приписи НКВС йшли далі репресивних депортацій цих акцій 1935 р. і вимагали провести масові арешти громадян вказаних національностей.

Протягом усієї радянської історії органи внутрішніх справ і державної безпеки відверто демонізувалися й поставали перед народом у двох обличчях. Одне – повернуте до населення, відверто лякливе та спрямоване на утримання іміжду спецслужб як “караючого меча революції”. Інше – таємне, приховане від людських очей. Еволюційна зв’язка ЧК-ДПУ-НКВС-НКДБ-МДБ-КДБ завжди була закритою від народу. Навіть сучасні дослідники мало що додали до створення реального уявлення про ці структури: у свідомості населення ці органи мають лише два кольори – білий та чорний [8, с. 13]. Одні вважають їх зосередженням зла, інші – захисниками Батьківщини. Будь-які відтінки, зазвичай, відсутні. Якщо запитати пересічного громадянина, чим саме займалися “чекісти”, він відразу відповість – репресіями.

Незважаючи на зусилля поколінь дослідників радянського тоталітаризму 1990-х рр. ХХ ст., нині ще належить розкрити чимало важливих аспектів цього трагічного часу. Це необхідно ще й тому, аби зрозуміти за що власне мільйони людей у минулому розплатилися за своїм життям. Це актуально не лише для реалістичного розуміння історичного досвіду, а й для упередження та запобігання повторення подібних помилок і трагедій у майбутньому. Повною мірою це стосується й періоду сталінських репресій 1937-1938 рр., що його прийнято називати “великим терором” або “єжовщиною”.

Потрібно відділяти зерна від плевел – історичні здогадки-припущення від історичних фактів. Але чи можливо зробити це тепер, коли немає в живих а ні винуватців, а ні жертв репресій? Аби не вступати в зговір із “історією під замовлення”, спробуємо не заангажовано поглянути на вітчизняну історіографію теми Великого терору в Україні (1937-1938 рр.).

Після Другої світової війни, коли на Заході почали з’являтися свідчення про репресії колишніх в’язнів або втікачів із СРСР, подібна тематика в радянській історіографії взагалі була відсутня. Режим не міг собі дозволити дати поживу для проведення паралелей між Радянським Союзом і нацистською Німеччиною. Після доповіді М. Хрущова “Про культ особи та його наслідки”, виголошеної на ХХ з’їзді КПРС у 1956 р., почалася дуже несмілива, обережна далека від наукової об’єктивності дискусія про спрямованість і масштаби сталінського беззаконня. Перед у цій дискусії вели не науковці-історики, а окремі письменники-дисиденти, представники правозахисного руху.

З початком ініційованої М. Горбачовим перебудови в нашій країні багатократно зростає потік різноманітної художньої, публіцистичної та наукової літератури, присвяченої сталінському періоду радянської історії, розкриттю причин та наслідків Великого терору. У 1989 р. почав виходити журнал “Известия ЦК КПСС”, де друкувалися недоступні раніше архівні документи [10, с. 5]. Вони розкривали зловісний технологічний задум сталінських репресивних акцій, масштабні дії по знищенню цілих груп населення, що здійснювалися за єдиним сценарієм і головним мозковим центром яких було Політбюро ЦК ВКП(б). Більшість подібних матеріалів увійшли до збірника “Реабілітація”, виданого за редакцією О. Яковлева [11]. Це важливе видання й решта наступних підтвердили, що ініціатори “тероріади” 1937-1938 рр. мали власні спеціальні задуми, відпрацьовували технології майбутніх акцій [10, с. 6].

Нові підходи до дослідження вказаного періоду з’явилися ще наприкінці 80-х рр. ХХ ст. 1988-1991 рр. виявилися піком інтересу до цього етапу вітчизняної історії. Саме тоді з’являється значна кількість праць, що переосмислюють багато питань історії 30-40-х рр. минулого століття, розробляють їх із

нових методологічних позицій. Водночас, в умовах існування агонізуючого СРСР, багато публікацій мали сенсаційно-кон'юнктурний характер, звертали основну увагу на діяльність самого Й. Сталіна, а не на хибність комуністичної системи в цілому. Дослідження Д. Волкогонова [3; 4], О. Яковлева [23; 24; 25], О. Хлевнюка [15; 16], В. Хаустова [14] та інших російських авторів переконливо підтверджують цю тезу [3].

У часи перебудови вийшла значна кількість публікацій, присвячених різним аспектам генези тоталітаризму в СРСР та Україні. Серед них слід назвати роботи Г. Бордюгова [27], Д. Волкогонова [3, с. 3], [4] та ін. Більшість цих робіт, висновків та узагальнень, зроблених їх авторами, не втратили свого значення і сьогодні.

У 90-ті рр. ХХ ст. питання репресивної політики сталінського режиму напередодні Другої світової війни посіло одне з провідних місць в тематиці вітчизняних історичних досліджень. У цей час побачили світ роботи І. Біласа [1], С. Білоконя [2], С. Кульчицького [6; 7], Ю. Шаповала [18; 19; 20; 21; 22], та ін. Цей період історіографії відзначається, перш за все тим, що провідна роль у висвітленні історії 30-х рр. стала належати вітчизняним науковцям. Розбудова незалежної України актуалізувала дослідження, пов'язані із специфікою розвитку України в 20-ті рр., дала можливість неупереджено, із залученням недоступних раніше радянських і зарубіжних джерел, повному висвітлити проблеми діяльності репресивних органів [2, с. 77]. Вказані роботи різні за рівнем наукового узагальнення та охоплення проблем, своєю джерельною базою. Проте, кожна з них – певний доробок у дослідженні непростого, сповненого драматизму періоду. Не прагнучи “обійняти безмежне”, зосереджу свою увагу на основних, фундаментальних працях із даної тематики.

Перша монографія в незалежній Україні про масові репресії в УРСР, написана на недоступних раніше документах, належить Ю. Шаповалу [18; 19; 20; 21; 22]. Базуючись на архівних документах і матеріалах ЦК КП(б)У та спецслужб, що десятиріччями були недоступні для науковців, автор ґрунтовно аналізує складний період життя України 1930-х рр. Дослідник докладно розглянув механізми політичних переслідувань, участь і роль українських вчених у протидії тоталітарному режимові, на прикладах їхнього життя та діяльності показав вплив політичних репресій на свідомість і громадянську позицію.

У своїх працях Ю. Шаповал [18; 19; 20; 21; 22] показав, за допомогою яких саме методів панівний режим прагнув утримувати Україну в своїй орбіті, окрему увагу приділив механізму фабрикації органами держбезпеки різного роду справ про вигадані злочини – шкідництво, шпигунство, “буржуазний націоналізм”, “націонал-ухильництво” тощо. Окрему увагу дослідник

приділив справам доби Великого терору (“Буржуазно-націоналістичної антирадянської організації колишніх боротьбистів”, “Троцькістсько-терористичної організації в Україні”) [10, с. 6].

Значними є здобутки вітчизняних істориків у вивченні питань діяльності репресивно-каральних органів. У працях І. Біласа [1], С. Білоконя [2] детально проаналізовано роботу спеціальних органів (ЧК, ГПУ, ОГПУ, НКВД) з організації та проведення політичних репресій.

Важливою узагальнюючою працею вітчизняних дослідників є колективна монографія “Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси, підготовлена за редакцією В. Смоля [9, с. 402]. У цьому фундаментальному дослідженні простежується явище терору й тероризму зазначеної епохи, під історичною лупою розглядаються події 1937-1938 рр. в Україні. Праця вміщує “журнал подій” терористичної акції. У розділі “Переддень і апогей великого терору” його автор, використовуючи маловідомі архівні матеріали, показує лінію пошуку “ворожих елементів” серед представників технічної інтелігенції, апарат очищення партійної структури, акції проти “національних контрреволюційних організацій”. Найодіозніший приклад – фабрикація справи “Спілки визволення України” (“СВУ”) і підготовка відкритого політичного процесу в цій справі, який сучасники назвали “театром у театрі” (він відбувався в приміщенні Харківського оперного театру), що тривав з 19 березня по 9 квітня 1930 р. Судили 45 осіб, серед яких були 2 академіки ВУАН, 15 професорів вузів, 2 студенти, 1 директор середньої школи, 10 учителів, 1 теолог, 1 священик УАПЦ, 3 письменники, 5 редакторів, 2 кооператори, 2 правники і 1 бібліотекар. Також засудженими стали члени Партії, міністри уряду УНР, члени Центральної Ради [9, с. 402]. Цей процес став свого роду політичним сигналом для наступу проти українських сил, уособленням якої були представники старої, передусім, академічної інтелігенції, а такої діячі Української автокефальної Православної Церкви.

Працею, що концентрує великий масив документально-статистичного матеріалу про комуністичну спецслужбу в Україні у 1920-1950-х рр., є монографія В. Нікольського “Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-1950-х рр.). Історико-статистичне дослідження” [8]. Ця книга – докторська дисертація вченого – стала першою працею, в якій проаналізовано діяльність комуністичної спецслужби на основі кількісних показників. Джерельну базу роботи склали документи статистичної звітності ГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ, що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Автор визначає вірогідність цих статистичних матеріалів стосовно репресій, пропонує методіку підрахунку цих даних як повноцінного джерельного комплексу, розкриває механізм фальсифікацій і перекручень, що мали місце в роботі спецслужб [9].

По-новому підійшов до визначення назви періоду 20-х рр. відомий дослідник цього етапу С. Кульчицький. Він назвав свою монографію, що вийшла друком 1996 р. – “Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928)”. Термін “комунізм”, як відомо, має багато значень, в тому числі політичний лад, теорія, партія, і тому використана назва в достатній мірі об’єктивно відбиває процеси, які відбувалися в цей час в Україні [5, с. 120].

У своїй наступній праці – “Подарунок Сталіна радянському електорату”, присвяченій 70-річчю Великого терору С. Кульчицький глибоко аналізує та дає оцінку радянській партійній системі: “Суспільним життям апарат партії більшовиків керував опосередковано – через радянські органи влади. Опосередкованість вважалася перевагою, тому що дозволяла державній партії розв’язувати принципові питання, не беручи на себе безпосередньої відповідальності за поточні справи” [7, с. 67]. Під час терористичних операцій, що змінювали одна одну, сотні тисяч людей були знищені фізично, а мільйони – морально, шляхом примушування до співробітництва з органами безпеки, публічного засудження “ворогів народу”, вимушеної подачі неправдивих свідчень проти співробітників, знайомих і навіть рідних [7, с. 74]. Автор зазначає, що Великий терор, так само як Великий голод, свідчить про всеїдність сталінських репресій, які були інструментом державної політики [7, с. 75].

Важливий внесок у розуміння Великого терору зробив Г. Бордюгов [27]. У своїх працях автор дослідив появу наказу М. Єжова за № 00447, всі основні етапи його виконання в республіках Союзу РСР, зокрема й в Україні; показав взаємини центру і периферії, роль каральних органів, участь партійних структур в репресіях. Автор відстоює тезу, що терор не був “сліпим”, а скеровувався у певних напрямках.

Цю ж думку поділяє дослідниця Т. Рафальська [10], її дисертаційна робота “Великий терор на Житомирщині” має регіональний характер, вужча тематика дозволяє широко розкрити роль і місце репресивної політики в Україні, та на Житомирщині зокрема, представляє комплексний аналіз терористичного сталінського режиму.

На цьому огляд вітчизняної історіографії теми Великого терору навряд чи можна назвати вичерпним. Дана стаття – радше спроба скласти загальну картину, такий собі Український дослідницький путівник “Великого терору” в Україні 1937-1938 рр. Важливим є практичне усвідомлення українцями тих старших подій, які стались декілька поколінь тому. Ще з середини 1990-тих були встановлені деякі місця масових страт і поховань. Робляться спроби створити в цих місцевостях меморіали в пам’ять жертв масових операцій НКВС [6].

21 травня 2007 р. Президент України В. Ющенко підписав Указ № 431/2007 “Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору — масових політичних репресій 1937-1938 рр.”. Указ підписаний на підтримку ініціативи громадськості “з метою належного вшанування пам'яті жертв політичних репресій, привернення уваги суспільства до трагічних подій в історії України, викликаних насильницьким впровадженням комуністичної ідеології, відродження національної пам'яті, утвердження нетерпимості до будь-яких проявів насильства проти людства”. Згідно указу був встановлений День пам'яті жертв політичних репресій – 5 серпня.

Тож з часу проголошення незалежності України інтерес до цього періоду значно зріз, тематика продовжує поглиблюватися. Нашим сучасникам важливо зрозуміти, що для досягнення світлого майбутнього держави потрібно пам'ятати про минуле, навіть, якщо сторінки цієї історії зрошені кров'ю предків. Наприклад, естонці з точністю до однієї людини встановили число жертв сталінських репресій у своїй країні...

Джерела та література

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953 рр.: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз у 2 кн. – К., 1994. – 428 с.
2. Білокін С. Масовий терор, як засіб державного управління в СРСР. – К., 1999.
3. Волкогонов Д. Сталинизм: сущность, генезис, эволюция // Вопросы истории. – 1990. – № 3.
4. Волкогонов Д. Триумф и трагедия: политический портрет И.В. Сталина в 2 кн. – М.: Изд-во АПН, 1989; кн.1. ч. 1. – 301 с.; кн. 1. ч. 2. – 336 с.; кн. 2. ч. 1. – 424 с.; кн. 2. ч. 2. – 267 с.
5. Источник. – 1995. – № 1.
6. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996.
7. Кульчицький С. Подарунок Сталіна радянському електорату (До 70-річчя “Великого терору”) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2007. – № 1(28).
8. Нікольський В. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920 – 1950-х рр.). Іст.-стат. дослідж.: монографія / В.М. Нікольський – Донецьк: Вид-во Донец.нац.ун-ту, 2003. – 624 с.
9. Політичний терор і тероризм в Україні XIX – XX ст.: історичні нариси / під ред. В. Смоля / – К., 2002. – 950 с.
10. Рафальська Т.Л. “Великий терор” на Житомирщині (липень 1937 р.- листопад 1938 р.): Автореф. дис... канд. іст. наук / 07.00.01 – НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К., 2010. – 20 с.
11. Реабилитация: политические процессы 30-50-х годов / [под общ. ред. А.Н. Яковлева]. – М.: Политиздат, 1991.

12. Сталин и Каганович. Неизданная переписка. 1931-1936. – М.: РОССПЭН, 2001. – 274 с.
13. Стенограмма февральско-мартовского (1937 г.) пленума ЦК ВКП(б) // Вопросы истории. – 1995. – 318 с.
14. Хаустов В. Сталин, НКВД и репрессии, 1936-1938 гг.: – М.: РОССПЭН: Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2009. – 430 с.
15. Хлевнюк О.В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. – М.: Республика, 1992. – 268 с.
16. Хлевнюк О.В. “Великий террор” 1937-1938 гг. как проблема научной историографии // Историческая наука и образование на рубеже веков. – М., 2004.
17. Цит. за: Сталинское Политбюро в 30-е годы. – М., 1989. – 152 с.
18. Шаповал Ю. Україна в добу “Великого терору”: етапи, особливості, наслідки “Єжовщина” починається // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2007. – №1(28). – С.80.
19. Шаповал Ю. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. – К., 1990. – 143 с.
20. Шаповал Ю. Україна 20-50-х рр.: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – 351 с.
21. Шаповал Ю.І. Людина і система (штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). – К., 1994. – 270 с.
22. Шаповал Ю.І. Україна ХХ ст.: особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – 560 с.
23. Яковлев А.Н. Горькая чаша: большевизм и реформация России – Ярославль: Верхне-Волж. изд-во, 1994. – 461 с.
24. Яковлев А. Сумерки / А.Яковлев. – М.: Материк, 2003. – 687 с.
25. Яковлев А.Н. По мощам и елей. – М.: “Евразия”, 1995. – С. 180.
26. Юнге М. и др Вертикаль Большого Террора. История операции по приказу НКВД № 00447 [Марк Юнге, Геннадий Бордюгов, Рольф Биннер]. – М.: Новый Хронограф, АИРО-XXI, 2008. – 784 с.
27. Волков А.Г. Перепись населения 1937 года: вымыслы и правда [Электронный ресурс] На сервері: Демоскоп Weekly [on-line]. Режим доступу: http://demoscope.ru/weekly/knigi/polka/gold_fund08.html
28. Наказ НКВС № 00447 [Электронный ресурс] На сервері: Вікіпедія – вільна енциклопедія[on-line]. Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Наказ_НКВС_№_00447#cite_note-29/Ochotin,Roginskij,Zur_Geschichte_der_“Deutschen_Operation

Аннотація

Бранчук О.А. “Великий террор” в Украине (1937-1938 рр): отечественная историография вопроса.

Анализируется отечественная историография проблемы “Великого террора” в Украине (1937-1938 гг.). Автором рассматриваются исследования украинских ис-

ториков 90-х гг. XX – начала XXI вв., написанные на основе рассекреченных архивов советских спецслужб.

Ключевые слова: Великий терор, репресии, “єжовщина”, чекисты.

Annotation

Olga Branchuk (Kyiv). “The Great terror” in Ukraine (1937-1938): the national historiography

The national historiography problem of “Great Terror” in Ukraine during 1937-1938 is analyzed. Ukrainian historians investigations during the 90-ies of XX - XXI centuries based on declassified Soviet intelligence archives were worked out by the author.

Key words: The Great terror, repressions, Yezhov regime, officials of cheka

Науковий керівник – *Потильчак О.В.*, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

УДК 94(477.8)“192/195”Бандера С

Марина ЖАБУРОВСЬКА
(м. Київ)

Степан Бандера і його роль в національно-визвольній боротьбі українського народу

Досліджується роль С. Бандери в національно-визвольній боротьбі українського народу. Визначено основні чинники, що вплинули на формування його світогляду, аналізується діяльність С. Бандери в період створення та розколу ОУН (1929-1940 рр.). З’ясовано та обґрунтовано основні причини, що підштовхнули ОУН(б) до співпраці з Німеччиною, запропоновано оцінку ролі С. Бандери в утвердженні національної ідеї у повоєнний період.

Ключові слова: Організація українських націоналістів (ОУН), Степан Бандера, “антимонопольна компанія”, “шкільна акція”, Акт Відновлення незалежності Української Держави.

Становлення Степана Бандери як політичного діяча відбувалося під впливом різноманітних чинників – родинне виховання, освіта, національно-

визвольна боротьба. Соціально-економічні, суспільно-політичні реалії Західної України міжвоєнного періоду сприяли появі саме такого типу політичного діяча, репрезентантом якого можна назвати Степана Бандеру, для якого характерними є цілеспрямованість, самовідданість, безкомпромісність.

Після того як у 1929 р. була створена Організація українських націоналістів (ОУН) Степан Бандера стає її членом. За завданням організації він здійснював роботу в Калуському повіті, активно працював у студентських підпільних ланках. У 1930 р. очолив відділ з розповсюдження підпільної літератури на західноукраїнських землях, згодом паралельно очолив технічно-видавничий відділ. На початку 1931 р. керував ще й відділом доставки підпільних видань з-за кордону.

У 1932 р. С. Бандера стає заступником провідника Крайового Проводу ОУН на західноукраїнських землях. Він розпочинає виступати за визволення українського народу та побудову соборної самостійної України [14].

В липні 1932 р. Степан Бандера з кількома іншими делегатами від ОУН брав участь у Конференції ОУН у Празі. У 1933 р. (він уже був на посаді голови Крайового Проводу) відбулися ширші конференції в Берліні і в Данцігу, на яких був Степан Бандера. Крім того, на вужчих конференціях-зустрічах він мав кілька разів змогу говорити про революційно-визвольну діяльність Організації з Провідником ОУН Євгеном Коновальцем та з його найближчими співпрацівниками [9].

Перебуваючи на керівних посадах у Крайовому Проводі ОУН, з метою поширення впливу ОУН на населення краю С. Бандера розгорнув активну діяльність на західноукраїнських землях. В основу діяльності організації Степан Бандера поклав розроблену ним програму, що складалася з наступних пунктів: масове створення осередків ОУН у середовищі робітників і селян, зосередження уваги на організації мережі на північно-західних землях (Волинь); розгортання підготовки ідейно-політичних, бойових кадрів, оволодіння конспіративною справою; активізація діяльності в напрямі організації масової непокори населення окупаційним польським властям; ведення боротьби проти комуністичної ідеології на західноукраїнських землях у відповідь на репресивну політику сталінського тоталітарного режиму [9].

Ефективним засобом формування української патріотичної свідомості було запровадження С. Бандерою традиції облаштування символічних місць поховання українців, що були учасниками визвольних змагань 1917-1921 рр., зокрема на честь полеглих під Крутами.

Значний вплив на формування національної свідомості українського населення Галичини мали організована Крайовою езекутивною ОУН так звана “антимонопольна кампанія” (заклик не купувати товари продаж яких конт-

ролював Польщею), ще однією стала “шкільна акція” (рух проти спроб польського уряду полонізувати українське шкільництво).

Завдяки зусиллям Крайової езекутиви, очолюваної С. Бандерою, в Галичині широко розповсюджували оунівські видання, зокрема легальні щотижневики – “Наш Клич”, “Студентський вісник”, підпільні – “Бюлетень Крайової езекутиви ОУН”, “Юнак”. З-за кордону надходили “Розбудова нації”, “Сурма”, “Український націоналіст”, “Український вісник”. На місцях друкувалися масовими тиражами пропагандистські листівки. Вони розповсюджувалися в найвіддаленіших селах і мали значний вплив на найширші верстви українського населення, виховували їх в дусі українського національного патріотизму [9].

Підтримуючи акції протесту Українського Національно-Демократичного Об’єднання проти спланованого Голодомору 1932-1933 рр. у Наддніпрянській Україні, Бандера доручив здійснити замах на радянського консула у Львові. В 1934 р. підготував замах на міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького, за влади якого польська влада провела жорстокі акції “пацифікації” (умиротворення) українців. У червні 1934 р. Бандера ув’язнений польською поліцією і перебував під слідством у в’язницях Львова, Кракова та Варшави.

Суд проходив не об’єктивно, з ущемленням прав підсудних. Все це вилилось на сторінки преси і продемонструвало світові дійсний стан справ з українським питанням у Польщі. Було яскраво продемонстровано світовій громадськості, що навіть під час судових процесів підсудні українці, а також їх захисники не мали права вільно висловлювати свої думки.

Польська влада, намагаючись завдати остаточної поразки ОУН, вирішила провести ще один судовий процес. До її рук потрапив оунівський архів, внаслідок чого вона мала документальні докази діяльності організації та багатьох функціонерів. Окрім причетних до вбивства Б. Перацького, були притягнуті до суду інші члени ОУН.

Львівський процес проти членів Крайової езекутиви ОУН розпочався 25 травня 1936 р. Він мав проходити як продовження Варшавського процесу та набув ще більш політизованого забарвлення. Степан Бандера, виступаючи на суді, як крайовий провідник ОУН на західноукраїнських землях, використовував кожну нагоду для роз’яснення ідеологічних і політичних позицій організації українських націоналістів. Однак судді щоразу перебивали його виступи, не дозволяючи говорити на цю тему.

Вагомим наслідком Варшавського та Львівського процесів стало те, що польські політичні кола усвідомили необхідність вирішення українського питання, яке набрало надзвичайної гостроти. Навіть польські консервативні політики та публіцисти змушені були визнати, що терором та примусом не-

можливо колонізувати Малопольщу. Наголошувалося, що українську проблему необхідно розглядати як внутрішню державну проблему Польщі, а не “ворожу інтригу” зовнішніх сил. Польська преса рясніла критичними статтями, що ОУН є справжнім захисником українського народу, який бореться за свої національні та соціальні права [9].

Вирок С. Бандері на Львівському процесі об’єднали з вироким, винесеним на Варшавському процесі, – довічне ув’язнення. Але “довічність” швидко закінчилася з падінням польської держави у вересні 1939 р. З польських тюрем вийшли тисячі українських політв’язнів, а серед них був і Степан Бандера.

Згідно з пактом про ненапад між Німеччиною і СРСР від 23 серпня 1939р. і договором про дружбу та кордони від 28 вересня 1939 р., до УРСР увійшли західноукраїнські землі, що входили до складу Польщі. Включення Західної України до складу УРСР було значною подією, оскільки вперше за багато століть українці з’єдналися в межах однієї державної території.

“Соціалістичні перетворення”, що розпочалися на західноукраїнських землях не сприймалася місцевим населенням. Радянська влада заборонила політичні партії, соціально-економічні, культурницькі товариства та організації, вважаючи їх буржуазно-націоналістичними. Почалась розгорнута колективізація сільського господарства. Зневажаючи релігійні почуття людей, нова влада розгорнула антирелігійну пропаганду, спочатку обмежувала, а потім заборонила релігію, ліквідувала її викладання в школі, конфіскувала церковні землі, розгорнула русифікацію.

Широкі маси українства західних областей протестували проти подібних перетворень і дійшли висновку, що проти такої радянської влади варто вести боротьбу. На захист населення виступила ОУН(б). Степан Бандера, прибувши до Львова в перші дні приходу радянських військ, налагодив зв’язки з функціонерами Крайової екзекутиви. Не посідаючи ніяких офіційних посад, але маючи незаперечний авторитет, здобутий ним у минулому Степан Бандера був негласним лідером ОУН(б) на західноукраїнських землях. Були спеціально накреслені конкретні плани діяльності ОУН(б) за нових умов. На першому місці поставлені питання розбудови мережі й дій ОУН(б) на всій території України, що опинилися під більшовиками; розгортання революційної боротьби при поширенні війни на території України і незалежно від розвитку війни; протидія на випадок масового знищення більшовиками національного активу на західноукраїнських землях.

У квітні 1941 р. у Кракові було проведено Другий збір ОУН, головою проводу було обрано С. Бандеру. На зборі було вирішено не визнавати постанов Другого збору ОУН під керівництвом А. Мельника. В постановках Краківського збору ОУН(б) було зроблено політичну характеристику визво-

льних змагань за українську державність в останні десятиріччя, наголошено, що організація українських націоналістів бореться за Українську суверенну соборну державу, за новий справедливий лад і продовжуватиме революційну боротьбу за визволення українського народу без огляду на всі територіально-політичні зміни, які б виникли на терені Східної Європи [9].

У постановах зазначалося, що союзниками України ОУН(б) вважає всі держави, політичні угруповання та сили, що зацікавлені в розвалі СРСР та у створенні ні від кого незалежної Української суверенної соборної держави. Тому і відношення ОУН(б) до держав та політичних рухів залежатиме від їх антибільшовицької позиції.

Прагнення ОУН(б) змагатися за українську державність напередодні зіткнення Німеччини з СРСР примусило її лідерів шукати політичних союзників, якою і стала Німеччина, яка була основною суперницею СРСР. Звичайно, українці не могли знати справжніх намірів німецьких правлячих кіл тому, що вони дбайливо їх приховували. Одною з ідей як досягти незалежність Української держави стала надія на те, що її допоможе здобути Німеччина, на прикладі Хорватії і Словаччини, а іншою було вдале використання знесилення обох держав через винищувальну війну. В міру їх знесилення формуватимуться українські органи влади та війська, що згодом стануть домінуючою силою на окупованій території. Тоді, залежно від розвитку подій, можна продиктувати свої умови одній або другій стороні, а згодом розгорнути діяльність щодо створення Української незалежної держави.

22 червня 1941 р. у Кракові відбулася нарада представників різних політичних партій в еміграції за участю Степана Бандери, на якій було створену Український національний комітет (УНК). Завданням комітету було очолити і розгорнути діяльність по налагодженню державного життя в Україні. Під час наради присутні дізнались про початок війни.

Згідно за підготованим планом ОУН(б), проголошення відновлення Української Держави мало відбутися в Києві у перших днях після звільнення його від більшовиків, але у зв'язку з подіями, що відбувались було прийнято рішення проводити їх в Львові, що і відбулося 30 червня 1941 р. у будинку львівської "Просвіти" о 8 год. Національні збори одноголосно проголосили Акт відновлення незалежності Української Держави. Тут же було сформовано Державне Правління на чолі з Ярославом Стецьком та уряд, до складу якого увійшли представники різних українських партій[15].

Значення Акту про відновлення Української Держави важко переоцінити. По-перше, він чітко поставив мету перед українським народом у Другій світовій війні, вказав на пріоритети, до яких стриміла ОУН. По-друге, він чітко задекларував українську самостійницьку політику і відразу унеможливив для народу будь-які сподівання на «добру волю Німеччини», а, навпаки, по-

ставив її перед фактом української незалежності, поставив саму боротьбу українців на шлях безкомпромісності. Перед всім світом було заявлено, що український народ не мириться з жодною імперською окупацією, ні з комуністично-московською, а ні з німецькою, що він буде продовжувати боротьбу до кінця.

2 липня новина про проголошення незалежності дійшла до Берліна. До рук німців потрапив бюлетень, що був надрукований Українським національним комітетом, який призводив до думки, що на проголошення незалежності є згода чи принаймні дозвіл німецької влади. У донесенні айнзацгрупи Б поліції безпеки повідомлялося, що група Бандери надзвичайно активна і розповсюджує серед населення листівки, у яких стверджується, що український визвольний рух, який раніше поборювала полька поліція, тепер зазнає цього від німецької [16].

3 липня членів Проводу ОУН(б)у Кракові С. Бандеру, В. Горбового, В. Андрієвського, В. Мудрого, С. Шухевича запросили представники німецької влади, щоб з'ясувати всі деталі, пов'язані з проголошенням української державності. Тут було остаточно з'ясовано політику німецьких урядових кіл стосовно українського питання, тобто створення соборної незалежної Української держави. На зустрічі представник державного секретаря Е. Кунд заявив рішучий протест, зауваживши, що німецький уряд виступає проти проголошення незалежності України та уряду у Львові, що був створений без їхньої згоди. Е. Кунд запитав, хто ініціював проголошення української держави. С. Бандера відповів: "Ми вступили в бій, що розгортається зараз, щоб боротися за незалежну і вільну Україну. Ми боремося за українські ідеї та цілі [...]. Я дав розпорядження негайно створювати в окупованих німецькими військами районах адміністрацію та уряд країни" [10]. С. Бандера був засуджений до чергового довічного ув'язнення, в концтаборі Заксенхаузен.

Провід ОУН(б) все ж намагався врятувати свій політичний курс на співпрацю з гітлерівцями. У серпні 1941 р. він опублікував заяву, в якій підкреслювалось історичне значення Акту 30 червня 1941 р. Робилася спроба налагодити зв'язок з окупантами. Та це йому не вдалося.

Наприкінці вересня 1944 року Степана Бандеру та кількох його прихильників випустили з концтабору. Німці запропонували йому вступити до антибільшовицького фронту. Але він відповів їм, що ніяких розмов з німцями на цю тему не може бути, доки хоч один з членів його організації перебуватиме в ув'язненні. "Ми не можемо бути п'ятою колоною вермахту. Ми – перша колона України, – заявив Бандера в гестапо (за його власною розповіддю)" [9].

Після того як наприкінці вересня 1944 р. Степана Бандеру було випущено на волю він не залишив своїх намірів про створення незалежної Україн-

ської держави. У повоєнний період С. Бандера приділяв значну увагу теоретичним питанням. Він написав низку робіт присвячених питанню консолідації українських політичних сил. Серед таких найвідомішими є: “До проблеми політичної консолідації”, “Слово до українських націоналістів-революціонерів за кордоном”, “За завершену політичну структуру”. В цих роботах він настійно доводив важливість вироблення єдиної платформи боротьби. Степан Бандера сподівався шляхом переговорів і пошуком компромісу між еміграційними українськими організаціями виробити спільну тактику боротьби за створення незалежної Української держави.

Джерела та література

1. *Бандера С.А.* Автобіографія. – ІБ.м., 1990. – 16 с.
2. *Бандера С.А.* Слово до Українських Націоналістів-Революціонерів за кордоном. – Б.м., 1948. – 69 с.
3. *Бандера С.А.* Перспектива української революції. – Торонто, 1978. – 640 с.
4. *Гордасевич Г.Л.* Степан Бандера: людина і міф – третє видання. – Львів, 2001, – 192 с.
5. *Дужий П.* Степан Бандера — символ нації. Ескізний нарис про життя і діяльність Провідника ОУН. У 2-х частинах. Ч – 2. – Львів. 1997. – 383 с.
6. *Дужий П.* За яку Україну боровся Степан Бандера?/ Конгрес Українських Націоналістів. – Івано-Франківськ, 1997. – 20 с.
7. Життя і діяльність Степана Бандери: документи і матеріали/ Ред. М. Посівник. – Тернопіль, 2008. – 442 с.
8. *Климишин М.В.* В поході до волі. – Детройт, 1987. – Т.1. – 430 с.
9. *Кучер В.* Національно-визвольна боротьба за незалежну українську державу: історична література. – 2009. – 128 – 155 ст.
10. *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій Світовій війні. – Париж, 1993. – 657 с.
11. *Мірчук П.* Степан Бандера – символ революційної безкомпромісності. – Хмельницьк, 1992. – 160 с.
12. *Мудрик-Мечник С.* Революційна ОУН під проводом Степана Бандера. – Стрий, 1993. – 94 с.
13. *Посівник М.* Степан Бандера – життя, присвячене свободі. – Львів, 2008. – 110 с.
14. *Ребет Л.* Світла і тіні ОУН. – Мюнхен, 1964. – 69 с.
15. *Стецько Я.* 30 червня 1941. – Торонто, 1967. – 463 с
16. *Степан Бандера: мифы. Легенды. Действительность./ Р.В. Частий.* – Харьков, 2007. – 318с.
17. Шлях Бандери: [збірка статей]. – К., 2008. – 47 с.

Аннотация

Жабуровская М.М. (г. Киев). Степан Бандера и его роль в национально-освободительной борьбе украинского народа

Исследуется роль С. Бандеры в национально-освободительной борьбе украинского народа. Определены основные факторы, которые повлияли на формирование его мировоззрения; исследовано деятельность С. Бандеры в период создания и раскола ОУН (1929 – 1940); выяснено и объяснено главные причины, подтолкнувшие ОУН(б) к сотрудничеству с Германией; дано оценку роли С. Бандеры в утверждении национальной идеи в послевоенный период.

Ключевые слова: ОУН, “антимонопольная компания”, “школьная акція”, ОУН (б), УНК, Акт Возобновления независимого Украинского государства.

Annotation

Marina Zhaburovska (Kyiv). Stepan Bandera and his role in the national liberation struggle of Ukrainians

Bandera's role in the national liberation struggle of Ukrainians is investigated. The main factors that influenced on the formation of his outlook has been defined, Bandera activity during the OUN establishment and split (1929-1940) is analyzed. The main reasons that prompted the OUN (b) to cooperate with Germany have been found out and grounded, assessment of Bandera role in asserting the national idea in the postwar period has been offered.

Key words: Organization of Ukrainian Nationalists (Bandera), Stepan Bandera, Competition Company, school event, the Ukrainian National Committee, the Restoration Act of Independence of the Ukrainian State.

Науковий керівник – *Потильчак О.В.*, доктор історичних наук, професор кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

УДК 94(477)“1942/1944”:355

Олександр БУРЛАКА
(м. Київ)

Битва під Прохорівкою. Історичний міф чи реальність?

Досліджується одна з найбільших танкових битв Другої світової війни. Проаналізовано особливості та рівень вивчення проблеми в сучасній історіографії, визначено складні та дискусійні питання.

Ключові слова: 5-та гвардійська танкова армія, дивізії СС “Адольф Гітлер”, “Мертва Голова”, “Райх”, зустрічний бій, Прохорівка.

На південному фасі Курської дуги відбулася одна з найбільших танкових битв Великої вітчизняної війни, Прохорівська битва. Мова йде про зустрічну танкову битву 5-ої гвардійської танкової армії генерала-лейтенанта Павла Ротмістрова, та 2-го танкового корпусу СС обергрупенфюрера Пауля Хаусера. Оцінка ролі й місця Прохорівської битви в різних публікаціях далеко неоднозначна. В одних вона замальовується як безперечна перемога, в інших зазначається що це пребільшення. Тому основним завданням нашої роботи є проаналізувати літературу із зазначеної проблеми.

Перш за все варто відзначити що в мемуарах П.А. Ротмістрова зазначається що Прохорівська битва – це лише танкова битва і вона відбулася 12 липня 1943 р. Цього дня танкові сили противника були остаточно зломлені. Але через місяць ці зломлені сили нанесли сильний контрудар по 1-й танковій армії, і армії генерала Ротмістрова довелося знову з ними зіткнутися.

Що ж до початку Прохорівської битви то Г. Олейніков приводить до розгляду документи, в яких вказується що прохорівська битва розпочалася не 12-го, а 10-го липня і почалася вона не з удару 5-ої гвардійської танкової армії генерала Ротмістрова, а з удару танкової дивізії СС “Адольф Гітлер” і оборонних бойових дій 52, 6, 183 стрілецької дивізії. Отже з вказаного виходить що Прохорівська битва розпочалася 10 липня, без участі 5-ої гвардійської танкової армії і що вона не була тільки танковою. Дійсно її кульмінацією стало 12 липня, коли в бій вступила 5 танкова армія [9].

До сьогоднішня вирішальну роль в Прохорівській битві приписують 5-ій танковій армії генерала Ротмістрова, яка розгромила танкові війська групи армій “Південь”, з чим не погоджується Г.К. Жуков зазначаючи що це – “незовсім так”.

Аналогічне твердження знаходимо в Шеститомнику Великої Вітчизняної війни. Зазначається що противник в ніч на 12 липня зосередив західніше

Прохорівки велике угруповання трьох дивізій танкового корпусу СС “Адольф Гітлер” “Мертва голова” “Райх”. Вочевидь на цьому виводі і ґрунтувалося твердження про вирішальну роль 5-ої гвардійської танкової армії. Але група армії “Південь” мала п’ять танкових дивізій, одна моторизована і чотири піхотні. З них лише три танкові і одна піхотна знаходилися на прохорівському напрямі, всі інші знаходилися на Обонському напрямі і не брали участі в бойових діях проти 5-ої гвардійської танкової армії [1].

Також багато суперечностей з’являється при дослідженні кількості бойових одиниць, які брали участь в Прохорівській битві. Як зазначає Г. Олійников: “Що під прохорівкою діяло не більше 500-550 бойових машин. Обґрунтовуючи це він наводить приклад що ширина смуги між р. Псел і станцією Прохорівка близько 6 км. Тому в бойовій лінії першого ешалону можна було розгорнути не більше 60-70 танків з кожного боку. Навіть при побудові в дві лінії одночасно могли вести бій не більше 250-300 танків”.

Ротмістров в своїх мемуарах наводить цифру в 1200 танків з обох сторін, які одночасно брали участь в Прохорівській битві. Також запевнював що німецькі війська переважали радянські сили, особливо в тяжкій бронетехніці.

Як зазначає Л. Лопуховський то теза Ротмістрова про перевагу противника у танках у світлі фактів не витримує ніякої критики. На “танковому полі” південно-захід від Прохорівки нашим трьом танковим корпусам (462 танки і САУ) протистояло не більше 220 танків та штурмових гармат противника. Це вже потім з’явилися цифри – 700 і навіть 800 танків противника, щоб виправдати невдачу і наші високі втрати.

Гірку правду говорити важко і не завжди приємно. Але давно потрібно сказати громадськості, ветеранам та й усьому народу, якою ціною завойована перемога, в тому числі і перемога під Курськом.[8]

В. Замулін вказує, що 5-та гвардійська танкова армія в період 7-24 липня мала 501 середній танк, 261 легкий танк, 45 самохідних установок. Німецькі війська в свою чергу мали близько 500 танків [5].

Що ж до втрат то тут також виникають певні суперечки. Як повідомляє Г. Олійников. Безумовно, ми виграли під Прохорівкою, не дозволивши супротивникові прорватися на оперативний простір, змусили його відмовитися від своїх далекосяжних планів і змусили відійти у вихідне положення. Наші війська вистояли в чотириденному запеклому бою, а противник втратив свої наступальні можливості. Але і Воронежський фронт вичерпав свої сили, що не дозволило йому відразу ж перейти в контрнаступ. Склалася, образно кажучи, патова ситуація, коли командування тієї та іншої сторони ще хочуть, а війська вже не можуть! [10; 2]

Іншими словами, ні група армій “Південь”, ні Воронежський фронт не домоглися рішучої перемоги у битві на південному фасі Курської дуги. Закономірне питання: чому? У чому причина цілковитої невдачі противника і, так би мовити половинчастість успіху наших військ?

Перемога або поразка в бою, битві, та й у війні в цілому зумовлені дією об'єктивних законів, властивих збройної боротьби. Але об'єктивні закони війни, як і інші закони життя і розвитку людського суспільства, діють не самі по собі, не автоматично, а опосередковано через практику людей, через усвідомлені дії лідерів - командувачів, командирів, начальників, які приймають рішення, і виконавців, реалізують задуми та плани операцій, битв і бою. Облік співвідношення сил своїх і противника, не тільки кількісного, але й якісного, морально-психологічного стану і рівня професіоналізму які борються і інших факторів дозволяє військовому командуванню визначити можливе і неможливе в ході операції передбачити ймовірні дії супротивної сторони, обрати найбільш ефективні способи і форми боротьби, застосовуючи їх творчо залежно від обстановки. І навпаки, ігнорування об'єктивної дійсності неминуче веде до прорахунків, невиправданих втрат і жертв, програшу битви або навіть до поразки [9].

Досягнення перемоги обумовлено відповідністю цілей, задумів і планів реальним можливостям, які мають противники, Тому у військовій справі настільки велика роль суб'єктивного чинника – особистих якостей командувача (командира) і підготовленості його штабу як органу управління. Об'єктивно німці не мали реальної можливості домогтися рішучої перемоги у Курській битві з цілого ряду причин, в основному виходять за межі нашої теми. Ми ж торкнемося лише тих, які, як кажуть, лежать на поверхні. Перш за все, це співвідношення сил і засобів. За підрахунками автора Центрального і Воронежського фронтів перевершувала групи “Центр” і “Південь”: за кількістю людей в 1,5 рази; за мінометами удвічі; в бойових літаках в 1,2 рази; по танках і (САУ) в 1,3 рази [9].

За підрахунками Л. Лопуховського в битві під прохорівкою війська Воронежського фронту за 19 діб операції втратили 73 892 осіб (безповоротно – 27 542). Степовий фронт за 15 діб (з 9 по 23 липня) – 70 058 (безповоротно – 27 452). Загальні втрати двох фронтів на південному фасі Курського виступу склали 143 950 осіб. Виходить, що фронти зазнали приблизно однакові втрати (навіть цифри безповоротних втрат однакові!). Хоча війська Воронежського фронту вели бої з початку і до кінця операції, втративши при цьому 13,8 % свого складу. А Степовий фронт, склад і чисельність якого автори статистичного дослідження “Гриф секретності знято” не вказали, фактично підключився до операції тільки з 19 липня. З таким розкладом втрат між

двома фронтами важко погодитися, тому що це суперечить загальному ходу і характеру бойових дій [8].

Війська ворога в цей час – 4 танкова армія і АГ “Кемпф” втратили всього 20 720 осіб, із них убитими – 3 330. Мабуть, командувач групи армій “Південь” “забув” або не вважав за потрібне включити в загальний підсумок втрати, понесені в наступних боях, у тому числі і при відправленні на вихідний рубіж. Принагідно зауважимо, що німецька сторона теж не пропускала нагоди применшити свої втрати. За даними військового архіву ФРН, в період з 4 по 20 липня 4 танкова армія Г. Гота втратила 18 594 осіб (2 тк СС – 8 095, 48 тк – 6 541, 52 ак – 2 918), в тому числі убитими 3032 осіб Війська армійської групи “Кемпф” за цей же період втратили 15 960 чол. (3 тк – 8 489, ак “Раус” – 7 154, 42 ак – 317), в тому числі убитими – 5 549. Всього війська групи армій “Південь” під час операції “Цитадель” з 4 по 20 липня 1943 втратили 34 554 солдата та офіцера. Співвідношення втрат Воронезького і Степового фронтів (за офіційними даними) і групи армій “Південь” складає 4:1 не на нашу користь [8; 4].

9-а армія групи армій “Центр” з 5 по 31 липня втратила 35 635 осіб, з них з 5 по 11 липня – 22 273. Безповоротні та санітарні втрати Центрального фронту за цей же період, за офіційними даними, склали 33 897 чоловік. Співвідношення по втратах – 1,5:1 на користь противника. За німецькими даними, обидві групи армій – “Південь” (з 5 по 20 липня) і “Центр” (з 5 по 11 липня) при здійсненні операції “Цитадель” втратили 56 827 чоловік. У ці ж терміни наші три фронти – Центральний, Воронезький і Степовий, за офіційними даними, втратили 177 847 солдатів і офіцерів. Втрати сторін у живій силі в курської оборонної операції співвідносяться як 3:1 на користь ворога. З урахуванням наших даних воно складе 4:1 не на нашу користь [8].

Отже, всупереч уставленій думці Прохорівська битва не була суто танковою битвою, адже в ній брали участь стрілецькі дивізії, артилерія і авіація. Не можна рахувати Прохорівську битву як зустрічну, що зустрічається в сучасній літературі. Адже 12 липня радянські війська ринулися в атаку і лише в другій половині дня, німецькі війська зупинили їх, після чого перейшли в наступ.

Однак, незважаючи на існування певних проблем, браку різного роду публікацій про Прохорівську битву практично не існує. Оцінка ролі та місця цієї битви в різних публікаціях далеко неоднозначна. В основному це можна пояснити тим, що ці публікації не є науково-дослідницькими, а об’єктивно аналітичними. В зв’язку з цим їм більшою чи меншою мірою властиві вільні тлумачення тих або інших подій.

Джерела та література

1. Военная литература [Интернет ресурс]: Режим доступа: <http://militera.lib.ru>
2. Независимое военное обозрение [Интернет ресурс]: Режим доступа <http://nvo.ng.ru>
3. *Бекетов П.* Прохоровское поле: С хроник танковых битв. – М., 2003.
4. Військовий вісник. Військово патріотичний альманах. Травень 2001, 5 (16)
5. *Замулин В.* Прохоровка – неизвестная битва великой войны. – М.: Транзиткнига, 2005.
6. *Исаев А.* Десять мифов Второй мировой. – М., 2004.
7. *Карнацевич В.* 100 знаменитых битв. – Харьков, 2004.
8. *Лопуховский Л.* Прохоровка без грифа секретно. – М.: Яуза, Эксмо, 2005.
9. *Олейников Г.А.* Прохоровская битва. – СПб.: Нестор, 1998.
10. *Соловйов Б.* Битва на огненной дуге. – М., 2003.

Аннотация

Бурлака А.Ю. (г. Киев). Битва под Прохоровкой. Исторический миф или реальность?

Исследуется одно из крупнейших танковых сражений Второй мировой войны. Проанализированы особенности и уровень исследования проблемы в современной историографии, определены наиболее сложные и дискуссионные вопросы.

Ключевые слова: 5-я гвардейская танковая армия, дивизии СС “Адольф Гитлер”, “Мертвая Голова”, “Райх”, встречный бой, Прохоровка.

Annotations

Olexander Burlaka (Kyiv). The Battle at Prokhorovka. Historical Myth or Reality?

One of the Biggest Tank Battles of World War II is studied. Features and level of studying the problems in the modern historiography were analyzed; complex and controversial issues were identified.

Key words: 5-and Guards Tank Army, the SS Division “Adolf Hitler”, “Dead Head”, “Reich”, meeting engagement, Prokhorovka.

Науковий керівник – *Ветров І.Г.*, кандидат історичних наук, професор, заступник директора з виховної та наукової роботи Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

УДК 94(477)“1942/1944”;355

Олена БУДЗІНСЬКА
(м. Київ)

**Іван Данилович Черняховський – командувач
60-ю армією(1942-1944 рр.)**

Розглядається полководницька діяльність І.Д. Черняховського на посаді головокомандувача 60-ю армією у 1942-1944 рр. Проаналізовано особистісні специфічні риси цього визначного українця – воєначальника Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: І.Д. Черняховський, 60-та армія, головнокомандувач.

Світова історія доводить, що нація, країна на найскладніших етапах свого розвитку чи в скрутні години випробувань потребує людей, спроможних очолити і взяти на себе відповідальність за її долю. Жоден народ, жодна держава не могли вибороти і відстояти свою незалежність, свободу і право на майбуття без висунення зі свого середовища керманичів, спроможних повести за собою маси. В першу чергу це стосується полководців.

Ім'я українця Івана Даниловича Черняховського відоме далеко за межами нашої Батьківщини. Він належав до тих військових діячів, котрі зробили вагомий внесок до скарбниці військового мистецтва, а його блискавичний злет від командира дивізії до командувача фронтом під час Великої Вітчизняної війни не має аналогів у світовій практиці. І.Д. Черняховський був наймолодшим командувачем фронту за всю історію Червоної армії. Стрімкий кар'єрний злет І.Д. Черняховського став можливим за рахунок його неабияких здібностей та професійного ставлення до своїх обов'язків. Незважаючи на значний масив робіт, присвячених життєвому шляху та діяльності І.Д. Черняховського, його постать залишається “в тіні” таких полководців, як Г.К. Жуков, К.К. Рокоссовський, О.М. Василевський, І.С. Конєв та ін.

Актуальність даної публікації посилюється відсутністю цілісного ґрунтовного й об'єктивного дослідження, присвяченого І.Д. Черняховському, як особистості та військовому діячеві, його ролі у визволенні української землі.

Висвітлення діяльності полководця вітчизняною історіографією можна розділити на три періоди. Перший період – 1945-1955 рр., другий – 1956-1991 рр., третій період – 1991 р. – до нинішнього часу.

Перший період в силу як об'єктивних, так і суб'єктивних причин був позначений лише накопиченням та опрацюванням матеріалів, які згодом вибірково будуть використані під час написання робіт, присвячених життю та військовій діяльності І.Д. Черняховського. Деякі невеликі за обсягом роботи

з'являлися в періодичній пресі. Так, однією з перших робіт, яка частково і поверхово відобразила діяльність полководця стала стаття підполковника В. Губарева “Выдающийся Советский полководец”, яка має біографічний характер.

Важливим проміжком часу став другий період в дослідженні життя та діяльності І.Д. Черняховського. Відбуваються суттєві зміни, що пов'язані з “відлигою”, яка сталася після XX-го з'їзду КПРС. Як наслідок, доступ до архівів і відповідних закладів науковцям, історикам і дослідникам було частково відкрито.

Третій період відображення діяльності І.Д. Черняховського позначився появою двох робіт, які заслуговують на певну увагу. В першу чергу, це – праця д.і.н., професора, полковника Ф.Д. Свердлова. Його нарис “Дважды Герой Советского Союза генерал армии Иван Данилович Черняховский”, увійшов до збірки-спогадів про найвизначніших радянських воєначальників XX-го століття “Неизвестное об известных советских полководцах”.

Варто також відзначити президента Академії військових наук, генерала армії М.А. Гарєєва. Його книга “Полководцы победы и их военное наследие” присвячена аналізу діяльності полководців радянської доби.

Ми не можемо не згадати сучасні дослідження про І.Д. Черняховського, написані О.М. Фільом („За крок до маршалського жезлу”, 2005р., „Іван Черняховський”, 2006 р.).

25 липня 1942 р. наказом Ставки Верховного головнокомандування генерал-майор І.Д. Черняховський, що навідмінно зарекомендував себе в боях за Воронеж, був призначений командуючим військами 60-ї армії.

Лінію фронту в районі Воронежа, яку героїчно обороняв 18-й танковий корпус, став передовим краєм оборони 60-ї армії аж до січня 1943 р. Деякий час тут йшли бої місцевого значення.

Яким великим не був накопичений І. Черняхівським бойовий досвід, що передував новому призначенню, він ніяк не міг зрівнятися з тією великою відповідальністю, яка лягла на його плечі з призначенням на посаду командуючого армією. Іван Данилович добре усвідомлював, що йому ще багато чого потрібно буде освоїти, багатьом речам навчитися, для того, щоб виправдати велику довіру “партії та Батьківщини”.

Велику підтримку з перших днів після свого вступу на посаду командуючого військами 60-ї армії Черняховський отримав від члена її Воєнної ради армійського комісара 2-го рангу Ф.Ф. Кузнецова. Федор Федотович володів великою життєвою мудрістю, мав досвід партійно-політичної роботи в армії. Новий командуючий припав йому до серця.

Була ще одна риса, що належала новому командарму. І.Д. Черняховський вважав своїм обов'язком кожного дня виїжджати у війська разом з офіцера-

ми штабу і працівниками політвідділу армії. Можна сказати, що всі дні проводив він в дивізіях, на передовій. [2, с. 53]

За час командування І.Д. Черняховського 60-ю армією ним було проведено багато боїв, але ми зосередимо свою вагу на найголовніших, а саме: за визволення Воронежа, Курська та Дніпровська.

Дні і тижні затишшя після жорстоких боїв за Воронеж допомогли командирі оволодіти відомою впевненістю в своїх силах на новій посаді. Але це було відносно затишшя. В найближчому часі на його долю випало не легке випробування. Ставка Верховного головнокомандування наказала військам Воронежського фронту підготувати і провести нову наступальну операцію з метою розгромити угруповання супротивника в районі Воронежа, звільнити місто і захопити плацдарм на правому березі Дону. Здійснення цього наказу ми можемо побачити у рядках вірша:

*За стеною у нас речка Воронеж,
Вброд ее перейдешь – не утонешь,
А волна каски вынесет в Дон.
В поле слышится раненых стон.
Так гремит за воронежским плесом
И сечет как осколочный град!
Что противнику не перебросит
Своих танков под Сталинград!
Бой – на главных высотах России!
Из Воронежа немцы сейчас
Рвутся к Волге...
- Сковать вражьи силы! –
Это Родины, Ставки приказ. [4, 80]*

Це був для І.Д. Черняховського перший наступ, в якому він керував армією. Тому ми можемо зрозуміти його хвилювання в ті дні. Війська, що призначалися для операції, були дуже ослаблені тяжкими липневими боями з переважаючими силами ворога. Підсилити армію було нічим, оскільки в цей час всі сили кидалися на захист Сталінграду.

Операція тривала протягом десяти днів, розпочалася 15 вересня 1942 року. В результаті її війська досягли лише незначних тактичних успіхів в окремих напрямках. Можна сказати, що армія Черняховського посунулася лише на малу відстань [2, с. 56].

Та попри невдачі в найближчому часі він провів ряд операцій. Наприклад, після двох блискучих наступальних операцій – Острожсько-Росошанської і Воронежсько-Косторинської, проведених Воронежським фронтом в січні 1943 р., у Воронежсько-Курському напрямку фронт був

прорваний і шлях на Курськ для радянських віськ був відкритий. В той час Курськ мав велике оперативне й важливе стратегічне значення [8, с. 162].

Командуючий 60-ї армії І.Д. Черняхівський зі своїми військами в ході Курської наступальної операції вміло використовує ситуацію, що склалася, станом сил і засобів своїх і ворога, стрімким і сильним ударом, тонким маневром і рішучим штурмом з'єднання армії оволоділи Курськом 8-го лютого 1943 р.

Дії 60-ї армії в проведеній операції з точною впевненістю можна охарактеризувати, як виключно напористі, ініціативні, високо-маневрені, старанні та цілеспрямовані, тим більше, що маневри 60-ї армії в цей період відбувалися в умовах, не вигідних для неї у розкладі співвідношення сил і найбільш небезпечним для армії був її перехід до оборони. Це означало втрату ініціативи і, як наслідок, ворог міг поставити армію в не вигідні умови, тому було прийнято рішення продовжувати наступ і оволодіти важливим залізничним вузлом Льгов, що повністю з'єднувався з наступом головних Радянських віськ на Харків, Суми і далі в бік Києва. [7, с. 99] 3 березня 1943 р. війська 60-ї армії оволоділи залізничним вузлом Льгов.

Таким чином 60-а армія в ході успішно проведених операцій за короткий проміжок часу вирішила три головні завдання: оволоділа Курськом і Льговом; забезпечила цим самим зосередженість і розгортання створеного в районі Курська Центрального фронту під командуванням генерала армії К.К. Рокосовського, який використовуючи успіх 60-ї армії, зумів перегрупувати основні сили фронту. В цей час і розпочалась підготовка до бою на Курській дузі.

14 лютого 1943 р. за успішно проведені бойові дії Івану Даниловичу було присвоєно військове звання генерал-лейтенанта з нагородженням орденом Суворова 1-го ступеня [1, с. 6]

Маршал К. Рокосовський в своїх спогадах писав: “Знайомлячись з військами 60-ї армії, що була передана нам із Воронежського фронту, я уважно придивлявся до генерала Черняхівського. Це був чудовий командуючий. Молодий, культурний, життєрадісний [...]. Було помітно, що в армії його дуже люблять. Якщо до командира підходять доповідати не з хвилюванням, а з посмішкою, то розумієш, що він досяг багато чого. Командири всіх рангів гостро відчують ставлення старшого начальника, і мабуть, мрія кожного з нас – поставити себе так, щоб люди з любов'ю виконували наказ. Ось цього Черняхівський досяг” [10, с. 8].

Попереду знову чекали складні бої за визволення України, до яких командарм, вже у складі Центрального фронту старанно готувався. Доля України тепер вирішувалася на підступах до Дніпра. Знекровивши фашистів на Курській дузі, війська Радянського Союзу були дуже стомлені через тривалі

і напружені бої. Проте перед ними було поставлено нове завдання – вигнати німецько-фашистських загарбників з Лівобережної України. Радянська армія мала за всяку ціну перешкодити ворогові привести в порядок свої війська за високими берегами Дніпра, розбити надії гітлерівців на затягання війни на Східному фронті, розгромити ворожі сили на лівому березі Дніпра, згодом форсувати ріку і захопити плацдарм на протилежному березі. [5, с. 216]

Цю надзвичайно важливу операцію було доручено військам Воронезького, Центрального, Степового, Південно-Західного і південного фронтів. На основному стратегічному напрямі – Київ – головна роль відводилася військам Воронезького і Центрального фронтів. Армія під командуванням генерал-лейтенанта Черняховського наступала в складі Центрального фронту обмеженими силами і на другорядному порядку. Перед нею стояло завдання допомагати сусідові праворуч (65-й армії), що наступав на основному напрямі фронту.

Та Іван Данилович належав до тих людей, які і в другорядному вміли знайти головне. На головному напрямку 65-а армія зустріла такий стійкий супротив, який кардинально змінив сподівання командування. Не дивлячись на смертельний вогонь радянської артилерії і безперервні удари з повітря льотчиків генерала С.І. Руденка, гітлерівці не лише не покинули свої позиції, але й контратакували [2, с. 72].

Ось тут генерал І.Д. Черняховський своїми рішучими і сміливими діями і схилив чашу ваг в цій напруженій битві на користь радянських військ. Він швидко зібрав на лівому фланзі своєї армії кілька найбільш боєздатних з'єднань, не зупиняючись навіть перед тим, що для цього йому прийшлося у відомій мірі оголити інші ділянки бою, знявши звідти значну частину сил і засобів.

Це був ризик, але без вміння ризикувати в потрібний момент не має справжнього полководця. І. Черняховський знайшов вихід в тому, що створив рухливі групи зі стрілкових з'єднань, посадивши піхоту на автомашини. Для чого використав весь автомобільний парк армії. [8, с. 342]

Нанесений міцний удар створений угрупованням І. Черняховського відразу досяг цілі. Лівифлангові з'єднання 60-ї армії 29 серпня 1943 року повністю прорвали ворожу оборону і звільнили місто Глухів, потім Рильськ і, вступивши на територію Радянської України, швидко рушили в бік Конотопу. До кінця 31 серпня вони просунулися в південно-західному напрямку на 60 км, збільшивши прорив по всьому фронті на 100 км.

Ось, що пише з цього приводу генерал армії П.І. Батов: “Успіх 60-ї армії, яка була біля нашого лівого флангу, був для нас здивуванням. Черняховський мав менше сил. Але ворг в розпалі боїв під Понирами зняв з ділянки бою проти 60-ї армії значні сили. Це був великий прорахунок ворожого ко-

мандування, яким чудово скористався Іван Данилович Черняховський” [2, с. 74].

І. Черняховський відкрив Київське напрямок. З цього моменту командарм уміло направляє і керує діями своїх військ, негайно посилює ті направлення, де війська отримували успіхи, за його наказами штаб армії, керівники служб, командири з'єднань, готують умови для того, щоб форсувати Дніпро зі сходу.

Одними із найскладніших і кривавих боїв на Україні були битви на підступах до Дніпра і пезпосередньо за сивий Славутич, північніше Києва. Воїнам доводилося здійснювати складні переправи по заболоченим і торф'яним місцевостям. Фашисти жорстоко протистояли ї, відступаючи, підпалювали сухий торф. Вогонь охоплював великі площі. Війська пробирались скрізь ядкий дим і, не дивлячись на всі ці складнощі, армія 22 вересня 1943 року підійшла до сивого Дніпра, оволодівши за 25 днів з боями 300 кілометровою зоною [6, с. 9].

З'єднання армії підходили до річки, не маючи при цьому засобів для переправи. Та для збереження ініціативи, необхідність форсувати Дніпро була очевидною. І. Черняховський звичайно прийняв рішення форсувати річку відразу. Вміло використовуючи три фактори: раптовість, максимально використані засоби переправ, надані місцевими жителями і партизанами, а також захоплення на плаву німецького грузового судна; неспідготовленість німців у момент форсування річки.

У ніч з 22 на 23 вересня перші частини армії закріпилися на правому березі Дніпра, поблизу села Ясногородки. Це село переходило з рук в руки. У нестримних боях військами армії на 27 вересня 1943 р. у німців був відвойований плацдарм шириною біля 20 км і глибиною до 15 км.

У вересні 1943 р. за мистецтво військовокомандувача Івана Даниловича Черняховського було нагороджено другим орденом Суворова 1-го ступені [9, с. 436].

Війська продовжували наступати в напрямку Глібовка, Димер. До цього часу І. Черняховський якраз надав командуючому Центрального фронту генералу К.К. Рокосовському розроблений ним план звільнення Києва. Задум плану зводився до того, щоб силами 13-ї та 60-ї армій зі сторони півночі і північного-заходу, а силами Воронежського фронту з півдня та південного-заходу обійти Київ, з'єднатися в районі Білої Церкви, оточивши тим самим німецькі війська в районі Києва. Командуванням Центрального фронту цю пропозицію було внесено в Ставку Головнокомандуючого. Однак, ще до цього, 20 жовтня 1943 р. Центральний фронт був перейменований на Білоруський. 60-а армія перейшла в розпорядження знову сформованого 1-го Українського фронту.

За героїзм і мужність, виявлені під час форсування Дніпра у битві за Київ, генерал-лейтенанту І.Д. Черняховському і 306-ти бійцям і офіцерам одним наказом було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. [3, с. 205].

Війська 60-ї армії продовжували просуватися швидкими темпами вперед, на захід, ведучи бої з ворожими резервами, які весь час підходили. З кожним кроком бої ставали запеклішими. В цих боях неоціненною була допомога партизанських загонів, які у найвідповідальніший момент операції по звільненню Правобережної України подали неоціненну допомогу не лише військам 60-ї армії, але і 1-му Білоруському фронту в цілому. Вони прикрили пролом, що утворився на межі 1-го Українського і 1-го Білоруського фронтів, і відбили неодноразові атаки ворога.

Головний удар ворожого угруповання прийняли на себе частини 121-ї стрілецької дивізії. Та особливо тяжкі бої точилися на ділянці 383-го стрілецького полку. В ці важкі дні радянські воїни проявили чудеса хоробрості і героїзму.

Війська 60-ї армії, успішно відбивали контрудари ворога, в результаті чого знову перейшли в наступ і остаточно оволоділи Дніпром.

Битва за Дніпро – одна з найскладніших битв, проведених Радянською армією в роки Великої Вітчизняної війни.

Підсумовуючи вищезазначене ми можемо сказати, що І.Д. Черняховський у Дніпровській наступальній операції показав велике вміння керувати військами в наступі, переслідуванні ворога та при форсуванні великих водних перешкод. Ми маємо повне право стверджувати, що І. Черняховський дуже вміло керував не лише штабом, а й цілою армією.

Отже, ми побачили, що І.Д. Черняховського з точною впевненістю можна називати Великою людиною, оскільки все, що він зробив для Нашої Батьківщини було зроблено з чистим серцем, добрим ставленням до своїх солдат-дітей та вірою у щасливе майбутнє.

Та як би не мінявся сьогодні світ, необхідно пам'ятати, що своїм існуванням нинішнє покоління зобов'язане тим, хто не рахувався своєю кров'ю і самим життям, здобував Велику Перемогу над фашистськими загарбниками. Дуже важливо, щоб пам'ять про жорстоку війну, про героїзм старшого покоління у Великій Вітчизняній війні залишилася в пам'яті нащадків.

Джерела та література

1. *Іванова О.Т.* Дважды Герой Советского Союза генерал армии Иван Данилович Черняховский. – М., 1953. – 65 с.
2. *Киселев А.Н.* Молодость и зрелость полководца генерал армии, дважды Герой Советского Союза И.Д. Черняховского. – М., 1971. – 234с.
3. *Распоркин Ф.П.* Генералы и солдаты. Роман. – М., 1984. – 336с.

4. *Татаренко Л.С.* Иван Черняховский: Сказание о полководце. – К., 1985. – 151с.
5. *Шарилов А.А.* Генерал армии Черняховский. Бібліографічна повість. – К., 1963. – 454с.
6. *Філь О.М.* Иван Черняховський: історичний нарис. – К.: Варта, 2006. – 216 с.
7. *Філь О.М.* За крок до маршалського жезла / Київський Нац. Ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – К.: Варта, 2005. – 168 с.
8. Великая Отечественная война 1941-1945. Военно-исторические очерки. Книга вторая. – М., 1998. – 502 с.
9. Люди бессмертного подвига. – М., 1975. – 636 с.
10. 90-летие со дня рождения генерала армии И.Д. Черняховского (1906-1996). – К., 1996. – 20 с.

Аннотация

***Будзинская Е.Ф.* (г. Киев). Иван Данилович Черняховский – командующий 60-й армией (1942-1943 гг.)**

Рассматривается полководческая деятельность И.Д. Черняховского на должности главнокомандующего 60-й армией в 1942-1944 гг. Проанализированы личные специфические черты этого выдающегося украинца – военачальника Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: И.Д.Черняховский, 60-та армия, главнокомандующий.

Annotations

***Olena Budzinska* (Kyiv). Ivan Danulovuch Chernyakhovskuy – a commander of the 60th Army (1942-1943)**

Activities in-Chief, 60th Army, - I.D. Chernyakhovsky during 1942-1944 is viewed. Personal specific features of the prominent Ukrainian – commander the Great Patriotic War were analyzed.

Key words: I.D. Chernyakhovskiy, 60th Army

Науковий керівник – *Борисенко В.Й.*, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Інституту історії України Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

УДК 94(438:94 (477):930.1

Мар'яна МОСОРКО
(м. Івано-Франківськ)

Дискусійні питання українсько-польських відносин періоду Другої світової війни

Коротко аналізуються праці сучасних українських і польських істориків з проблематики українсько-польських відносин періоду Другої світової війни. Акцентується на порівнянні поглядів представників обидвох історіографій щодо дискусійних питань міжнаціональних взаємин 1939-1944 рр.

Ключові слова: українсько-польські відносини, Друга світова війна, дискусійні питання.

Однією з характерних ознак розвитку української історичної науки на сучасному етапі є активізація дослідження проблематики українсько-польських відносин, зокрема періоду Другої світової війни. Саме події того часу викликали найбільший суспільний резонанс і неоднозначні оцінки у вітчизняній та польській історіографії. Тому основним завданням сучасних науковців при розробці даної проблематики є уникнення неупередженості, односторонньої оцінки з метою подолання давніх негативних стереотипів у свідомості обидвох народів і створення умов добросусідства між Польщею та Україною.

В українській історіографії актуалізована нами проблема вперше стала об'єктом дослідження історика І. Ільюшина [3]. Однак в його праці, присвяченій Волинській трагедії 1943 р., історіографічний аспект становив лише незначну частину. Крім того, автором приділялася більша увага аналізу наукового доробку вітчизняних істориків. Спроба об'єктивного висвітлення української радянської та сучасної історіографії міжнаціональних взаємин періоду Другої світової війни була здійснена О. Марущенком [6], В. Сергійчуком [8], І. Цепендою [11] та ін. У цьому контексті заслуговує на увагу стаття Р. Грицьківа, присвячена аналізу поглядів польських істориків щодо збройних конфліктів у 1939-1944 рр. [1]. Від часу появи їхніх праць у Республіці Польща вийшло друком чимало нових наукових розвідок з проблематики польсько-українських взаємин періоду Другої світової війни, аналізу яких в порівнянні з роботами українських дослідників і присвячена наша робота.

Мета публікації полягає у об'єктивному і всебічному аналізі сукупності наукових праць вітчизняних та польських дослідників з проблематики міжнаціональних взаємин 1939-1944 рр., а також порівняльному аналізу пог-

лядів провідних істориків обидвох держав щодо ключових питань українсько-польських відносин періоду Другої світової війни.

Безперечно, пріоритет у дослідженні міжнаціональних взаємин в Західній Україні належить польській історіографії. По-перше, згадана проблематика була актуалізована саме дослідниками з Республіки Польща. По-друге, їхні праці вирізнялися широтою досліджуваних питань. Однак, концепції польських істориків при розробці проблематики міжнаціонального протистояння в багатьох аспектах відрізняються від українських. З метою досягнення компромісу між представниками української та польської історіографії протягом багатьох років працювала спільна комісія істориків, результатом діяльності якої стало видання збірників матеріалів під назвою “Україна-Польща: важкі питання”. Праці провідних вітчизняних та польських науковців, вміщені на їхніх сторінках, засвідчують прагнення до пошуку консенсусу між ними у вирішенні складних питань спільної історії і взаємин обидвох народів. Однак, ряд проблем ще й надалі викликає неоднозначну оцінку.

Різною є, насамперед, тематика дослідження. У вітчизняній історіографії увага зосереджується, в основному, на вивченні волинського конфлікту 1943 р. Зокрема, зазначеній проблематиці присвячені наукові розвідки І. Ільюшина, які пізніше стали апробацією його докторської дисертації. Історик велику увагу приділив аналізу діяльності українських та польських націоналістичних структур на Волині в роки Другої світової війни, висловив своє бачення причин назрівання конфліктної ситуації [3]. Волинське міжнаціональне протистояння знайшло своє відображення також у працях І. Кічія [4], Ю. Сливки [9], Ю. Шаповала [12] та ін. Однак, проблематика українсько-польських відносин в інших регіонах, зокрема, в Галичині 1944 р. та етнічних українських землях (Холмщині, Підляшші, Надсянні) вітчизняними науковцями практично не розроблялася. Цього не скажеш про їхніх польських колег. Зокрема, 1994 р. вийшла друком праця Г. Мазура, присвячена аналізу становища польського населення в роки Другої світової війни на території Покуття [18]. С. Ястребський ставив собі за мету прослідкувати хід міжнаціональних відносин у Станіславівському воєводстві [15], Е. Яворський – на Львівщині [16], В. Кубов [17] та А. Запалець [23] цікавилися територією Поділля.

Неоднозначне бачення українськими та польськими науковцями одних і тих самих подій спільного минулого значною мірою обумовлюється різною джерельною базою дослідження. Так, більшість наукових праць вітчизняних дослідників 90-і рр. ХХ ст з проблематики українсько-польських відносин часів Другої світової війни були позначені своєрідним штампом. Як стверджує історик І. Ільюшин, питання про об’єктивне комплексне вивчення діяльності польських підпільних військово-політичних сил у Західній Україні в

1939-1945 рр. і спричинене нею українсько-польське протистояння розглядалося побіжно. Таку ситуацію він пояснював, по-перше, недостатньо багатою джерельною базою, відсутністю численних службових документів УПА, які через конспірацію знищувались, вивозились за кордон, тощо; по-друге, використанням, насамперед, документів українського походження. Документація польських підпільних структур практично не використовувалася [3, 14]. Це дає підстави говорити про низький рівень об'єктивності праць цього періоду. Дещо схожі тенденції мали місце і в польській історичній науці. В основі наукових розвідок представників націоналістичного напрямку лежали, як правило, спогади очевидців подій. Документів іншого характеру, насамперед слідчих справ, матеріалів польського підпілля значно менше. Постає питання: чи можуть бути покладені в основу об'єктивного дослідження ОУН і УПА твердження тих польських громадян, які були свідками, а водночас і потенційними жертвами українських повстанців? Зрозуміло, що не до об'єктивності було тим авторам свідчень, які пережили війну та трагедію на Волині 1943 р. Як бачимо, характерною рисою праць істориків обидвох сторін з проблематики міжнаціональних відносин періоду Другої світової війни є недостатньо потужна джерельна база, відсутність матеріалів радянського та німецького походження.

Серед проблем, які ще й надалі є причиною дискусій між істориками обидвох держав, варто відзначити неоднозначне трактування ролі збройних формувань. Так, якщо українські науковці визнають АК націоналістичною військовою силою, то польські, навпаки, розглядають УПА лише як терористичну організацію, не беручи до уваги її самостійницьких державотворчих прагнень. Щоправда, ситуація дещо змінилася з появою праць істориків ревізіоністів. Зокрема, Р. Тожецький на сторінках своїх наукових розвідок повністю заперечив радянське бачення міжетнічного конфлікту в Західній Україні. Історик, зокрема, вважав, що боротьба ОУН і УПА з гітлерівським і сталінським режимами – це насамперед прагнення засвідчити перед світовою громадськістю існування на українських землях ще з 1918 р. самостійницьких сил, спрямованих на здобуття державності. Зрозуміло, що територіальна цілісність майбутнього державного формування залежала безпосередньо від наявності там польського населення. Тобто, на відміну від своїх попередників, автор визнав право українського народу на формування власних політичних структур і розглядав міжетнічний конфлікт в контексті державотворчих прагнень місцевого населення [22, с. 69].

В українській та польській історіографії немає єдності щодо з'ясування причин назрівання міжнаціонального конфлікту. Майже всі вітчизняні історики основною причиною протистояння називали політику урядів санаційної Польщі. Так, В. Наконечний зауважив, що українське населення

напередодні Другої світової війни стало об'єктом польської асиміляції, особливо, у культурно-освітній сфері [7, с. 108]. І. Ільюшин говорив про політику колонізації українських земель, яка передбачала не лише збільшення кількості поляків, а й зменшення чисельності українського населення [3, с. 128]. Ю. Шаповал слушно, на наш погляд, підкреслив “історичну спадковість українсько-польських контрверсій, які то загострювалися, то вщухали, але фермент протистояння ніколи не зникав” [12, с. 106]. Нерозв'язані питання минулого завжди призводять до накопичення нових. В цьому контексті заслуговує на увагу робота Б. Гудя, спрямована на пошуки причин міжнаціонального конфлікту, серед яких автор найбільше значення приділив спадковій традиції українсько-польського протистояння та колонізаторській політиці Другої Речі Посполитої щодо українських земель напередодні Другої світової війни [2, с. 150-198].

Схожі думки прослідковуються в працях деяких польських істориків. Заперечуючи попереднє розуміння українсько-польського протистояння, Т. Ольшанський основною причиною міжнаціонального конфлікту вважає історичну спадковість антагонізму у відносинах обидвох народів. Проте, найбільша його заслуга, з точки зору представників вітчизняної історіографії, полягає у визнанні негативної політики II Речі Посполитої щодо західноукраїнських земель в міжвоєнний період. Саме така політика, на думку автора, спричинила радикалізацію і “фашизацію” українського незалежницького руху [19, с. 159-169].

Значний внесок в переосмислення проблеми міжнаціонального протистояння зробив польський історик З. Ковалевський, наукові розвідки якого з'явилися на початку 1990-х рр. Підходячи до з'ясування причин наростання конфліктної ситуації, автор стверджував, що вона стала наслідком соціально-економічного гніту щодо українського селянства в міжвоєнний період [5, с. 205-206]. Однак, представники традиційного напрямку в польській історіографії (В. Дем'янчук) з таким твердженням не погоджувалися. Вони наголошували на тому, що становище українського населення в межах СРСР було набагато гіршим, ніж під протекторатом Другої Речі Посполитої, а тому будь-які антипольські дії з їхнього боку є невиправданими. Як доказ В. Дем'янчук наводив число загиблих українців в УРСР – 7 млн. [13, с. 125-128]. Тобто, представники польської історіографії шукали причину конфлікту не в міжвоєнному періоді, а в ході самої війни, що пов'язано із наростанням націоналістичних тенденцій в українському суспільстві.

Окремим аспектом при з'ясуванні причин міжнаціонального протистояння є вплив так званої третьої сили – німецького та радянського факторів. В працях представників польської історіографії зазначене питання активно розроблялося істориками-ревізіоністами, проте, негативна роль відводилася,

як правило, тільки гітлерівському окупаційному режиму. Численні провокації з боку радянської влади залишилися поза увагою. Зокрема, Т. Ольшанський, підходячи до з'ясування причин українсько-польського протистояння, далеко не останню роль відводить так званому третьому фактору – гітлерівській політиці. Саме вона, на думку автора, сприяла загостренню конфлікту, стимулюючи злочинну діяльність українських та польських колоборантів, особливо, допоміжної поліції [19, с. 159-169]. Питання про вплив третьої сили в українській історіографії вивчалось не так активно й знайшло своє відображення лише в працях окремих її представників, зокрема, І. Ільюшина [3] та В. Трофимовича [10]. Проте, на відміну від поляків, ними більш негативно оцінюється вплив саме радянських владних структур. Щоправда, схожі тенденції прослідковуються також в наукових розвідках представників ліберального напрямку польської історіографії. Так, З. Ковалевський стверджував, що поляки діяльністю поліції, співпрацею з радянськими диверсійно-партизанськими групами самі спровокували українців на застосування сили [5, с. 205-206]. Р. Тожецький звернув увагу на те, що реалізація програмних засад ОУН передбачала нейтралізацію поляків перш за все через реальну можливість співпраці останніх з радянським підпіллям. Недаремно історик зазначав, що пряме відношення до розгортання конфлікту в Галичині мав рейд С. Ковпака. Він не тільки активізував діяльність українського націоналістичного руху проти радянських органів влади, а й посилив антипольські виступи [22, с. 73-80]. Такий стан речей очевидно пояснюється польсько-радянською та українсько-німецькою співпрацею, що мали місце в період Другої світової війни.

Найбільше розбіжностей в поглядах українських та польських істориків спостерігається при оцінці подій на Волині 1943 р. Представники обидвох історіографій не можуть досягти консенсусу при визначенні передумов назрівання конфліктної ситуації, характеру боротьби, чисельності жертв тощо. У вітчизняній історіографії загальноприйнятим є твердження, згідно з яким приводом для розгортання конфлікту на Волині послужили антиукраїнські виступи на Холмщині та Підляшші, а дії місцевого населення носили відплатний характер. Представники польської історіографії дотримуються зовсім протилежної думки. Антипольські виступи на Волині вони вважають попередньо запланованою ще у міжвоєнний період акцією, підтвердженою рішенням III надзвичайного збору ОУН. В такому випадку стверджується, що першими боротьбу розпочали саме українці, а відплатними були акції польського населення.

Протилежний підхід спостерігається при визначенні характеру боротьби на Волині. В польській історіографії історики-націоналісти, зокрема, В. Філяр [14], дії УПА на Волині характеризують як етнічну чистку, гено-

цид, масове винищення цивільного польського елемента. Вітчизняні історики з таким твердженням погодитися не можуть, оскільки розцінюють діяльність УПА як визвольну, спрямовану насамперед проти польських військових формувань (АК). Більше того, як контраргумент вони наголошують на масових втратах українського населення.

Не сформувалося однозначного твердження при підрахуванні чисельності жертв польського населення на Волині. Так, представники традиціоналістського напрямку в польській історіографії В. та Є. Семашки наводять цифри в 60-70 000 осіб [20, 21]. Звичайно, такі дані далекі від об'єктивізму. Дещо інший підхід при підрахуванні жертв польського населення спостерігається у представників ліберально-демократичного напрямку. Наприклад, Р. Тожецький наводив дані у 40 000 [22]. Українські історики, зокрема І Ільюшин, наполягають, що чисельність жертв серед поляків не перевищує 30-35 000 осіб [3].

Отже, проблематика українсько-польських відносин періоду Другої світової війни і на сучасному етапі навіть за наявності вагомого внеску в її розробку українських та польських істориків, потребує подальших досліджень із залученням додаткового документального матеріалу та нових методологічних підходів.

Джерела та література

1. *Грицьків Р.* Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни / Р. Грицьків // Український визвольний рух. – Львів: Мс, 2003. – Збірник № 2. – С. 148-170.
2. *Гудь Б.* Українці – поляки: хто винен? / Б. Гудь // У пошуках першопричин українсько-польських конфліктів першої половини ХХ століття. – Львів: Кальварія, 2000. – 192 с.
3. *Ільюшин І.* Українська Повстанська Армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939-1945 рр.) / І. Ільюшин. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – 399 с.
4. *Кічий І.* Українсько-польські відносини в Західній Україні в роки Другої світової війни / І. Кічий // Сторінки воєнної історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 178-186.
5. *Ковалевський З.* Польське питання у повоєнній стратегії УПА / З. Ковалевський // Україна. Наука і культура. – 1993. – Вип. 26-27. – С. 200-235.
6. *Марущенко О.* Волинська трагедія 1943 р. в сучасній українській історіографії / О. Марущенко // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній часопис. – Івано-Франківськ, 2005. – №11. – С. 116-124.
7. *Наконечний В.* Волинь – криваве поле війни / В. Наконечний. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. – 144 с.

8. *Сергійчук В.* Етнічні межі і державний кордон України / В. Сергійчук. – К., 2000. – 365 с.
9. *Сливка Ю.* УПА і українсько-польське протистояння / Ю. Сливка // Український визвольний рух. – Львів: Мс, 2003. – Збірник № 2. – С. 109-126.
10. *Трофимович В.* Третя сила українсько-польського конфлікту. 1941-1943 роки / В. Трофимович // У пошуках правди: Зб. матеріалів міжнар. наук. конф. [“Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”], (Луцьк, 20-23 травня 2003 р.); редкол.: В. К. Баран [та ін.]. – Луцьк: РВВ “Вежа”, 2003. – С. 375-392.
11. *Цепенда І.Є.* Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1943 – 1947 років в оцінках сучасних польських істориків / І. Є. Цепенда // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам’янець-Подільський, 2001. – Т. 7(9). – С. 693 – 700.
12. *Шаповал Ю.* Польсько-українські взаємини під час Другої світової війни: потенціал взаємопорозуміння і баланс ненависті / Ю. Шаповал // Сучасність. – 2004. – № 7-8. – С. 104-116.
13. *Dziemiańczuk W.* Wybaczyc nie znaczy zapomniec / W. Dziemiańczuk. – Toronto: Związek ziem wschodnich RP, 1996. – 472 s.
14. *Filar W.* Wołyń 1939-1944. Eksterminacja, czy walki polsko-ukraińskie. Studium historyczno wojskowe zmagania na Wołyńiu w obronie polskości, wiary i godności ludzkiej / W. Filar. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2004. – 468 s.
15. *Jastrzębski S.* Ludobójstwo ludności polskiej przez OUN – UPA w województwie stanisławowskim w latach 1939-1946. / S. Jastrzębski. – Warszawa: Wydawnictwo Archidiecezji Warszawskiej, 2004. – 478 s.
16. *Jaworski E.* Lwów. Losy mieszkańców i żołnierzy Armii Krajowej w latach 1939-1956. / E. Jaworski. – Pruszków: Oficyna Wydawnicza Ajaks, 1999. – 304 s.
17. *Kubów W.* Terroryzm na Podolu Zachodnim / W. Kubów. – Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2008. – 276 s.
18. *Mazur G.* Pokucie w latach Drugiej wojny światowej. Położenie ludności, polityka okupantów, działalność podziemia / G. Mazur. – Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1994. – 208 s.
19. *Olszanski T.* Walki polsko-ukraińskie 1943-1947. / T. Olszanski // Zeszyty Historyczne. – 1989. – Z. 90. – S. 159-199.
20. *Siemaszko W.* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939-1945. / W. Siemaszko, E. Siemaszko. – T. 1. – Warszawa: Wydawnictwo Von Borowiecky, 2000. – 1000 s.
21. *Siemaszko W., Siemaszko E.* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939-1945. / W. Siemaszko, E. Siemaszko. – T. 2. – Warszawa: Wydawnictwo Von Borowiecky, 2000. – S. 1001 – 1440.
22. *Torzecki R.* Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / R. Torzecki. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1993. – 350 s.

23. *Zapalec A. Ziemia Tarnopolska w okresie pierwszej okupacji sowieckiej 1939 – 194. / A. Zapalec. – Kraków: Księgarnia Akademicka, 2006. – 374 s.*

Анотация

Мосорко М.И. (г. Ивано-Франковск). Дискуссионные вопросы украинско-польских отношений периода Второй мировой войны.

Кратко анализируются работы современных украинских и польских историков по проблематике украинско-польских отношений периода Второй мировой войны. Акцентируется на сравнении взглядов представителей обеих историографий относительно дискуссионных вопросов межнациональных отношений 1939-1944 гг.

Ключевые слова: украинско-польские отношения, Вторая мировая война, дискуссионные вопросы.

Annotations

Maryana Mosorko (Ivano-Frankivsk). Debating issues of Ukrainian-Polish relations during World War II

Scientific works of modern Ukrainian and Polish historians about the perspective of Ukrainian-Polish relations during World War II are analyzed briefly. The representatives' views of the both historiographies schools concerning the discussion of international relations during 1939-1944 are accented in comparing.

Key words: Ukrainian-Polish relations, World War II, Disputes

Науковий керівник – *Комар В.Л.* кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії слов'ян Інституту історії і політології Прикарпатський національного університету ім. В. Стефаника.

УДК 930.2(47+57)"1946/1956":341.43:314.745.4

Ірина ВИШНЕВСЬКА
(м. Київ)

Проблема репатріації іноземних військовополонених із СРСР (1945-1956 рр.) у пострадянській історіографії

Проаналізовано сучасну російську та вітчизняну історичну літературу з проблеми репатріації на батьківщину іноземних військовополонених Другої світової

війни, які в 1945-1956 рр. утримувалися в радянських таборах. Наголошується на відсутності в історіографії спеціальних комплексних досліджень з цієї тематики.

Ключові слова: репатріація, військовополонені, історіографія.

Перебудова й демократизація суспільно-політичного життя в Радянському Союзі справили позитивний вплив на розвиток вітчизняної історичної науки. На початку 90-х рр. ХХ ст. виходить із небуття і тема радянського військового полону часів Другої світової війни. Одним із важливих аспектів цієї проблеми є питання пов'язані з репатріацією іноземних бранців на батьківщину, що тривала з різною інтенсивністю з 1945-го по 1956 р.

Публікаціями-піонерами, що по суті відкривали тему для серйозного наукового дослідження, виявилися статті В. Галицького, зокрема, його наукова розвідка “Ворожі військовополонені в СРСР (1941-1945)”[6]. Із зрозумілих причин (адже тема лише входила в проблематику наукового студіювання) ця стаття мала загальний оглядовий характер. Питанням репатріації автор приділив лише кілька абзаців тексту. Майже одночасно в різних періодичних виданнях друкуються ще дві його публікації про долю військовополонених ворожих армій у радянських таборах [7]. У наступні роки з-під пера В. Галицького з'являються вже статті, присвячені японським та угорським військовополоненим, репресивній політиці радянського уряду щодо іноземних бранців. Серед інших аспектів теми тут розглядався й процес репатріації цих національних контингентів військовополонених на батьківщину. Згадані вище праці були написані на суворо документальній базі, підкресленій у недоступних ще тоді дослідникам фондах центральних архівів СРСР [9,10].

У силу специфіки історіографічного вивчення питання ще й до сьогодні сюжети, пов'язані з репатріацією, а ще більше з її впливом на структурну та організаційну розбудову системи режимних установ для військовополонених значеного періоду, у вітчизняній історіографії вивчені далеко недостатньо.

Доля військовополонених та інтернованих японців стала темою наукових інтересів С. Кузнєцова, О. Бондаренко та М. Кузьміної, О. Базарова, С. Карасьова, М. Спірідонова. Починаючи з 1989-1991 рр. виходять друком статті і книги цих авторів [20, 16, 17, 18, 19, 3, 4, 5], а згодом захищаються і дисертації [1, 12, 15, 24] у яких досліджуються також питання репатріації на батьківщину, зокрема міжнародно-правові та джерелознавчі аспекти цієї теми. У шерезі новітніх досліджень із проблематики полонення та репатріації японських бранців війни чільне місце посідає дисертація В. Карпова. В роботі досліджується аспекти капітуляції, полонення та інтернування Квантунської армії у 1945 р., трудового використання японських військовополонених та їх репатріації упродовж 1946-1956 рр. Автором у хронологічній послідовності

висвітлюється процес здійснення репатріації японських військовополонених на батьківщину, показуються причини затримки репатріації. Матеріали дослідження узагальнюють досвід політичної роботи серед військовополонених.

У середині 90-х рр. все ширше коло російських фахівців військово-історичної тематики звертається до проблеми іноземних військовополонених Другої світової війни в СРСР. При цьому, предметом дослідження ставали цілком конкретні аспекти теми – соціальні, економічні, політичні, регіональні. [11, 23, 25, 26, 27].

Проблеми військового полону, зокрема репатріації іноземних військовополонених, були предметом обговорення на Міжнародній науково-практичній конференції у Москві в листопаді 1995 р. В. Галицький запропонував виділити у цій темі принаймні три аспекти: правовий, політичний і моральний, а Г. Іваницький звернув увагу на важливість економічного аспекту теми військового полону і репатріації. На думку останнього, однією з причин тривалої затримки іноземних військовополонених у Радянському Союзі став брак робочої сили, так необхідної для відбудови зруйнованої економіки країни. Разом із цим Г. Іваницький, на відміну від свого колеги (В. Галицького) був не на стільки категоричний у висновку про те, що радянський уряд зробив усе можливе для скорішої репатріації військовополонених на батьківщину [13, 8].

Міжнародний та внутрішньополітичний аспекти репатріації радянських та іноземних громадян розглядає в своїй докторській дисертації А. Бічехвоста [2]. Однак, дослідник не ставив перед собою завдання проаналізувати характер та особливості політики Радянської держави після повернення на батьківщину німецьких військовополонених.

У кінці жовтня 1997 р. у Вологді (Російська Федерація) за участю російських і зарубіжних учених, представників Генерального штабу Збройних Сил, МВС і прокуратури Росії, ветеранських організацій, відбулася міжнародна науково-практична конференція на тему: “Проблеми військового полону: історія і сучасність”. Обговорення дістав широкий спектр історичних, правових, політичних, дипломатичних і гуманітарних проблем, що стосувалися військового полону часів Другої світової війни в СРСР.

В 2001 р. дослідницею з Єкатеринбурга Н. Суржиковою була захищена кандидатська дисертація на тему “Іноземні військовополонені Другої світової війни на Середньому Уралі (1942-1956 рр.)”. Один із останніх підрозділів цього дослідження був присвячений аналізу умов утримання та репатріації контингентів іноземних бранців з уральських режимних установ. Авторка звертає увагу на цікавий аспект: із кожного військовополоненого-репатріанта оперативні працівники таборів брали розписки, в яких поверне-

нці підтверджували, що не мають жодних претензій до Радянського Союзу. Як правило, вчорашні військовополонені висловлювались про своє тривале перебування в СРСР позитивно. Однак далеко не завжди це робилося щиро-сердно, підсумовує Н. Суржикова [28].

Своєрідним проміжним підсумком-зрізом стану вивчення проблеми радянського військового полону часів Другої світової війни в сучасній російській історіографії виявилась довідково-бібліографічна праця В. Конасова та А. Кузьмініх, що побачила світ у 2002 р. Автори проаналізували 830 назв публікацій російських і зарубіжних дослідників – дисертацій, монографій, документальних збірників, статей, мемуарних праць, рецензій, відгуків та нотаток, що тематично стосуються проблеми німецьких військовополонених у Радянському Союзі. Серед інших були проаналізовані й дослідження, присвячені репатріаційній тематиці [14].

16 травня 2002 р. у Національній академії внутрішніх справ України відбулася презентація книги А. Чайковського “Полон: За чужі та свої гріхи (Військовополонені й інтерновані в Україні 1939-1953 рр.)”. Ця подія виявилася знаковою у дослідженні теми радянського військового полону Другої світової війни в Україні та визначила початок її якісно нового етапу. Фундаментальна науково-популярна праця відомого вітчизняного військового історика вийшла друком російською мовою в “Парламентському видавництві України” і стала першим серйозним дослідженням у вітчизняній історіографії проблеми радянського військового полону. Автор, використавши унікальну документальну базу російських і українських архівів, а також опубліковані джерела, мемуари, періодику та нечисленну літературу з теми, зробив спробу комплексно вивчити проблему військового полону періоду Другої світової війни на її українському ґрунті [29]. Окремий розділ книги присвячений висвітленню теми репатріації іноземних бранців війни на батьківщину. Свідомо обравши науково-популярний шлях висвітлення проблеми, автор поетапно розкриває процес репатріації, надає інформацію щодо цілого ряду процедур, які проходили репатріанти перед відправленням, порядку їх супроводу та зустрічі на батьківщині. Як наслідок науково-популярного стилю, у роботі відсутні такі обов’язкові елементи наукового дослідження як: історіографічний аналіз, огляд джерельної бази, структуровані узагальнення та висновки. Проте, не дивлячись на це, монографія А. Чайковського на сьогодні лишається єдиним вітчизняним (і одним із небагатьох у європейській історіографії) дослідженням, автор якого поставив за мету комплексно окреслити всі основні грані проблеми радянського військового полону 1939-1954 рр. на регіональному рівні, а також систематизував дані про процес репатріації.

У 2003 р. В. Левикін опублікував статтю присвячену репатріації німецьких військовополонених з СРСР у 1945-1956 рр. (21) На основі документів із фондів Державного архіву внутрішніх справ України автор робить спробу комплексного аналізу особливостей і методів проведення репатріаційних заходів у контексті функціонування стаціонарної табірної мережі для військовополонених. В 2008 р. дослідник захищає кандидатську дисертацію на тему “Німецькі військовополонені в радянських таборах: гуманітарний аспект (1941-1955 рр.)”, де в окремому розділі розкриває також питання репатріації. В дисертації у вигляді таблиць подано інформацію про динаміку репатріації військовополонених та інтернованих різних національностей. Слідом за багатьма своїми колегами В. Левикін робить висновок, що репатріація військовополонених із СРСР, була одним із чинників впливу не лише на бранців, а і на міжнародну політику. В першу чергу звільняли непрацездатних, хворих, знесилених бранців, хоча ці умови не розповсюджувалися на засуджених і звинувачених у злочинах. Частину військовополонених звільнили з фронтових пересильних таборів майже одразу після капітуляції Німеччини – влітку 1945 р. Проводячи вибірккову репатріацію, радянська влада до останнього затримувала німців, угорців, австрійців і румунів. Іноді в пропагандистських цілях відправляли на батьківщину кращих виробничників-військовополонених, передовиків праці. Автор зазначав, що радянський режим, всупереч міжнародним угодам, використовував репатріацію німецьких бранців як чинник політичного тиску на уряд ФРН. [21].

Ґрунтовними та інформативними є праці відомого вітчизняного дослідника проблеми радянського військового полону в Україні часів Другої світової війни О. Потильчака. У своїх статтях і монографії та докторській дисертації автор серед іншого аналізує організаційні кроки радянських органів військового полону й в царині репатріації військовополонених із таборів на території України у повоєнний період. На основі документів із фондів Державного архіву внутрішніх справ України ним зроблено вдалу спробу комплексного аналізу особливостей і методів проведення репатріаційних заходів у контексті функціонування стаціонарної табірної мережі для військовополонених на території Української РСР у 1950-1954 рр.

О. Потильчак зауважує, що головними причинами ліквідації на початку 1954 р. залишків табірної мережі для військовополонених на території України було завершення масової репатріації (відтак, ці табори ставали непотрібними), а також певне зростання рівня відкритості радянської держави, що спостерігалось після смерті Й. Сталіна. На думку автора, на тлі зростання кількості іноземних гостей, котрі відвідували Українську РСР (засновника та активного у повоєнні роки члена ООН) і занепокоєння долею бранців війни

на Заході, режим не міг далі компрометувати проголошений на весь світ миролюбний курс в очах міжнародної спільноти [22].

Підводячи підсумки аналізу дослідження проблеми репатріації іноземних військовополонених Другої світової війни із СРСР, в пострадянській російській та українській історіографії зазначимо, що, незважаючи на тематичне розмаїття публікацій і широкий спектр опрацьованих джерел, до сьогодні відсутні спеціальні комплексні праці присвячені означеній проблематиці. Дослідники, зазвичай, звертаються в загальному контексті, аналізуючи інші проблемні зрізи тематики радянського військового полоні.

Джерела та література

1. *Базаров О.Д.* Японские военнопленные в Бурятии (1945-1948 гг.): Автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.02 / Иркутский гос. ун-т. – Иркутск, 1997.
2. *Бичехвост А.Ф.* Репатриация советских и иностранных граждан: внутриполитические и международные аспекты (1944-1953 гг.): Дис. ...д-ра ист.наук. – Саратов, 1996. – 380 с.
3. *Бондаренко Е.Ю.* “Школы коммунизма” для японских военнопленных: Об идеологической обработке в советских лагерях // Россия и АТР. – 1993. – № 1. – С. 133-140.
4. *Бондаренко Е.Ю.* Долгий путь плена // Проблемы Дальнего Востока. – 1994. – № 4.
5. *Бондаренко Е.Ю.* Японские военнопленные на Дальнем Востоке России в послевоенные годы. — Владивосток, 1997 та ін.
6. *Галицкий В.П.* Вражеские военнопленные в СССР (1941-1945) // Военно-исторический журнал. – 1990. – № 9. – С. 39-46.
7. *Галицкий В.П.* Проблема военнопленных и отношение к ней Советского государства // Советское государство и право. – 1990. – № 4. – С. 121-130.
8. *Галицкий В.П.* Социально-психологические аспекты межгрупповых отношений в условиях военного плена // Социологические исследования. – 1991. – № 10. – С. 48-63.
9. *Галицкий В.П.* Японские военнопленные в СССР: правда и домыслы // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 4. – С. 66-78.
10. *Галицкий В.П.* Репрессивная политика советского правительства в отношении иностранных военнопленных и гражданских лиц (1939-1956) // Актуальные проблемы археографии, источниковедения и историографии. Матер. Всерос. науч. конф. посвященной 50-летию победы в Великой Отечественной войне. – Вологда, 1995. – С. 3-13.
11. *Ерин М.Е., Баранова Н.В.* Немцы в советском плену (По архивным материалам Ярославской области) // Отечественная история. – 1995. – № 6. С. 133-142.
12. *Карасев С.В.* Японские военнопленные в Читинской области: 1945-1949 гг.: Автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.02 / Иркут. гос. ун-т. – Иркутск, 2002.

13. *Конасов В.Б.* Судьбы немецких военнопленных в СССР... – С.14.
14. *Конасов В.Б., Кузьминых А.Л.* Немецкие военнопленные в СССР: историография, библиография, справочно-понятийный аппарат. – Вологда, 2002.
15. *Кузнецов С.И.* Японские военнопленные в СССР после второй мировой войны, 1945-1956 гг.: Дис. ...д-ра ист. наук: 07.00.02. – Иркутск, 1994;
16. *Кузнецов С.И.* Проблема военнопленных в российско-японских отношениях после Второй мировой войны: Учеб. пособ. – Иркутск, 1994.
17. *Кузнецов С.И.* Материалы архива Д.Макартура о японских военнопленных в СССР (1945-1956 гг.) // Россия, Сибирь и страны Азиатско-тихоокеанского региона. Тез. докл. научно-практич. конф. – Иркутск, 1994.
18. *Кузнецов С.И.* Эксплуатация труда японских военнопленных в СССР (1945-1956) // Тоталитаризм и личность. Тез. докл. междунар. научно-практ. конф. – Пермь, 1994.
19. *Кузнецов С.И.* Репатриация и социальные процессы в послевоенном японском обществе // Диаспоры в историческом времени и пространстве. Национальная ситуация в Восточной Сибири. Тез. докл. междунар. научно-практич. конф. – Иркутск, 1994.
20. *Кузнецов С.И.* Японские военнопленные в Сибири (1945-1956гг.) / Научно-информационный бюллетень Гуманитарного общественно-научного центра. – Иркутск. – 1995. – Август.
21. *Левикін В.В.* Про процес репатріації німецьких військовополонених з СРСР у 1945-1956 роках // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. Статей / НАН України Ін-т історії України. – К., 2003. - Вип.7. – Ч.2. – С. 190-199.
22. *Потильчак О.В.* Репатріація військовополонених із таборів на території України у 1950-1954 рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей / Відп. ред. В.М. Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 9. С. 385-392.
23. *Сидоров С.Г.* Организация питания военнопленных в СССР в 1941-1955 гг. // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Философия. – 1996. – Вып. 1.
24. *Спиридонов М.Н.* Японские военнопленные в Красноярском крае (1945-1948 гг.): Автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.02 / Краснояр. гос. пед. ун-т. – Красноярск, 2001.
25. *Суржикова Н.В.* Военнопленные Второй мировой войны в Свердловской области // Высшая школа России в преддверии XXI века. Тез. докл. науч. студенческой конф., посвященной 70-летию со дня основания Уральского государственного университета. – Екатеринбург, 1995. – С. 140-144.
26. *Суржикова Н.В.* Из истории лагеря № 476 для военнопленных Второй мировой войны // Первые уральские военно-исторические чтения. Матер. региональной науч. конф. – Екатеринбург, 1996. – С. 95-99.
27. *Суржикова Н.В.* Военные преступники на Среднем Урале в 1949-1956 гг. // Проблемы военного плена: история и современность. Матер. междунар. научно-практ. конф. – Вологда, 1997. – С. 234-236.

28. *Суржикова Н.В.* Иностранные военнопленные Второй мировой войны на Среднем Урале (1942-1956 гг.). Дис. канд. ист. Наук: 07.00.С2 // Уральский государственный университет им. А.М.Горького. – Екатеринбург, 2001. – С. 202-227.

29. 13. *Чайковский А.С.* Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939-1953 гг.). – К., 2002. – 970 с.

Аннотация

***Вишневская И.А.* (г. Киев). Проблема репатриации иностранных военнопленных из СССР (1945-1956 гг.) у постсоветской историографии**

Проанализировано современную российскую и отечественную историческую литературу по проблеме репатриации на родину иностранных военнопленных Второй мировой войны, которые в 1945-1956 гг. содержались в советских лагерях. Акцентируется на отсутствии в историографии специальных комплексных исследований в этой тематике.

Ключевые слова: репатриация, военнопленные, историография.

Annotations

***Iryna Vyshnevskya* (Kyiv). The repatriation problem of foreign war prisoners from the USSR (1945-1956) in the post Soviet historiography**

The modern Russian history and national literature on the issue of repatriation of foreign war prisoners of World War II, who were detained in Soviet camps during 1945-1956 to their homeland, were analyzed. The absence in the historiography of special comprehensive studies on this subject is marked.

Key words: repatriation of war, historiography.

Науковий керівник – *Потильчак О.В.*, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедру джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

УДК 930.2(477.52/.6)''2001/2010:329.7=161.2:323.23

Сергій ЛИТВИН
(м. Київ)

Проблема агітаційно-пропагандистської діяльності ОУН на східноукраїнських землях у вітчизняній історіографії початку ХХІ століття

Досліджується сучасна (2001-2010 рр.) вітчизняна історіографія східноукраїнського напрямку агітаційно-пропагандистської діяльності Організації українських націоналістів. На основі аналізу численної спеціальної літератури визначено динаміку вивчення даної проблеми.

Ключові слова: ОУН, Східна Україна, історіографія, монографії, статті.

Після відновлення незалежності нашої держави проблематика українського визвольного руху опинилася серед тих білих плям вітчизняної історії, дослідження яких активізувалося у 1990-ті рр. Однак, становлення академічного підходу до вивчення історії націоналістичних організацій супроводжувалося проблемними явищами – на ранньому етапі незалежності українська історіографія перебувала в початковому дослідницькому стані, коли дискусії з історії ОУН та УПА часто відбувалися не стільки в науковій, скільки у політико-ідеологічній площині. Втім, починаючи вже з середини 1990-х рр. можна говорити про більш виважену позицію українських істориків щодо вивчення даної проблематики. Її можна охарактеризувати прагненням об'єктивно дослідити діяльність ОУН і УПА, при цьому як не уникаючи фактів вимушено-ситуативних контактів українських націоналістів з представниками гітлерівської Німеччини, так і беручи до уваги факт їх участі у антигітлерівському русі Опору з позиції того, що ці два явища аж ніяк не є взаємовиключними.

Станом на поточний рік світ побачило чимало робіт, цілком або частково присвячених агітаційній та пропагандистській діяльності ОУН. Але східноукраїнський напрям в даному контексті, зокрема, і роль похідних груп ОУН у розповсюдженні націоналістичних ідей на теренах «старорадянської» України, тривалий час не мав належного висвітлення в наукових роботах – цілеспрямованого та ретельного розгляду ця проблема набуває лише протягом останнього десятиліття.

Однією з найбільш інформативних монографій новітнього періоду української історіографії, присвячених національно-визвольному руху протягом 40-50-х рр. ХХ ст., є праця А. Русначенка [25], написана із використанням

широкої джерельної бази та залученням документів з архівів України, Польщі, Білорусі, країн Балтії.

Формуванню та діяльності похідних груп на окупованій Україні присвячено окремих розділ роботи, в ході підготовки якого автором було проаналізовано різноманітні джерела з метою відтворення об'єктивної картини розвитку та аналізу становлення націоналістичного підпілля на СУЗ (східноукраїнських землях), його соціальної бази тощо. За наявності в роботі широкого фактологічного матеріалу хронологія його викладення не завжди дає можливість комплексно відстежити розвиток подій в окремих українських областях. Інформація про діяльність похідних груп і створені їх учасниками підпільні клітини подається окремими, подекуди розірваними хронологічно фактами, що не дає можливість скласти чітке уявлення про їх справжній потенціал без ретельної систематизації запропонованого автором матеріалу.

Надзвичайно цінною для дослідника націоналістичного руху на СУЗ виглядає книга В. Сергійчука [27] із серії «Український здвиг», цілком присвячена Наддніпрянщині, яка завершує п'ятитомне видання документів і матеріалів про український національно-визвольний рух 40-50-х рр. Автор переконує, що скрізь на Наддніпрянщині члени ОУН розгорнули активну пропаганду за відродження української державності та заявилися допомагати місцевому населенню власними силами організувати свою владу. Як доказ, він пропонує ознайомитися із значним масивом аналітичних оглядів, звітів, інструкцій, повідомлень, донесень, директив, та інших документальних джерел як ОУН, так і її опонентів.

Дефіцит публікацій, присвячених діяльності на теренах Наддніпрянщини похідних груп ОУН(б) та ОУН(м) розбавляють статті О. Гончаренка [9] та Ю. Щура [37] відповідно. Перший з авторів на основі критичного аналізу документів Державного архіву Служби безпеки України доводить причетність членів бандерівської Організації до поширення національних ідей та антирадянської пропаганди в Східній Україні, у статті другого досліджуються різноманітні аспекти функціонування в терені мельниківських осередків, в тому числі і агітаційно-пропагандистський. Акцентує на східноукраїнському напрямі діяльності похідних груп ОУН і дослідник О. Ходанович [32].

О. Стасюк [30] у своєму дослідженні спробувала відтворити цілісну картину видавничої пропагандистської діяльності ОУН на українських землях періоду радянсько-німецької війни і повоєнного десятиліття. Особливу увагу вона зосередила на видавничій політиці організації, механізмах контролю на ідеологічному, естетичному та інтелектуальному рівнях, тематиці друків і еволюції ОУН у сфері ідеології та політики, побіжно зупиняючись і на засо-

бах масової інформації та агітації, які поширювалися націоналістичним підпіллям на східноукраїнських землях.

До видавничої проблематики належить публікація В. Яременко [38], в якій йде мова про розповсюдження преси в рейхскомісаріаті “Україна” протягом останніх місяців 1941 р. Як впливовий пропагандистський засіб, друкована періодика не могла опинитися обабіч уваги оунівців, що і доводиться у даній статті. Крізь призму аналізу матеріалів підкупаційних газет авторкою поряд із даними про їх тираж, ціну, ареал поширення и т.д., подається інформація про наявність в редакційних штабах представників ОУН мельниківського напрямку.

Дослідник В. Дзьобак [11], викриваючи внутрішні протиріччя в бандерівській ОУН, зробив аналіз впливу діяльності Організації в умовах східноукраїнського середовища на перегляд програмових засад визвольного руху. Соціальну активність різних верств населення на теренах Східної України 30-50-х рр. проаналізувала Я. Шолох [35], показавши яким чином східноукраїнський фактор вплинув на перегляд ідеологічних засад українського національно-визвольного руху. На думку авторки, перехід українського інтегрального націоналізму до більш демократизованої платформи був зумовлений саме впливами Східної України.

На тлі вище згаданих праць особняком виділяється книга М. Інсарова [18], у якій український націоналістичний рух розглядається в доволі незвичній та ексцентричній манері. Позиціонуючи себе прихильником ідей “пролетарської революції” і одночасно противником сталінізму, автор трактує діяльність бандерівського руху, як спробу створити “буржуазну державу” шляхом “буржуазної революції знизу” на противагу “буржуазної революції зверху”, втіленої Сталіним. Окремий параграф цієї роботи стосується походу націоналістичних груп на Наддніпрянщину. Визначаючи ОУН, як самостійну українську силу, автор стверджує про чужість інтегрального націоналізму, елітаризму, вождізму, “уніатської релігійності” населенню України на схід від Збручу, але в той же час підкреслює, що в бандерівському русі вбачалася єдина організована й значна сила, яка протистояла сталінській тиранії і потенційно готова була виступити проти тиранії гітлерівської. Такі висновки автор робить крізь призму окреслення тенденції щодо полівішання поглядів в середовищі певних складових частин українського національно-визвольного руху.

Цінний та ексклюзивний матеріал стосовно діяльності ОУН у східноукраїнських землях протягом періоду німецької окупації можна знайти у локальних дослідженнях на рівні окремих регіонів Великої України – як ґрунтовних монографічних, так і невеликих публікаціях, вміщених у збірниках матеріалів наукових конференцій, наукових вісників, в мережі Інтернет. Розк-

риваючи боротьбу українських націоналістів за українську державність, вони частково висвітлюють деякі питання агітаційно-пропагандистської роботи ОУН на Запоріжжі (В. Маркович [21], Ю. Щур [36]), Київщині (Л. Германчук [6], М. Головка [7], О. Гончаренко [8], С. Кот [19], Т. Курило [20]), Кіровоградщині (Н. Бокій, О. Житков, І. Козир [1]), Криму (О. Романько [24], В. Чорномор [33]), Луганщині (М. Бублик [2], Ю. Єременко [13]), Миколаївщині (Ю. Зайцев [15]), Одещині (Т. Вінцковський [3]), Сумщині (Г. Іванущенко [16]), Харківщині (В. Вохмянін, В. Сушко [4], В. Труш [31]), Херсонщині (О. Жупина [14]), Чернігівщині (О. Ясенчук [39]).

В книзі Є. Горбунова та С. Шитюка [10] на основі архівних документів вперше було здійснено комплексний аналіз діяльності націоналістичного підпілля в роки другої світової війни на території південних областей України та показано роль націоналістичних формувань в русі Опору проти окупантів. Позиція авторів полягає у тому, що особливості національного складу місцевого населення, його ментальності й стереотипів поведінки в умовах тоталітаризму поставили оунівців перед необхідністю вироблення специфічних форм роботи, адаптованих до конкретної ситуації. Спрямовуючи свою основну діяльність в регіоні на пропаганду ідей українського націоналізму шляхом проведення відповідних бесід та розповсюдження листівок, місцеві осередки ОУН почали більше уваги приділяти соціально-економічним питанням, викривали злочини сталінського режиму, вказували на переваги суверенної української державності. Спільним у діяльності всіх членів похідних груп, на думку авторів, стало їх прагнення використати можливості легальної роботи, з метою чого наголос робився на оволодінні органами місцевого управління та самоврядування.

Серед нечисленних загальних і спеціалізованих робіт, в яких йдеться про націоналістичне підпілля Донбасу, варто особливо відзначити працю донецького історика В. Нікольського [22]. Виконана на замовлення робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН і УПА, вона є першим ґрунтовним подібним дослідженням, в якому автор суворо на документальній основі намагається відновити реальну картину діяльності націоналістів на теренах Донбасу без будь-яких політичних оцінок.

У своїй детальній рецензії на цю книгу луганський науковець В. Семистяга відзначає широку джерельну базу роботи. Так, автором книги повною мірою були використані раніше недоступні дослідникам документи Державного архіву Служби безпеки України та його Донецького і Луганського філіалів, зокрема слідчі матеріали радянських спецслужб. Це дозволяє не лише простежити зміни стратегії і тактики ОУН у цілому та в регіоні зокрема, а й пояснити, як і чому вони відбувались.

Перший розділ книги дає можливість логічно зрозуміти, що діяльність ОУН у Донбасі була складовою більш ширшого процесу – національно-визвольної боротьби українського народу, очолюваної бандерівцями та мельниківцями. Два інші розділи присвячені конкретним подіям, що відбувалися за участю націоналістичних структур. Особливо змістовним є другий розділ дослідження, в якому автор, прискіпливо проаналізувавши наявні архівні документи, порівняв їх з наведеними фактами про місцеві осередки ОУН(б) та їх окремих осіб у автобіографічному нарисі активного функціонера ОУН(б) в роки окупації та організатора підпілля на Донбасі Є. Стахіва. Попри неповність матеріалів і наявність у них деяких погрішностей, як переконаний В. Семистяга, В. Нікольському вдалося документально підтвердити правдивість викладених Є. Стаховим свідчень. Досліджуючи діяльність осередків ОУН в регіоні, автор акцентує на залученні до Організації місцевого населення, виготовленні та поширенні пропагандистських матеріалів і листівок, утворенні місцевих філій “Просвіти”, проникненні оунівців до редакцій місцевої преси та налагодження власних видань.

Заслуговують схвалення, на думку рецензента, також методи історичної статистики, застосовані автором у третьому розділі. Вперше введені у науковий обіг у вітчизняній історіографії статистичні дані демонструють вражаючу картину переслідування громадян за належність до ОУН та українську націоналістичну діяльність органами держбезпеки СРСР.

Недоліком книги, підсумовує В. Семистяга, можна вважати присутні неточності у прізвищах та належності членів осередків до тої чи іншої фракції ОУН. Також робота значно виграла б, якби автор зумів проаналізувати діяльність оунівців у Донбасі з 1941, а не з початку 1942 р., і не залишив би таким чином за межами свого дослідження осередки ОУН(м), що були засновані тут першими [26, с. 186-188].

На основі внутрішньої документації слов'янського відділу НКВД, який після закінчення війни розробляв оунівське підпілля і займався діяльністю “Просвіти” на Слов'янщині написана книга О. Добровольського [12].

У монографії С. Гальчака [5] аналізуються події періоду визволення Вінницької області від нацистських загарбників, йдеться про бойові дії на фронті, внесок у визволення Вінниччини народних месників та підпільників, в тому числі про участь в опорі загарбникам сил національно-визвольного спрямування. Стверджуючи, що більшість вінничан не виношувала планів стосовно розвалу СРСР та радо ставала на його захист в рядах Червоної армії і антифашистського червоного підпілля, причиною цього автор називає два десятиліття активної, цілеспрямованої радянської пропаганди, що не могло пройти безслідно. А тому, на його думку, лише незначна кількість населення підтримувала політичну мету українських націоналістів – знищення

СРСР як відродженої Російської імперії. Попри помітно більшу лояльність автора до прорадянського руху Опору, інтерпретація ним діяльності ОУН на Вінниччині, в цілому, витримана в дусі об'єктивізму, а залучення в цьому напрямі дослідження матеріалів з обласного архіву Вінницької області тільки підвищує значимість роботи.

Монографія В. Ревегука [23] є однією з перших спроб дослідити з державницьких позицій події другої світової війни, що відбувалися на Полтавщині. Основна увага дослідника звернена на висвітлення тих питань, які мають достатню місцеву джерельну базу, а саме на життя полтавців в умовах німецької окупації та їх участь в антинацистському русі Опору. Автор наголошує на чисельних труднощах, пов'язаних із дослідженням даної теми, викликаними, насамперед, браком документів. У зв'язку з тим, що М. Ревегуку довелося обмежитися систематизацією розрізнених фактів з публікацій тих авторів, які раніше зверталися до історії ОУН і УПА, та спогадами учасників націоналістичного підпілля, його робота має переважно констатуючий характер.

У книзі Б. Черномаза [33] на основі аналізу нововідкритих на момент її підготовки документів, що стосуються діяльності ОУН та свідчень безпосередніх учасників подій, досліджуються процеси зародження боротьби за незалежність України під час другої світової війни на Уманщині. Автор прослідковує передумови та процес зародження структур ОУН і доходить висновку, що прагнення до побудови незалежної держави було спільним і консолідуючим чинником для всього українського народу. У праці, насиченій цінним та різноманітним фактологічним матеріалом, розкривається різно векторність напрямів діяльності ОУН, значна увага приділена саме агітаційно-пропагандистському напрямку. Недоліком роботи є дещо завищена автором оцінка моральної готовності більшості населення Уманщини приєднуватися до українського національно-визвольного руху.

Харківський історик А. Скоробогатов [28] на основі вітчизняних та закордонних джерел у своїй монографії найбільш ґрунтовно відтворив широку картину підкупаційної дійсності найбільшого міста на той час міста України. Автор стверджує, що в політичному колі окупованого Харкова найвиразніше заявили про себе, окрім радянського табору, націоналістичні організації, які не були монолітними. Аналіз їх ідейних засад та політичної практики дав досліднику можливість припустити, що у Харкові на початку окупації зустрілися дві структури, а можливо і концепції українського націоналізму – західноукраїнська, представлена переважно мельниківцями, та традиційна українська громадськість, представлена місцевими прибічниками українського націоналізму. Десанти західноукраїнських націоналістів, розповідає автор, мали на меті повернути східняків до оунівських ідеалів, проте широкою

соціальної бази в Харкові вони не знайшли і великого впливу на місцеву людність не здобули.

Окремо слід зазначити про двотомник, підготовлений згадуваним вище сумським науковцем Г. Іванущенком [17], в якому автор опублікував унікальні матеріали стосовно діяльності ОУН і УПА на території краю – доповідні записки німецьких каральних органів, протоколи допитів українських підпільників, листівки та уривки із підпільної преси самостійників, портрети українських патріотів тощо. Підібрані Г. Іванушенком документи свідчать про виникнення опору як німецьким окупантам, так і радянському репресивному апарату.

Складові частини руху Опору на окупованій нацистами Дніпропетровщині розглядаються у спільній монографії М. Слободянюка та І. Шахрайчука [29], окремий розділ якої присвячено розгляду діяльності націоналістичного підпілля. У роботі наголошується, що як радянське, так і оунівське підпілля, незважаючи на взаємну ворожнечу, боролися проти спільного ворога, а отже є підстави вважати їх єдиним широким антинацистським рухом. На думку авторів, внесок підпілля ОУН в боротьбу проти німців був відчутно менший, але сама його діяльність на Дніпропетровщині спростовує стереотип про відсутність в області соціальної опори для націоналістичних ідей. Слабкість позицій ОУН пояснюється тим, що його керівники відмовилися від збройної боротьби з окупантами і звели боротьбу проти німецького окупаційного режиму головним чином до пропагандистської діяльності. Разом із тим ідеологія ОУН бандерівського напрямку зазнала сильного місцевого впливу, через що відбулися вирішальні програмні зрушення в політиці Організації.

Підсумовуючи, слід сказати, що незважаючи на помітну активізацію вітчизняних істориків у напрямі дослідження винесеного у заголовок явища, всіляко необхідним є подальше поглиблення у вивченні багатьох питань, пов'язаних із ним – це, зокрема, тематика пропагандивних видань ОУН, функціонування “Просвіти” в контексті агітаційно-пропагандистської діяльності самостійників на східноукраїнських землях, особливості сприйняття населенням Великої України націоналістичних ідей, трансформація ідеологічних поглядів представників ОУН під впливом “старорадянської” дійсності, рейди УПА на схід від Збручу з метою пропагандистської роботи, інтеграція “східняків” в структуру ОУН тощо.

Джерела та література

1. Бокій Н., Житков О., Козир І. Національний рух Опору 1941-1945 рр. у Центральнoукраїнському регіоні (за матеріалами Кіровоградщини) // Друга світо-

ва війна і доля народів України: Матеріали 2-ої Всеукраїнської наукової конференції (30-31 жовтня 2006 р.). – К., 2006. – С. 86-96.

2. Бублик М. Історія окупації Луганщини, написана не Олександром Фадєєвим // Україна Молода. – 2001. – 14 березня. – № 47. – С. 4-5.

3. Вінцковський Т. Організація системи пропаганди ОУН на території Трансністрії // Сторінки воєнної історії України. – 2009. – Вип. 12. – С. 249-254; Оунівське підпілля в Трансністрії // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного університету. Сер. Історичні науки. Педагогічні науки. Філологічні науки. – 2003. – № 14. – С. 3-6; Похідні групи ОУН на Одещині в 1941 р. // Сторінки воєнної історії України. – 2004. – Вип. 8, Ч. 2. – С. 82-86.

4. Вохмянін В., Сушко В. ОУН Бандери і регіональний вимір початку 1940-х років: східноукраїнські пристрасті та ілюзії // Галичина. – 2009. – Ч. 15-16. – С. 332-340.

5. Гальчак С. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (25 грудня 1943 р.- 25 березня 1944 р.): До 60-річчя визволення. – Вінниця, 2004. – 200 с.

6. Германчук Л. Діяльність ОУН-УПА на території краю в період 2-ої Світової війни // Юр'ївський літопис. – 2003. – № 2. – С. 37-42.

7. Головка М. Організація Українських Націоналістів (Мельниківців) у боротьбі за Українську державність на київських теренах (1941-1942 рр.) // 60-річчя визволення України від фашистських загарбників: внесок українського народу в перемогу над фашизмом у роки другої світової війни: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (27 жовтня 2004 р.). – К., 2004. – С. 156-159.

8. Гончаренко О. Організаційно-політична діяльність ОУН на Київщині в 1941-1944 рр. за документами спецслужб: спроба критичного аналізу // Україна соборна. – 2006. – Вип. 4, Т. 2. – С. 168-173.

9. Гончаренко О. Похідні групи ОУН(б) на теренах Наддніпрянщини: до питання про результативність спроб інтеграції до окупаційних органів влади (1941-1944 рр.) // Галичина. – 2008. – Вип. 14. [Електронний ресурс] На сервері «Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського» [on-line]. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nikp/2008_14/Gontcharenko.pdf

10. Горбуров С., Шитюк М. Суспільно-політична та бойова діяльність націоналістичного підпілля Півдня України в роки німецько-румунської окупації. – К., 2003. – 57 с.

11. Дзьобак В. Конфлікти в ОУН(Б) і їх вплив на український Рух Опору (1941-1944). – К., 2005. – 266 с.

12. Добровольський О. “Просвіта” під багнетом [Електронний ресурс]. На сервері “Лозівський історичний клуб імені Дмитра Яворницького” [on-line]. Режим доступу: <http://lozovahistoricclub.narod.ru/prosvstabagnet.html>

13. Еременко Ю. Между Сциллой и Харибдой. Националистическое подполье в Ворошиловграде // Ракурс. – 2001. – 28 февраля. – № 9. – С. 12.

14. Жупина О. Перебування Похідних Груп ОУН на теренах Херсонщини під час Другої світової війни [Електронний ресурс]. На сервері “Український Херсон”

[online]. Режим доступу: http://kherson.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=29

15. *Зайцев Ю.* Націоналістичне підпілля на території Миколаївщини в 1941-1944 рр. // Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941-1944: (До 60-річчя визволення від німецько-румунських окупантів). – Миколаїв, 2004. – С. 103-114.

16. *Іванущенко Г.* Деякі факти діяльності ОУН в УПА на Сумщині // Український визвольний рух. – 2004. – Зб. 3. – С. 260-272.

17. *Іванущенко Г.* ОУН-УПА на Сумщині: Т. 1. – К., 2006. – 156 с.; ОУН-УПА на Сумщині: Т. 2. – Суми, 2009. – 232 с.

18. *Инсаров М.* “Мы, украинские революционеры и повстанцы...”. Западноукраинская буржуазная революция 1940-х годов. – Одесса, 2009. – 216 с.

19. *Кот С.* Підпілля ОУН в окупованому Києві. 1941-1943 // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (23-24 червня 2005 р.). – К., 2005. – С. 126-140.

20. *Курило Т.* Сила та слабкість українського націоналізму в Києві під час німецької окупації (1941-1943) // Україна модерна. – 2008. – № 13(2). – С. 115-130.

21. *Маркович В.* Підпілля ОУН у Запорізькій області. – Запоріжжя, 2001. – 52 с.

22. *Нікольський В.* Підпілля ОУН(б) у Донбасі. – К., 2001. – 178 с.

23. *Ревегук В.* Полтавщина в роки другої світової війни (1939-1945). – Полтава, 2004. – 288 с.

24. *Романько О.* Деятельность организаций украинских националистов на территории Крыма (1941-1944): политический и военный аспекты вопроса // Историческое наследие Крыма. – 2004. – № 5. – С. 174-179.

25. *Русначенко А.* Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х рр. – К., 2002. – 519 с.

26. *Семистяга В.* Нові документальні свідчення про національно-визвольний рух в Донбасі у роки Другої світової війни // Бахмутський шлях. – 2001. – № 3-4. – С. 186-189.

27. *Сергійчук В.* Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941-1955. – К., 2005. – 836 с.

28. *Скоробогатов А.* Харків у часи німецької окупації (1941-1943). – Харків, 2004. – 366 с.

29. *Слободянюк М., Шахрайчук І.* Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945). – Дніпропетровськ, 2004. – 294 с.

30. *Стасюк О.* Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941-1953 рр.). – Л., 2006. – 384 с.

31. *Труш В.* Діяльність ОУН(б) на Харківщині // Діяльність ОУН на Сході України. Збірник статей. – Дніпропетровськ, 2010. – С. 104-128.

32. *Ходанович О.* Похідні групи ОУН і розгортання українського національного Руху Опору в роки німецько-фашистської окупації (1941-1944 рр.) // Історія

слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження. – 2005. – Вип. 8. – С. 129-137.

33. *Чорномаз Б.* Діяльність національно-патріотичного підпілля на території Уманщини у 1941-1945 роках. – Умань, 2002 – 401 с.

34. *Чорномор В.* Повстанчий Крим. – Сімферополь, 2009. – 220 с.

35. *Шолох Я.* Соціальна база ОУН і УПА на Східній Україні та її вплив на еволюцію та ідеологію інтегрального націоналізму (за документами та матеріалами зарубіжних досліджень) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та практики. – 2004. – Випуск 11, Ч. 2. – С. 160-172.

36. *Щур Ю.* Діяльність підпілля Організації Українських Націоналістів на території Мелітопольського району Запорізької області // Український визвольний рух. – 2006. – Зб. 8. – С. 153-163; *Щур Ю.* Організаційна структура оунівського підпілля на території Запорізької області в роки німецької окупації (1941-1943) // Визвольний шлях. – 2006. – № 2. – С. 104-111; Організація Українських Націоналістів на Запоріжжі. Короткий нарис. – Запоріжжя, 2009. – 52 с.

37. *Щур Ю.* Підпілля ОУН-М на Наддніпрянщині під час німецько-радянської війни // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2008. – Вип. 22. – С. 109-117.

38. *Яременко В.* Преса в рейхскомісаріаті «Україна» під час німецької окупації у липні - грудні 1941 р. // Київська старовина. – 2006. – № 3. – С. 123-131.

39. *Ясенчук О.* ОУН на Чернігівщині (маловідомі сторінки) [Електронний ресурс]. На сервері “Високий вал” [on-line]. Режим доступу: <http://www.newvv.net/culture/literature/186163.html>

Аннотація

***Литвин С.Е.* (г. Киев). Проблема агитационно-пропагандистской деятельности ОУН на восточнoукраинских землях в отечественной историографии начала XXI века**

Исследуется современная (2001-2010 гг.) отечественная историография восточно-украинского направления агитационно-пропагандистской деятельности Организации украинских националистов. На основе анализа многочисленной специальной литературы определена динамика изучения данной проблемы.

Ключевые слова: ОУН, Восточная Украина, историография, монографии, статьи.

Annotations

Litwin Sergyu (Kyiv). The problem of advocacy, the activities of the OUN in the Eastern Ukrainian lands in the national historiography beginning of the XXI century

We study the modern (2001-2010 gg.) National historiography of Eastern Ukrainian direction advocacy Organization of Ukrainian Nationalists. Based on analysis of numerous literature defined the dynamics of studying this problem.

Keywords: OUN, eastern Ukraine, historiography, monographs and articles.

Науковий керівник – *Двірня К.П.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

УДК 930(410)“1939/1945”:329

Марина ГУДЗЬ
(м. Київ)

Діяльність ліберальної партії Великої Британії в складі коаліційного уряду в роки Другої світової війни та участь у виборах 1945 року: історіографія проблеми

Запропоновано аналіз історіографії проблеми політичної діяльності Ліберальної партії Великої Британії в період Другої світової війни та участі лібералів на парламентських виборах 1945 р.

Ключові слова: Ліберальна партія, коаліційний уряд, вибори 1945 року.

Проблема діяльності Ліберальної партії Великої Британії в складі коаліційного уряду під час Другої світової війни та участь партії на виборах 1945 року є недостатньо дослідженою в історичній літературі. Однак, останнім часом з огляду на ті політичні події, які відбуваються у Великій Британії та кризидвохпартійної системи дане питання не могло не вийти на передній план історичних досліджень. Оскільки Партія ліберальних демократів є спадкоємицею Ліберальної партії та входить в склад нині діючого коаліційного уряду на чолі з консерваторами, то аналіз досвіду роботи коаліційного уряду зразка 1940-1945 рр. дасть підґрунтя для подальшого вирішення складних питань, які можуть виникнути в ході діяльності партнерів по уряду. Крім того негативний досвід лібералів на виборах 1945 року зможуть використати ліберальні демократи для уникнення подібних помилок у передви-

борчих перегонах та програмах. Тому детальне дослідження відповідних джерел та наукової літератури даного періоду й визначає наукову актуальність проблеми, що розглядається.

В історичній науці, а особливо в українській та російській, дотепер фактично відсутні праці, в яких питання діяльності Ліберальної партії під час Другої світової війни та виборів 1945 р. були б виділені в предмет окремого дослідження. Тому, виходячи з стану наукового вивчення окресленої проблеми, метою нашої роботи є комплексний аналіз джерел та літератури з даного питання. Історіографію з даної теми слід поділити за таким принципом: британська, українська, російська

Значне місце в історіографії посідає аналіз виборчого Маніфесту Ліберальної партії 1945 року [1]. В ньому представлені 20 головних передвиборчих ідей лібералів. Так, в ньому визначена головна мета повоєнного переоблаштування світу: врегулювання міжнародних питань мирним шляхом, прагнення до збереження спільних цілей Організації Об'єднаних Націй, подальшаспівпраця між Англією, Америкою та Радянським Союзом. Окрім того, в Маніфесті розглядаються питання Британської Співдружності, соціального забезпечення, повної трудової зайнятості, забезпечення житлом, землеволодіння, здоров'я, освіти, промисловості, свободи торгівлі, роботи та становища жінок, Шотландії та Уельсу, кращого Парламенту.

Британські політологи Марк Іген та Тоні Гривс [2] в своїй статті досліджують проблеми з якими зіткнулася Ліберальна партія у воєнний період та аналізують, як вони вплинули на “драматичні”, як вони зазначають, вибори 1945 року. На їхню думку, партія наприкінці війни розкололася ідеологічно на тих, хто стверджував про необхідність негайних реформ з боку держави та тих, хто заперечував таке положення [2,3]. Вибори 1945 р. дослідники називають “похмурою поразкою”, яка, в свою чергу, надихнула на зміни, що привели до відродження партії пізніше [2,4].

На вивченні проблем партії на виборах 1945 року зупинилися ліберальні історики Роджер Торн, Пет Торн та Майкл Стід [3]. Так, автори вважають, що поразка лібералів була викликана марними сподіваннями деяких членів партії на продовження існування коаліції та її розширення за рахунок входження в неї лібералів. Більшість кандидатів від Ліберальної партії бачили вибори 1945 року не як самоціль, а як початок політичного процесу “повернення”, який мав в кінцевому результаті привести до формування ліберального уряду [3, с. 7].

Політичний діяч Партії ліберальних демократів Марк Пек [4] в своїй статті торкається особливо цікавого питання: чому при зменшенні кількості членів партії збільшилася кількість кандидатів від лібералів на виборах 1945 року? Автор зазначає, що кількість кандидатів в порівнянні з 1935 ро-

ком в 1945 виросла з 161 до 306 [4, с. 10]. Марк Пек припускає можливість того, що партія таким чином “рухалася від сильних виборчих районів до слабших для виграшу більшої кількості місць в парламенті” [4,12].

Проблему взаємовідносин лібералів та національних лібералів, які відокремилися від Ліберальної партії ще в 1930-ті роки, розглядав сучасний британський політолог Іан Хантер [5]. Зокрема, дослідник аналізує можливість їхнього возз'єднання протягом 1943-1946 рр. Автор статті поділяє процес зближення двох політичних організацій на 2 періоди: 1943-1944 та 1945-1946 рр. Протягом першого періоду йшло активне вироблення спільних програм подальших дій, однак через зм'якшення Ліберальної партії та її зайнятість у Міністерстві авіації нічого не вийшло [5, с. 13-14]. На другому етапі головою Ліберальної партії став Клемент Девіс, який особливо не переймався проблемами об'єднання. Національні ліберали, в свою чергу, почали тяжіти до консерваторів й зрештою стали їхнім “молодшим партнером”. Таким чином, питання про об'єднання було зняте [5,16].

Серед українських істориків діяльністю Ліберальної партії цікавився В.О. Горбик [6]. В своїй монографії дослідник зазначає, що коаліційний уряд консерваторів, лейбористів та лібералів під час Другої світової війни існував на домовленості, за якою на всіх додаткових виборах військових років суперники не висуватимуть кандидатів на парламентські місця, що звільнилися [6, с. 174]. Аналізуючи причини поразки лібералів на парламентських виборах 1945 р., автор зазначає, що передвиборчі обіцянки партії не зустріли розуміння та ентузіазму у виборців, оскільки ліберали не змогли запропонувати широкої програми післявоєнної перебудови країни. Свою роль у поразці відіграв і слабкий партійний апарат: у міжвоєнні та воєнні роки кількість професійних функціонерів та організаторів зменшилася з 500 до 50 [6, с. 175].

Російський історик С.П. Перегудов [7] Ліберальну партію в даний період характеризує як партію, що “стала пристанищем доволі різномірної маси виборців, які відрізняються доволі строкатим соціальним складом”, з програмними цілями, характерною рисою яких були “мозаїчність та не оригінальність” [7, с. 114].

Серед британських дослідників слід виділити Роя Дугласа, Девіда Даттона, Крістофера Кука, Гаррі Трегіджа, Джерарда Грута, Ендрю Торфі та ін. Зокрема Рой Дуглас [8] зосереджує значну увагу на діяльності партії під час Другої світової війни та зупиняється на особі Арчібальда Сінклера, який був головою партії та входив в коаліційний уряд в якості Міністра авіації. Що ж до поразки на виборах 1945 р. історик зазначає: “ліберали були переконані в тому, що нинішня слабкість партії та неспідтримка з боку виборців полягає не через несприйняття британцями ліберальної політики, а через історичні

події, які завдали шкоду партії” [8, с. 251]. Підсумовуючи становище партії під час Другої світової війни, Рой Дуглас, зазначає, що воно було гіршим, ніж це засвідчувала статистика [8, с. 250].

Історик Девід Даттон [9] аналізуючи злети та падіння Ліберальної партії в ХХ столітті, в розділі “Так мало і так марно, 1935-1955”, критикує партію за мляві дії та слабкий тиск на коаліційний уряд для реалізації власних політичних задумів.

Британський дослідник Крістофер Кук [10] коротко зупиняється на роботі партії в даний період, зазначаючи, що лише в післявоєнний період починається відродження Ліберальної партії, яке триває близько 40 років і завершується наприкінці ХХ ст.

Робота Гаррі Трегіджа [11], англійського науковця, хоча й присвячена діяльності лібералів на місцевому рівні в південно-східній частині Британії – “традиційній ліберальній фортеці”, однак містить в собі головні аспекти роботи партії й на загальнонаціональному рівні під час Другої світової війни. Так, автор визначає її в цей період, як партію, що рагне “змінити образ партії минулого на партію майбутнього, яка залучиться підтримкою молодого покоління” [11, с. 105]. Але, разом з цим, Гаррі Трегіджа визнає руйнівну роль війни для партії та відсутність ефективного впливу та відхід від партійних справ Сінклера.

Біографічний характер має робота історика Джерарда Грута [12]. Він присвятив її Арчібальду Сінклеру – голові Ліберальної партії та Міністру авіації в коаліційному уряді В. Черчелля. Автор детально аналізує діяльність Сінклера в Міністерстві, а особливо його дії під час організації бомбардування Дрездена в 1945 році. Сінклер, на думку дослідника, намагався протистояти Черчеллю у питанні бомбардування Дрездена та інших німецьких міст. Міністр авіації намагався переконати голову уряду в тому, що такі дії можуть призвести до великої кількості жертв серед цивільного населення та будуть неоправданими. Окрім того, Сінклер сподівався, що в майбутньому його урядове крісло відкриє для нього та партії великі перспективи на політичному олімпі. Джерард Грут паралельно з Арчібальдом Сінклером аналізує діяльність самої Ліберальної партії. Історик вважає, що політичні погляди британців в даний період були скоріше ліберальними, аніж соціалістичними. Проте партія не використала цього, оскільки сновна увага та сили лібералів в період Другої світової війни були спрямовані на діяльність Міністерства авіації. Тому шанс повернути колишні політичні вершини був втрачений [12,206]. Автор не обходить своєю увагою важливе для лібералів і питання возз'єднання, оскільки ще в 30-ті роки ХХ ст. через різні погляди на майбутнє політики партії та її стратегію відкололась група лібералів, яка пізніше стала називати себе національними лібералами.

Доволі змістовним є дослідження британського політолога Ендрю Торфі [13]. У своїй роботі автор аналізує діяльність трьох головних політичних сил країни під час Другої світової війни: ібералів, консерваторів та лейбористів. Дослідник детально зупиняється на аналізі становища лібералів на національному та місцевому рівні, головних партійних діячів та потенційних кандидатів у парламент, партійних фінансах та організаційних питаннях. Зокрема, дослідник звертає увагу на те чому не склався коаліційний кабінет Н. Чемберлена, який запропонував всім опозиційним політичним силам увійти в нього. Так, лейбористи відмовилися відразу, а в ході обговорення з Сінклером, Чемберлен пояснив, що він прагне створити невелику внутрішню групу у Військовому кабінеті. Сінклеру запропонували посаду в Кабінеті, а не в самій внутрішній групі. Після переговорів з членами своєї партії, Сінклер відкинув пропозицію Чемберлена, оскільки ліберали при такому розкладі не матимуть істотного впливу на вирішення політичних питань і партія на незалежній основі зможе надавати підтримку у веденні війни [13,222]. Однак від пропозиції Черчелля ліберали не відмовилися і в травні 1940 року увійшли в коаліційний уряд. Автор звертає увагу і на той факт, що дуже важко підрахувати реальну кількість членів партії. Але про їх незначну кількість відчить і той факт, що за залучення нового члена партія буде платити по 1 фунту, а для залучення жінок партія під час передвиборчої кампанії 1945 року видала памфлет “Жінки мають приєднатися та працювати на Ліберальну партію” [13, с. 152]. Що ж до фінансів партії, то вона не була на межі банкрутства, однак шукали нові шляхи для фінансування [13, с. 270].

У дослідженнях, які присвячені Другій світовій війні та безпосередній участі в ній Великої Британії, окремі сторінки відведені і Ліберальній партії. Так, військовий історик Роберт Паркер [14] аналізує діяльність коаліційного уряду Черчелля та особливу увагу звертає на діяльність Міністерства авіації та військові заходи, які воно проводило. Подібні дослідження можна зустріти і в роботі молодого науковця Стефана Лі [15].

Дослідник соціальної історії Великої Британії Гарольд Сміт [16], в свою чергу, звертає увагу на політичні настрої британців під час Другої світової війни. Так, на відміну від Джерарда Грута [12], автор переконаний, що британцям на тлі перемог Радянського Союзу починають імпонувати соціалістичні ідеї, а тому більш привабливіший вигляд для потенційного виборця мають ейбористи, чим ліберали [16, с. 97]. Англійський дослідник Марк Онеллі [17] коротко зупиняється на діяльності Сінклера в якості Міністра та на виборах 1945 року, називаючи їх “найпровальнішими для лібералів” та такими, що “зруйнували їх політичні надії” [17,30].

Таким чином, наявна історична література з даної проблеми не є достатньою, щоб в повній мірі створити цілісне бачення про становище Лібераль-

ної партії під час Другої світової війни та ситуації на виборах 1945 р. Для вирішення проблеми потребують більш глибокого дослідження наявні джерела не лише Ліберальної, а й Консервативної та Лейбористської партій.

Джерела та література

1. 20 Point Manifesto of the Liberal Party. Liberal Manifesto 1945.
2. *Mark Egan*. Tony Greaves. Liberals and the 1945 elections // Liberal Democrat History Group Newsletter. – № 9 – December, 1995. – p. 2-4.
3. *Roger Thorn*. Pat Thorn. Michael Steed. The Liberal Party and the 1945 General Election// Liberal Democrat History Group Newsletter. – № 11. – Summer, 1996. – p.7-8.
4. *Marck Pack*. The Liberal Party`s Perfomance in 1945 // Liberal Democrat History Group Newsletter. – № 12. – September, 1996. – p. 10-12.
5. Ian Hunter. The Final quest for Liberal reunion 1943-1946 // Journal of the Liberal Democrat History.— № 32.— Autumn, 2001. – p. 12-16, 27.
6. *Горбик В.А.* Консервативная и либеральная партии в политической системе послевоенной Англии. – К.: Наукова думка, 1977. – 223 с.
7. *Перегудов С.П.* Британские либералы: претензии и действительность // Мировая экономика и международные отношения. – № 5. – 1974. – С. 112-116.
8. *Roy Douglas*. Liberals: a history of the Liberal and Liberal Democrat parties. – Cambridge University Press, 2005. – 395 p.
9. *David Dutton*. A History of the Liberal Party. – Palgrave Macmillan, 2004. – 352 p.
10. *Christopher Cook*. A short History of the Liberal Party 1900-2001. – Palgrave Macmillan, 2002. – 298 p.
11. *Garry Tregidga*. The Liberal Party in the South-West Britain since 1918: Political Decline, Dormancy and Rebirth. – University of Exeter Press, 2000. – 288 p.
12. *Gerard J. De Groot*. Liberal Crusador: Life of Sir Archibald Sinclair. – C. Hurst & Co Publishers Ltd, 1993. – 266 p.
13. *Andrew Thorpe*. Parties at War: Political Organization in Second World War Britain. – Oxford University Press, 2009. – 352 p.
14. *Robert Alexander, Clarke Parker*. The Second World War: a short history. – Oxford University Press, 2002.— 352 p.
15. *Stephen J. Lee*. Aspects of British political History: 1914-1945.— Routledge, 1996.— 448 p.
16. *Harold L. Smith*. Britain in the Second World War: A social History. – Manchester University Press, 1996. – 189 p.
17. *Mark Donnelly*. Britain in the Second World War. – Routledge, 1999. – 144 p.

Аннотация

Гудзь М.В. (г. Киев). Деятельность Либеральной партии Великобритании в составе коалиционного правительства в годы Второй мировой войны и участие на выборах 1945 года: историография проблемы

Предложено анализ историографии проблемы политической деятельности Либеральной партии Великобритании в период Второй мировой войны и участие партии на парламентских выборах 1945 года.

Ключевые слова: Либеральная партия, коалиционное правительство, выборы 1945 года.

Annotations

Marina Hudz (Kyiv). Activities of Liberal Party (Great Britain) in the coalition government during World War II and the election of 1945: historiography problems

Analysis of political historiography problem of the Liberal Party (Great Britain) during the Second World War and the participation of the liberals in parliamentary elections in 1945 has been prompted.

Key words: Liberal Party, a coalition government, the elections of 1945.

Науковий керівник – *Черевко О.С.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри всевітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

УДК 94(475)''1939/1945'':2

Яніна БУТЕНКО
(м.Київ)

Формування гуманістичного світогляду Кароля Войтили в період і після Другої світової війни

Розглядається недостатньо досліджена проблема формування світоглядних принципів Кароля Войтили в умовах Другої світової війни, що пізніше склали основу християнських етичних поглядів майбутнього Папи Римського.

Ключові слова: католицька церква, гуманістичний світогляд, нацистський окупаційний режим, УНІА, культурна протидія, енцикліки.

У 2005 р. завершився третій за тривалістю у всій історії католицизму понтифікат. Іоан Павло II, поляк за національністю, обіймав Святий престол протягом 27 років. За цей тривалий період у світі відбулося багато історичних подій в яких він брав активну участь, або які відбувалися з його згоди чи підтримки. Ці події вплинули на хід історії і привели до кардинальних змін у житті світу.

Людина, яка стоїть на чолі могутньої релігійної громади, такої як Католицька Церква, яка поширює свій потужний вплив на Європу, Північну і Південну Америки, Африку заслуговує на особливу увагу. Проте, Іоан Павло II зумів вийти за рамки виключно релігійного лідера, зруйнував традиційний образ Ватикану і допоміг йому утримати своє місце серед провідних релігій світу у XXI ст.

Метою роботи є спроба дослідити умови та виокремити вирішальні чинники, які протягом Другої світової війни вплинули на формування світоглядних принципів молодого Кароля Войтили, і в подальшому вирішальним чином сформували його власну систему цінностей, сприяли вибору життєвого та духовного шляху і в кінцевому рахунку лягли в основу гуманістичних концепцій католицизму в період понтифікату Іоана Павла II.

За його ініціативи відбулася так зване „олюднення” інституту Церкви. В період понтифікату Іоана Павла II людина і її буденні проблеми стають в один ряд із духовністю, оскільки Папа вважав, що умови, в яких знаходиться тіло мають вплив на душу.

Можна сказати, що Папа став фундатором духовної основи світу в надзвичайно складних умовах глобалізації та жорстоко протистояння двох протидіючих суспільно-політичних систем.

Історіографія проблеми представлена наступними роботами:

Джордж Вейгель “Іоан Павло II. Свідок надії”. Особлива цінність біографії в тому, що автор присвятив двадцять років свого життя вивченню і опису життя Літаючого папи, і Папа сам наділив його титулом свого біографа. Автор досить ґрунтовно підійшов до вивчення об’єкта свого дослідження. Він скрупульозно вивчав кожну деталь, яка мала відношення до Папи. В роботі описаний кожен рік життя і умови в яких жив Войтила, передано дух часу, який сформулював світогляд майбутнього понтифіка. Варто зазначити, що окремими розділами виділено період Другої світової війни, який став вирішальним для визначення життєвих пріоритетів Кароля Войтили і заклала його основні світоглядні принципи. Проте, досить спірним виглядає те, що біографія написана в тоні, який занадто піднесено вихваляє всі вчинки Кароля Войтили, не помічаючи при цьому досить суттєвих суперечностей, які іноді гостро заявляли про себе в період понтифікату папи-слов’янина.

А. Юраш – представник вітчизняної історіографії. Його робота “Папа Іоанн Павло II” не лише містить детальне висвітлення біографії Папи Римського, а й акцентує увагу на відносинах рівня Україна – Ватикан в період передостаннього понтифікату.

О. Красюк є автором праці “Папа і Україна” в якій він розглядає досить вузьке коло питань, а саме – візит Папи в Україну. Робота є цінною тим, що містить багато публікацій зарубіжної преси, які до цього не публікувалися у нашій країні.

Папа Іоанн Павло II по праву вважається однією з найзнаковіших фігур ХХ століття. Після смерті видатного церковного діяча, газета “Вашингтон Пост” назвала його світовим лідером, який стоїть на одній сходинці з видатними політиками епохи – Вінстоном Черчілем та Франкліном Делано Рузвельтом. Однак, автор статті зауважує, головна відмінність в тому, що серед цієї поважної когорти його вирізняє те, що досяг він цього статусу озброєний лише Євангелієм [2, с. 118].

Іоанн Павло II знехтував усталеним образом папи-в'язня Ватиканських кордонів і не лише відвідав з пастирським візитом 129 країн світу, в тому числі й Україну в червні 2001 року, а й зумів зарекомендувати себе як компетентний і розсудливий політик, завоювавши значний авторитет і змусивши світову громадськість рахуватися з його думкою.

Користуючись повноваженнями, наданими йому статусом провідного релігійного лідера світу, зайнявши активну пацифістську позицію, повсякчас пропагував свою ідею культурного супротиву будь-яким спробам збройного вирішення конфліктів. На жаль, його голосу не вистачило для того, щоб запобігти війні в Югославії чи вторгненню США до Іраку.

Цікаво, що більшість своїх поглядів, які стосувалися проблеми війни, свобод і прав людини, Кароль Войтила здобув саме на території окупованої Польщі, яка у 1939 році першою жертвою нацистської агресії.

Друга світова війна, яку поляки інколи називають двічі програною війною, стала для Польщі справжньою катастрофою. Шість мільйонів польських громадян з передвоєнних 35 мільйонів загинули в боях або були вбитими окупантами. Взагалом, Польща втратила 18% населення.

Саме Польща стала ареною, на якій відбувалося найбільше масове вбивство всіх часів - Холокост. Проте, пережиті страждання і втрати не були компенсовані радістю перемоги у війні, оскільки по її завершенню країна стала частиною тоталітарної імперії Й.Сталіна. Пережиті лихоліття періоду окупації зіграли вирішальну роль у формуванні християнського світогляду майбутнього Папи Іоана Павла II.

Як відомо, 1 серпня Німеччина розпочала своє вторгнення на територію Польщі. Військові та людські ресурси країни були надто слабкими, щоб

протистояти модерновій військовій техніці Третього Рейху. Скориставшись цим, 17 вересня 1939 р. Радянський Союз почав наступ до Польщі зі сходу, мотивуючи свій вчинок тим, що “польсько-німецька війна продемонструвала повне банкрутство Польської держави”. Виходячи з цього, Радянський Союз визнав себе зобов'язаним перейти кордон, аби «узяти під захист українців і білорусів, що проживають на польській території». Таким чином, стався четвертий поділ Польщі.

У ніч з 17 на 18 вересня польський уряд покинув країну, перебравшись на машинах через річку до Румунії. З урядом покинув країну і архієпископ кардинал Глонд. Наступного дня головнокомандуючий польською армією, маршал Едвард Ридз-Смігли, послідував їх прикладу.

Східні землі Польщі відійшли Радянському Союзу, тоді як центральна і західна її частини були розділені на дві зони німецької окупації. Одна зона була включена до складу “Третього рейху”, на території іншої було утворено “генерал-губернаторство”, головою котрого став Ганс Франк, резиденцією обравши собі краківський замок Вавельський, над парадними дверима якого красувався дещо символічний надпис: “Якщо Бог з нами, хто проти нас?”.

Облаштувавшись у новій резиденції, Франк відразу ж окреслив основні принципи свого володарювання і активно почав втілювати їх в життя. Ось його програма, яку він виголосив перед своїми солдатами: “Поляк не має жодних прав. Єдиний його обов'язок виконувати те, що йому говорять. Йому слід постійно нагадувати, що його обов'язком є покора. Головною метою нашого плану є швидке знищення неблагонадійних політиків, священників, а також лідерів, що знаходяться під їх впливом. Я відверто заявляю, що декілька тисяч поляків втратять свої життя, але ви не повинні проявляти жалість, оскільки вона може перешкодити вам у виконанні ваших обов'язків, що мають на меті торжество ідей націонал-соціалізму і повне придушення опору польській нації. Всі сліди польської культури мають бути ліквідовані. Ті поляки, які володіють нордичною зовнішністю, будуть відвезені до Німеччини для роботи на наших заводах. Дітей з нордичною зовнішністю потрібно забрати у батьків з метою виховання з них німецьких робітників. Всі інші працюватимуть на благо Німеччини до своєї смерті”.

За словами генерал-губернатора Ганса Франка, покаранням за “злочини” або спробу опору була смерть на місці або ж відправка в концентраційний табір. “Злочином” же могло стати навіть те, що при зустрічі з патрулем перехожий не зійшов з тротуару на мостову. Люди повинні були намагатися вижити на “дісті”, що містить 900 калорій. Середня і вища освіта відмінялася. Поляків можна було учити рахувати лише до тисячі, а читати - в тому

об'ємі, аби розуміти прості розпорядження. Участь в культурній діяльності ставала важким злочином.

Німці приступили до систематичного знищення бібліотек і інших сховищ історичної пам'яті народу.

Особливу увагу нацистські господарі приділили католицькій церкві, оскільки прекрасно розуміли її роль в національній культурі, історичних традиціях і самосвідомості поляків. Деморалізація польського суспільства не могла відбутися без знищення Церкви. До війни вона процвітала, володіючи більш ніж мільйоном акрів землі, маючи в своєму розпорядженні будинки приходських священиків, монастирі, лікарні, сирітські притулки, невеликі сільськогосподарські і ремісничі виробництва. Двадцять мільйонів католиків відносилися до 5100 приходів, де служили 11 300 священиків і майже 17 000 черниць. [1]

У сучасному погляді поляків на Церкву незабутній слід залишила само-віддана поведінка духівництва під час війни. 3646 польських священиків по-пали в концентраційний табір, 2647 з них загинули. З 1117 черниць, що були заарештовані, 238 були замучені, 25 померли у в'язниці від різних причин. Дахау, концентраційний табір, біля Мюнхена став найбільшим релігійним собором в світі: у ньому було зібрано 1474 польських священики і декілька сотень духовних осіб з інших окупованих країн. Близько 120 польських священиків стали об'єктами злочинних медичних експериментів. [1]

До кінця війни приблизно третина польського духівництва була або розстріляна, або замучена в концентраційних таборах.

Діяльність католицьких молодіжних груп була заборонена, оскільки ці групи, як правило, брали участь в польському русі Опору. Тому дуже ризикованим і, навіть, авантюричним можна назвати захоплення молодого Войтили теологією. Наприкінці 1939 року окупаційна влада намагається припинити діяльність Ягеллонського університету, студентом якого став Войтила. Нацисти арештували і відправили до табору Заксенхаузен вісімнадцять колишніх або діючих ректорів і п'ятдесят деканів та їх асистентів. Однак, уже у 1942 р. Ягеллонський університет відновив свою діяльність - нелегально. У підпільному університеті було п'ять факультетів і всі відділення, які університет мав в своєму розпорядженні перед війною. За три роки існування підпільного університету 136 професорів, ризикуючи життям, навчали 800 студентів (серед яких був і Кароль Войтила) - часто вечорами на приватних квартирах. Войтила закінчив навчання у 1946, пройшовши курс теології.

У 1940 році на життєвому шляху Кароля зустрівся швець-містик Ян Тирановський, який, певним чином, дав поштовх до більш серйозного ставлення молодого студента до релігії. Згодом юний поляк починає навчання у підпільній семінарії, влаштованій під егідою Краківського архієпископа Ада-

ма Сапеги. Після численних облав і рейдів, які відбувалися регулярно у місті, остерігаючись за безпеку своїх вихованців, Сапега поселяє семінаристів у своїй резиденції. В них він бачить майбутнє польської церкви, а отже духовну і культурну основу народу, яка згодом допоможе йому відродитися. Довгий час молодий чоловік вагався у виборі: обранням духовного сану чи театральних підмосток. Однак, після знайомства з Сапегою у 1944 р. вибір остаточно зроблений. Войтила продовжує навчання у підпільній семінарії. 1 листопада 1946 року він отримав сан священника.

Проте, не лише релігія займала помисли і час майбутнього Папи під час війни. З початком військових дій Кароль Войтила і його батько залишили свою квартиру в Денбниках і разом з тисячами інших поляків спрямувалися на схід. Войтила-старший в той час вже був хворим і дуже слабким для далекого переходу, тому відступ був для батька й сина особливо важким. Кілька разів Кароль і його батько вимушені були рятуватися в кюветах від німецьких літаків, що обстрілювали колону біженців. Минувши Тирнов, вони дісталися до річки Сян, в 120 кілометрах від Кракова, і там дізналися, що СРСР наступає зі сходу. Окупований німцями Краків видався біженцям більш надійним прихистом і менш небезпечним, ніж наближення Червоної Армії. Тому Войтили повернулися до міста.

Каролю слід було терміново отримати десь “Arbeitskarte”, робочу картку – документ, що давав легальну можливість залишатися в Кракові. У генерал-губернаторстві кожен працездатний чоловік від чотирнадцяти до шістдесяти років повинен був мати роботу. Інакше його відправляли в концентраційний табір або розстрілювали. Впродовж першого року Другої світової війни Лолек, як називали хлопця домашні, працював посильним на складі при ресторані. Ця робота була відносно легкою, тому Войтила міг продовжувати навчання і театральні заняття, а також брати участь в русі опору в області культури, до якого він приєднався.

Восени 1940-го, коли нацисти стали посилювати свої і без того жорстокі порядки, Каролю Войтилі довелося змінити роботу – він отримав місце у хімічній компанії “Солвей”, де пропрацював чотири роки. Спочатку в його обов’язки входило збирати та закидати у спеціальні вагонетки брили вапняку [3,110] у каменоломні, що належала “Солвей”, а в жовтні 1941 р. Кароль Войтила був переведений у цех, який займався очисткою вапняку за допомогою води. Саме ці чотири роки, які “студентик” чи “ксьондзи”, як прозвали молодого Войтилу працівники каменоломні, провів серед простих робітників, які мали надважкі умови праці, проте зберігали присутність духу, і були одними із факторів, які вплинули на формування поглядів майбутнього Папи Римського на фізичну працю, які він згодом висловить у своїх численних працях, енцикліках та промовах. На відміну від

традиційного християнського уявлення, яке трактувало працю як покарання людям за перворідний гріх, Кароль Войтила вважав, що фізичне навантаження загартовує і укріплює моральний дух людини.

У роки війни рівнозначним релігії захопленням для юнака став театр. “Театр захвату” був частиною широкого руху підпільного культурного опору, відомого, як УНІА [“Союз”].

УНІА намагалася втілювати в життя християнські моральні засади і застосовувати католицьку соціальну доктрину до суспільного життя в час, коли «суспільного життя», як такого, для поляків практично не існувало. Назва організації – “Союз” - символізувало бачення післявоєнної Польщі як держави, в якій національні, релігійні, соціальні відмінності будуть здолані шляхом прийняття всім суспільством двох принципів: політика і економіка повинні підкорятися загальному закону моралі - єдиному законному джерелу влади, вільні індивідууми повинні вважати загальне благо головним пріоритетом свого суспільного життя [1].

УНІА мала і військове крило, що налічувало 20 000 чоловік, багато хто з яких воював в підпільній Армії Крайової під час Варшавського повстання в серпні 1944 р. УНІА підтримувала і інші форми опору окупаційному режиму. Її “Рада допомоги євреям”, що мав кодову назву “Зегота”, забезпечила фальшивими документами 50 000 євреїв, що рятувалися від “остаточного вирішення єврейської проблеми” по гітлерівському зразку. “Рада” ховала від нацистських катів у Варшаві 2500 єврейських дітей, а також надавав регулярну грошову допомогу приблизно 4000 чоловік.

Проте в першу чергу УНІА була інструментом ідеологічного і культурного опору спробам нацистів стерти Польщу з карти і знищити польський народ. УНІА підтримувала підпільний Інститут Центральної Європи, в якому проводилися серйозні наукові дослідження, виступала спонсором ряду дослідників, що вивчали культуру, проблеми праці, а також молодіжні і жіночі проблеми. “Союз культури”, який фінансував цей рух, у свою чергу, підтримував багато груп, за допомогою культури що чинили опір нацистам. Ці групи проводили лекції, дискусії, публікували підпільну газету “Культура завтрашнього дня”, а також “Бібліотеку члена Союзу”, що складається з творів, які систематично знищувалися окупаційними властями. УНІА надавала підтримку підпільним театрам, у тому числі і “Театру захвату”.

З підпільного театру в окупаційній Польщі Іоан Павло II виніс ідею, культурного супротиву а отже тверде переконання в тому, що будь якому злу можна протидіяти цивілізованими методами.

Іншою визначальною подією, яка вплинула на світогляд Кароля, стала смерть Кароля Войтили-старшого. Його син залишається в окупованому

Кракові наодинці. Можливо, саме тому, шукаючи духовної підтримки, він так легко сходиться з Тирановським і знаходить розраду у молитві.

Другою втратою, яку пережив Кароль, були його викладачі, люди високої культури і яскравої індивідуальності, друзі-євреї, яких арештовували і відправляли до концентраційних таборів. Гестапо забрало приходських священників в Денбниках, багато хто з них згодом був страчений. Єврейське населення Кракова безперервно скорочувалося по мірі того, як євреїв зганяли в гетто, де вони гинули тисячами, відправляли в концентраційні табори або посиляли в робочий табір “Плашув”, що знаходиться недалеко від міста, де деяким з них удалося врятуватися, потрапивши в список, який зараз називають “списком Шиндлера”. саме тоді Кароль зрозумів, що об’єднавча духовна сила, здатна врятувати польський народ від вимирання та культурної деградації його народу в релігії і побажав, попри загрозу життю, зберегти її для майбутніх поколінь. Можливо, з того часу він виношував свої ідеї щодо традиції просити прощення, завдяки якій Іоану Павлу II вдасться подолати бар’єр між християнською та єврейською церквами. Довгий час між двома релігіями існували доволі напружені відносини в зв’язку з тим, що перші обвинувачували других у вбивстві Христа. Проте, Папа Римський закликав зруйнувати цей стереотип і не лише публічно вибачився перед представниками єврейської нації, а навіть спільно з головним раввином прочитав молитву біля Стіни плачу у 2000 році.

Великим потрясінням для Войтили стало й рішення Ялтинської конференції. Адже Польща, яка мала стояти в лавах переможців, знову програла. Ялта виявилася тріумфом фальшивого і нелюдяного торжества сили над моральними принципами, порушенням тих зобов’язань, які західні союзники давали Польщі перед війною і під час неї. Друга світова війна закінчилася не встановленням свободи і відновленням прав нації, а поширенням комуністичного тоталітарного режиму на більшу половину Європи та інші частини світу.

Може, пам’ятаючи саме цей гіркий досвід, Кароль Войтила протягом всього свого життя, незважаючи на свій статус звичайного священника, єпископа чи кардинала, чи Папи римського являвся одним із завзятішим борцем проти тоталітаризму. Коли ж система рухнула, однією з основних причин краху називали підривною діяльністю папи-вихідця з соціалістичного табору.

Таким чином, можна вважати, що Друга світова війна була одним з основних етапів у процесі формування світогляду Кароля Войтили. Причиною цього були не лише випробування, пережиті молодим поляком, а й обставини, які не мали прямого відношення до військових дій.

До таких можна віднести смерть батька Войтили, яка наклалася на попередньо пережиті трагедії – рання смерть матері, несподівана втрата брата. Проте, можливо саме те, що це трапилось на фоні війни, мало таке суттєве значення і відповідні наслідки. Залишившись наодинці в окупованому німцями Кракові, Кароль шукав підтримки. І знайшов її у приватній студії Яна Тирановського, який спонукав хлопця до більш серйозного ставлення до релігії. Юний Войтила розраду і відповіді на свої питання знаходить у молитві. З того часу Бог стає його головним співрозмовником.

Сама війна і воєнні умови життя справили особливий вплив на майбутнє Лолека. Вона змінила ставлення студента теологічного курсу Ягелонського університету до праці і її значення у житті людини. Його погляди на це питання згодом посіли вагоме місце у його численних промовах, енцикліках і проповідях.

Наступним зрушенням у його світогляді стало так зване “єврейське питання” – вже під час свого понтифікату Іоан Павло II, який втратив багатьох своїх друзів-євреїв у нацистських гетто, закличе весь світ зректися традиційного ставлення до цієї нації, нав’язаного попередніми релігійними діячами і привселюдно визнає Церкву винною у тому, що вона не реагувала на злочинні дії нацистів в період окупації. Незважаючи на незадоволення численних опонентів-традиціоналістів в його церковному оточенні, які підтримували ідею непогрішимості Церкви, Папа не зрікся своєї ідеї до кінця життя.

Важливе значення мала й антиокупаційна діяльність Кароля Войтили. Із підмостків підпільного театру він виніс ідею культурного супротиву. Папа вважав, що будь-якому злу можна протидіяти культурними методами. Врегулювання всіх конфліктів можливе шляхом моралізації особи кривдника.

Після закінчення війни Войтила, як і кожен поляк, пережив гріке розчарування, викликане діями країн-переможців. Табір союзників по антигітлерівській коаліції не лише не виконав свої зобов’язання, які давалися протягом війни, а й не відстояв позицію Польщі, яка за договорами Ялтинської конференції потрапила під протекторат Радянського Союзу. Розчарування Войтили вилилось у активну антикомуністичну позицію, яку він займав до 1989 року, доки не була повалена Берлінська стіна, що символізувало кінець холодної війни і крах тоталітаризму у Східній Європі.

Отже, можна з впевненістю заявити, що Друга світова війна та розкол світу по її завершенню призвели до усталення паціфістської позиції майбутнього Папи стали одним з основних етапів у процесі формування світоглядних позицій Кароля Юзефа Войтили, якому судилося стати ключовою

фігурою у релігійному, політичному та соціальному житті світу протягом 1978-2005 рр.

Джерела та література

1. Вейгель Дж. Иоанн Павел II .Свидетель надежды. http://www.agnuz.info/tl_files/library/books/Ioann_Pavel2_two_parts
2. Красюк О. Папа і Україна. – К.: Дуліби, 2005
3. Юраш А. Папа Іоанн Павло II. – Харків “Фоліо”, 2005.

Аннотація

Бутенко Я.М. (г. Київ). Формирование гуманистического мировоззрения Кароля Войтылы в период и после Второй мировой войны

Рассматривается недостаточно исследованная проблема формирования мировоззренческих принципов Кароля Войтылы в условиях Второй мировой войны, которые впоследствии составили основу христианской этики будущего Римского Папы.

Ключевые слова: католическая церковь, гуманистическое мировоззрение, нацистский оккупационный режим, УНИА, культурное сопротивление, энциклики.

Annotations

Janina Butenko (Kyiv). Formation of Karol Wojtyla humanistic outlook during and after World War II

Poorly investigated problem of forming Karol Wojtyla's ideological principles in the conditions of the Second World War, which later formed the basis of Christian ethical views of the future Pope is viewed.

Key words: Catholic Church, humanistic outlook, the Nazi occupation regime, union, cultural resistance, encyclical.

Науковий керівник – Черевко О.С., кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

УДК 930 (100) “195”: 623.454.8

Людмила ЖУРАВЛЬОВА
(м. Київ)

Роль ядерного чинника в процесі повоєнного облаштування світу: історіографія проблеми

Досліджується проблема впливу ядерного чинника на формування повоєнної системи міжнародних відносин та розгортання “холодної війни”. Аналізуються праці зарубіжних, радянських та вітчизняних істориків.

Ключові слова: міжнародні відносини, облаштування світу, ядерний чинник, “холодна війна”.

Проблема впливу ядерного чинника на формування міжнародних відносин перебуває в центрі уваги багатьох істориків та політологів. Така увага до ядерного впливу на повоєнне переоблаштування світу не є випадковістю. Адже, система політичних та соціально-економічних відносин, що склалася після завершення Другої світової війни, якісно різнилася від міжвоєнного періоду. Дослідження повоєнного періоду дає змогу зрозуміти особливості становлення та основні компоненти сучасної міжнародної системи, в яких ядерний чинник продовжує відігравати значну роль у визначенні пріоритетних напрямків міжнародного співробітництва. Тому наукова актуальність зазначеної проблеми полягає у політичній та суспільній важливості вивчення цього питання.

Хронологічні межі дослідження обумовлені рядом об’єктивних причин. Вивчення ролі та впливу ядерного чинника на процес повоєнного переоблаштування світу розпочинається з 1945 року – тобто із періоду закінчення Другої світової війни та переговорних процесів після її остаточного завершення. Верхня хронологічна межа визначена 1991 роком у зв’язку із закінченням “холодної війни” і поразкою у ній тоталітарної комуністичної системи. На нашу думку, це надає можливість прослідкувати які далекосяжні наслідки мав процес повоєнного переоблаштування світу і визначити роль у цих тенденціях ядерної зброї.

Основною метою цієї статті є системний аналіз поглядів зарубіжних, радянських та вітчизняних дослідників щодо ролі ядерного чинника у процесі післявоєнного переоблаштування світу та його подальшого впливу на розвиток міжнародних тенденцій періоду «холодної війни». Вперше у вітчизняній історичній науці у даному дослідженні розглядаються наукові точки зору

щодо впливу ракетно-ядерної дипломатії на становлення біполярності після-воєнного світоустрою.

Після підписання японським урядом акту про капітуляцію, 2 вересня 1945р., Друга світова війна була офіційно закінчена. Найбільший конфлікт у історії людства нарешті завершився але його наслідки настільки змінили світ, що повернення до попередньої системи міжнародних відносин було просто неможливим. Світова спільнота вступила у фазу повоєнного переоблаштування, де кожна із держав-переможниць намагалася поширити свій вплив в умовах повоєнного пере облаштування світу.

Держави Західної Європи у результаті війни втратили своє лідерство у загальносвітовій політиці. В цей час на головну міжнародну арену виходять Сполучені Штати Америки та СРСР. Причиною цього було знекровлення Великобританії та Франції під час військових дій. Незважаючи на перемогу, ці та інші західноєвропейські країни не змогли, як раніше, контролювати величезні колоніальні надбаня. У результаті війни ряд країн (Ефіопія, Сирія, Ліван, В'єтнам, Індонезія та ін.) виборювали незалежність, а антиколоніальний рух вибухнув ще із більшою силою. Таким чином відбулася зміна світових лідерів, в результаті чого сформувалися дві могутні наддержави із протилежними протиборчими ідеологіями, що розпочали глобальне п'ятдесятирічне протистояння за створення нового світового порядку.

Розглядаючи причини та сам феномен “холодної війни”, не можна недооцінювати роль ядерного чинника у цих процесах. Бо саме він став каталізатором і невід’ємною частиною перебігу радянсько-американського протиборства, що вплинуло на хід всієї повоєнної історії.

Саме ця проблематика цікавила і є об’єктом дослідження і до сьогодні багатьох вчених. Історіографію проблеми, можна класифікувати за регіональним принципом: радянська, зарубіжна та вітчизняна.

Зарубіжна історіографія проблеми ядерного чинника є досить різноманітною. Так, американські та інші західноєвропейські дослідники намагалися з’ясувати причини та ініціатора ядерного протистояння, а також точку відліку протиборства двох наддержав. З. Бжезінський [5], В. Лафібер [26], А. Шлезінгер [28] та інші представники “ортодоксального” напрямку проводили чітку лінію звинувачення Радянського Союзу у розв’язанні “холодної війни”. Видатний ідеолог зовнішньої політики США З. Бжезінський, зазначає: “Поява ядерної зброї означала, що війна класичного типу між двома головними суперниками не тільки призведе до їхнього взаємного знищення, але й може мати згубні наслідки для значної частини людства. Інтенсивність конфлікту, таким чином, стримувалася надзвичайною витримкою, що проявлялася з боку обох суперників” [5, с. 18]. Але в той же час, він визнає, що лише Сполучені Штати мають право на світове лідерство. І така думка не є

випадковою, адже саме після закінчення Другої світової війни ідея винятковості американського суспільства і його місіонерського покликання вже набула широкого розповсюдження.

Вчені ж “реалістської” школи (Дж. Гедіс [30], Д. Розенберг [29]), більш критично ставилися до ракетно-ядерної політики США. Вони, у своїх працях, засуджували різку а часом і агресивну поведінку Сполучених Штатів щодо свого геополітичного конкурента.

Мілітаристський аспект ядерних озброєнь післявоєнного періоду дещо розкритий у працях Г. Сміта [3] та Ш. Жибрена [10]. Однак вони, спираючись більш на технологічний аспект ядерної зброї, не зовсім розуміли міжнародне значення цих досліджень. Це доводить фраза Г. Сміта про те, що можливі застосування атомної енергії не всі руйнівні, і другий напрямок, за яким може іти технічний розвиток, це мирний шлях [3, 237].

Проблему ядерного чинника у воєнному переоблаштуванні світу розглядає і американський політичний діяч Г. Кіссінгер. У своїх працях політолог, політик намагається показати вплив ідеологічного військово-політичного чинника на шлях генезису ядерних відносин у період “холодної війни”. Проте і він не зміг відійти від ортодоксального трактування ядерної політики США: “Як країна, що несе головну відповідальність за оборону вільного світу, ми непопулярні серед тих, хто занадто зайнятий розвитком своїх власних країн і не хоче звертати достатньої уваги на загрози, що ідуть ззовні” [13, с. 362].

Особливістю історіографії 1960-1980 рр. є те, що в цей період все більше увагу суспільства та істориків привертає космічний аспект застосування ядерної зброї. Нові надбання науково-технічного прогресу вивели це питання у нову площину. Праці Дж. Логсона [27] та К. Шихтла [31] присвячені оцінці завдань космічної політики у військовій сфері.

Таким чином, зарубіжна історіографія розглядала проблему повоєнного переоблаштування світу через призму ядерного суперництва двох світових систем. Проте часто у своїх дослідженнях вчені розглядали ядерний чинник, як засіб зовнішньополітичних пріоритетів кожної із країн, а не як феномен і новий структурний елемент повоєнного світу, що назавжди змінив його.

Радянські автори ж у питанні впливу ядерного чинника не завжди правдоподібно відображали картину подій, а часто і перебільшували масштаби мілітаризації з боку Сполучених Штатів. Однак, і серед цих досліджень є багато цінних праць, які надають великий масив фактологічного, ідеологічного і статистичного матеріалів, що дає змогу порівняти точки зору зарубіжних дослідників із радянськими.

У другій половині 1940-их – на початку 1950-их рр., ядерна зброя аналізувалася радянськими вченими не достатньо широко, оскільки на цьому ета-

пі кількість такої зброї була мізерною. Однак, такий вчений як Гвоздєв М.М. у своїй праці [8] вже розглядав наслідки впливу ядерної зброї на організм людини. Відтак, він розумів найближчі перспективи і небезпеки такого виду ведення конфліктів, а також оцінював ту величезну роль, яку атомна енергія буде відігравати у наступні роки на формування нової системи міжнародних відносин.

Концептуальна основа взаємозв'язку ядерної зброї і зовнішньої політики представлена в ряді робіт, виданих за редакцією видатних радянських учених і військових: В. Куліша [14], В. Соколовського [6], А. Уткіна [15].

З приводу політичних цілей, після Другої світової війни, А. Уткін писав: “Звістка про успішне випробування атомної бомби змістила акцент. Г. Трумен мав наміри використати суперзброю не лише проти японців, але і в дипломатії, проти найбільш життєстійкого і великого із союзників – Радянського Союзу” [16, с. 31].

Ряд інших радянських вчених у своїх працях звертали увагу в основному також на зовнішньополітичний та військовий аспекти перебігу “холодної війни”. Такими вченими були: А. Яковлєв [19], Ю. Жуков [11], В. Захаров [12], В. Фуркало [17] та інші. В. Захаров під ядерною стратегічною війною розумів війну між США та СРСР із самим рішучими політичними та військовими цілями, із необмеженим застосуванням всіх сил і засобів [12, с. 16-17].

Вже у 1990-ті рр., російські вчені дещо переглянули свої концепції. Все більше помітним стає науковий об'єктивізм та демократизм цих праць. У зв'язку з цим варто виділити роботи І. Афанасьєва [4], Є. Волкова [7], Л. Гільберта [9], О. Карпенка [24], С. Колесникова [25]. Різні аспекти ядерного чинника висвітлені у цих роботах, дають змогу скласти комплексну картину того, як ядерна зброя впливала на повоєнне переоблаштування світу та формування нової системи дипломатичних стосунків під час “холодної війни”.

Доробки цих вчених підтверджуються двома томами архівних документів під назвою “Атомний проект СРСР”, де наводяться документальні свідчення про масштабні роботи над створенням ядерної зброї в СРСР [1; 2].

Українська наукова література, присвячена даній проблемі, розпочала розробляти свої історичні концепції лише в середині 1990-их рр. Фундаментальні праці Т. Брежнєвої [20], О. Дашкевича [21], В. Загородного [22], С. Юрченка [18], розкривають раніше недосліджені аспекти впливу ядерного чинника на відбудовчий період в Україні, що входила до складу СРСР і брала активну участь у повоєнному переоблаштуванні світу.

Вартою уваги є праця А. Тумашова, де автор послідовно розкриває сутність самого явища “холодної війни”. Дослідник робить висновок, що США,

країни традиційної демократії, з одного боку, а СРСР, та згодом і ряд інших країн, в яких утвердилися комуністичні тоталітарні режими, – з другого, по-різному сприйняли підсумки Другої світової війни. Хоча спочатку керівні діячі США і СРСР, на перший погляд, цілком схвально поставилися до вистражданих, вимріяних надій народів світу на швидке подолання жахливих наслідків війни, на краще повоєнне майбутнє, відродження демократії, забезпечення тривалого миру і міжнародної безпеки. Згодом з'ясувалося, що з боку США і СРСР – головних партнерів у антигітлерівській коаліції в роки війни – стали виявлятися різні, подекуди цілком протилежні погляди і підходи до післявоєнного устрою в країнах Європи, які в ході війни були окуповані гітлерівськими військами [23, с. 6].

Так, завдяки впливу ядерної зброї, міжнародні відносини після Другої світової війни набули декілька характерних ознак: біполярність світу, вихід на світову арену молодих незалежних держав Азії та Африки, глобалізація світових проблем, прискорення інтеграційних процесів, формування постіндустріального суспільства.

Розглянувши таким чином, праці зарубіжних, радянських та вітчизняних науковців, маємо в результаті цілий комплекс історичних наукових робіт, які так чи інакше є дотичними до питання ролі ядерного чинника у повоєнному переоблаштуванні світу. Не всі із них мають безпосереднє відношення до поставленої проблеми і досить опосередковано розкривають сутність цього питання. Але це підтверджує перспективність відповідного напрямку дослідження.

Загалом, роль ядерного чинника у повоєнній відбудові, займає провідне положення. Адже, досліджуючи радянсько-американські відносини другої половини ХХ ст., не можна не помітити, що головним засобом міжнародної політики була все таки ядерна зброя. Тому аналіз історичних праць з цього приводу, ще раз доводить нам нагальність цього непростого і важливого питання. Бо сьогодні ми живемо у ядерному світі і від того який шлях ми оберемо, залежить життя всього людства.

Джерела та література

1. Атомный проект СССР: Документы и материалы: в 3-х т. / под общ. ред. Л.Д. Рябева; отв. сост. Л.И. Кудимова. – М.: Физматлит, 1998. – Т. 1. Атомная бомба. 1938–1945. – Книга 1. – 432 с.
2. Атомный проект СССР: Документы и материалы: в 3-х т. / под общ. ред. Л.Д. Рябева., отв. сост. Г.А. Гончаров. – Саров: РФЯЦ – ВНИИЭФ, 1999. – Т.2. Атомная бомба. 1945–1954. – Книга 4. – 719 с.

3. *Смит Г.Д.* Атомная энергия для военных целей. Официальный отчёт о разработке атомной бомбы под наблюдением правительства США / Смит Г.Д.; [пер. с англ. М.Н. Иванова]. – М.: Трансжелездоржиздат, 1946. – 276 с.
4. *Афанасьев И.Б.* Боевые ракеты Королева / Афанасьев И.Б. – М.: Авиация и космонавтика, 1991. – 175 с.
5. *Бжезинский Зб.* Великая шахматная доска: Господство Америки и его геостратегические императивы. – М.: Междунар. отношения, 1998. – 251 с.
6. Военная стратегия / под. ред. Маршала Советского Союза Соколовского В.Д. – М.: Воениздат, 1968. – 464 с.
7. *Волков Е.Б.* Твёрдотопливные ракеты: история, теория, конструкция / Волков Е.Б., Мазинг Г.Ю., Сокольский В.Н. – М.: Машиностроение, 1992. – 283 с.
8. *Гвоздев М.М.* Атомное оружие и противоатомная защита / Гвоздев М.М., Яковкин В. М. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство ДОСААФ, 1958. – 240 с.
9. *Гильберг Л.А.* От самолета к орбитальному комплексу / Гильберг Л.А. – М.: Просвещение, 1992. – 287 с.
10. *Жибрен Ш.* Противоатомная защита населения / Жибрен Ш. [пер. с фр.]. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1972. – 64 с.
11. *Жуков Ю.А.* СССР–США: дорога длиною в семьдесят лет, или Рассказ о том, как развивались сов.-амер. отношения. – М.: Политиздат, 1988. – 319 с., ил.
12. *Захаров В.А.* Стратегия ядерного авантюризма. – М.: Воениздат, 1988. – 96 с.
13. *Киссинджер Г.* Ядерное оружие и внешняя политика / Киссинджер Г. [пер. с англ.] – М.: Изд-во иностранной литературы, 1959. – 535 с.
14. *Кулиш В.М.* Военная сила и международные отношения. Военные аспекты, внешнеполитические концепции США / Кулиш В.М., Солодовик Н.С., Дудин А.М. – М.: Международные отношения, 1972. – 239 с.
15. *Уткин А.И.* Дипломатия и оружие / Уткин А.И., Хвостов В.В.; отв. ред. В.П. Лукин. – М.: Наука, 1987. – 188 с.
16. *Уткин А.И.* Стратегия глобальной экспансии: Внешнеполитические доктрины США. – М.: Междунар. отношения, 1986. – 288 с.
17. *Фуркало В. В.* Программа «звездные войны» – угроза миру. – Киев: Наук. Думка, 1988. – 152 с.
18. *Юрченко С.В.* Внешнеполитический механизм США в период становления глобальной державы (1940–1960-е годы) / Юрченко С.В. – Севастополь: Флот України, 2001. – 87 с.
19. *Яковлев А.Н.* От Трумэна до Рейгана. Доктрины и реальности ядерного века. – М.: Мол. гвардия, 1985. – 416 с.
20. *Брежнева Т.В.* Трансформація стратегії НАТО (1949–1954 рр.): сучасне бачення: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Брежнева Т.В. – Дніпропетровськ, 2002. – 223 с.

21. *Дашкевич А.В.* Еволюція системи доктринального забезпечення зовнішньої політики США повоєнного періоду: дис. ... доктора політ. наук: 23.00.04 / Дашкевич А.В. – К., 1998. – 450 с.
22. *Завгородний В.В.* Эволюция внешнеполитического курса США в 1944–1948 гг.: проблема перехода к биполярной конфронтации: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Завгородний В.В. – Симферополь, 1997. – 216 с.
23. *Тумашов А. В.* “Холодна війна” другої половини ХХ століття: причини виникнення, хід і її наслідки: дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Тумашов А. В. – Львів, 2003. – 195 с.
24. *Карпенко А.В.* Российское ракетное оружие 1943-1993 гг. Справочник / Карпенко А.В. – СПб.: Нева, 1993. – 180 с.
25. *Колесников С.Г.* Стратегическое ракетно-ядерное оружие. Армейский сборник / Колесников С. Г. – М. : Арсенал-Пресс, 1997. – 128 с.
26. *Lafeber W.* War: Cold /Lafeber W. // Cornell Alumni News. 1968. October. Compton J.V., ed. America and the Cold War. – P. 37-153.
27. *Logsdon J.* The Space Shuttle Program: A Policy Failure? // Science. – 1986. – Vol. 232, N 4754. – P. 1099-1105.
28. *Schlesinger A.M. Jr.* Origins of the Cold War / Schlesinger A. M. // Foreign Affairs. 1967. October. V. 46. – P. 35-68.
29. *Rosenberg D.A.* U. S. Nuclear Stockpile 1945–1950 / Rosenberg D.A. : Bulletin of the Atomic Scientists, 1982. May. – 119- 148 p.
30. *Gaddis J.L.* Russia, Soviet Union, United States / Gaddis J.L. – N.Y.: Oxford University Press, 1989. – 516 p.
31. *Schichtle C.* The National Space Program: From the Fifties to the Eighties. – Wash., D. C.: NDU Press, 1983. – 121 p.

Аннотация

***Журавлева Л.В.* (г. Киев). Роль ядерного фактора в процессе послевоенного переустройства мира: историография проблемы**

Исследуется проблема воздействия ядерного фактора на формирование послевоенной системы международных отношений и развертывание “холодной войны”. Анализируются работы зарубежных, советских и отечественных историков.

Ключевые слова: международные отношения, переустройство мира, ядерный фактор, “холодная война”.

Annotations

***Liudmila Zuravleva* (Kyiv). The role of nuclear factor in the process of post-war conversion of the world: historiography of the problem.**

An impact problem of a nuclear factor on the formation a post war system of international relations and progress of the Cold War is studied. Scientifics’ works of foreign, soviet and native historians are analyzed.

Key words: international relations, reshuffle of the world, nuclear factor, the Cold War.

Науковий керівник – *Черевко О.С.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

УДК 94 (477) „1939/1973” Полонська-Василенко

Ніна ПАЛАМАРЧУК
(м. Київ)

Приклад для майбутніх поколінь: до питання про громадську діяльність Наталії Полонської-Василенко (40-ві-70-ті рр. ХХ ст.)

Висвітлюється суспільно-політична діяльність Н.Д. Полонської-Василенко у період Другої світової війни та в еміграції.

Ключові слова: архів, комісія, товариство, університет.

Який би, Ви, хотіли дати приклад нашим поколінням? І чи є різниця між минулими й теперішніми поколіннями? Замислюючись над цими запитаннями не можна обминути увагою постать та діяльність Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко. Адже, роки проходять, а слід залишається на землі. Саме ця обставина й визначає наукову актуальність проблеми, винесеної в заголовок нашої роботи. Суспільна важливість питання пов'язана з тим, що ми живемо в час, коли всі цінності або просто забуваються, або нівелюються. Тоді, як Наталія Дмитрівна присвятила все своє життя служінню українському народу, його історії й культурі, незважаючи на обставини і час, в яких жила і творила.

Потрібно зазначити, що при висвітленні суспільно-політичної діяльності Н.Д. Полонської-Василенко, дослідники торкались цього питання лише частково, оскільки зверталась головна увага на її наукову спадщину. Одним із перших, хто зробив спробу узагальнити життєві та творчі стежки Наталії Дмитрівни, був її сучасник археолог П.П. Курінний. Окремих питань діяльності Н.Д. Полонської-Василенко в ділянці архівознавства часів окупації м. Києва в 1941-1943рр. торкається в своїй праці П. Кеннеді Грімстед. На сьогодні варті значної уваги й дослідження В.М. Заруби, В. Ульяновського, В.І. Верби та ін. Тому завдання даної роботи – висвітлити більш детально гро-

мадську діяльність Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко, а також її внесок у розбудову української національної історії як на терені України, так і за кордоном.

Війна... Що несе вона з собою?! Смерть, жахи, тисячі загублених і скалічених доль, а ще - руйнування держав і життя у них. Вона змушує залишати родину, друзів, Батьківщину і їхати в чужі країни, де потрібно знайти сили задля продовження своєї праці над творенням власної національної історії, мови, культури й для збереження всього цього майбутнім поколінням. Саме такою залишається у нашій пам'яті й Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко.

Вона була людиною творчість і праця, якої витримала випробування часом. Нелегкою, дуже тернистою була її доля. Складним і суперечливим був науково-творчий шлях. Проте це не завадило їй стати не лише інтелектуальним науковцем, археографом, чудовим педагогом, а й відомою громадською діячкою.

Народилася Н.Д. Полонська-Василенко 31 січня (13 лютого за новим стилем) 1884 р. у м. Харкові в незначній дворянській родині. Та 1889 р. родина Меншових переїжджає до Києва. Тут Наталія Дмитрівна прожила більше 50 років, вчилася, кохала, тут почала наукову діяльність. Звідси вона змушена була виїхати, щоб уже ніколи не повернутися, тут про неї незаслужено забули. Але все життя в пам'яті своїй зберігала вона спогади про це місто, про все, що з ним пов'язане.

Ще в довоєнний період (27 грудня 1911р.) Наталія Дмитрівна була обрана членом Київського товариства охорони пам'яток мистецтва і старовини. В 1912 році – входить до складу Київського історичного товариства Нестора – літописця. Працювала також і при Київському Відділенні Попечительства сліпих. Є відомості, що 17 грудня 1913 р. вчена оформила своє членство в Комісії відділу “Старий Київ” КХПНМ, що розгорнув науково-видавничу діяльність книг, некрологів, портретів, рельєфів, автографів київських діячів та панорам міста Києва. А з 1924 р., вона – вчений секретар Комісії для вивчення соціально-економічної історії України XVIII-XIX ст. У 1930 р. Наталія Дмитрівна була членом Археографічної комісії. З жовтня 1934 р. – співробітник рукописного відділу Всенародної бібліотеки України.

З початком війни дослідниця обіймала посаду старшого наукового співробітника Інституту Історії України і викладача КДУ. Та в липні 1941р. почалась евакуація академічних осередків, зокрема й ІУ. Як згадувала, Наталія Дмитрівна у своїй фундаментальній праці “Українська АН (Нарис історії)”: “В Академії без усякої на те потреби палили здані до друку рукописи, особові справи, документи, фотографії, карти” [10, с. 27].

В листопаді 1941 р. Н.Д. Полонська-Василенко як авторитетний фахівець з історії України та науковець із значним дореволюційним стажем увійшла в Комісію по перейменуванню вулиць Києва, що діяла під егідою Відділу впорядкування КМУ. Вона була рішучим противником нищення цілого комплексу міської топоніміки, яка вже органічно ввійшла в життя старого міста. По більшості її позицій і роздумів знайшлась підтримка й у членів Комісії.

Музей-архів Переходової доби історії м. Києва проіснував недовго і був закритий німцями наприкінці 1942 року, але науковці, що згуртувались навколо нього під проводом О. Оглоблина, а це насамперед: Н.Д. Полонська-Василенко, П. Курінний (директор музею археології), С. Гіляров, В. Міяковський (директор Головного Історичного архіву) встигли немало зробити, особливо щодо збору матеріалів та документів Визвольних змагань, збору інформації щодо пам'яток української культури, знищених за роки радянської влади.

До праці дослідниця ставилась з властивою їй ретельністю та обережністю. Проте німецьке командування неодноразово втручалось в справи Інституту, заважаючи не тільки відтворити те, що залишилося, але й загрожуючи відібрати помешкання. Як пригадувала археолог Є.П. Покровська, яка тоді працювала в цьому науково-дослідницькому закладі, Наталія Дмитрівна багато разів рятувала від вивезення до Німеччини майно Археологічного інституту і – особливо – книги. (Спогади Є.Ф.Покровської. Записані автором зі слів Г.О. Станіциної 8 червня 1993 року) [6, с. 247].

Як зазначав, майбутній академік АН України, а тоді, ще молодий науковець О.Й. Прицак, який привіз Н.Д. Полонській-Василенко відомості про долю академіка А.Ю. Кримського від філолога й археолога В.П. Петрова, наприкінці 1941 р., Наталія Дмитрівна за лютих морозів працювала в неопаленій кімнаті одягнута в зимовий одяг.

15 грудня 1941 р., як писала видатна діячка в одній із автобіографій, датованих 1943 р., вона очолила Київський Центральний Архів Давніх Актів, що тоді знаходився в старому корпусі Київського університету [11, с. 5].

У червні 1942 р. Наталія Дмитрівна разом із колегами брала участь також у діяльності “Комісії для розгляду питань про українську емблематику”, яка працювала до 15 липня того ж року. За часів окупації Наталія Дмитрівна входила і в комітет охорони пам'яток культури та старовини при КМУ.

12 травня 1942 р. головою м. Києва було видано розпорядження № 49 про приєднання центрального архіву Давніх актів до Головного історичного архіву ім. Антоновича, як першого відділу останнього, і про встановлення штату цього відділу. У річному звіті Полонська-Василенко писала, що до 15 грудня 1941 р., до призначення її директором, архів Давніх актів залишався

у безладді, він був переданий університету, на початку жовтня був відвіданий представниками міської управи та архівного управління та опечатаний. Пізніше архів Давніх актів, котрий знаходився у великому залі та пристроях в університеті Святого Володимира, відвідав д-р Вінтер 4 грудня 1941 р., а також 16-27 грудня і в березні 1942 р., д-р Гранцін 27 лютого 1942 р. У записку про стан архіву сказано, що вікна були пошкоджені; спочатку архів був опечатаний полковником фон Хьодлем, потім описаний Айнзацштабом та конфіскований складали. Фонди близько 400 м. кв. площі, порядок взагалі не був порушений, виставочні вітрини порожні, евакуйовано 4 скрині документів.

Співробітникам Головного історичного архіву довелося розшукувати архівні матеріали за списками та адресами різних радянських установ та за випадковими повідомленнями сторонніх осіб. Так врятовано було з під уламків зруйнованого будинку у колишньої Міської Ради велику кількість матеріалів ЗАГСу, Міської Ради, техніко-економічної Ради (ТЕАС) – Хрещатик, 13, було зібрано по різних кімнатах в одну, викопано з землі й просушено архівний матеріал земельної Управи (Бульвар Шевченка, 4). Також було врятовано з кочегарки підготовлений до спалення матеріал Геологічного Комітету (Єлизаветинська, 5), Верховного Суду (Бульварно-Кудрявська, 4), різних трестів (Олександрівська площа на Подолі, 2). У самому будинку Головного історичного архіву в кочегарці випадково було знайдено неспалені цінні матеріали Центрального Архівного управління [6, с. 522-523].

Дослідники археології під керівництвом Наталії Дмитрівни займались інвентаризацією пам'яток старовини, упорядкуванням картотеки, розробкою магістерських напрямів досліджень, опікувалась вчена і створенням при інституті секції історії українського мистецтва.

Не можна не зауважити і те, що Наталія Дмитрівна зберігала у своїй квартирі в Києві по вул. Тарасівській 20, академічну бібліотеку Академії Наук, яка раніше належала її чоловікові, а з 1922 року перейшла у відомство АН. Бібліотека розташовувалась в 3-х кімнатах по 2 500-3 000 книг в кожній кімнаті. Квартира становила всього 15 кв. сажнів і була розділена на 5 кімнат [1, 2 арк.]. Крім цього в квартирі проживало ще 5 чоловік, тому фактично дослідниця була позбавлена свого кабінету. Та незважаючи ні на що, Наталія Дмитрівна знаходила сили для надзвичайно непростой справи по збереженню для майбутніх поколінь хоч частини того, що можна було зберегти.

У вересні 1943-го р. виїздить до м. Львова. Та просування на захід радянських військ змусило багато вчених покинути це місто. Ще в 1942 р. О. Оглоблина було обрано дійсним членом Українського історико-філософського товариства у Празі, куди було запрошено також і Наталію Дмитрівну Полонську-Василенко читати лекції з історії України.

“Щотижня відбувалися засідання під головуванням О.М. Моргуна, найстарішого члена Товариства, і майже всі члени Товариства робили доповіді, що часто викликали палкі дискусії” – пригадувала історик. Проте на ниві історичного українознавства Наталія Дмитрівна не обмежувалась згаданим осередком. Вона дієво й заповзято брала участь у розбудові еміграційного наукового процесу. Як авторитетний і довголітній педагог та відома дослідниця в ділянці української минувшини, вона з 1966 р. була деканом на філософському факультеті й входила до Сенату УВУ. За її безпосереднім керівництвом і благодійною участю пройшли габілітації і стали викладачами УВУ багато відомих сьогодні науковців і між ними: проф. д-р. Л. Винар (1969), проф. д-р А. Жуковський (1969), доцент І. Герус-Тарнавська (1969). Під її орудою завершили свої студії докторськими та магістерськими дипломами 31 вчений. Окремо слід сказати і проте, що Наталія Дмитрівна виростила, виховала та дала наукове благословення цілій молодій генерації істориків, частина з якої (А. Жуковський, В. Машин, Л. Винар, В.Омельченко) відігравали і відіграють сьогодні помітну роль в науковому українознавстві за кордоном.

Незабаром група професорів УВУ та наукова громадськість західної частини Німеччини поновила справу про розширення діяльності УВУ як всеукраїнського вищого закладу. В листопаді 1945р. проф. П.К. Ковалів, який був присутнім на цих зборах в Мюнхені, привіз дослідниці запрошення приступити до лектури. Не дивлячись, на важкі умови відновлення цього вищого навчального закладу Європи, зусиллями провідних діячів УВУ вдалося знайти підтримку як української творчої громадськості, так і німецької громадськості та наукових установ. При сприянні Міністерства освіти Баварії, Міської управи та керівництва шкільної освіти Мюнхену, відділу вищої освіти при Американському військовому правлінні Баварії Наталія Дмитрівна реферувала курс історії України та ґрунтовні спецкурси з історії Запоріжжя XVIII ст.

Викладала Наталія Дмитрівна і у Вищій школі самоосвіти, що постала у Мюнхені за ініціативи літературознавця професора В.В. Дорошенка. Як свідчив один з її тодішніх молодих слухачів, відомий діаспорний науковець Л.Винар, вона була досить вимогливим професором, особливо якщо це стосувалося її улюбленої теми княжої доби та Південної України XVIII ст. Її виклади відзначились багатством фактичної історико – джерельної бази, образністю мови й тонкою рафінованою культурою подачі матеріалу. Інший колега вченої О. Пріцак, пригадуючи університетські лекції Наталії, доповнював і збагачував попередню картину такими спогадами: “Вона читала із пам’яті, причому впадаючи у транс, закриваючи очі. На все життя мені запам’ятався приємний тембр її голосу. Говорила вона багатющою українсь-

кою мовою, граматично коректно, але орфоепія була чисто російською. Темати лекцій, які я мав нагоду почути були: “Київ часів Ярослава”, “Повстання Б.Хмельницького та колонізація Пд. України” [9, с. 87].

Одночасно з викладанням в УВУ працювала Наталія Дмитрівна і у Богословській Академії Автокефальної православної церкви (УАПЦ) у Мюнхені з 1946 р., де на протязі декількох семестрів виголосила курс історії української церкви. Вона встановила стосунки з головним пастирем УАПЦ – Соборноправної – Григорієм, якого щиро поважала і підтримувала.

Наприкінці 1947 р., коли під егідою В. Кубійовича та З. Кузелі постав в Парижі організований Комітет по виданню Енциклопедії українознавства, Наталія Дмитрівна разом з іншими професорами увійшла до редакційної колегії цього популярного витвору українства. Тоді ж вчена і стала членом відновленого Наукового товариства ім. Шевченка (1947р.). Згодом центр останньої інституції переїхав до США, де 15 квітня 1950 року в Нью-Йорку організовано УВАН у США. В складі цього науково-дослідного осередку працювала низка секцій та комісій, у тому числі й Історична секція. Частим гостем і доповідачем була й Наталія Дмитрівна, а коли не могла брати участь, то надсилала свої реферати. В 1955 р. в Анналах УВАН вона видрукувала свою глобальну за архівними фактами докторську дисертацію “Заселення Пд. України в XVIII ст.”.

50-ті рр. позначились для Наталії Дмитрівни інтенсивною громадською діяльністю в спілці з монархічною організацією “Гетьманців-державників”. Особливою тривалістю відзначились її контакти з гетьманськими дочками – Марією та Єлизаветою Скоропадськими. Багато разів Наталія Дмитрівна разом з О.М. Моргуном приїздила до м. Оберсдорфа до Є. Скоропадської з метою вплинути на нащадків гетьмана П. Скоропадського відмовитись від задуму спадкового гетьманства. За розповіддю Олени Отт-Скоропадської – молодшої доньки гетьмана П. Скоропадського, Наталія Дмитрівна відстоювала тезу про не традиційність для України атрибутів діничного гетьманства, й пропонувала перейти до виборності вищого державця України демократичним шляхом, власне, повернутися до витоків історичних традицій, що споконвіку панували на Запоріжжі, хоча в цілому й підтримувала ідею гетьманату як форми правління, притаманної Українській державі.

Разом з авторитетними науковими силами Наталія Дмитрівна стояла у витоків Міжнародної Вільної Академії наук у Парижі. Група вчених в центрі еміграційного життя Європи в 1951р. заходилась створювати студійний осередок для діяльності закордонних істориків. Тоді, ж Наталію Дмитрівну Полонську-Василенко разом з 52 членами – засновниками було увінчано як професора, доктора історії й дійсного члена НТШ.

Початок 60-х років ознаменувався працею в галузі розбудови гуманітарного часопису “Український історик” та Українського Історичного Товариства (УІТ). Якщо частина науковців дотримувались думки про недоцільність заснування ще одного часопису в царині української історії, то Наталія Дмитрівна палко і з молодецьким ентузіазмом підтримувала цю ідею. Як пригадував Л. Винар, вона вже для першого числа “Українського історика” в 1963 р. підготувала свою наукову продукцію.

Участь в житті журналу такого заслуженого історика, як Н.Д. Полонська-Василенко, відразу давало йому дорогу для подальшого функціонування й одночасно вказувало, що “Український історик” – це не лише справа його засновників, але за його відповідають також видатні вчені, патріархи українського наукового процесу. Ще на початку стадії життєпису часопису Наталія Дмитрівна як заступник голови УІТ входила до тріумвірату його керівників (проф. О.П. Оглоблин – голова, д-р. Л. Винар – секретар і скарбник).

У жовтні 1964 р. вона увійшла й до гурту засновників Українського Історичного Товариства. На її прохання взяти участь у творенні нового осередку українських істориків відгукнулися передусім її колеги по мюнхенському еміграційному життю – професори П.П. Курінний та М. Міллер. Тоді ж була визначена і головна мета цього гуманітарного закладу – координація праці українських істориків, розкиданих по всьому світі. Разом з іншими відомими науковцями вона склала перший комунікат ініціативної групи.[8, с.40-41]. Ця спілка відомих діячів – гуманітаріїв в царині українознавства стала орієнтиром для наступних поколінь закордонних вчених-україністів. 1 березня 1965 року за участі 45 членів – засновників, постало УІТ і було сформовано його першу Управу. Тоді ж д-р Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко одноголосно посіла посаду заступника голови УІТ.

Наталія Дмитрівна сформулила і очолила Мюнхенську філію УІТ. Саме авторитет і праця заслуженої української діячки спричинила до росту УІТ й утвердили пріоритет української історичної науки на європейських теренах.

В свої 79 років виступила з 4-ма великими доповідями в Мюнхені (4 подорожі з Ульму до Мюнхену і назад), написала 3 статті, одну докторську рецензію, брала участь у роботі з'їзду Організації Українських жінок у Мюнхені.

За рік до смерті, після серцевого нападу Наталія Дмитрівна перейшла на продеканство в УВУ і на цій посаді скінчила свої дні. Вона померла 8 червня 1973 р. в м. Дорнштадті, а похована в пригороді Мюнхену, містечку Новий Ульм.

Її наміри та праця мали далекосяжні наслідки аж до сьогодні включно, бо у подіях, які нині переживає Україна, утверджуючи свою незалежність, безперечно, є чимало заслуги великої просвітянки і будительки нації – Ната-

лії Дмитрівни Полонської-Василенко, яка є прикладом не лише для молоді, а й – для державців нашої України.

Джерела та література

1. Національна Бібліотека ім. В.І. Вернадського, Інститут Рукописів НАН України. – Особистий архівний фонд Полонської-Василенко Н.Д. № 42, справа № 228 (Документи Василенко М.П. і Полонської-Василенко Н.Д., що стосуються квартирного питання. Оригінали і копії.), 43 аркуші.

2. НБУ ІР НАН України. – ф.42, № 297 (Листи Можайського і київських відділень попечительств щодо участі Полонської Н.Д.), 4 арк..

3. НБУ ІР НАН України. – ф.42, № 302 (Повідомлення про обрання Полонської Н.Д. дійсним членом Таврійської вченої архівної комісії, Київського товариства охорони пам'яток історії та мистецтва, комісії відділу «Старий Київ». Оригінали і копії.), 9 арк.

4. НБУ ІР НАН України. – ф.42, № 315 (Лист ректору Київського ВІНО Полонській Н.Д. і її заява в ревізійну Комісію ВІНО щодо питань про становище музею старожитностей.), 9 арк..

5. НБУ ІР НАН України. – ф.42, № 318 (Посвідчення і документи, що підтверджують роботу Полонської Н.Д. на посаді завідуючої Музею Праці при Київському соціологічному інституті, педагога єдиної трудової школи № 56, музикально-драматичного інституту ім. М.Лисенка. Оригінали та копії.), 4 арк..

6. *Верба І.В.* Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко К., 2000. – 339с.

7. *Ілленко І.* Хватальна евакуація // Літературна Україна, 1990, 25 жовтня

8. *Полонська-Василенко Н.Д.* Сторінки спогадів. Український Вільний Університет // Український історик.-1965, №3-4.

9. *Пріцак О.Й.* Н.Д.Полонська-Василенко: жмут спогадів // Полонська-Василенко Н.Д. // УАН (Нарис історії).-К., 1993.

10. Становище Архіву у воєнний період // Наукові записки Т.2., К-1997.

11. Старожитності, 1992, № 20.

Аннотація

Паламарчук Н.Н. (г. Київ). Пример для будущих поколений: к вопросу об общественной деятельности Н.Д. Полонской-Василенко (40-70 гг. XX в.)

Рассматривается общественно-политическая деятельность Н.Д. Полонской-Василенко в период Второй мировой войны и эмиграции.

Ключевые слова: архив, комиссия, общество, университет,

Annotation

Nina Palamarchuk (Kyiv). Example for future generations: to the question of social activities Natalia Vasilenko Polonska (40--70-ies of XX century.)

Socio-political activities of N.D. Polonska-Vasilenko during the Second World War and in exile are covered.

Key words: archive, commission, company, university.

Науковий керівник – *Іванова Л.Г.*, кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

УДК 930(477)“1946/1991”

Роман РАЛКО
(м. Київ)

**Повоєнна зарубіжна історіографія
національно-визвольного руху українського народу**

Досліджуються основні етапи розвитку зарубіжної історіографії національно-визвольної боротьби українців у 40-80-ті рр. ХХ ст. Проаналізовано особливості та рівень дослідження проблеми в діаспорній науковій літературі, визначено найскладніші та дискусійні питання історії українського національного руху.

Ключові слова: історіографія української діаспори, національно-визвольний рух, Організація українських націоналістів, Українська повстанська армія, мельниківці, бандерівці, двійкарі.

Довгі роки і навіть десятиліття в Україні триває надзвичайно важкий і болісний процес становлення власної державності. Протягом багатьох років не вщухають головні суперечки навколо вкрай заполітизованого питання – а чи взагалі Україна має можливість і, головне, право на те, щоб мати власну державу.

В ХХ ст. Український народ мав надзвичайну за своїм героїзмом та унікальну за своєю сутністю спробу боротьби за своє незалежне існування – національно-визвольний рух під проводом ОУН-УПА в 40-50-ті роки. На відміну від іншого героїчного часу – змагань 1917-1920рр. – цей період чи не найтемніший у вітчизняній історії, аж занадто протиріч сплелось навколо нього, особливо це стосується періоду Другої світової війни і першого десятиліття після неї. Публічне обговорення якої призводить не лише до обміну інвективами, а й до фізичних зіткнень між громадянами, породжує проблеми із творенням гомогенної громадянської нації, розділяє суспільство.

Дуже важливо, щоб така суперечлива тема була висвітлено об'єктивно, адже націоналістичні рухи у сприйнятті західної спільноти мають негативне забарвлення. Звернення до зарубіжної історіографії продиктовано перш за все тим, що саме Захід став форпостом розвитку альтернативної радянської концепції української історії. Західні держави, переважно США та Канада, прийняли більшість політичних біженців з СРСР у повоєнний період. Тут, доречно зауважити, знаходиться більшість науково-дослідних установ, що займаються проблематикою.

Оцінюючи наявний фактологічний доробок у контексті вивчення українського національно-визвольного руху в 40-50-х рр. ХХ ст., наголошуємо на практичній відсутності праць історіографічного характеру. Виходячи з стану наукового вивчення окресленої проблеми, метою нашої роботи є комплексний аналіз та систематизація літератури із зазначеної проблеми (статей, публікацій документів, монографій і рецензій, робіт історіографічного характеру), а також визначити основні риси розвитку зарубіжної історіографії. Варто відзначити, що у нашому дослідженні предметом вивчення є, власне, фактологічний матеріал створений українськими діаспорними науковцями.

Перш за все, варто стверджувати, що дослідження проблеми ОУН і УПА мали місце лише в тих країнах проживання українців, що відповідали таким двом чинникам: існування української наукової бази (університетів, бібліотек, наукових товариств, газет, тощо) та наявність (або можливість) доступу до джерельної бази з проблеми ОУН-УПА [23, 397]. Наприклад в таких країнах, як Аргентина, Бразилія та Австралія, розробка проблеми ОУН-УПА не велася, оскільки там не було ані українських наукових установ, ані відповідних джерел [23, с. 402].

В розвитку західної (діаспорної) історіографії можна виділити три періоди: 1946-1954 рр.; 1954-1976 рр.; 1976-1991 рр.

Основними критеріями для періодизації є вихід праць, присвячених широкому спектру питань пов'язаних із національно-визвольним рухом, насамперед це стосується діяльності ОУН-УПА, а також подій в політичному житті української діаспори, що в певній мірі впливало на розвиток історіографії. Такими подіями є: вихід в 1954 р. із керівництва ОУН(Б) групи політиків, які створили ОУН(З) та отримали назву "двійкарі (за кількістю лідерів-засновників – З. Матла та Л. Ребет); вихід в 1976 р. першого тому "Літопису УПА", що стало першою спробою зібрання і наукового опрацювання великої кількості документів із історії УПА [5, с. 9].

На нашу думку, варто з'ясувати джерельну базу з окресленої проблеми, що була наявна для дослідників діаспори (хоча це й не є метою даного дослідження, проте це є другою необхідною умовою для проведення наукової роботи).

Значну, за кількістю, групу джерел становлять спогади ветеранів УПА та колишніх учасників збройного підпілля. Істотна кількість документів зберігається в західних архівах, зокрема Т. Гунчак вказує на архіви польського еміграційного уряду (Інститут Сікорського) та Армії Крайової, що знаходяться в Лондоні, документи державних архівів Німеччини, а також припускає існування великої кількості засекречених документів як у США та у Великобританії [4, с. 170-171]. Згодом це припущення було підтверджено, коли розпочалося оприлюднення окремих документів ЦРУ [20, с. 119].

Дуже велика робота по збиранню документального матеріалу здійснюється редакційною колегією “Літопису УПА”, що була організована колишніми вояками УПА. Довгий час саме матеріали “Літопису УПА” становили основу джерельної бази проблеми ОУН-УПА [2].

Серед джерел варто відзначити й періодичні видання, що виходили легально під час німецької окупації. Ці збірки нині документів доступні в бібліотеках Конгресу США, Стенфордського університету та в Інституті світової торгівлі (м. Кіль, Німеччина). Польська підпільна преса представлена невеликою збіркою в Бібліотеці Г. Гувера [7, с. 14]. Широка робота по збиранню джерел ведеться й окремими науковцями: В. Косиком, П. Потічним, І. Каменецьким [18, с. 23]. Отже, українські дослідники на Заході мали цілком якісну джерельну базу, яка дозволяє їм розробляти дану проблему на високому науковому рівні.

Перший період (1946-1954 рр.) можна охарактеризувати як становлення зарубіжної (діаспорної) історіографії про національно-визвольний рух українського народу. Великий вплив на цей процес зробила політична кон’юнктура в повоєнному світі. Українська еміграція, серед якої найбільше розвивалося вивчення історії ОУН-УПА, опинилася в західному антикомуністичному таборі. Крім того, українська еміграція була дуже різноплановою в політичному плані.

Поява робіт із питань національно-визвольного руху датується 1946 р. В цьому році з’явилося декілька праць, в яких розглядалася діяльність ОУН-УПА. Цього року побачила перша монографія із історії УПА, автором якої став М. Лебедь [11] – один із лідерів ОУН(Б) в роки німецької окупації. Він став одним із засновників бандерівського напрямку в історіографії даної проблеми. Праця М. Лебеда, як і увесь бандерівський напрям характеризуються крайньою ідеологізацією боротьби українських повстанців і різкою критикою своїх опонентів, особливо в обличчі мельниківської ОУН. В своїй праці він окреслює широке коло питань, які пов’язані з історією УПА та ОУН: створення УПА та роль в цьому процесі ОУН(Б); відносини УПА із представниками українського націоналістичного табору в роки Другої світо-

вої війни; відносини УПА з німецькими окупантами; україно-польський конфлікт; збройний супротив радянській владі.

Із іншого боку були роботи написані мельниківцями, які мали також свою особливість. В 1947 р. у Роттердамі вийшла книга мельниківця О. Шуляка (відомого під ім'ям Олег Штуль [1]). В своїй роботі акцентує увагу на двох аспектах історії УПА – її створення та роль, яку вона відіграла у взаємовідносинах в українському таборі в роки Другої світової війни. Особливу увагу приділяє: повстанському руху, що склався в середовищі українських емігрантів в перші повоєнні роки. Автор критикує бандерівських публіцистів, які відстоювали правоту будь-яких дій ОУН(Б) та УПА в роки німецької окупації України. Він відкрито звинувачує їх в фізичному тиску на своїх опонентів із числа мельниківців [24, с. 2]. Саме цьому автору належить “формування” мельниківського напрямку в історіографії історії визвольного руху. Через декілька років вийшла праця Г. Полікарпенка [17]. В монографії виражена точка зору, що співпадає із основними положеннями попереднього автора.

Проте більш інтенсивно розвивається в цей період бандерівський напрямок. 1953 р. – ознаменувався появою двох монографій – П. Мірчука “Українська Повстанська Армія 1942-1952” [15] і Л. Шанківського “Українська Повстанська Армія” [22]. Особливо цікава перша, адже в роботі проаналізовано велику кількість документального матеріалу: тексти листівок і звернень УПА, матеріали підпільних українських видань – газет “Самостійність”, “Вісті”, журналу “Ідея і чин”. У вказаному дослідженні П. Мірчука подані вибрані праці головнокомандуючого УПА Р. Шухевича і відомого публіциста П. Полтави. Разом з тим з об'єктивних причин робота має певну однобічність та декларативність викладу матеріалу.

Саме в цей час з'явилися перші друковані видання української еміграції, в яких друкувалися матеріали із історії ОУН-УПА. Так, в 1946 р. вийшов журнал “Визвольний шлях” (м. Лондон) де, переважно, публікувалися дослідження прихильників бандерівського напрямку національно-визвольного руху. В 1950 р. вийшов журнал “Український самостійник”, засновниками якого були “двійкарі”. У 1952 р. в Нью-Йорку було створено український аналітично-видавничий центр “Пролог”. Розпочинається вивчення окремих аспектів їх діяльності, зокрема, участі їх в україно-польському конфлікті [18, с. 20-22].

Кінцевим етапом першого періоду став розкол в середовищі бандерівської еміграції, що відбувся в 1954 р. в керівництві Закордонних Частин ОУН – ЗУ ОУН [10, с. 20].

1954-1976 рр. – якісно новий етап у вивченні історії національно-визвольного руху, який характеризується як збільшенням кількості публіка-

цій, присвячених даній проблемі, так і дослідженням нових тематичних напрямків

Особливості розвитку історіографії в цей період:

1) Розширилося коло питань, які почали розглядати науковці, а саме: взаємовідносини УПА і ОУН(Б), перехід української поліції на сторону повстанців; початковий період історії УПА; деякі аспекти україно-польських відносин. Продовжували видаватися мемуарні роботи;

2) Поява перших праць історіографічного характеру, зокрема варто відзначити Л. Шанківського “Нарис української воєнної історіографії” та М. Прокопа “Анатомія українського руху опору”. В них автори відобразили свої погляди на дослідження попередників. Їх спільною характерною рисою є заполітизованість поглядів і нетерпимість до своїх опонентів [5, с. 18].

У цей час прихильники мельниківської фракції ОУН не проводили жодних досліджень. Натомість вихідці із ОУН(Б) – “двійкарі” та бандерівці – працювали активно та продуктивно. Пальма першості перейшла до “двійкарів”. Помітна їх спроба вивести історіографію на новий – більш якісний рівень вивчення окремих моментів національно-визвольної боротьби, використання при написанні праць не лише документів чи “зручних” для себе фактів, але й залучення до дослідження своїх ідеологічних і політичних суперників – радянських і польських комуністичних істориків. Проте, в той же час не можна стверджувати, що такий підхід був переважаючим, хоча й сам факт появи таких праць (Л. Шанківський [21]) значно підняв рівень дослідження в середовищі української еміграції.

Варто відзначити роботу П. Добрівлянського “Україна в Другій світовій війні у світлі фактів” [6], яка вийшла в першій пол. 60-х рр. ХХ ст. Але потрібно підкреслити, що доволі амбітна назва абсолютно не відповідає змістові праці, котра повністю присвячується нещадній критиці мельниківців та доведенню того, що ОУН(Б) першою стала на шлях протистояння німцям. Велику увагу зосереджує на діяльності обох частин ОУН, УПА та “Поліської Січі”. Однак, читаючи твір, складається враження, що життя в окупованій нацистами Україні розгорталося виключно навколо внутрішньої міжусобної боротьби двох оунівських фракцій, каталізаторами якої обов’язково виступали опоненти Революційного проводу, підбурювані зовнішніми ворожими силами в особі гітлерівських або сталінських спецслужб [16, с. 24-25].

Вагомий внесок в дослідженні історії ОУН-УПА зробив З. Книш [8]. Зокрема, він займався проблемою ідеологічного становлення ОУН. Автор звертає увагу на основні аспекти формування ОУН як монолітної Організації, збудованої на військовий лад, показує процес виникнення ідеології радикального націоналізму.

На нашу думку, загальною рисою двох історіографічних періодів вивчення національно-визвольного руху була сильна заполітизованість досліджень. Це особливо помітно в тих місцях, де мова йде про дослідження представників інших напрямків, партій чи просто висловлювань, що не співпадали із установленими та зручними схемами і теоріями того часу.

Третій період охоплює 1976-1991 рр., і як було раніше відзначено розпочався із виходом першого тому “Літопису УПА” у 1976 р., в м. Торонто.

“Літопис УПА” – багатосерійне видання, метою якого є публікація документів та матеріалів самої УПА, УГВР та публікацій із історії національно-визвольного руху в цілому.

В Основній серії побачили світ 46 томів, до них увійшли документи, що зберігаються, головним чином, за межами України, а також спогади, щоденники і записи колишніх бійців УПА та членів Організації українських націоналістів [2].

Значних змін політичної ситуації в діаспорі, що могли б вплинути на вивчення історії УПА, не було. Конфронтація між ОУН(М), ЗУ ОУН та ОУН(З) зберігалася. Як і на попередніх етапах, вона знаходила своє відображення в працях дослідників ОУН-УПА. Продовжувалося видання учасників подій, зокрема С. Мечника [13] та Т. Бульби-Боровця [3], та праць по окремим аспектам історії ОУН-УПА (М. Прокоп, М. Лебедь, Р. Ільницький).

Продовжують розвиватися історіографічні дослідження. Це природний процес, так як кількість праць збільшилася, а це значить, що з’явилася необхідність їх систематизації. Ці праці носили занадто заполітизований характер і критикували опонентів, якщо ті аналізували радянські дослідження, зокрема це добре видно на прикладі досліджень М. Прокопа [19] та Т. Гунчака [4].

Як і на попередньому етапі проводили дослідження “двій карі”. Вони продовжували активне вивчення історії УПА, вводячи в науковий обіг архівні матеріали із числа німецьких документів і документів УПА, УГВР, ОУН(Б) періоду Другої світової війни і перших повоєнних років [5, 23].

В цей час новий метод для вивчення історії ОУН-УПА, застосував В. Косик [9]. Він розпочав вивчення історії українського повстанського руху на основі опрацювання німецьких архівних документів. Такий метод – дозволяє поглянути на діяльність повстанців очима одного із їх противників – гітлерівців.

Варто відзначити, що протягом 70-80-х рр. досить активно працює один із найбільш відомих “бандерівських” партійних істориків П. Мірчук, який написав десять монографій та брошур з історії національно-визвольного руху [16, с. 23]. Заслугою цього автора є створена ним власна концепція історії ОУН-УПА. Однак, головними недоліком праць П. Мірчука є їхня чітка

спрямованість на виправдання будь-яких дій лідерів ОУН(Б), “очорнення”, при найменшій можливості, опонентів з мельниківського руху, відверте замовчування всіх суттєвих моментів, які фіксують, зокрема, співробітництво між ОУН(Б) та вермахтом у 1941 р.

Одну із найрадикальніших оцінок повстанський рух отримав у публікації П. Мірчука “Революційні змагання за УССД” [14], яка присвячена тематиці – розколів, які постійно роздирали ОУН.

Однак, праці П. Мірчука, незважаючи на суттєві позитивні моменти, відзначаються певною тенденційністю та містять цілу низку суттєвих недоробок, що не дозволяє вважати їх узагальнюючими та об’єктивними дослідженнями.

І. Лисяк-Рудницький активно критикував бандерівців за їх викликаючи поведінку в діаспорі по відношенню до інакодумців та бажання одноосібно грати головну роль в житті діаспори. Об’єктом його досліджень є перш за все ідеологічна основа українського національного руху. Її він називає волюнтаристською, що спирається на міф, а не на знання [12, с. 88].

Отже, у зазначений період великий внесок у вивчення історії національно-визвольного руху зробили представники української діаспори.

Аналіз їх досліджень показує, наскільки позиції авторів залежали від їхньої приналежності до одного з трьох ворогуючих між собою націоналістичних рухів (бандерівці, мельниківці, двійкарі). Початковий період відзначився крайньою апологетикою позицій власних фракцій, внаслідок чого відбувалася гіперболізація масштабів та значення їх діяльності, а також нищівною критикою і звинуваченнями у зраді національних інтересів на адресу своїх опонентів, замовчуванням “незручних” проблем, які кидали тінь як на сам рух, так і на його лідерів.

Однак, незважаючи на існування певних проблем, все ж таки можна стверджувати, що робота виконана науковцями української діаспори має величезне значення для дослідження історії ОУН-УПА. Перш за все, ними було окреслено спектр питань, що й до сьогодні є основними, це зокрема стосується питання створення УПА і все, що цьому сприяло, взаємовідносин між представниками українського націоналістичного табору, польсько-українського конфлікту; збройного супротиву нацистам і радянській владі. Також представниками української діаспори було проведено надзвичайно важливу роботу по збиранню документального матеріалу та підпільної української періодики 1940-х р. (Бібліотека українського підпільника, “Літопис УПА”), який дозволяє об’єктивно та критично підходити до вивчення історії ОУН-УПА.

Дане дослідження не претендує на вичерпне висвітлення порушеної проблеми. Окремого огляду потребує висвітлення комуністичної (антинаціона-

лістичної) історіографії в даний період. Варто дослідити та систематизувати, сучасну українську та зарубіжну історіографії національно-визвольного руху 40-50 рр. ХХ ст., а також існує потреба проаналізувати методологічні підходи, що застосовуються науковцями на сучасному етапі.

Джерела та література

1. <http://history.franko.lviv.ua>
2. <http://www.history.org.ua>
3. *Бульба-Боровець Т.* Армія без держиви. – Львів: Поклик сумління, 1993. – 166 с.
4. *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ століття: нариси політичної історії. – Київ: Либідь, 1993. – 288 с.
5. *Демидов С.* Демидов Сергей Юрьевич. Историография истории Украинской Повстанческой Армии: Дис. канд. ист. наук: 07.00.06 / Львовский национальный ун-т им. Ивана Франко – Львів, 2004. – 239 с.
6. *Добрівлянський П.* Україна в другій світовій війні у світлі фактів. – Філадельфія, 1963. – 71 с.
7. *Каменецький І.* Стан дослідів і публікацій в ділянці історії німецької окупації України під час Другої світової війни // Український історик. 1964. №4. – С. 14-25
8. *Книш З.* при джерелах українського організованого націоналізму. – Торонто: Срібна сурма, 1970. – 186 с.
9. *Косик В.* Україна під час Другої світової війни (1939-1945). – Париж-Нью-Йорк-Львів: НТШ у Львові, 1986. – 659 с.
10. *Кричевський Р.* ОУН в Україні: ОУН-3 і Закордонні частини ОУН: причини до історії українського національного руху. – Львів: Меморіал, 1991. – 116 с.
11. *Лебедь М.* Українська Повстанська армія. – Мюнхен: Вид. Пресового бюро УГВР, 1946. – 127 с.
12. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе // Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. – Т. I. – К.: Основа, 1994. – 483 с.
13. *Мечник С.* Від оприщини до КГБ. – Мюнхен: Українське видавництво, 1981. – 283 с.
14. *Мірчук П.* Революційні змагання за УССД (Хто такі “бандерівці”, “мельниківці” “двійкарі”). – Нью-Йорк – Торонто – Лондон: Союз Українських політв’язнів. Т.1, 1985. – 222 с.
15. *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія 1942-1952. – Мюнхен: Книгозбірня “Просвіти”, 1953. – 256 с.
16. *Патриляк І.* Військова діяльність ОУН(Б) у 1940-1942 роках. – К.: Інститут історії НАН України, 2004. – 598 с.
17. *Полікарпенко Г.* Організація Українських націоналістів під час Другої світової війни. – Б. м.: Б.в., 1951. – 147 с.

18. *Примаченко Я.Л.* Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 182 с.
19. *Прокоп М.* У сорокові роковини проти німецької боротьби // Сучасність. – 1981. № 10. – С. 52-65
20. Українське питання у Великій Вітчизняній війні – погляд ЦРУ // Дніпро. № 3-4. 119-126 с.
21. *Шанківський Л.* Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен: “Дніпрова хвиля”, 1958. – 401 с.
22. *Шанківський Л.* Українська Повстанська Армія. – Вінніпег: Тризуб, 1953. – 784 с.
23. *Шолох Я.Л.* Становлення та періодизація зарубіжної історіографії ОУН-УПА // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 9. – К.: Інститут історії України, НАН України, 2003. – 396-409 с.
24. *Шуляк О.* В ім'я правди // Дійсність про Українську Повстанчу Армію. – Буенос-Айрес: “Dorrego”, 1948. – 37 с.

Аннотация

Ралко Р.С. (г. Киев). Послевоенная зарубежная историография национально-освободительного движения украинского народа.

Исследуются основные этапы развития зарубежной историографии национально-освободительной борьбы украинцев. Проанализировано особенности и уровень исследования проблемы в диаспорой литературе, определены наиболее сложные и дискуссионные вопросы истории украинского национального движения.

Ключевые слова: историография украинской диаспоры, национально-освободительное движение, Организация украинских националистов, Украинская повстанческая армия, мельниковцы, бандеровцы, двийкари.

Annotations

Roman Ralko (Kyiv). Postwar foreign historiography about the national liberation motion of the Ukrainians

Milestones foreign historiography about the national liberation struggle of Ukrainian is investigated. Features and level of research this problem in the Diaspora literature, defines the most complex and controversial issues of the history of the Ukrainian national movement were analyzed.

Key words: Historiography of the Ukrainian Diaspora, the national liberation motion, the Organization of Ukrainian Nationalists, the Ukrainian Insurgent Army, Melnykivtsy, Banderivtsy, Dviykary.

Науковий керівник – *Двірня К.П.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

УДК 94(477) “18”:[364.044:7.078]

Ірина ВОЙТЕНКО
(м. Київ)

Роль родини Ханенків у розвитку археологічної та історичної науки в Україні

Проаналізовано багатогранну діяльність Богдана Івановича та Варвари Миколаївни Ханенків. Розкрито найвагоміший період життя подружжя з 1884-1885 до 1917 р., до якого відносяться їхні найвагоміші здобутки на ниві археологічної, історичної та суспільної діяльності.

Ключові слова: культура, М. Біляшівський, музей, В. Хвойка, Товариство старожитностей і мистецтв.

Богдан Іванович та Варвара Миколаївна Ханенко були високоосвідченими людьми і поціновувачами світового мистецтва. До “київського” періоду у житті подружжя з 1884-1885 до 1917 року – відносяться їхні найвагоміші здобутки на ниві археологічної, історичної та суспільної діяльності.

Ханенко, водночас, цікавився й предметами древності та археологічними знахідками. Богдан Іванович був ще й істориком, археологом, і великим знавцем української старовини. Отже, впродовж всього свого життя докладав чималі зусилля до створення багатьох колекцій та брав участь в організації численних виставок. Зокрема, на кошти Ханенка та за його участю проводилися розкопки на території Київської області, результатом яких стало видання шести випусків “Старожитностей Придніпров’я”, які також профінансував меценат. Завдяки його активній діяльності та фінансовій підтримці було здійснено будівництво павільйону для вітчизняних художників у Венеції, а в Києві стала можливою організація та відкриття першого загальнодоступного музею (нині це Національний художній музей України). На початку ХХ ст. родина Ханенків володіла найбільшим на ті часи археологічним зібранням та колекцією художніх творів світового мистецтва, які згодом склали основу для кількох музейних експозицій. З тих часів збереглося понад півтори тисячі раритетних експонатів, які й нині знаходяться в різних музеях Києва. І,

насамперед, в київському „Музеї мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків”.

Та головне в цій історії те, що сама колекція, яка вочевидь є значущою та цінною, не викликала б такого захоплення, якби існувала сама по собі. Це розуміли і збирачі, а тому вирішили створити спеціальне помешкання для свого „дитяти”, яке б стало ніби розкішними шатами для дорогоцінної коштовності. Але до здійснення цієї мрії пройшов не один десяток років.

Вперше ідея створення Музею народилася невдовзі після того, як Богдан Іванович пішов у відставку і подружжя оселилося в Києві. Сталося це 1881 р. Відтоді Ханенко цілком занурився в господарські справи, вирішивши створити в своїх маєтках зразкове господарство. Разом з цим, він бере активну участь в діловому житті міста і, невдовзі починає користуватися неабияким авторитетом у фінансових та проми слових колах. Його обирають Головою Південно-Російського товариства заохочення землеробства, членом правління Всеросійського товариства цукрозаводчиків, членом Київського біржового комітету, членом Ради з'їздів представників торгівлі і промисловості в Петербурзі, членами рад кількох київських банків та інших комерційних установ. А з 1896 р. Б. Ханенко очолює управління справами Товариства заводів братів Терещенків. Водночас, Богдан Іванович бере безпосередню участь в усіх благодійних справах свого тестя. За пропозицією Ніколи Артемовича, Ханенко замінив його на посту голови Товариства розповсюдження комерційної освіти, очолив Дамський комітет при жіночій торговій школі ім. П. Терещенка, став заступником голови Київського відділення Попечительства о глухонімих, жертвував великі кошти лікарні для різноробочих та іншим богоугодним закладам. Утім, головним для Б. Ханенко була діяльність колекціонування і збирання шедеврів мистецтва та невтомна діяльність по створенню загальнодоступного музею.

Богдан Ханенко брав участь в засіданні усіх Комітетів для розробки питання про створення в Києві першого міського музею, склав проект уставу майбутнього музею та піклувався про необхідні кошти на його будівництво. Так в 1897 р. було створене Київське товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва ,яке взяло на себе турботи по організації майбутнього музею. Засновниками його вважаються В.В. Хвойка та М.Ф. Біляшівський [21]. У статусі Товариства (затвердженому міністерством внутрішніх справ 8 лютого 1897 р.) зазначалося: “Цель общества – собиране памятников старины и искусства как в интересах науки, так и ив видах развития эстетического вкуса и художественного образования. Средством осуществления поставленной Обществом цели является оздания музея с коллекциями: археологической, исторической, художественной и художественно – промышленной”[8]. Головою товариства обрали графіню М.М. Мусіну-Пушкіну, яка

очолювала Київське товариство заохочення художників, а віце-головою Богдана Ханенка. Але фактично управління знаходилося у руках Богдана Івановича. Врешті через 4 роки його й було обрано головою Товариства.

До першого складу увійшли також В.В. Тарновський, В.П. Кочубей, Л.І. Бродський, В.І.Ніколаєв, Г.П. Шлейфер та ін. [8 с. 45]. До складу входив також видатний археолог Вікентій Хвойка (19 вересня 1897 р. він був прийнятий туди з окладом 600 карб. на рік [21, с. 17-24], який брав активну участь у будівництві приміщення музею, розробив навіть проєкт будинку, але було обрано інший [22]. Слід відмітити, що Товариство відразу взялося за збір експонатів і до нього почали надходити перші колекції.

Відкриття музею було заплановане на 1899 р., а в 1897 р. В.В. Хвойка започаткував інвентарну книгу, до якої заносив нові музейні надходження до самої своєї смерті 2 листопада 1914 р. (останній запис датовано 5 червня 1914 р.) [21, с. 10]. Того ж 1897 року було відкрито першу виставку Товариства і видано її каталог (Указатель выставки Киевского общества древностей и искусств, 1897). Г.М.Шовкопляс зазначає, що серед експонатів цієї виставки були і твори, передані Ханенком [23, с. 53]. Таким чином вже тоді завдяки зусиллям Товариства почала формуватися колекція майбутнього музею.

У серпні 1899 р. у Києві мав бути проведений XI Всеросійський археологічний з'їзд, з нагоди якого планувалося відкрити археологічну виставку у приміщенні музею (в разі завершення будівництва). Правління Товариства старожитностей і мистецтв обрало до попереднього комітету з'їзду Б.І. Ханенка, В.М. Ніколаєва та Г.П. Шлейфера, і на засіданні правління Товариства 1 квітня 1899 р. було прийнято рішення про відкриття виставки у новозбудованому приміщенні - на першому поверсі майбутнього музею [23, с. 54].

XI Археологічний з'їзд відбувся у Києві 1-20 серпня 1899 р. [21, с.10]. На виставці, присвяченій з'їзду, була представлена велика колекція В.В. Хвойки (2017 одиниць), на закупівлю якої Микола Артемович Терещенко пожертвував 5000 рублів [6, с. 368; 4, с. 148; 15, с. 295]. Учасники з'їзду мали змогу ознайомитись з археологічними колекціями - від палеоліту до киево-руської доби; Богдан Ханенко організував екскурсію на місця археологічних досліджень.

На з'їзді було наголошено на великому значенні новоутвореного музею для "всіх тих, хто займається розробкою археологічних проблем" [22, с. 54], а графиня П.С. Уварова у своїй заключній доповіді винесла подяку Б.І. Ханенку та В.В. Хвойці; у резолюції з'їзду зазначено, що новий музей відкрито саме їх зусиллями [19, т. 2, с.175, 176, 411; 23, с.54, прим. 9; 2.82, с.10, прим. 18 на с. 20].

Необхідно відзначити, що Богдан Ханенко був організатором і „спонсором” не тільки будівництва, а й перших кроків на шляху формування археологічної та історичної колекцій музею. Богдан Іванович склав програму музею та розробив положення про музей. Програма, зокрема, передбачала існування постійної експозиції та організацію тимчасових виставок [6, с. 370]. На заклик Ханенка сприяти формуванню колекції майбутнього музею відгукнувся ряд колекціонерів. Зокрема, як вже вказувалося, свою велику колекцію, придбану для музею Н.А. Терещенком, передав В.В. Хвойка. Зібрання В.В. Хвойки стало основою археологічного відділу (який сформувався першим) та відповідної експозиції музею [21, с.10]. Виконав обіцянку і граф Бобринський, надіславши 650 експонатів (Н.Крутенко зазначає, що це були пам'ятки античного мистецтва з Херсонесу) [21, с.370; 12, с.68]. Твори живопису передали до музею Терещенки, привіз колекцію старожитностей з Качанівки В. Тарновський.

У звіті за 30 грудня 1904 р. – день відкриття і освячення музею – зазначено, що „[...] от В.Н. и Б.И. Ханенко – собрание древностей Приднепровья, заключающие коллекции каменного и бронзового веков, греко-скифской эпохи, великого переселения народов, эпохи славянской (в том числе коллекция крестов и образков первых времен христианства в России). Кроме того, пожертвование В.Н. и Б.И. Ханенко включает коллекцию древностей из греческих колоний Черноморского побережья и коллекцию египетских древностей. Все собрание состоит из 3000 номеров и оценивается в 71 000 руб.” [13, с. 26; 20, с. 34]. Це зібрання старожитностей (особливо матеріали з Подніпров'я) дослідники називають унікальним і найбільшим на той час [1, с. 37]. За В.Ковалинським, на 1904 рік музейне зібрання старожитностей оцінювалося приблизно у 134 тис. рублів, більше половини з яких складав дар подружжя Ханенків – археологічна колекція з 3145 предметів різних епох [6, с. 370].

Пізніше сформувалися художньо-промисловий та історико-побутовий відділи музею. Г.М. Шовкопляс зазначає, що відкриття нового художньо-промислового відділу відбулося завдяки тому, що „Ханенки передали свої цінні колекції, серед яких були ікони – „Розп'яття з портретом Л. Свічки” та ін. [20, с. 34].

Крім того, Г.М. Шовкопляс наводить наступний фрагмент листа до Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора від 4 листопада 1908 р. (зараз зберігається у Центральному державному історичному архіві, Ф. 442, оп. 638, од. зб. 456, с. 5), де зазначалося, що після відкриття музею „Киевское общество древностей и искусств под несменным председательством Б.И. Ханенко посвятило сосредотачиванию в нем различных коллекций. Благодаря неустанным трудам и материальной поддержке Ханенко

в настоящее время Киевский музей [...] обладает обширными коллекциями частью пожертвованными Б.И. Ханенко по различным отраслям исторической науки, этнографии и художественной промышленности. Таких коллекций лично Ханенко было пожертвовано, в общей сложности, на сумму до 100 000 рублей” [23, с. 54-55, прим.11]. До 1909 р. музей перебував у віданні правління Товариства старожитностей і мистецтв, утримувався головним чином на пожертвування. Товариство кілька разів зверталось до Міністра імператорського двору взяти музей на державну субсидію і лише у 1909 р. він перейшов нарешті до відомства Міністерства торгівлі та промисловості, вперше отримавши річну субсидію – 6000 рублів. З 1910 р. завідування справами музею, згідно з прийнятим статутом, було покладено на Комітет музею, головою якого було обрано Б.Ханенка (залишався він водночас і головою правління Товариства). До Комітету входили представники Товариства і міністерства. Директор музею М.Біляшівський складав щорічні звіти про роботу музею перед Комітетом. З 1909 до 1915 рр. друкувалися щорічні звіти музею [13], де зазначалися нові надбання музею, серед них – щорічні надходження від одного чи й обох Ханенків. Так, до відкриття музею подружжя подарувало велику збірку археологічних старожитностей з Середнього Придніпров'я, що була найбільшою археологічною збіркою на той час. І далі вони продовжували асигнування музею, дедалі поповнюючи його експонатами. Завдяки пожертвуванням різних осіб, в т.ч. Ханенків, стало можливим відкриття у музеї відділу “Стародавній Київ”. Подружжя брало участь у виставках, які влаштовувались у музеї, цікавилися художніми промислами. В одному із звітів читаємо про відкриття в музеї нового художньо-промислового відділу, завдяки тому, що Ханенки передали свої цінні колекції. В архіві М.Біляшівського збереглося листування з Богданом та Варварою Ханенками, пов'язане з діяльністю музею. Так, приміром, Б.Ханенко в листі з Петербурга від 21 грудня 1911 р. опікується справою прибудови до будинку музею виставочного залу. Коли М. Біляшівський перебував у Москві, Б. Ханенко, дізнавшись, що там відкрилась кустарна виставка, у листі від 7 січня 1911 р. просить його придбати там для музею кустарні вироби (ІР НБУВ, ф. ХХХІ, №№ 2006, 2010). 4 листопада 1911 р. музей відвідав Микола II у супроводі дочок Ольги та Тетяни, князя Андрія Володимировича і супроводжуваних осіб. У вестибюлі хлібом-сіллю його зустрічав голова правління і комітету Б. Ханенко. Під час огляду експозиції відділу археології пояснення цареві давали Б. Ханенко, О. Бобринський, М. Біляшівський і В. Хвойка, а дочкам – В. Ханенко. Високі гості уважно оглянули також історичний та етнографічний відділи, виставку старовинного шитва і тканин, килимів, виробів із срібла тощо. Тут пояснення цареві давали Б. Ханенко і М. Біляшівський, а великим княжнам – В. Ханенко і

Д. Щербаківський [13, с. 5-6]. Цар звернув особливу увагу на різьблений бивень з Кирилівської стоянки, деякі речі скіфської епохи і слов'янської доби, на запрестольний хрест X ст. з Києва, на церковне шитво, на деякі зразки народної художньої творчості. Б. Ханенкові й на думку не спадало дарувати ці речі цареві, як то ще з часів Петра I часто робилося в Росії. Ханенки фінансували археологічні розкопки, матеріали з яких переходили до музею. Б. Ханенко був чи не єдиним, хто жодної з придбаних колекцій не віддав до Росії. Про це свого часу згадував і М. Біляшівський. І сьогодні чудові коштовності скіфського часу, відомих пам'яток слов'ян та епохи Київської Русі милують наше око [22.с.12-35], а деякі з них мандрують по світу на виставках, що організовує НМІУ та його філіал – Музей історичних коштовностей. До його альбомів “Древности Приднепровья” (Т.1-6. К., 1899–1907) та “Древности русские. Кресты и образки” (Вып. 1-2. К., 1899-1900) і сьогодні звертаються як наші, так і зарубіжні дослідники. Археологічні матеріали з їхніх колекцій і донині вивчаються, використовуються в сучасних наукових виданнях. Каталог його чудової колекції енкалпціонів сьогодні готує Інститут археології Російської академії наук за участі наших співробітників. У Національному художньому музеї України зберігається другий заповіт Б.І. Ханенка, в якому він просив душеприкажчиків, Варвару та Михайла Ханенків перевести у державні відсоткові папери капітал в сумі 100 000 руб. Він писав: “весь этот капитал завещаю Киевскому художественно-промышленному и научному музею (бывшему имени имп. Николая II) для удовлетворения его нужд из процентов из означенного капитала, который должен храниться неприкосновенным в Государственном Банке” (Науковий архів НХМУ, оп.1, од.зб. 1). У 1914 р. до Державної думи було внесено проект штатів музею, який мав стати державною установою. Війна унеможливила його здійснення. На щорічному зібранні 1915 р. Ханенка знову було обрано головою Комітету музею. Як відомо, в 1916 р. він хворів. Робота Товариства послабилася. За відсутності необхідного кворуму членів Комітету часом не відбувалися і засідання. 26 травня 1917 р. Богдан Іванович пішов із життя. 28 серпня 1918 р. загальне зібрання Товариства під головуванням М. Біляшівського постановило вважати Товариство ліквідованим, зібраний ним капітал передати у відання Комітету музею. Згідно з Декретом від 23 червня 1919 р. Київський художньо-промисловий і науковий музей прибрав назву 1-й Державний музей.

Київський художньо-промисловий і науковий музей – перший публічний музей міста – результат наполегливих зусиль і стількох років праці Богдана Івановича Ханенка – продовжив своє існування під назвою Першого державного музею після Декрету Раднаркому УСРР від 23 червня 1919 р. (про цей документ ще йтиме мова нижче у зв'язку з історією Музею імені

Ханенків). Подальша історія цього музею потребує окремого викладу і не входить до кола питань, означених у даній роботі. Однак надалі автор ще звертатиметься до ряду фактів з його історії. Зокрема, це стосується деяких аспектів формування археологічного зібрання.

Значний інтерес становитт те, що у 30-ті роки з його єдиного стовбура вирости і відокремились дві гілки – сучасний Національний музей історії України і Національний художній музей України. Обидва у цьому році готуються відзначити 100-річчя з дня свого заснування. Колекції Ханенків були основою для створення у 1964 р. Музею історичних коштовностей та Державного музею українського народно-декоративного мистецтва. Деякі з їхніх матеріалів зберігаються у Київському музеї російського мистецтва, Державному музеї-заповіднику Києво-Печерська лавра, Полтавському краєзнавчому, Одеському археологічному музеях. В 1925 р. НМІУ (на той час Всеукраїнський історичний музей ім. Т.Г. Шевченка) передав до Ханенківського музею колекції речей східного мистецтва XIV–XV ст., а звідти передали вироби античного періоду. У некролозі на смерть Богдана Івановича газета “Киевлянин” писала: “Да будет вечной память этого человека [...] так много оставившего живущим” (“Киевлянин”. – 1917 – 1 квітня). Давно вже на часі увічнення пам'яті наших чудових подвижників – Варвари і Богдана Ханенків.

Вже згадувалося, що Богдан та Варвара Ханенки передали до музею значні археологічні колекції. Фінансування археологічних досліджень (а також роботи грабіжників, однак щодо родини Ханенків, то подібні факти автору даної роботи поки невідомі) було, очевидно, одним зі шляхів колекціонування старожитностей. Богдан Іванович і Варвара Ніколівна багато спілкувалися у цій справі з В.В. Хвойкою.

Уже згадувалося про роль В.В. Хвойки у заснуванні та роботі Київського товариства старожитностей і мистецтв і Художньо-промислового та наукового музею. Вікентій В'ячеславович майже до самої смерті залишався головним хранителем музею, і саме його колекція стала основою найповнішого відділу – археологічного, який нараховував близько 20000 предметів [15, с.296]. У працях ряду дослідників згадується (щоправда, часом без посилань на джерело), що відомі меценати – Терещенки або Ханенки – фінансували розкопки В.В.Хвойки чи виділяли кошти на закупівлю зібраних ним речей – найчастіше для власних колекцій, але також і для громадських цілей – у даній роботі вже згадувалося, що Н.А. Терещенко викупив для музею колекцію В.В.Хвойки, яка експонувалася на виставці з нагоди XI археологічного з'їзду у Києві [6, с. 368; 4, с. 148; 15, с. 295]. О.О. Якубенко пише, що у фондах Національного музею Історії України (далі НМІУ) зберігається група трипільських статуєток, знайдених

В.В.Хвойкою на різних пам'ятках – біля с. Верем'я, в урочищі Таборище, біля с. Халеп'я та ін., що надійшли до музею як „пожертвованіе Н.А. Терещенко (Е.М.Терещенко) из коллекции, приобретенной от В.В. Хвойка (из раскопок В.В. Хвойки)” [24, с. 145].

Фінансову допомогу В.В. Хвойці неодноразово надавала родина Ханенків. Зокрема, Л. Членова, згадуючи про роль Б.І. Ханенка у збереженні та популяризації старожитностей України, пише, що „за його підтримки провадив свої археологічні розкопки, що так збагатили Історичну науку, В.Хвойка” [20, с. 31]. Неодноразово згадує про це і Г.М. Шовкопляс: „Принагідно слід зазначити, що родини Терещенків та Ханенків надавали В.В. Хвойці кошти для проведення розкопок” [21, с.10]; „Ханенки фінансували археологічні розкопки, матеріали з яких переходили до музею” [Художньо-промислового та наукового – Авт.] [22, с. 57]. У статті, присвяченій 150-річчю з дня народження В.В. Хвойки, Г.М. Шовкопляс наводить відомості про деякі роботи В.В. Хвойки у Києві, кошти для яких надавав Б.І. Ханенко. Це стосується початку дослідження пам'яток давньоруської доби на Старокиївській горі у садибі лікаря В.М. Петровського по вул. Володимирській, 2, де 1907 р. „оглядаючи схили гори, В. Хвойка побачив у її розрізі давню кладку, що дало поштовх проведенню розкопок. Гроші надав Б.І. Ханенко” [21, с. 13, прим. 29 на с.20]. Після оприлюднення результатів розкопок на XIV Археологічному з'їзді в Чернігові та визнання значення дослідження цієї ділянки (її порівнювали з римським Форумом, а Старокиївську гору назвали “руським Капітолієм”), Археологічна комісія, до цього байдужа до розкопок, усунула В.В. Хвойка від продовження робіт, запевнивши обурену київську громадськість, що у дослідженнях візьмуть участь інші місцеві вчені (чого, однак, не сталося); В.В.Хвойка зміг завершити роботи попереднього року лише у 1908 р., знову ж - на кошти Б.І. Ханенка [21, с. 14-15].

У фондах НМІУ зберігається колекція матеріалів давньоруської доби (понад 100 од.зб.) з могильника біля с. Шарки Рокитнянського району Київської обл., які надійшли до Київського художньо-промислового та наукового музею 1905 р. Автори присвяченої цим матеріалам статті Л. Ключко та Л. Строкова вказують, що згідно з Рукописним каталогом археологічного відділу музею перша частина експонатів – 18 од.зб. – передана родиною Терещенків (Єлизаветою Михайлівною та Олександром Ніколовичем) та Варварою Ханенко; друга частина – 81 од.зб. – С.С. Могильовцевим; “усі вони походять з розкопок В.В.Хвойка, які він провадив на кошти, одержані від голови Київського товариства старожитностей і мистецтв Б.І. Ханенка та власні”.

Наведеними згадками поки що обмежуються відомі авторові факти фінансової допомоги Ханенків у справі археологічних досліджень та поповнень музейних колекцій матеріалами фінансованих ними розкопок.

Таким чином, діяльність Богдана Івановича Ханенка відіграла вирішальну роль у заснуванні першого загальнодоступного музею в Києві – Художньо-промислового та наукового – як у справі організації роботи по зведенню будівлі, так і у справі по плануванню роботи музею та формування його колекцій. Необхідно також відзначити допомогу Варвари Ніколівни Ханенко, яка неодноразово передавала до музею нові експонати сама або разом з Богданом Івановичем. Подружжя Ханенків разом з іншими відомими меценатами – родиною Терещенків – надавали кошти для проведення археологічних досліджень на території України, і, зокрема, м. Києва, завдяки чому стало можливим вивчення важливих пам'яток різних епох – від кам'яного віку до киеворуської доби – Кирилівської стоянки, комплексу будівель на Старокиївській горі тощо. Матеріали цих досліджень висвітлювалися у роботі археологічних з'їздів, у разі фінансування меценатами закупівлі для музею ставали доступними для огляду широким колом відвідувачів, вивчалися спеціалістами в галузі історії та археології. Усе це сприяло розвитку історичної та археологічної науки в Україні та популяризації культурної спадщини краю.

Джерела та література

1. *Акинша К.* Забытый меценат // Наше наследие. – Москва, 1989. – № 5. – С.29-38.
2. *Акинша К.* Мир Ханенко. Заметки об историзме // Панорама искусств. – Москва, 19188 – №11. – С.332-348
3. Восьмидесятилетие тайного советника Николая Артемовича Терещенко Киев. - 1900.
4. *Гнатюк В.* Наукова праця на Волині з 1914-1924 // Україна. – 1926. – № 2-3.
5. Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве (в здании Университета Св.Владимира). – Киев, 1899. – 301 с.
6. *Ковалинский В.* Меценаты Киева. – Киев: Кий. – 1998. – 528 с.
7. *Ковалинский В.* До родоводу Б.І.Ханенка //До 150-річчя від дня народження Б.І.Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею. Матеріали науково-практичної конференції. – Київ, “Кий”, 1999. – С. 14-20.
8. *Ковалинский В.* Рід Ханенків // Ханенківські читання. Матеріали науково-практичної конференції. Вип. 3. – Київ, “Кий”, 2001. – С.41-52.
9. *Корнієнко Н.І.* Варвара Ханенко – життя, події, факти //До 150-річчя від дня народження Б.І. Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею. Матеріали науково-практичної конференції. – Київ, “Кий”, 1999. – С. 36-47.

10. Корнієнко Наталія. Наукова діяльність С.О. Гілярова (на матеріалах архіву Музею мистецтв Імені Богдана та Варвари Ханенків) // Ханенківські читання. Матеріали науково-практичної конференції. – Вип. 4. – Київ, “Кий”, 2002. – С. 5-23.

11. Крутенко Н. Київський музей західного та східного мистецтва в період німецької окупації Києва 1941-1943 років // До 150-річчя від дня народження Б.І.Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею. Матеріали науково-практичної конференції. – Київ, “Кий”, 1999. – С. 75-83.

12. Крутенко Н. Ханенки // Пам’ятки України: Історія та культура. – Київ. – 1996. – № 3-4. – С. 62-72.

13. Освящение и открытие Киевского Художественного промышленного научного музея Императора Николая Александровича. – Киев. – 1905.

14. Полонська-Василенко Н. Історія України. В 2-х томах. 2.72 Старченко О.В. З історії створення Музею історичних коштовностей України // Музейні читання. Матеріали наукової конференції, присвяченої 30-річчю з дня відкриття Музею Історичних коштовностей України. – Київ. – 1999. – С.7-15.

15. Соловійова Т., Ткаченко О. До питання становлення Державного музею українського образотворчого мистецтва // Наукові записки з української історії. Зб. наук, статей. – Вип. 13. – Переяслав-Хмельницький: Золоті литаври, 2002. – С. 294-297.

16. Старченко О.В. З історії створення Музею історичних коштовностей України // Музейні читання. Матеріали наукової конференції, присвяченої 30-річчю з дня відкриття Музею Історичних коштовностей України. – Київ. – 1999. – С.7-15.

17. Степович А. Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ- початку ХХ ст.. Під редакцією М. Грушевського. – Харків, 1929. – Книга 4. – С.181-192.

18. Толочко П.П., Козак Д.Н., Крижицький С.Д., Моця О.П., Мурзін В.Ю., Симоненко О.В., Телегін Д.Я. Давня Історія України. У двох книгах. Книга 2. – Київ, „Либідь”. – 1995. – 224 с, іл.

19. Труды XI археологического съезда в Киеве (1899). – Киев. – 1902. 2.76 Факторович М. Музей русского искусства в Киеве. – К. 1985. – 183с Т.2. Від середини ХVІІ століття до 1923 року. – Київ, „Либідь”, 1992. – 608 с.

20. Членова Л. Б.І.Ханенко та перший міський музей // До 150-річчя від дня народження Б.І.Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею. Матеріали науково-практичної конференції. - Київ, "Кий", 1999. – С. 31-35.

21. Шовкопляс Г.М. Вікентій Вячеславович Хвойка – видатний український археолог (до 150-річчя від дня народження) // В.В. Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження). Тематичний збірник наукових праць. - Київ: ТОВ „ПІ Лтд”, 2000. – С. 4-25.

22. Шовкопляс Г.М. Історія створення колекції археологічних коштовностей музею // Музейні читання. Матеріали наукової конференції, присвяченої 30-річчю

з дня відкриття Музею Історичних коштовностей України. – Київ. – 1999.(1999а). – С. 16-20.

23. *Шовкопляс Г.М.* Роль Б.І. Ханенка у заснуванні Київського художньо-промислового та наукового музею // До 150-річчя від дня народження Б.І.Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею. Матеріали науково-практичної конференції. – Київ, “Кий”. – 1999. – С. 51-58.

24. *Якубенко О.О.* Трипільська розписна пластика з розкопок В.В.Хвойки в Середньому Подніпров'ї // В.В.Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження). Тематичний збірник наукових праць. – Київ: ТОВ „Ш Лтд”, 2000. – С. 125-148.

25. *Loukomski G.* Musee Khanenko a Kiev. 1880-1920. – Paris, 1921.Thieme IL, Becker F.

26. Allgemeines Lexikon der Bildenden Kunstler, Leipzig, 1929, b.XXIII, s.583.

27. *Waldgauer O.* Ein Askos aus der Sammlung Chanenko in Kiew und die altsamische kunst // Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts. – № 44. – Berlin, 1929.

Аннотація

Войтенко І.Б. (г. Киев). Содействие Ханенков в развитии археологической и исторической науки в Украине

Проанализирована многогранная деятельность Богдана Ивановича и Варвары Николаевны Ханенко. Раскрыт важный период жизни супружеской четы с 1884-1885 до 1917 года, к которому относятся их самые весомые достижения на ниве археологической, исторической и общественной деятельности.

Ключевые слова: культура, М. Биляшевский, музей, В. Хвойко, Общество старины и искусства.

Annotations

Voitenko Iryna (Kiev). Khanenko contribution is the development of archaeological and historical science in Ukraine

Analyzed by a multi-faceted activities Bogdan Ivanovich and Varvarya Nikolaevna Khanenko. Revealed an important period of his life married couple with 1884-1885 to 1917, which includes their most tangible achievement in the field of archaeological, historical, and social activities.

Key words: culture, M. Bilyashivsky, museum, V. Hvoyko, Society of antiques and art.

Науковий керівник – *Чернега П.М.*, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедру етнології Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

УДК 94 (=112.2)“1941-1944

Елла СТЬОПЧЕНКО
(м. Київ)

Історія німецьких колоній України у дослідженнях українських вчених періоду нацистської окупації

Розглядається малодосліджена сторінка з життя та діяльності українських науковців, які залишилися в окупованому нацистами Києві у 1941-1943 рр. Аналізуються тогочасні історико-джерелознавчі дослідження проблеми німецьких колоній в Україні.

Ключові слова: нацистська окупація, українські вчені, Українська Академія наук (УАН), німецькі колонії.

З історії Другої світової війни представниками офіційної радянської історіографії опубліковані численні узагальнюючі праці, що віддзеркалюють різні аспекти війни, однак у них практично не розглядається становище національних меншин СРСР. Особливо це стосується досліджень проблем історії німецької етнічної спільноти України, яка наприкінці 1930-х рр. у період загострення радянсько-німецьких взаємин і особливо підчас Другої світової війни опинилася в центрі військово-політичного протистояння нацистської Німеччини та СРСР. З цього часу і практично до кінця 1980-х рр. на дослідження історії німців України у радянській історичній науці було накладено негласне політичне та наукове “табу”.

З початку 1990-х рр., в умовах державної незалежності України, питання історії німецькомовного населення України за часів Великої Вітчизняної війни, політика нацистської Німеччини стосовно етнічних німців у Рейхскомісаріаті “Україна”, політичний та соціальний статус “фольксдойче”, міграційні процеси, депортації німецького населення в роки Другої світової війни тощо постали об’єктом спеціальних наукових досліджень українських вчених. Серед них слід зазначити праці М.В. Ковалю, П.В. Медведка, В.К. Клеця, Н.В. Кривець, О.О. Дингеса, М.М. Шитюка, Е.Г. Плеської, О.Ф. Іванова, О.В. Соловійова, А.І. Кудряченка, Г.І. Калінічевої, В.М. Васильчук, М.А. Шевчука, В.В. Солодової, П.В. Рекотова, В.О. Шайкан, О.В. Потильчака, І.О. Іванькова, С.І. Власенка, Н.М. Глушенка, В.Л. Мартиненка. Найбільш докладні та значущі наукові розробки проблематики, здійснені М.В. Ковалем [24], В.К. Клецем [16-23], О.О. Дингесом [9, 14], О.Ф. Івановим [10], І.О. Іваньковим [11, 12, 13], О.В. Соловійовим [36, 37, 38]. Проблеми історії російських німців періо-

ду Другої світової війни знайшли відображення на спеціалізованій міжнародній конференції, присвяченій історії російських німців періоду Великої Вітчизняної війни [26]. На відміну від радянських вчених, закордонні дослідники протягом 1950-1980-х рр. займалися розробкою суспільно-політичного та етносоціального становища “українських фольксдойче”, продовжують дослідження цих тем у пострадянський період. Серед них виділяються праці А. Айсфельда [1, 2], К. Штумппа, А. Даллина, М. Бухшвейлера, І. Фляйшхауер, Л. Де Йонга, Н. Мюллера, Х-Х. Нольте, Р.Х. Вальта та ін.

Разом із тим, до тепер відсутні спеціальні праці, предметом аналізу яких постали б питання проведення досліджень українськими вченими по вивченню історії німецького населення України за період нацистської окупації України (1941-1944 рр.). Окремі його аспекти, а саме становище історичної науки в Україні, доля істориків та наукова діяльність окремих вчених (Н.Д. Полонської-Василенко, О.П. Оглобліна, К.Т. Штеппи та ін.) у період нацистської окупації висвітлювалися в роботах І.В. Верби [3-8], М.О. Самофалова [33, 34]. Цих питань торкнулися В. Андрейцев, В. Ульяновський, В. Короткий [25] при дослідженні різних проектів, видань корпусу магдебурзьких грамот українським містам, один з яких був стимульований нацистською владою за період окупації України і до реалізації якого були залучені й українські вчені. Дотично, в контексті діяльності окремих представників української інтелігенції на окупованій території та питання їх співробітництва з нацистами розглядали В.О. Шайкан [41, 42], М.І. Семиряга [35], М.І. Ткаченко [39] та ін.

Мета роботи полягає у розгляді та аналізі основних напрямків і тематики досліджень з історії німецького населення в Україні, які проводилися вченими відновленої Української академії наук (УАН) в окупованому нацистами Києві у 1941-1943 рр.

Напередодні та під час Другої світової війни створення історичних студій стало підпорядковуватися загальним концепціям пануючих ідейно-теоретичних доктрин радянської та нацистської державно-політичних систем. Уряди СРСР та Німеччини почали проводити стосовно німецької етнічної групи визначену вищими державними органами політику.

В СРСР у період загострення радянсько-німецьких відносин (наприкінці 1930-х рр.) німецьку національну меншину почали звинувачувати в “контрреволюційній”, “антирадянській”, націоналістичній діяльності. Це призвело до скорочення чисельності та погіршення матеріальних умов існування етнічних німців у державі внаслідок низки чинників: насильницька колективізація, голодомор 1932-1933 рр., репресії, депортації з місць проживання, а також різка зміна їхнього суспільного статусу – з повноцінного суб’єкта національно-культурної та мовної автономії епохи НЕПу етнічні німці України

перетворилися на об'єкт цькування і переслідувань з боку радянського уряду. За умов утвердження сталінського тоталітарного режиму, на етнонаціональні дослідження, зокрема з історії “радянських німців України” було накладено негласне політичне та наукове “табу”.

У політиці нацистів ще на початку 1930-х рр. навпаки значне місце посідали етнонаціональні питання та заходи з організації життя різних національних груп на окупованій території, так званий “новий порядок”. Згідно із засадничими положеннями ідеології націонал-соціалізму гітлерівським режимом була розроблена низка ідеологічних концепцій: пангерманізму, расової доктрини, “життєвого простору”, “джерела життя”, сутність яких полягала у встановленні світового панування Німеччини, расовій перевазі німців, їхній національній єдності з усіма німцями світу, так званими “фольксдойче” – етнічними німцями за межами Німеччини [12]. Відтак, згідно ідеологічної доктрини нацизму представники “німецької раси” за межами Німеччини, в першу чергу в Україні, розглядалися нацизмом як належні до вищої культури та свідомості, і тому мали бути використані як союзники у здійсненні окупаційної політики. У серпні 1941 р. в Україні, було створено окупаційну адміністративно-територіальну одиницю – Рейхскомісаріат “Україна”, який проіснував до середини 1944 рр. [15, с. 229]. Сюди була перенесена діяльність державної бюрократичної машини Третього Рейху, значна кількість партійно-державних, військових, громадських підрозділів. Загалом організаційні структури можна розділити на кілька груп залежно від відомчої та структурної належності: Головні управління СС (Рейхскомісаріат зі зміцнення німецької державності, Головне управління з питань раси і переселення, Головне управління з репатріації етнічних німців (ФoMi – Volksdeutsche Mittelstelle), що займалися проблемами колонізації та германізації, а також зв'язками з численними громадами європейських “фольксдойче”; Спеціальні підрозділи СС (зондеркоманда К. Штумппа, зондеркоманда “Р” (“R”) бригаденфюрера Х. Гоффмайера, спеціальний штаб штандарту Геншеля) [19, с.137].

На підтримку вищезазначених ідеологічних концепцій в цих адміністративних і військових структурах на окупованій території України започатковується проведення спеціальних історичних досліджень німецької проблематики. Цим самим Третій Рейх намагався документально обґрунтувати власну політику “Натиску на Схід”, окупацію цих теренів і довготривалу присутність на українських землях. Ці дослідження охопили широке коло питань: чисельність німецького населення на окупованих територіях, історія, тогочасний стан німецьких сільськогосподарських колоній, формування статистичного матеріалу, статус “фольксдойче”, діяльність громадських, навчальних та культурно-освітніх закладів, запровадження агітаційно-

пропагандистських заходів, здійснення військової, господарської та аграрної політики, еміграційні процеси. Причому, зазначена дослідницько-пошукова робота здійснювалася структурами, які мали різне відомче підпорядкування, а тому часто вступали між собою в певне “конкурентне” протистояння. Так, як зазначає В.К. Клець, розгорнулася міжвідомча боротьба Міністерства східних окупованих областей на чолі з А. Розенбергом та Уповноваженого з питань зміцнення німецької нації, керівника СС Г. Гімлера. При міністерстві 7 листопада 1941 р. у складі армійського управління групи армій “Південь” була утворена зондеркоманда під керівництвом доктора К. Штумппа [19, с. 136]. Основне завдання підрозділу полягало в складанні звітної документації про соціально-демографічний, економічний та культурно-освітній стан німецьких колоній в Україні [10, с. 85-86]. Зокрема, вони мали займатися збором матеріалів із питань походження (генеалогії) німецького населення, німецького фольклору, підготовкою карт німецьких поселень, укладанням сільських журналів, в яких містилися статистичні відомості стосовно німців та ін. “Бюро доктора Карла Штумппа” залишило по собі чисельну джерельну базу, до якої входять не лише різноманітні звіти, характеристики наявного німецького населення України, а й карти розташування німецьких поселень, які збереглися на 1941 р., і вже зниклі на той час (це були в основному хутори, ліквідовані в ході колективізації).

До реалізації низки проектів були залучені українські вчені, зокрема ті, що залишилися в окупації. На думку І. Верби та упорядників “Корпусу магдебурзьких грамот українським містам” В. Андрейцева, В. Ульяновського та В. Короткого, в окупації залишилося трохи більше тисячі (1139) вчених, серед яких було 109 осіб істориків, філологів, мистецтвознавців [5, с. 67-68; 25, с. 23-24]. Серед них історики: професори О. Оглоблін, Н. Полонська-Василенко, К. Штеппа, доценти В. Кіктєв, О. Степанишина, П. Білик, Ю. Сонні, А. Вірніченко, М. Карачківський, М. Андрусак, А. Антонович, Г. Берло; архівісти: О. Барабашов, М. Яновський, К. Остроградська, В. Міяковський, М. Геппенер; етнограф В. Петров. Пізніше до них приєдналися визволені з полону І. Премислер, М. Тищенко, історик-правник Л. Окиншевич [7, с. 90].

З окупацією Києва українська громада міста запросила О.П. Оглобліна на пост голови Київської Міської управи і члена Української національної Ради. У цей період відомий історик, разом із членами новоствореної Української національної ради зосередили зусилля на відродженні Української академії наук. 20 жовтня 1941 р. на засіданні УАН було задекларовано її відновлення, як правонаступниці УАН (ВУАН) 1918-1929 рр. В системі Академії наук планувалося відновити діяльність 20 профільних інститутів. Було призначено тимчасову Президію УАН, затверджено штат керівників відділів і

окремих науково-дослідних інститутів. Так, директором Археологічного інституту обрано професора Н.Д. Полонську-Василенко, Історичного інституту – доктора М.У. Андрусяка, Інституту літератури та фольклору – професора М.М. Марковського. О.П. Оглоблин посів членство в Президії УАН як керівник Історично-філологічного відділу [6, с. 253].

Німецька окупаційна влада намагалася залучити до проведення наукових студій у галузі німецькознавства майже всіх учених у структурі відновленої академії. В планах практично всіх наукових установ гуманітарного профілю з'явилася “німецька тематика”. Так, у звіті Головного історичного архіву ім. В.Б. Антоновича за жовтень 1941 – березень 1942 рр. зазначалося, що “виходячи з потреб сучасного моменту” були визначені, як пріоритетні, наступні наукові теми: німецько-українські культурні зв'язки; німецькі вчені в Україні; студії українських вчених у Німеччині (з акцентом на німецьких впливах в Україні); німецька колонізація України; німецькі громади в Києві та інших містах; німецькі заклади, підприємства господарського характеру (вчені намагалися зібрати всі можливі архівні джерела про німецькі громади, особливо церковні метричні книги); німецькі економічні стосунки з Україною (включаючи дані про німецькі інвестиції у промисловість і торгівлю); історія Києва з огляду на те, що він мав стати майбутньою столицею німецької провінції. У багатьох звітах зазначалося, що в ході виконання планових тем переглядаються численні документи, складаються спеціальні тематичні картотеки [25, с.24].

Залишивши у жовтні 1941 р. посаду обербургомистра Києва О.П. Оглоблин зосередився виключно на науковій та організаційній діяльності в Історичному інституті, а також продовжував головувати в Історично-філологічному відділі УАН. З дозволу окупаційних властей лише професор мав право працювати з документами фондів ЦАДА [40, с. 93]. Є відомості, що на той час О.П. Оглоблин за дорученням Оперативного Штабу рейхляйтера А. Розенберга мав проводити наукові дослідження з “німецької тематики” й розробляти проблематику з історії німецьких впливів на українську промисловість і німецько-українські зв'язки XVIII ст. [6, с.262]. Результатом цієї праці стала публікація О.П. Оглоблиним у 1941-1943 рр. в київській газеті “Нове українське слово” низки статей німецькознавчої проблематики. Серед них: “Німецька колонізація на Лівобережній Україні”, “Німецька господарча праця в текстильній промисловості України XVIII-XIX ст.”, “Матеріали до історії німецько-українських економічних і культурних відносин у XVIII-XIX ст.”, “Німецькі промислові колонії на Лівобережній Україні (Чернігівщина, Харківщина)” та ін. [28, 29, 30, 31, 32]. На думку І.В. Верби “заятий у лещатах окупаційної влади, О.П. Оглоблин мав писати й друкувати тенденційні статті, в яких він вказував на німецьке культуртрегерство, хоч і

намагався підійти до справи з діалектичною міркою науковості, оскільки багато дослідників вимушені були працювати на нацистську владу “не за совість а за страх”, за своє життя та життя своїх близьких”. [6, с.262-263]. У той самий час в публікаціях О.П. Оглоблина, попри їх “замовний характер” знаходимо важливий фактичний матеріал з соціально-економічного розвитку німецьких колоній різних регіонів України, зокрема й Південного регіону. Наскільки дозволяла політична ситуація в окупації, вчений намагався аналізувати матеріали професійно, науково, спираючись на конкретні факти. Тому, порівнюючи їх з публікаціями 1920-1930-х рр., слід відзначити, що ці праці носять навіть більш об’єктивний характер.

Наприкінці 1942 р. гуманітарні галузі в системі УАН почали згортатися, наукові студії українських вчених перестали публікувати, розпочалися репресії. У середині 1943 р., з початком визволення України Червоною Армією, нацистське керівництво почало спішну евакуацію до Німеччини архівних матеріалів, що відбивали здобутки німецького права та досягнення німецьких колоністів в Україні. Питаннями добору та підготовки цих документів для вивезення, разом з іншими архівними і культурними цінностями у вересні-жовтні 1943 р. опікувалися співробітники Крайового управління архівами та Оперативного штабу А. Розенберга [40, с. 95]. В той же час, основний масив документів, зібраних командою доктора К. Штумппа, разом із документами міністерства А. Розенберга у 1945 р. опинився на якийсь час в руках американської влади, в результаті чого, вони були скопійовані і зберігаються понині в архівах США. Пізніше частина документів була передана до Радянського Союзу і зберігається у Києві – у Центральному архіві вищих органів влади і управління України, у фондах штабу імперського керівника А. Розенберга для окупованих східних областей та у фондах “Рейсхкомісаріату Україна”, певна частина документів зберігається у Державному архіві Дніпропетровської області [17, 159].

Підводячи підсумки відмітимо, що на початку Другої світової війни етнічні німці України опинилися в центрі військово-політичного протистояння двох держав. Кожна з воюючих сторін – і сталінський СРСР, і нацистська Німеччина – реалізували стосовно цієї етнічної групи визначену вищими державними органами політику, засади якої різнилися кардинально. Якщо нацистська влада розглядала німецьку діаспору в Україні як своїх природних союзників у боротьбі за утвердження “нового порядку” на Сході та етнічну основу для майбутньої колонізації завойованих територій, то радянське керівництво вбачало в них потенційних прибічників і агентів ворога. У результаті німецька етнічна меншина, яка до початку війни налічувала майже півмільйона осіб, після її закінчення практично зникла з етнічної мапи України. Ці події кардинальним чином відбилися й на стані досліджень що-

до цієї національної групи. У період нацистської окупації німецькознавчі дослідження в Україні живилися доктриною ідеологів Третього Рейху, що мала намір обґрунтувати наміри Німеччини по германізації “східного простору”, довести історичне право “арійської раси” на панування в слов’янських землях, і зокрема, на Півдні України, що належав до території германської колонізації ще у перші століття нової ери. З цією метою до проведення досліджень були залучені українські історики та архівісти, які залишилися в окупації. Край цим намірам поклато визволення України від німецької окупації у 1943-1944 рр. Як бачимо, в роки нацистського панування в Україні спостерігається певне відродження наукових академічних та архівознавчих досліджень, що підтримувалося й стимулювалося окупантами. Ці студії носили тенденційний характер, а в публіцистичних працях цього періоду німецькі поселенці в Україні представлялися носіями “вищої культури” для українців, як “вчителі української людності, що знайомили її з передовими західноєвропейськими технологіями”.

Джерела та література

1. *Айсфельд, А.* Великая Отечественная война 1941-1945 / А.Айсфельд // Немцы России: энциклопедия. – Т. 1: А–И. – С. 338.
2. *Айсфельд А.* Немецкие этнические меньшинства в странах Средневосточной и Восточной Европы накануне и в первые месяцы Второй мировой войны в политике Третьего рейха / А.Айсфельд // Немцы СССР в годы Великой Отечественной войны и в первое послевоенное десятилетие: 1941-1955 гг. – С. 17–39.
3. *Верба І.В.* Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884–1973): монографія / Ігор Володимирович Верба. – Ніжин: Вид-во “Аспект-Поліграф”, 2008. – 324 с. (НАН України, Центр пам’ятокознавства, Українське товариство охорони пам’яток історії та культури).
4. *Верба І.* Історик Кость Штепа: людина, вчений, педагог / І. Верба, М. Самофалов. – К.: НАН України, Центр пам’ятокознавства, Укр. товариство охорони пам’яток історії та культури, 2010. – 195 с.
5. *Верба І.В.* Історична наука в Україні та історики в період нацистської окупації (1941-1944) / Ігор Володимирович Верба // Історія та історіографія в Європі. – К.: Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2004. – Вип. 3: Історична наука як засіб політичної легітимації в Німеччині та в Україні у ХХ ст. – С. 66–74.
6. *Верба І.* Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні / Ігор Верба; НАН України, Ін-т укр. археогр. та джерел. ім. М.С. Грушевського. – К., 1999. – 383 с.
7. *Верба І.* Спроби відновлення Української Академії наук у Києві (кінець 1941–середина 1942) / Ігор Верба // Український історик. – 1995. – № 1/4. – С. 87–99.

8. *Верба І.В.* Сторінки історії Української Академії наук в німецькій окупації (кінець 1941 – початок 1942 рр.) / Ігор Володимирович Верба // Розбудова держави. – 1995. – № 3. – С. 45–50. (Журнал державницької думки).

9. *Дынгес А.А.* Немецкое население Донецкой области в период оккупации: Сборник докладов и материалов / Александр Артурович Дынгес. – Донецк, 1997. – 234 с.

10. *Іванов О.Ф., Іваньков І.О.* Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України / Олександр Федорович Іванов, Ігор Олексійович Іваньков // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 83-95.

11. *Іваньков І.О.* Етнічні німці України в збройних силах третього рейху // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Історія. – 2005. – Вип. 80–81. – С. 83-86.

12. *Іваньков І.О.* Окупаційна політика гітлерівської Німеччини стосовно етнічних німців у Рейхскомісаріаті “Україна”: дис...на здобуття наук. ступеня кандидата історичних наук: 07.00.02 – Всесвітня історія / Іван Олексійович Іваньков; Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка. – Київ, 2007. – 238 с.

13. *Іваньков І.О.* Правовий статус етнічних німців України у системі нацистського “нового порядку” на Сході // Схід. – 2006. – № 4 (76). – С. 71-74.

14. История немцев Украины в воспоминаниях, исследованиях и документах / Под ред. *А.А. Дынгеса*. – Донецк, 2007. – 308 с.

15. *Калиничева Г.И.* Правовий статус та соціально-економічне становище етнічних німців у Рейхскомісаріаті “Україна” // Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. / Редкол.: С.И. Бобылева (отв. ред.) и др. – Днепропетровск, 2007. – С. 227-243.

16. *Клец В.К.* Героизм советских немцев в борьбе против фашистской агрессии в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) / Виктор Кириллович Клец // Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. / С.И. Бобылева (отв. ред.) и др. – Днепропетровск, 2001. – С. 63-75.

17. *Клец В.К.* Документы по истории немцев Украины периода Второй мировой войны в I коллекции Государственного архива Днепропетровской области / Виктор Кириллович Клец // Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. / Редкол.: С.И. Бобылева (отв. ред.) и др. – Днепропетровск, 2003. – С. 158-182.

18. *Клец В.К.* Меннонитское население Украины в условиях нацистской оккупации / Виктор Кириллович Клец // Молочна-2004: Меноніти і їх сусіди (1804-2004). Міжнародна наукова конференція. Запоріжжя, 2-5 червня 2004 р. – Запоріжжя, 2004. – С. 48-50.

19. *Клец В.К.* Національна політика нацистів на окупованих територіях та фольксдойче / Віктор Кирилович Клец // Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / С.И. Бобылева (отв. ред.) и др. – Днепропетровск: РИО ДНУ, 2006. – С. 134-154.

20. *Клец В.К.* Немецкие национальные районы в социально-экономической жизни Днепропетровской области накануне их ликвидации / Виктор Кириллович Клец // Немцы России и СССР: 1901-1941 гг.: материалы международной научной конференции Москва, 17–19 сентября 1999 г. – М., 2000. – С. 318-328.

21. *Клец В.К.* Немцы Украины в период Второй мировой войны (на примере Днепропетровской области) / Виктор Кириллович Клец // Вопросы германской истории. – Д., 1998. – Т. 1. История. – С. 148-152.

22. *Клец В.К.* Участие этнических немцев Советского Союза в антифашистском движении на оккупированной территории (1941-1944 гг.) / Виктор Кириллович Клец // Немцы СССР в годы Великой Отечественной войны и в первое послевоенное десятилетие: 1941–1955 гг.: материалы 7-й междунар. науч. конф. Москва, 19–22 октября 2000 г. – М.: Готика, 2001. – С. 203-217.

23. *Клец В.К.* Эвакуация и репатриация немцев и меннонитов Украины в 1943-1945 гг. / Виктор Кириллович Клец // Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / С.И.Бобылева (отв. ред.) и др. – Д., 2005. – С. 114-121.

24. *Коваль М.В., Медведок П.В.* “Фольксдойче” в Україні (1941-1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 15-28.

25. Корпус магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20-х–40-х років ХХ ст. // Упор. В. *Андрейцев, В. Ульяновський, В. Короткий.* – К., 2000. – 214 с.

26. Немцы СССР в годы Великой Отечественной войны и в первое послевоенное десятилетие: 1941–1955 гг.: материалы 7-й междунар. науч. конф. Москва, 19–22 октября 2000 г. – М.: Готика, 2001.

27. Немцы Украины – жертвы сталинских репрессий. 1929-1955 гг.: Сб. документов / Сост. *А.А. Дынгес, Ю.А. Дынгес.* – Донецк, 2002. – 129 с.

28. *Оглоблин О.П.* Німецька колонізація на Лівобережній Україні // Нове українське слово. – 1942. – № 4. – 22 лютого.

29. *Оглоблин О.П.* Німецькі промислові колонії на Лівобережній Україні (Чернігівщина, Харківщина) // Нове українське слово. – 1942. – № 98. – 8 травня.

30. *Оглоблин О.П.* Німецькі промислові колонії на Полтавщині // Нове українське слово. – 1943. – № 32. – 7 лютого.

31. *Оглоблин О.П.* Німецькі промислові колонії на Чернігівщині // Нове українське слово. – 1943. – № 33. – 9 лютого.

32. *Оглоблин О.П.* Німецькі суконні фабрики на Коростишевщині // Нове українське слово. – 1942. – № 215. – 16 вересня.

33. *Самофалов М.* Кость Штепа: молоді роки (1896–1920 рр.) / Михайло Самофалов // Київська старовина. – 2006. – №6 – С. 36–41.

34. *Самофалов М.О.* Науково-педагогічна і громадська діяльність історика Костя Штепи (1896–1958): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Михайло Олександрович Самофалов; Київський славістичний університет. – К., 2008. – 21 с.

35. *Семиряга М.И.* Коллаборационизм. Природа, типология и проявление в годы Второй мировой войны / М.И. Семиряга; Академия военных наук. – М., 2000. – 863 с.

36. *Соловйов О.В.* Діяльність Гітлерюгенду серед українських фольксдойче // Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / С.И.Бобылева (отв. ред.) и др. – Днепропетровск, 2002. – С. 120-132.

37. *Соловйов О.В.* Структури НСДАП рейхскомісаріату “Україна” в системі загальнопартійної організації // Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / С.И. Бобылева (отв. ред.) и др. – Днепропетровск, 2003. – С. 141-157.

38. *Соловьёв А.В.* Фольксдойче и их взаимоотношения с нацистскими организациями в Рейхскомиссариате Украины / А.В. Соловьёв // Ключевые проблемы истории российских немцев: материалы X междунар. науч. конф. Международной ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев, Москва, 18-21 ноября 2003 г. / МСНК. – М.: ЗАО “МСНК-пресс”, 2004. – С. 426–433.

39. *Ткаченко М.І.* Музеї України під час Другої світової війни (1939–1945 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец 07.00.01 “Історія України” / Михайло Іванович Ткаченко; Київський університет ім. Тараса Шевченка. – К., 1996. – 23 с.

40. *Черкаська Н.О.* До історії збірки “Магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1945) // Архіви України: Науково-практичний журнал. – 2002. - № 4–6. – С. 77-119.

41. *Шайкан В.О.* Колабораціонізм на території Рейхскомісаріату “Україна” та військової зони в період Другої світової війни / В.О. Шайкан; відп. ред. О.Є. Лисенко. – Кривий Ріг, 2005. – 468 с.

42. *Шайкан В.* Повсякдення українців у роки німецької окупації 1941–1944 / Валентина Шайкан. – К.: НАН України Ін-т укр. археогр. та джерел. ім. М.С. Грушевського, 2010. – 80 с.

Аннотація

***Степченко Э.Н.* История немецких колоний Украины в исследованиях украинских ученых периода нацистской оккупации (1941-1943 гг.)**

Рассматривается недостаточно исследованная страница из жизни и деятельности украинских ученых, которые остались в оккупированном нацистами Киеве в 1941-1943 гг. Анализируются историко-источниковедческие исследования проблемы немецких колоний в Украине.

Ключевые слова: нацистская оккупация, украинские ученые, Украинская Академи наук, немецкие колонии.

Annotations

***Stepchenko Ella (Kyiv).* The history of Ukrainian German colonies in the studies of Ukrainian scientists during the period of Nazi occupation Ukraine (1941-1943)**

A little-studied page from the life and activity of Ukrainian scientists, who stayed in Nazi occupied Kiev in 1941-1943, is being studied. Historic and source studying researches of the German colonies` problems in Ukraine are being analyzed.

Key words: Nazi occupation, Ukrainian scientists, Ukrainian Academy of Science (UAS), German colonies.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК АВТОРІВ

- Андрєєв Андрій Сергійович,**
аспірант кафедри джерелознавства та спеціальних історичних
дисциплін Інституту історичної освіти Національного
педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. 209
- Асанова Улькер Кязимівна,**
докторант кафедри історії України Одеського національного
університету імені І.І. Мечникова, кандидат історичних наук,
доцент.316
- Афоніна Ірина Олександрівна,**
аспірантка відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин
Інституту історії України НАН України. 85
- Барбара Людмила Анатоліївна,**
студентка 5 курсу Інституту історичної освіти Національного
педагогічного університету імені М.П. Драгоманова..... 299
- Биховець Світлана Павлівна,**
студентка 4 курсу Інституту історичної освіти Національного
педагогічного університету імені М.П. Драгоманова..... 191
- Бондар Тетяна Миколаївна,**
аспірантка кафедри джерелознавства та спеціальних
історичних дисциплін Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 220
- Бранчук Ольга Анатоліївна,**
студентка 4 курсу Інституту історичної освіти Національного
педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.328
- Будзінська Олена Федорівна,**
студентка 5 курсу Інституту історичної освіти Національного
педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. 349
- Бурлака Олександр Юрійович,**
студент 4 курсу Інституту історичної освіти Національного
педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. 344

- Бутенко Яніна Миколаївна,**
студентка 5 курсу Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 388
- Вишневська Ірина Анатоліївна,**
аспірантка кафедри всесвітньої історії Інституту історичної
освіти Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова.354
- Войтенко Ірина Борисівна,**
аспірантка кафедри етнології Інституту історичної
освіти Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова.....422
- Главацький Максим Володимирович,**
студент 5 курсу Інституту історичної освіти Національного
педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. 156
- Григор'єв Олександр Юрійович,**
студент 4 курсу Інституту історичної освіти Національного
педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. 167
- Гудзь Марина Вікторівна,**
студентка 5 курсу Інституту історичної освіти Національного
педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. 382
- Гула Катерина Олександрівна,**
старший викладач кафедри всесвітньої історії, Інституту
історичної освіти Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук. 12
- Двірна Катерина Петрівна,**
доцент кафедри історії України Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету імені
М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент. 231
- Жабуровська Марина Миколаївна,**
студентка 4 курсу Інституту історичної освіти Національного
педагогічного університету імені М.П. Драгоманова..... 336

- Журавльова Людмила Віталіївна,**
студентка 5 курсу Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. 398
- Залеток Наталія Валеріївна,**
студентка 4 курсу Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. 55
- Капась Іван Андрійович,**
аспірант кафедри загальної історії, правознавства і методик навчання ДВНЗ Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди. 290
- Кацалуха Валентина Валеріївна,**
студентка 4 курсу Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. 116
- Левченко Юрій Іванович,**
аспірант кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. 122
- Литвин Сергій Едуардович,**
аспірант кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. 372
- Мармілова Ольга Сергіївна,**
аспірантка Історичного факультету Донецького національного університету. 252
- Матвійчук Галина Вікторівна,**
студентка 4 курсу Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова..... 184
- Мельниченко Юлія Сергіївна,**
студентка 4 курсу Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. 38

- Мовчан Михайло Володимирович,**
студент 5 курсу Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. 101
- Мосорко Мар'яна Іванівна,**
студентка 5 курсу Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника. 357
- Мочернюк Ярослава Миколаївна,**
студентка 5 курсу Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. 147
- Нагайко Тарас Юрійович,**
викладач ДВНЗ Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, кандидат історичних наук. 241
- Настенко Олена Юріївна,**
студентка 4 курсу Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова..... 131
- Недиба Анатолій Миколайович,**
студент 4 курсу Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. 139
- Павлов Станіслав Геннадійович,**
студент 4 курсу Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. 174
- Павлюченко Вікторія Юріївна,**
студентка 3 курсу Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова..... 65
- Паламарчук Ніна Никифорівна,**
студентка 5 курсу Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.405

- Панюхіна Юлія Сергіївна,**
студентка 3 курсу Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.78
- Поливач Марія Анатоліївна,**
студентка Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. 308
- Потильчак Олександр Валентинович,**
завідувач кафедру джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор. 10
- Потильчак Богдан Олександрович,**
аспірант кафедри історії та теорії держави і права Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. 32
- Ралко Роман Сергійович,**
студент 4 курсу Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова..... 413
- Романенко Тетяна Василівна,**
аспірантка кафедри історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. 199
- Самойлюк Галина Володимирівна,**
аспірантка кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.259
- Сікач Віра Миколаївна,**
студентка 5 курсу Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. 94
- Стьопченко Елла Миколаївна,**
молодший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства

імені М.С. Грушевського Національної Академії наук України, кандидат історичних наук.....	433
Сушко Олександр Олександрович, доктор історичних наук, професор директор Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.	10
Тарасенко Артем Вікторович, студент 4 курсу Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.	108
Тертична Тетяна Анатоліївна, студентка 5 курсу Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	69
Фесенко Вікторія Вікторівна, студентка 4 курсу Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.	278
Харлан Ганна Олександрівна, студентка 4 курсу Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	46
Чабан Юрій Олександрович, аспірант кафедри історії України, історичного факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечнікова.	272
Шевченко Олег Тарасович, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук.....	22
Щипець Яна Ігорівна, студентка 3 курсу Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.	179

Наукове видання

Друга світова війна (1939-1945): сучасні погляди та інтерпретації

Збірник наукових статей учасників Четвертих всеукраїнських
драгоманівських читань молодих істориків
(28 квітня 2011 р.)

Відповідальні редактори:

О.В. Потильчак, І.Г. Ветров, О.О. Сушко

Технічне редагування і комп'ютерний набір:

О.А. Бранчук, Г.В. Матвійчук

Переклад англійською мовою:

Ж.М. Іщенко

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей.